

Вера Вратуша
ТРАНЗИЦИЈА – ОДАКЛЕ И КУДА?
Први део

Издавачи:
„Чигоја штампа“
Институт за социолошка истраживања
Филозофског факултета у Београду
Београд, Чика Љубина 18–20

За издавача:
Жарко Чигоја
Мина Петровић

Рецензенти:
Проф. др Слободан Антонић
Проф. др Тодор Куљић

Лектура и коректура:
др Стајић Дубравка

Тираж:
500

Штампа:
Чигоја штампа
office@cigoja.com
www.chigoja.co.rs

Прво издање, 2012. године

ISBN 978-86-7558-924-2

Ова књига настала је током рада на пројекту „Изазови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери“ ONI 179035 Института за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, уз финансијску подршку Министарства просвете и науке Републике Србије.

Вера Вратуша

ТРАНЗИЦИЈА – ОДАКЛЕ И КУДА?

Први део

Институт за социолошка истраживања
Филозофског факултета у Београду
Чигоја штампа
Београд 2012

*Драгој деци,
Соњи и Станиславу*

Садржај

Увод – чему још једна студија о транзицији?	9
1. Теоријско-методолошки и практичко-политички оквир истраживања транзиције	36
1.1. Главна хипотеза	36
1.2. Случај високообразоване интелигенције	42
1.3. Закључак	51
2. Актуелност спора о односу културно-идејних и производно-прометних чинилаца транзиције из традиционалног/ преткапиталистичког у модерни/ капиталистички облик организације друштвених односа	54
2.1. Транзиција из традиционалног у модерно друштво и културне вредности	54
2.2. Транзиција и трансформација начина производње – неслагања о датирању и механизмима прелаза из преткапиталистичких у капиталистички начин производње	60
2.3. Универзалност или јединственост транзиције у Западној Европи?	66
2.4. Закључак	79
3. Карактер односа реалног социјализма и самоуправљања у контексту светског система капиталистичке привреде	81
3.1. Наслеђе револуција у свету	81
3.1.1. Наслеђе Париске комуне	86
3.1.2. Наслеђе Октобарске револуције	87
3.1.3. Наслеђе антиколонијалне револуције	95
3.1.4. Тумачења карактера друштвених односа успостављених након Другог светског рата у земљама Другог и Трећег света	96
3.2. Случај југословенског самоуправљања	105
3.2.1. Аутохтоне традиције самоуправљања „одоздо“: социјалисти и народнослободилачки одбори	105
3.2.2. „Револуционарни етатизам“, увођење самоуправљања „одозго“ и сукоб са Информбироом 1948. године	110
3.2.3. Фазе институционализације и напуштања самоуправљања	129
3.2.3.1. Прва фаза институционализације самоуправљања: 1950–1962. година	129
3.2.3.2. Друга фаза институционализације самоуправљања: 1963–1970. година	150

3.2.3.3. Трећа фаза институционализације самоуправљања: 1971–1979. година	166
3.2.3.4. Четврта фаза све отворенијег напуштања самоуправне легитимације: 1980–1988. година . . .	180
3.2.3.5. Закључак	193
4. Друштвени субјекти и досадашње последице транзиције у свету и у Србији у контексту локалне и глобалне поделе рада и системске кризе акумулације капитала	196
4.1. Период 1989–1999. године	197
4.1.1. Главни домаћи заговорници довршавања формалноправне рестаурације капитализма у последњој деценији двадесетог века	197
4.1.2. Формалноправна рестаурација капитализма 1989–1999. године	201
4.1.3. Главни светски заговорници рестаурације капитализма у последњој деценији двадесетог века.	208
4.1.4. Грађански рат у Југославији и класна подела рада.	213
4.1.5. Друштвене последице довршавања рестаурације капиталистичких односа и грађанског рата током 1990тих	228
4.2. Период од 2000. до 2010. године	234
4.2.1. Главни домаћи заговорници довршавања рестаурације капитализма после 2000. године.	234
4.2.2. Формалноправна рестаурација капиталистичких односа после 2000. године.	237
4.2.3. Делатност главних светских заговорника рестаурације капитализма после 2000. године.	239
4.2.4. Друштвене последице довршавања рестаурације капиталистичких односа после 2000.	241
Закључак	262
Conclusion	275
Наведена литература	287
Књиге и чланци	287
Зборници докумената, статистичких података и историјата институционалних аутора	311
Интернет странице	312
Правна акта	313
Индекс имена	315
Листа табела	323

Увод – чему још једна студија о транзицији?

Појам и проблематика транзиције или прелаза из једног у други облик организације затеченог система друштвених односа, вратили су се у центар пажње стручне и лаичке јавности у последњој деценији двадесетог века, након прекретничког историјског догађаја симболички представљеног рушењем зида у Берлину 1989. Овај конкретан друштвено-историјски повод обнављања интересовања за појам и проблематику транзиције, одлучујуће је утицао на то да у масовним медијима и стручној литератури преовлада **позитивистичко-функционалистичко конзервишуће, или само у оквиру постојећег система односа реформишуће тумачење транзиције**, у посебном значењу слома превасходно планског и једнопартијског облика организације проширене репродукције у друштвима тзв. реалног социјализма у Источној, Централној и Југоисточној Европи. У овом посебном значењу транзиција је схваћена као истовремено неминован и пожељан еволутивни преображај у превасходно тржишни и представничко-демократски вишепартијски систем организације проширене репродукције. Мада процес овако схваћене транзиције и према признању њених заговорника изазива погоршавање животног стандарда током тзв. транзиционе кризе, продубљене од 2008. године финансијском кризом, те наводно само привремене тегобе не треба да поколебају ни креаторе економске политике да наставе са мерама либерализације тржишта, државне дерегулације, приватизације и смањивања социјалних давања, нити грађане да дисциплиновано наставе да пију тај „горки лек“, све у име најављеног будућег економског раста, политичке стабилности и добробити становништва.

У научним часописима главног тока друштвено научне мисли и масовним медијима након 1989. код нас и у свету, преовлађују аутори који користе појам „транзиција“ у овом историјски специфичном значењу, уз правдање честе употребе насилних средстава за убрзавања овог прелаза у друштво тржишне привреде и парламентарне демократије, подсећањем на претходни насилни покушај прелаза у „реални социјализам“. За заговорнике позитивистичко-функционалистичке теорије транзиције и конзервишуће реформишуће стратегије транзиције, приватно власништво и тржиште јесу темељне и универзалне институције људског друштва и услови индивидуалне слободе, док колективно власништво представља према њима регресију облика организације друштвених односа на модел деспот-

ског «азијатског» друштва. Заговорници приватизације црпу своју инспирацију и ореол научне легитимације из радова нобеловаца неолиберлане оријентације као што је Фридрих фон Хајек (Fridrich von Hayek). На типично класно пристрасни начин Фридрих фон Хајек, на пример, сматра с једне стране да „нема никаквог зла у моћи коју показује директор неког великог предузећа у којем су се људи спремно и својевољно удружили ради својих властитих интереса“, али истовремено сматра с друге стране да „чак и ако су синдикати у стварности својом политиком надница постигли много мање него што се то верује, њихове су активности у том подручју свеједно економски врло штетне и политички врло опасне. Они користе своју моћ на начин који тржишни систем чини неделотворним“¹. Овако схваћен процес транзиције укључује вредносну оцену транзиције као прогресивног тока модернизације, који је унилинеаран, неизбежан, иреверзибилан, привремено болан али неопходан, ради јачања конкурентске способности привредних субјеката у домаћој и у међународној подели рада.

Заговорници тумачења транзиције као неумитног прелаза у модерну (пост)индустријску тржишно регулисану робну производњу и плуралистичку представничку парламентарну демократију, друштвени садржај вредности слободе и једнакости тумаче као еволутивно успостављање и трајно очување законом гарантованих једнаких права приватних власника разних врста робе, формално слободних од личне зависности, у оквиру еволутивно издиференцираних и међусобно осамостаљених сфера привреде и политике. У сфери привреде закон штити једнако право приватних власника разних врста робе да на тржишту слободном од политичке принуде и контроле, наводно својевољно склапају и спроводе купопродајне уговоре о еквивалентној размени робе коју приватно поседују, на основу рационалне одлуке о властитим интересима, руковођени тржишном информацијом о равнотежној цени своје робе, резултанти међусобне конкуренције и деловања неутралних закона понуде и потражње. У сфери политике закон штити њихово једнако право да на плуралистичким изборима слободним од наследних привилегија и монополистичких организација, бирају своје политичке представнике у органима власти.

У основи оваквог тумачења значења појма транзиције, слободе, једнакости, налазе се пре истраживања усвојени аксиоматски вредносни судови о неумитности и пожељности тржишне регулације привреде и представничке вишепартијске демократије. У њима није

---

¹ Hayek, von, F.A. 1960: THE CONSTITUTION OF LIBERTY 134–5;273.

тешко препознати становиште идеолошких представника друштвених групација заинтересованих за очување властитог привилегованог положаја у оквиру класне поделе рада или само за његово релативно побољшавање, уз остајање у оквиру актуелно доминантног облика класне поделе рада карактеристичне за капиталистички начин производње. Заинтересованост за конзервирање или за унутар-системску модификацију односа акумулације капитала објашњава поистовећивање реално непостојећег идеално типског модела слободне тржишне конкуренције приватних власника разних врста робе, који периодично бирају професионалне политичаре да се баве одлучивањем о јавним пословима уместо њих, са једнолинеарним еволутивним моделом као што су изричито или посредно осмислили Емил Диркем², Волт Ростов³ или Сејмур Липсет⁴. Ради се о моделу ступњевитог прелаза у свим деловима света од традиционалне заједнице механичке солидарности сличних појединаца између којих нема развијене поделе рада, до модерног друштва органске солидарности између узајамно зависних појединаца на темељу развијене и сложено разуђене функционално-техничке поделе рада, тржишне размене и репрезентативне демократије, партијски, синдикално и/или професионално организоване.

Карактеристично је да аутори који се заправо залажу за успостављање капиталистичког начина производње, често избегавају да помињу изразе из породице речи «капитализам». Ово избегавање је свесно рефлектовано код аутора који га образлажу тврдњом да је «изразито идеологизирано значење ... означавања дојучерашњих друштава као 'капиталистичких' и 'социјалистичких'», па стога сматрају «разумним» решењем у име «идеолошке неутралности» да се означи «'транзицијом' створено друштво Србије као друштво неког новог типа, рецимо 'предузетничким друштвом'»⁵. Због ограниченог простора, овде ћемо навести само карактеристичне одлике «процеса 'трансформације' својине» и «својинског статуса добара» за које сам аутор сматра да «имају пресудан значај за ово кретање ка 'предузетничком друштву'»: «Сва добра имају познатог 'власника' са правно утврђеним правима и обавезама. Друштвена моћ коју појединим актерима доноси својина над одређеним добрима је ле-

---

² Диркем, Е. (1883/1972) О ПОДЕЛИ ДРУШТВЕНОГ РАДА.

³ Rostow, W. (1960) THE STAGES OF ECONOMIC GROWTH – A NON-COMMUNIST MANIFESTO.

⁴ Lipset, S. (1960) POLITICAL MAN: THE SOCIAL BASES OF POLITICS.

⁵ Болчић, 1994: ТЕГОБЕ ПРЕЛАЗА У ПРЕДУЗЕТНИЧКО ДРУШТВО – СОЦИОЛОГИЈА 'ТРАНЗИЦИЈЕ' У СРБИЈИ ПОЧЕТКОМ ДЕВЕДЕСЕТИХ: 71.

гитимна док год је располагање датим добрима са правним нормама»⁶. Да ли је доиста «идеолошки неутрална» сугестија садржана у овом цитату да је друштвена моћ утемељена на крупној индивидуалној или групној приватној својини над средствима репродукције живота људи, која настаје више или мање насилним одвајањем већине пољопривредника и занатлија од ситне приватне својине, те концентрацијом и централизацијом капитала у рукама мањине «власника» кроз тржишну конкуренцију, легитимна само под условом да је легална, односно «сагласна са правним нормама»? Не служе ли правне норме у друштву које одликује класна подела рада пре свега да заштите приватну својину, као правни израз класне поделе рада, од покушаја већине људи искључених из приступа условима преживљавања и стога сведеним на извршилачке положаје и улоге у класној подели рада, да крупну приватну капиталистичку својину доведу у питање?

За означавање друштва тржишне привреде, репрезентативне демократије и преовлађујуће приватне својине у које друштво командне привреде, власти једне партије и преовлађујуће државне/друштвене својине треба да пређе, аутори који избегавају употребу израза „капитализам“ употребљавају **неки од израза из породице речи «модернизација» односно «индустријализација»** када желе нешто конкретније да кажу о «структуралној морфологији» модерног друштва. Модерно индустријско друштво је према овим тумачењима, као што су то представили Рејмон Арон и Карл Попер, утемељено на наводно аутономном и класно неутралном развоју науке и технике, који једино може да буде на различит начин политички организован, „отворено“, „демократски“ као на Западу, или „затворено“, „тоталитарно“, као у совјетском блоку земаља на Истоку⁷. Према теоретичарима модернизације/индустријализације као што је Данијел Бел, **иманентни развој науке и технологије води модерна индустријска друштва ка прелазу у постиндустријска друштва**⁸. Друштвени носии овог универзалног процеса су менаџери, елитни управљачи, који према Џејмсу Бернаму⁹, наводно нису истовремено и власници

---

⁶ исто: 11,73.

⁷ Aron, R. (1962/1970) DIX-HUIT LEÇONS SUR LA SOCIÉTÉ INDUSTRIELLE; Popper, K. (1945/1998) OTVORENO DRUŠTVO I NJEGOVI NEPRIJATELJI.

⁸ Bell, D. (1974) THE COMING OF POST-INDUSTRIAL SOCIETY: A VENTURE IN SOCIAL FORECASTING.

⁹ Burnham, J. (1941) THE MANAGERIAL REVOLUTION: WHAT IS HAPPENING IN THE WORLD.

технолошких система којима управљају у привредној, политичкој и културној сфери делатности.

Док је постојао Совјетски савез, постала је врло популарна теза, коју је заступао између осталих Јан Тинберген, да две варијанте индустријског друштва имају тенденцију да „конвергишу“, у смислу увођења елемената тржишта на Исток и елемената планирања на Запад¹⁰. Након распада Совјетског савеза и Варшавског пакта, већина теоретичара модернизације/ индустријализације је престала да подстиче реформисање постиндустријских друштава „Запада“ у смеру смањивања енормних неједнакости у примањима између обичних радника и менаџера као контрапродуктивних. Усредсредили су се попут Франсиса Фукујаме на представљање тржишне привреде и парламентарне демократије као на коначни облик организације друштвених односа на „крају историје“¹¹. Уверени су да од овог облика не постоји и не може да постоји бољи друштвени оквир за остваривање темељних вредности или представа о пожељној и праведној оријентисаности друштвеног делања у процесу прелаза из старог традиционалног у ново модерно доба – слободе и једнакости. Другим речима, ако је историје било више је нема, јер су слобода и једнакост грађана пред законом институционализовани позитивним правним прописима једино „нормалног“ владајућег поретка слободног уживања приватног власништва.

У оваквом временски и просторно посебном тумачењу значења и практичне релевантности појма и проблематике транзиције у име интереса владајуће мањине, потиснуто је у заборав његово **критичко**, временски и просторно обухватније значење дијалектичког, унутрашњим противречностима покретаног и стога повремено дисконтинуираног, друштвено-историјског процеса класне борбе око облика организације проширене репродукције кроз целокупну досадашњу „класну предисторију“ човечанства у име интереса израбљиване већине. Овај пад у заборав обухватнијег значења појма транзиције је омогућио обнављање тезе идеолошких представника свих владајућих класа да је **историје било, али да је више нема**, пошто је најбоље могуће уређење друштвених односа – либерална демократија, на актуелном крају историје постала хегемони облик организације друштвених односа¹².

---

¹⁰ Tinbergen, J. (1981) CENTRALIZATION AND DECENTRALIZATION IN ECONOMIC POLICY.

¹¹ Fukuyama, F. (1992) THE END OF HISTORY AND THE LAST MAN.

¹² Исто.

Жак Дерида је формулисао једну од најјезгровитијих критика савремене варијанте тезе о крају историје Франсиса Фукујаме са становишта мноштва припадника потлачене и израбљиване класе: „Уместо појања доласку идеала либералне демократије и капиталистичког тржишта у еуфорији краја историје, уместо слављења 'краја идеологија' и краја великих ослободилачких дискурса, немојмо никада занемарити ову очигледно макроскопску чињеницу, сачињену од безбројних појединачних места патње: никакав степен напретка нам не дозвољава да игноришемо да никада раније, у апсолутним изразима, тако много људи, жена и деце није било потчињавано, изгладњивано и истребљивано на земљи“¹³.

У далеко мање тиражним часописима критичке оријентације у односу на главни ток друштвено научне мисли и јавних медија попут Monthly Review¹⁴ или Review of Radical Political Economics¹⁵, који су ипак широко читани захваљујући делимичној доступности на интернету, аутори употребљавају израз «транзиција» у временски и просторно обухватнијем значењу. Транзиција је овде схваћена као противречан и конфликтан процес преображавања превасходно натуралних облика израбљивања, тј. присвајања знатног дела новостворене првенствено употребне вредности коју производе лично зависни непосредни произвођачи, робови и кметови, у превасходно робноновчани облик израбљивања радне снаге лично слободних непосредних произвођача који првенствено производе робу (прометне вредности) за продају на тржишту. Заједничка одлика одговарајућих израбљивачких класа, робовласника, феудалаца и буржоазије, јесте њихово искључиво поседовање и контрола над основним средствима за репродукцију живота. У оваквом тумачењу значења појма транзиције садржано је изричито или имплицитно вредносно становиште марксистичке критике процеса **такозване првобитне акумулације капитала** из 24. поглавља првог тома КАПИТАЛА. Насупрот неисторијском верском и психологистичком миту о богатству и сиромаштву као последици нагомилавања учинака «првобитног греха», вредноће и штедљивости једних људи, односно лењости и расипништву других људи, критички заговорници тезе о такозваној првобитној акумулацији капитала попут Дејвида Харвија¹⁶, показују да се ради о друштвеном процесу «ослобађања» формалноправ-

---

¹³ Derrida, J. (1994). SPECTERS OF MARX: STATE OF THE DEBT, THE WORK OF MOURNING AND THE NEW INTERNATIONAL.

¹⁴ Интернет адреса Monthly Review је <http://monthlyreview.org/>.

¹⁵ Интернет адреса Review of Radical Political Economics је <http://rrp.sagepub.com/>.

¹⁶ Harvey, D. (2003) THE NEW IMPERIALISM.

но гледано лично независних непосредних произвођача, ситних сељака, занатлија и становништва уопште, односно о процесу насилног разбаштињења, одузимања и лишавања контроле ових друштвених групација над средствима за производњу и над јавним добрима од стране побуржоажене аристократије и градске буржоазије трговаца и банкара. Овај процес се одиграва истеривањем сељака са окућница ради стварања пашњака још од времена открића Америке, изноуђивањем западања занатлија у хипотекарни дуг код зеленаша, регресивним опорезивањем становништва које највише оптерећује најсиромашније, освајањем прекоморских колонија, као и кроз приватизацију јавног сектора привреде и финансијске шпекулације, поново интензивирани од последње четвртине двадесетог века. Критичари пуне промене облика изабљивања, разоткривају испод формалноправне личне независности непосредних произвођача њихову егзистенцијалну принуђеност да продају у најам свој једини посед, своју радну снагу или произвођачку способност као робу. Употребна вредност ове јединствене робе је способност радне снаге да производи нову вредност и вишак вредности преко своје прометне вредности, за разлику од машина које као резултат претходног живог рада само преносе своју прометну вредност или просечно друштвено потребно радно време за њихову производњу на нови производ преко амортизације. Прометна вредност робе радне снаге зависи и од односа снага у сталној борби са буржоазијом око висине наднице.

Заговорници тумачења транзиције као објективно могућег али од свесног друштвеног деловања зависног укидања односа изабљивања и тлачења између људи насталих из класне поделе људске делатности и из ње изведене неједнаке расподеле услова и средстава за одржање и обнављања живота, иза формалноправног мита о једнакој и слободној размени једнаких вредности између формално једнаких приватних власника разних роба и слободних грађана бирача својих политичких представника, разоткривају неједнаку размену и модерно најамно ропство бирања господара. Лично слободни али економски зависни најамни радници лишени контроле над средствима за производњу и преживљавање, према тумачима (нео)марксистичке критичке оријентације, егзистенцијално су принуђени да пристану да капиталисти на основу своје контроле над свим условима репродукције, присвајају без надокнаде вишак производа изнад прометне вредности њихове радне снаге као једине робе коју поседују, чија је ексклузивна употребна вредност да производи нову вредност. За ове тумаче **тржишни закони нису друштвено неутрални** јер репродукују почетну неједнакост класне поделе рада. Ова по-

четна неједнакост унапред искључује једнаке шансе појединцима који припадају разним класама да постигну прокламовано врховно добро, максимизирање добитака и минимизирање трошкова на тржишту, односно запоседање највише награђених управљачких положаја у политичкој заједници. Ова почетна неједнакост такође отежава али и подстиче припаднике подређене друштвене класе да у кризним ситуацијама доведу у питање уобичајено комерцијално, хетерономно и утилитарно дефинисање врховног добра, са алтернативног становишта остваривања и развоја генеричких способности сваког појединца као аутономне самосврхе. **Ни устав ни закони нису друштвено неутрални** према критичким тумачима транзиције, пошто они само правно санкционишу владајући поредак приватно својинског монопола, у крајњој инстанци насилним средствима. Нужна последица монопола једног дела грађанског друштва на приступ креативним и управљачким функцијама у подели рада, а отуда и одговарајућим привилегијама у свим само релативно аутономним сферама привредног, политичког и културног живота у друштву, има према овим тумачима за нужну последицу неједнаке животне шансе и немогућност стварног избора и самоодређења већег дела сваког класно подељеног друштва.

Робно-новчани капиталистички начин производње не само што не представља крај историје за критичаре акумулације капитала, него његова унутрашња противречност и разорне последице које изазива за опстанак живота на земљи, указују да темељне вредности које су инспирисале делатнике свих револуционарних покрета кроз историју – **слобода и једнакост**, не могу да буду остварене у оквиру капиталистичког начина производње. Другим речима, за критичаре капиталистичког начина производње као историјског облика израбљивања попут Пета Девина¹⁷ и Алексе Калиникоса¹⁸, остварење слободе и једнакости представља само историјску могућност и перманентни критичко историјски пројекат револуционарних промена друштвених односа које успостављају нови начин репродукције друштвеног живота утемељен на односима друштвеног власништва основних услова производње и демократског планирања кроз преговарачко усклађивање истовремених управљача и извршилаца, произвођача и потрошача, од локалног до глобалног нивоа.

---

¹⁷ Devine, P. (1988) DEMOCRACY AND ECONOMIC PLANNING.; „Market Socialism or Participatory Planning“ (1992)

¹⁸ Callinicos, A. (2003) AN ANTICAPITALIST MANIFESTO.

У оваквом временски и просторно неограниченом тумачењу значења појма транзиције, слободе и једнакости, као и у вредносним судовима критике свих облика израбљивања и тлачења између људи и разарања природних претпоставки опстанка живота који се налазе у основи овог тумачења транзиције, такође је лако да се препозна становиште потенцијалних идеолошких представника друштвених групација заинтересованих за укидање класне поделе рада уопште и оне карактеристичне за актуално светски доминантан капиталистички начин производње посебно.

Само у нашој средини и само у периду **од последње деценије двадесетог века до краја 2011. године, домаћи аутори су објавили укупно 87** монографија са изразом транзиција у наслову својих студија у којима су анализирали промене економских, политичких, правних, друштвених, породичних, демографских, антрополошко-социјално-психолошких, културно-цивилизацијских и верских, образовних, медијских, научно-идеолошких и геостратешких односа. О ритму пораста интересовања за појаву и истраживање транзиције у Србији, речито говори податак да **у деветој деценији двадесетог века** према подацима Виртуелне библиотеке Србије¹⁹, **није објављена ни једна таква књига**, да је у последњој деценији двадесетог века објављено **20** таквих књига, а **у првој деценији и првој години друге** деценије двадесетпрвог века, да је објављено преко три пута више таквих монографија (укупно **67**).

Књиге са изразом «транзиција» у наслову, у последњој деценији двадесетог века су објавили следећи аутори, наведени хронолошко-азбучним редом: Савић Небојша, 1992²⁰; Аврамовић Драгослав, 1994²¹; Болчић Силвано, 1994²²; Драшковић Веселин, 1995²³; Бабић Благоје, 1996²⁴; Ракочевић Живојин, 1996²⁵; Видојевић Зоран, 1997²⁶; Зеџ Миодраг, Живковић Бошко, 1997²⁷; Миловановић Гордана, 1997²⁸;

---

¹⁹ Интернет адреса ВИРТУЕЛНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ је <http://www.vbs.rs/>.

²⁰ ИНФЛАЦИЈА И ТРАНЗИЦИЈА У ТРЖИШНУ ПРИВРЕДУ: ИСКУСТВА И ПРЕПОРУКЕ.

²¹ ТРАНЗИЦИЈА У ИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ.

²² Већ поменута монографија ТЕГОБЕ ПРЕЛАЗА У ПРЕДУЗЕТНИЧКО ДРУШТВО.

²³ ТРАНЗИЦИЈА И МЈЕШОВИТА ПРИВРЕДА.

²⁴ ПРЕЛАЗ У ТРАНЗИЦИЈИ.

²⁵ ИНВЕРЗНА ТРАНЗИЦИЈА У СР ЈУГОСЛАВИЈИ: ПРОЕГУМЕНА, ЕКОНОМСКО-СОЦИЈАЛНЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ, ЦИВИЛИЗАЦИЈСКЕ ЗАГОНЕТКЕ И НЕИЗВЕСНОСТИ.

²⁶ ТРАНЗИЦИЈА, РЕСТАУРАЦИЈА И НЕОТОТАЛИТАРИЗАМ.

²⁷ ТРАНЗИЦИЈА РЕАЛНОГ И ФИНАНСИЈСКОГ СЕКТОРА.

²⁸ ТРАНЗИЦИЈА У ИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ И СВЕТСКА ТРГОВИНА.

Печујлић Мирослав, 1997²⁹; Печујлић Мирослав, Табороши Светислав, 1997³⁰; Табороши Светислав, 1997³¹; Хафнер Петар, Китановић Драгослав, 1997³²; Душанић Јован, Душанић Татјана, 1998³³; Мијатовић Бошко, 1998³⁴; Милић Владимир, 1998³⁵; Радовановић Радиша, 1998³⁶; Златковић Живорад, 1999³⁷; Савић Небојша, Пителић Горан, 1999³⁸; Стојиљковић Драгољуб, 1999³⁹)

У првој деценији двадесетог века књиге са изразом «транзиција» у наслову су објавили следећи аутори, наведени хронолошко-азбучним редом: Дробац Милорад, 2000⁴⁰; Митровић Бранислав, 2000⁴¹; Сокић Сретен, 2000⁴²; Церовић Божидар 2000⁴³; Душанић Јован, 2001⁴⁴; Ковачевић Радован, 2001⁴⁵; Крајчиновић Небојша, 2001⁴⁶; Томић Драгана, Петровић Драгана, Марковић Драган, 2002⁴⁷; Покрајац Слободан, 2002⁴⁸; Стајић Дубравка, 2002⁴⁹; Вујошевић Миодраг, 2003⁵⁰; Душанић Јован, 2003⁵¹; Ђукић-Дојчиновић Весна,

---

²⁹ ИЗАЗОВИ ТРАНЗИЦИЈЕ: НОВИ СВЕТ И ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКО ДРУШТВО.

³⁰ ЧЕТВРТИ ТАЛАС: ТРАНЗИЦИЈА.

³¹ ТРАНЗИЦИЈА МУНДИ.

³² ГЛОБАЛНЕ ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ И ПРОБЛЕМИ ТРАНЗИЦИЈЕ.

³³ ТРАНЗИЦИЈА У РУСИЈИ.

³⁴ ЕКОНОМИЈА, ПОЛИТИКА И ТРАНЗИЦИЈА.

³⁵ ТРАНЗИЦИЈА САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА: ОД МАСА У ДРУШТВУ ДО МАСОВНОГ ДРУШТВА И СВЕТСКОГ ДРУШТВА МАСА – ПРЕТВАРАЊЕ МАСЕ У ПУБЛИКУ.

³⁶ ТРАНЗИЦИЈА ПРЕДУЗЕЋА У ЈУГОСЛАВИЈИ.

³⁷ ФРАНШИЗИНГ: ТРАНЗИЦИЈА У ПОСТКАПИТАЛИСТИЧКИ ПРИВРЕДНИ СИСТЕМ.

³⁸ ЕУРОТРАНЗИЦИЈА: ИЗАЗОВИ И МОГУЋНОСТИ.

³⁹ КРИЗА И ТРАНЗИЦИЈА.

⁴⁰ ПОЉОПРИВРЕДА У ТРАНЗИЦИЈИ: СВЕТСКА И НАША ИСКУСТВА.

⁴¹ ТРАНЗИЦИЈА ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКИХ ПРИВРЕДА: ПРИМЕР ЈУГОСЛАВИЈЕ.

⁴² ТРАНЗИЦИЈА, ИЛУЗИЈА ИЛИ БУДУЋНОСТ.

⁴³ ЕКОНОМИКА ТРАНЗИЦИЈЕ.

⁴⁴ ТРАНЗИЦИЈА: ВЕЛИКА ШАНСА АЛИ И ОПАСНА ЗАМКА.

⁴⁵ ТРАНЗИЦИЈА И ТРГОВИНСКА ПОЛИТИКА.

⁴⁶ УЧИТИ ОД ДРУГИХ: ИСКУСТВА ТРАНЗИЦИЈЕ У ПОЉСКОЈ И МАЂАРСКОЈ.

⁴⁷ ХУМАНИЗАЦИЈА ЕКОНОМСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ.

⁴⁸ ТЕХНОЛОГИЈА, ТРАНЗИЦИЈА И ГЛОБАЛИЗАЦИЈА.

⁴⁹ СРБИЈА У ПРОЦЕСУ ТРАНЗИЦИЈЕ И ЖЕНЕ: ИНСТИТУЦИЈЕ, ПРОЦЕСИ, ДОКУМЕНТИ.

⁵⁰ ПЛАНИРАЊЕ У ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ПОЛИТИЧКОЈ И ЕКОНОМСКОЈ ТРАНЗИЦИЈИ.

⁵¹ ТРАНЗИЦИЈА У СРБИЈИ: ДВЕ ГОДИНЕ.

2003⁵²; Ђурђић Љиљана, 2003⁵³; Каравидић Славко, 2003⁵⁴; Митровић Бранислав, 2003⁵⁵; Николић Радојка, 2003⁵⁶; Сокић Сретен, 2003⁵⁷; Стојановић Радослав, 2003⁵⁸; Васић Радмила, 2004⁵⁹; Милошевић Зоран, 2004⁶⁰; Митровић Љубиша, 2004⁶¹; Секуловић Марко, 2004⁶²; Стајић Дубравка, 2004⁶³; Антонић Слободан, 2005⁶⁴; Душанић Јован, 2005⁶⁵; Вујачић Илија, 2005⁶⁶; Ђуровић Борислав, 2005⁶⁷; Јовић Драган, 2005⁶⁸; Каменов Емил, 2005⁶⁹; Костић Драган, 2005⁷⁰; Пејановић Радован, Тица Недељко, 2005⁷¹; Сокић Сретен, 2005⁷²; Стојановић Божо 2005⁷³; Вујадиновић Димитрије, 2006⁷⁴; Гулан Бранислав, 2006⁷⁵; Кастратовић Едита, 2006⁷⁶; Комшић Јован, 2006⁷⁷; Корица Сениша,

---

⁵² ТРАНЗИЦИОНЕ КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ: КОНФУЗИЈЕ И ДИЛЕМЕ.

⁵³ ПРЕСВЛАЧЕЊЕ НО 5102000: ХРОНИКА ТРАНЗИЦИОНЕ СРБИЈЕ.

⁵⁴ ТРАНЗИЦИЈА И РАЗВОЈ ПРИВРЕДЕ: ПУТ ЗА ПРИВРЕДНИ ОПОРАВАК.

⁵⁵ ЕКОНОМИКА ТРАНЗИЦИЈЕ.

⁵⁶ ЕКОНОМИСТИ О ТРАНЗИЦИЈИ У СРБИЈИ: ИНТЕРВЈУИ.

⁵⁷ ЕКОНОМИЈА ТРАНЗИЦИЈЕ.

⁵⁸ НОВИ УСТАВ СРБИЈЕ: ТРАНЗИЦИЈА, МОДЕРНОСТ.

⁵⁹ ПРАВНА ДРЖАВА И ТРАНЗИЦИЈА: ТЕОРИЈСКИ МОДЕЛ И КОНТЕКСТУАЛНО УСЛОВЉАВАЊЕ.

⁶⁰ ТРАНЗИЦИЈА И СРПСКА ЦРКВА: О ПОЛИТИЧКИМ МОДЕЛИМА ЕКУМЕНИЗМА, ДЕМОКРАТИЈЕ, ОБРАЗОВАЊА И КУЛТУРЕ У СРПСКОЈ ПРАВОСЛАВНОЈ ЦРКВИ.

⁶¹ ПУТ У ЗАВИСНО ДРУШТВО: БИЛАНС ТРАНЗИЦИЈЕ НА БАЛКАНУ.

⁶² ОГЛЕДИ О ТРАНЗИЦИЈИ.

⁶³ ТЕГОБНА ТРАНЗИЦИЈА: ОГЛЕДИ И ИСТРАЖИВАЊА.

⁶⁴ ГУТАЊЕ ЖАБА: РАСПРАВЕ О СРПСКОЈ ТРАНЗИЦИЈИ.

⁶⁵ ГОДИНЕ ПРОПУШТЕНИХ ШАНСИ: ТРАНЗИЦИЈА У СРБИЈИ.

⁶⁶ ХРОНИКА ОДЛОЖЕНЕ ТРАНЗИЦИЈЕ: ПОЛИТИЧКЕ АНАЛИЗЕ.

⁶⁷ КУДА ДАЉЕ?: ТРАНЗИЦИЈА, ДЕМОКРАТИЈА, РЕФОРМЕ.

⁶⁸ ТРАНЗИЦИЈА НА СРПСКИ НАЧИН – „ДОЂЕМ ТИ“: МОДЕЛ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ПРЕДУЗЕЋА ЧИЈЕ УКУПНЕ НЕТО ОБАВЕЗЕ ВИШЕСТРУКО ПРЕВАЗИЛАЗЕ ЊИХОВУ РЕАЛНУ ТРЖИШНУ ВРЕДНОСТ.

⁶⁹ РЕФОРМА ШКОЛСКОГ СИСТЕМА У УСЛОВИМА ТРАНЗИЦИЈЕ: РЕЗУЛТАТИ КОМПАРАТИВНИХ И ПРАКСЕОЛОШКИХ ПРОУЧАВАЊА.

⁷⁰ ОШТРО, ИЗ НЕУТРАЛНОГ УГЛА: ВРЕМЕ ЕКОНОМСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ У СРБИЈИ 2000–2005.

⁷¹ ТРАНЗИЦИЈА И АГРОПРИВРЕДА: ОГЛЕДИ ИЗ АГРАРНЕ ЕКОНОМИЈЕ.

⁷² КАПИТАЛ У ЕКОНОМИЈИ ТРАНЗИЦИЈЕ.

⁷³ ТРАНЗИЦИЈА У СРБИЈИ: ПРИВРЕДНО ЛУТАЊЕ.

⁷⁴ ДЕВЕТИ МИЛЕНИЈУМСКИ ЦИЉ: ПОГЛЕДИ НА КУЛТУРНУ ПОЛИТИКУ СРБИЈЕ У ГОДИНАМА ТРАНЗИЦИЈЕ.

⁷⁵ ПРВАЦИ ТРАНЗИЦИЈЕ: НАЈУСПЕШНИЈЕ ФИРМЕ СА АКЦИЈАМА НА БЕОГРАДСКОЈ БЕРЗИ.

⁷⁶ ТРАНСФОРМАЦИЈА ПРЕДУЗЕЋА У ПРОЦЕСУ ТРАНЗИЦИЈЕ ПРИВРЕДЕ.

⁷⁷ ДИЛЕМЕ ДЕМОКРАТСКЕ НАЦИЈЕ И АУТОНОМИЈЕ: ОГЛЕДИ О ПОЛИТИЧКОЈ ТРАНЗИЦИЈИ У СРБИЈИ.

2006⁷⁸; Митровић Ђорђе, 2006⁷⁹; Брдар Милан, 2007⁸⁰; Вуковић Слободан, 2007⁸¹; Ковачевић Иван, 2007⁸²; Михаиловић Бранко, Параушић Весна, Симоновић Зоран, 2007⁸³; Пејановић Радован, Његован Зоран, Тица Недељко, 2007⁸⁴; Цвјетићанин Данијел, 2007⁸⁵; Црнобрња Михајло, 2007⁸⁶; Вукадиновић Срђан, 2008⁸⁷; Душанић Јован, 2008⁸⁸; Кнежевић Милош, 2008⁸⁹; Кркобабић Војо, 2008⁹⁰; Накарада Радмила, 2008⁹¹; Николић-Ристановић Весна, 2008⁹²; Савић Љубодраг, 2008⁹³; Стојиљковић Зоран, 2008⁹⁴; Теокаревић Јован, 2008⁹⁵; Аничић Југослав, 2009⁹⁶; Гордана Миловановић, Веселиновић Петар, 2009⁹⁷; Арацки Зоран, 2010⁹⁸; Божовић Иван, 2010⁹⁹; Вујошевић Миодраг, Зековић Славка, Маричић Тамара, 2010¹⁰⁰; Душанић Јован, 2010¹⁰¹; Ђурић Дубравка

---

⁷⁸ АНАТОМИЈА РЕГИЈА: ИМА ЈЕДАН КУЋЕРАК У ТРАНЗИЦИЈИ.

⁷⁹ ЗЕМЉЕ У ТРАНЗИЦИЈИ И ГЛОБАЛИЗАЦИЈИ: ЕКОНОМСКИ И ИНСТИТУЦИОНАЛНИ АСПЕКТИ.

⁸⁰ СРПСКА ТРАНЗИЦИОНА ИЛИЈАДА: АПОРИЈЕ ДЕМОКРАТСКОГ ПРЕОБРАЖАЈА СРБИЈЕ У ГЕОПОЛИТИЧКОМ КОНТЕКСТУ.

⁸¹ ТРАНЗИЦИЈА И КОРУПЦИЈА.

⁸² АНТРОПОЛОГИЈА ТРАНЗИЦИЈЕ.

⁸³ АНАЛИЗА ФАКТОРА ПОСЛОВНОГ АМБИЈЕНТА СРБИЈЕ У ЗАВРШНОЈ ФАЗИ ЕКОНОМСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ.

⁸⁴ ТРАНЗИЦИЈА – РУРАЛНИ РАЗВОЈ И АГРАРНА ПОЛИТИКА..

⁸⁵ ТРАНЗИЦИЈА У 26 СЛИКА.

⁸⁶ ЕКОНОМИЈА ТРАНЗИЦИЈЕ.

⁸⁷ ТРАНЗИЦИЈА И ДРУШТВЕНА СТРУКТУРА.

⁸⁸ БЕЋАРСКА ЕКОНОМИЈА.

⁸⁹ МОЗАИК ГЕОПОЛИТИКЕ: ИДЕНТИТЕТ, ТРАНЗИЦИЈА, СРПСКО ПИТАЊЕ.

⁹⁰ ТРАНЗИЦИЈА И ИСКАЗАНА НЕМОЋ.

⁹¹ РАСПАД ЈУГОСЛАВИЈЕ: ПРОБЛЕМИ ТУМАЧЕЊА, СУОЧАВАЊА И ТРАНЗИЦИЈЕ.

⁹² ПРЕЖИВЕТИ ТРАНЗИЦИЈУ: СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ И НАСИЉЕ НАД ЖЕНАМА У ПОСТКОМУНИСТИЧКОМ И ПОСТРАТНОМ ДРУШТВУ.

⁹³ ТРАНЗИЦИЈА СРПСКЕ ПРИВРЕДЕ: КРИЗА РАЗВОЈА ИНДУСТРИЈЕ.

⁹⁴ КОНФЛИКТ И/ИЛИ ДИЈАЛОГ: ОГЛЕДИ О СИНДИКАТИМА, ТРАНЗИЦИЈИ И ДЕМОКРАТИЈИ.

⁹⁵ ТРАНЗИЦИЈА И ИНТЕГРАЦИЈА.

⁹⁶ ФИНАНСИЈСКО ИЗВЕШТАВАЊЕ У СРБИЈИ У ТРАНЗИЦИОНОМ ПЕРИОДУ.

⁹⁷ ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И ТРАНЗИЦИЈА.

⁹⁸ ТРАНЗИЦИЈА МЕДИЈА У ЕРИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ: ПРИЛОЗИ ЕКОНОМИЈИ И ДЕОНТОЛОГИЈИ МЕДИЈА.

⁹⁹ СПЕЦИФИЧНОСТИ ПРОЦЕСА ТРАНЗИЦИЈЕ У АП КОСОВО И МЕТОХИЈА.

¹⁰⁰ ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКА ТРАНЗИЦИЈА У СРБИЈИ И ТЕРИТОРИЈАЛНИ КАПИТАЛ СРБИЈЕ: СТАЊЕ, НЕКИ БУДУЋИ ИЗГЛЕДИ И ПРЕДВИДЉИВИ СЦЕНАРИЈИ.

¹⁰¹ ДЕСТРУКЦИЈА ЕКОНОМИЈЕ. Књ. 1, ДЕЦЕНИЈА СРПСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ.

ка, 2010¹⁰²; Суботић Драган, 2010¹⁰³; Гајић Зоран, Поповић Жељко, 2011¹⁰⁴; Прокић Бошко, 2011¹⁰⁵; Стојиљковић Зоран, 2011¹⁰⁶).

У овај збир од 87 монографија које у наслову имају кључну реч «транзиција» објављених у Србији, није укључен позамашан број (54) тематских зборника текстова посвећених теми транзиције који окупљају радове више од три аутора, као ни преводи релевантних списа страних аутора. Због велике бројности нису поименично поменути ни чланци у часописима које прати Српски цитатни индекс¹⁰⁷ од 1991. године, који у својем наслову, апстракт у и/или у кључним речима садрже израз «транзиција» (838). Укупни број књига и чланака би био још далеко већи да су узети у обзир као кључне речи и сродни изрази попут «трансформација», «прелаз» и слично.

Нагли пораст интересовања за проблематику транзиције, прати још наглији пад интересовања за проблематику самоуправљања, судећи барем према броју књига које су имале израз «самоуправљање» у наслову (не убрајајући ни овде зборнике, статистичке зборнике и нарочито бројне уџбенике). У деценији од 1980. до 1989. године, када се још није појавила ни једна књига са изразом «транзиција» у наслову, појавила се чак 101 књига о самоуправљању¹⁰⁸. Повод за интензивно истраживање самоуправљања почетком ове деценије била је јубиларна тридесетогодишњица од увођења самоуправљања, као и припреме за организовање Трећег конгреса самоуправљача. Крајем ове деценије, повод за објављивање књига са изразом «самоуправљање» у наслову су биле све оштрије критичке форми институционализације самоуправљања и више или мање отворено залагање за његово напуштање. Већ почетком наредне деценије, 1990. године, појавиле су се само две књиге са изразом

---

¹⁰² ПОЛИТИКА ПОЕЗИЈЕ: ТРАНЗИЦИЈА И ПЕСНИЧКИ ЕКСПЕРИМЕНТ

¹⁰³ РЕСУРСИ ЈАВНЕ ПОЛИТИКЕ, УПРАВЕ И АДМИНИСТРАЦИЈЕ СРБИЈЕ У ТРАНЗИЦИЈИ 1990–2008.

¹⁰⁴ КРОЗ ТРАНЗИЦИЈУ: ПРИЛОЗИ ТЕОРИЈИ ПРИВАТИЗАЦИЈЕ.

¹⁰⁵ ШТА ЈЕ ЗАИСТА СРБИЈА ДАНАС: СОЦИОЛОШКО-ПОЛИТИКОЛОШКА РАСПРАВА.

¹⁰⁶ СРБИЈА У ЛАВИРИНТИМА ТРАНЗИЦИЈЕ: ОГЛЕДИ ИЗ ПОЛИТИЧКЕ СОЦИОЛОГИЈЕ САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА.

¹⁰⁷ Интернет адреса СРПСКОГ ЦИТАТНОГ ИНДЕКСА је <http://scindeks.ceon.rs/>

¹⁰⁸ Поменимо хронолошким редом само нека од истраживања самоуправљања оних аутора који су се у деценијама које следе бавили и истраживањем транзиције: Митровић, Љ. (1980) САМОУПРАВЉАЊЕ И ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРИЈАТА – УВОД У СОЦИОЛОГИЈУ САМОУПРАВЉАЊА; Lazić, M. (1981) RADNIŠTVO I SAMOUPRAVLJANJE; (Видојевић, З. (1984) САМОУПРАВЉАЊЕ ДЕЛО РАДНИЧКЕ КЛАСЕ;

«самоуправљање» у наслову¹⁰⁹ и ни једна више у остатку последње деценије двадесетог века. Ови подаци искуствено потврђују да је под утицајем преломног историјског догађаја симболисаног рушењем Берлинског зида, и у редовима истраживача друштвених односа у бившој Југославији, дошло до теоријско-идеолошког и практичко-политичког «реза» и до пратеће промене истраживачке «моде».

Увид у списак аутора и пуних наслова објављених књига са изразом «транзиција» у наслову, показује да су према дисциплинарном фокусу овде најбројније анализе транзиције **из перспективе економије**. Ова правилност је уочљива и у релевантној светској литератури. Претраживањем интернет странице Web of knowledge која садржи између осталог податке о прилозима у најцитиранијим часописима друштвених наука и хуманистичких дисциплина од 1996. године¹¹⁰, откривамо да је до краја 2011. године од 3044 чланака у поменутиим часописима (изостављени су часописи из области природних наука) који су само у својем наслову садржавали кључну реч „transition“, око половине или 1521 чланака објављено је у економским часописима.

Увид у садржину радова са овог списка показује да међу домаћим ауторима економистима нарочито после 2000. године по бројности **доминирају заговорници неолибералне замисли транзиције** из „командне“ у „тржишну“ привреду. Међу домаћим економистима старије генерације, најпознатији заговорник неолибералне конзервишуће-реформишуће замисли и стратегије транзиције, био је и остао актуелни председник **Академије** економских наука, Љубомир Маџар¹¹¹. Међу припадницима средње генерације, најпознатији економисти неолибералне оријентације су углавном запослени на **Универзитету** у Београду или су окупљени око Центра за либерално-демократске студије, као што су Беговић Борис, Живковић Бошко и Мијатовић Бошко¹¹². Део најпознатијих економиста средње генерације неолибералне оријентације су непосредно повезали улоге и положаје, а са њима и приходе, универзитетских

---

¹⁰⁹ Марковић, Ж. Д. (1990) САМОУПРАВЉАЊЕ НА РАСКРШЋУ; Марковић, М. Д. (1990) ЗАШТО СЕ САМОУПРАВЉАЊЕ НЕ ОСТВАРУЈЕ.

¹¹⁰ Интернет адреса WEB OF KNOWLEDGE је <http://apps.webofknowledge.com...>

¹¹¹ Од бројних текстова, поменимо само једну новију монографију: Маџар, Љ. (2004) СОЦИЈАЛИСТИЧКО НАСЛЕЂЕ КАО ОГРАНИЧЕЊЕ У ТРАНЗИЦИЈИ.

¹¹² Најрепрезентативнији рад за бројне текстове Беговића, Живковића и Мијатовића у издању ЦЛДС, јесте њихова заједничка књига (2000) НОВИ МОДЕЛ ПРИВАТИЗАЦИЈЕ У СРБИЈИ, која се исте године појавила и на енглеском језику. Ова књига је имала најзначајније практичне последице пошто је припремила нови закон о приватизацији.

наставника и **професионалних политичара**, па стога вероватно нису имали времена да се нађу у овом списку. Комбинацијом улога, положаја и прихода универзитетских наставника и политичара, поставили су непосредни спроводитељи неолибералног концепта транзиције с позиција власти. Најпознатији међу њима је Динкић Млађан, који је након паљевине зграде Савезне скупштине 5. октобра 2000. године, оружаним путем преузео контролу над Народном Банком¹¹³, а тиме и над финансијским системом и целокупном економском политиком. Недавну „конверзију“ Млађана Динкића из заговорника у критичара неолибералног концепта транзиције током предизборне кампање 2011.-2012. године, ваља разумети у контексту настојања Динкића да очува контролу над финансијским системом и економском политиком за себе, своје домаће истомишљенике међу самозваним експертима „Групе 17“ и иностране менторе из Међународног монетарног фонда и Светске банке. Важно је да се уочи да је и међу „менторима“ такође дошло до поменуте конверзије из спроводиоца неолибералне стратегије у њене критичаре¹¹⁴. До недавно безрезервна подршка мерама неолибералне економске политике без обзира на погубне последице по благостање становништва, била је саставни елемент замисли транзиције као достизања стања „нормалности“ развијеног Запада, схваћеног као норма историјског развоја¹¹⁵.

Из списка књига домаћих аутора које у наслову имају израз «транзиција» објављених након 2000. године је видно да је најплоднији економиста критичар неолибералне замисли транзиције био Душанић Јован (2001;2003;2005;2010), који је објавио још једну монографију на исту тему, али без израза „транзиција“ у наслову¹¹⁶. Још барем двоје најпознатијих домаћих економиста, критичара неолибералне замисли и праксе транзиције, нису објавили књиге са изразом „транзиција“ у наслову, али од почетка двадесет првог века су у јавности присутни као оштри критичари неадекватног концепта приватизације, економ-

---

¹¹³ Индикативан је податак да је оружани упад у Народну банку дуго био предмет критике само анонимних блогера као што је Романиафан (2011). „Млађан Динкић и Народна банка Југославије (5. октобар 2000. године)“. Државни секретар у министарству правде Слободан Хомен јавно је аболтирао почиоце свих сличних кривичних дела наоружаног упада у државне институције почињених 5. октобра 2000. године, наводећи да су она била у интересу демократије. Видети и одељак 4.2.4., основни текст око белешке 586.

¹¹⁴ Поменимо овде само једног од првих „дисидентата“, бившег високог функционера Светске Банке Јозефа Штиглица (Stiglitz, J.E. (2002) GLOBALIZATION AND ITS DISCONTENTS.

¹¹⁵ Buden, B. (2008) „Die postjugoslawische Bedingung institutioneller Kritik: Eine Einführung Über Kritik als gegenkulturelle Übersetzung“.

¹¹⁶ (2008) БЕЋАРСКА ЕКОНОМИЈА.

ске политике нагле и претеране либерализације увоза и екстремно прецењене вредности динара својих неолиберално оријентисаних колега. То су Млађен Ковачевић и Слободан Комазец.¹¹⁷

Читање бројних домаћих и иностраних монографија и чланака посвећених транзицији, међутим, уверило је аутора ових редова да у њима нису довољно промишљени друштвени чиниоци истовременог постојања различитих, често сукобљених објашњења и тумачења порекла и друштвеног садржаја процеса прелаза из једног у други облик организације друштвених односа, начина функционисања преовлађујућег облика структурисања, као и смера будућег кретања процеса транзиције у датом времену и простору. Основни **мотив** писања још једне студије која у својем наслову садржи појам „транзиција“ јесте стога настојање аутора да изложи критичком разматрању како неолиберално тако и неоетатистички оријентисано тумачење транзиције у значењу прелаза из «пост-социјализма» у «довршену модернизацију» или «социјалну тржишну привреду». **И неолиберално и неоетатистички оријентисано тумачење транзиције, наиме, полазе од заједничке премисе да без обзира на више «тржишну» или више «државну/социјалну» варијанту, капиталистички облик организације друштвених односа је ту да остане.** Насупрот већинском тумачењу да је главни проблем транзиције током актуелне светске кризе недовољно спровођење нео-либералне стратегије транзиције по узору на идеје «невидљиве руке» тржишта Адама Смита¹¹⁸ услед «социјалистичког наслеђа»¹¹⁹, или, ређе, да је главни проблем, напротив, претерана дерегулација и занемаривање идеја Џона Мајнарда Кејнза¹²⁰ о државном интервенисању у токове «социјално одговорне» привреде¹²¹, у овој студији заступам становиште да је **главни проблем транзиције не овај или онај облик капитализма, него капиталистички начин друштвене производње живота за приватни профит као такав.** Актуелна светска криза се сагледава не као пролазна финансијска криза изазвана претеривањима и по-

---

¹¹⁷ Поменимо овом приликом само по један новији прилог ових аутора: Ковачевић, М. 2011 „Ескалација тешке привредне кризе у Србији“; Комазец, С. (2012) „Реконструисати комплетан привредни систем“.

¹¹⁸ Smith, A. (1776/2007) AN INQUIRY INTO THE NATURE AND CAUSES OF THE WEALTH OF NATIONS.

¹¹⁹ Видети већ поменути књигу са нашег списка Маџар, 2004.

¹²⁰ Keynes, J.M. (1936/2002) THE GENERAL THEORY OF EMPLOYMENT, INTEREST AND MONEY.

¹²¹ Видети књигу социолога Митровић, Љ. (2009) са нашег списка.

хлепом, него као израз структурално-системске противречности капиталистичког начина производње друштвеног живота.

Унутрашњи покретач цикличне системске кризе акумулације капитала у светским размерама представља **унутрашња противречност између неограничених могућности развоја друштвених производних снага, с једне стране, и ограниченог циља репродукције, приватног присвајања профита**, с друге. Што више капиталисти акумулирају капитал, односно део профита инвестирају у машинерију с циљем да увећају свој релативни профит, тим више они избацују из процеса производње сам извор ових профита, живу радну снагу која је једина у стању да произведе вишак вредности. Резултирајуће сиромаштво и ограничена потрошња маса су кључан елеменат системске кризе тенденцијског пада просечне профитне стопе. Роза Луксембург је допунила ове Марксове увиде из првог тома КАПИТАЛА анализирајући шеме репродукције из другог тома КАПИТАЛА, у настојању да разреши проблем тржишне реализације неплаћеног вишка рада најамних радника. Дошла је до закључка да само **стално и прогресивно освајање и инкорпорација некапиталистичких облика натуралне организације** репродукције и тржишта из претходно некапиталистичког окружења, чини акумулацију капитала могућом. Решење проблема реализације вишка вредности представља уједно Розино објашњење економских извора колонизације и империјалистичких ратова¹²². Ускоро је своје налазе морала да из затвора у који је доспела 1915. године, брани од критике својих колега у руководству Социјалдемократске партије Немачке на челу са Карлом Кауцкијем¹²³. Кауцки¹²⁴ је попут Бернштајна¹²⁵ пре њега такође одбацио Маркову тезу да унутрашње противречности капиталистичког начина производње представљају главну унутрашњу границу акумулације капитала, ослањајући се на емпиријску чињеницу да се капитализам није урушио од времена када је Маркс указао на те унутрашње противречности већ у првом тому КАПИТАЛА. Преузели су тезу апологетских економиста попут Сеја, да сама капиталистичка производња ствара неопходну потражњу и закључили да ништа у оквиру самог капиталистичког система односа не огранича-

---

¹²² Луксембург, Р. (1913–1915/1955) АКУМУЛАЦИЈА КАПИТАЛА: ПРИЛОГ ЕКОНОМСКОМ ОБЈАШЊЕЊУ ИМПЕРИЈАЛИЗМА.

¹²³ Luxemburg, R. (1915/1972). THE ACCUMULATION OF CAPITAL – AN ANTI-CRITIQUE.

¹²⁴ Кауцки, К. (1902/1923) НАЧЕЛА СОЦИЈАЛНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ.

¹²⁵ Bernstein, E. (1899/1920): DIE VORAUSSETZUNGEN DES SOZIALISMUS UND DIE AUFGABEN DER SOZIALDEMOKRATIE.

ва његову сталну обнову и раст. „Ревизионисти“ попут Бернштајна и Кауцког потпуно избацују из своје анализе чињенице да се капитализам још није урушио, учинак властитог деловања. Управо деловање највећег дела високообразоване ситне буржоазије у интересу крупног капитала у периодима акутног манифестовања системске кризе акумулације капитала, одлучујуће је допринело досадашњем успеху крупног капитала да избегне слом. Руководства социјалдемократских партија широм Европе су пред Први светски рат и касније у сличним кризним ситуацијама, гласањем за одобравање ратних кредита и екстремно високих издатака за наоружавање које редовно захтевају у таквим ситуацијама буржоаске владе, заправо **гласала за извантржишни, то јест насилни, ратни метод изласка из кризе хиперакумулације капитала и хиперпордукције роба**. Услове за покретања новог инвестиционог циклуса су стварала разарања колонизаторских и империјалистичких ратова, напосто уништавајући „вишак“ средстава за производњу и радне снаге који не могу у акутној кризи депресије да буду упослени са профитом¹²⁶.

У ситуацији акутне системске кризе акумулације капитала, једни улажу сву своју друштвену моћ, богатство и углед у очување затеченог система хијерархијских односа у којем још увек заузимају привилеговане друштвене положаје и улоге, други траже постепене реформе у страху да током разарања која прате радикалне структуралне преображаје не погоршају свој положај у (по њиховом уверењу), вечитој класној подели на оне који раде и на оне који мисле, док трећи препознају шансу за убрзано ослобађање људских потенцијала свих који су спутани у преовлађајућем класном поретку. Једино ови трећи доводе у питање тезу о неизбежности класне поделе рада и из ње произлазећих односа изабљивања, тлачења и разарања претпоставки одрживе репродукције друштвеног живота.

Пре него што се усвоји дефинисање основног проблема транзиције као довршење модернизације у смислу изградње институција карактеристичних за капиталистичко друштво¹²⁷ или као «чекање капитализма»¹²⁸, потребно је да се испита **да ли су друштва такозваног реалног или једино постојећег социјализма икада уопште изашла из капиталистичког начина производње? Пре**

---

¹²⁶ Вратуша, В. (1993б) „Рат и развој“: 517–531.

¹²⁷ Уп. књигу социолога Антонић, С. (2005) са нашег списка.

¹²⁸ Видети књигу још једног социолога изван нашег кључним изразом „транзиција“ лимитираног списка, Лазић, М. (2011) ЧЕКАЈУЋИ КАПИТАЛИЗАМ – НАСТАНАК НОВИХ КЛАСНИХ ОДНОСА У СРБИЈИ.

залагања за социјал-демократски «трећи пут»¹²⁹, изградње мешовите привреде «предузетничког друштва»¹³⁰ са «својинским и политичким плурализмом»¹³¹, потребно је да се испита **није ли капиталистички начин производње у свим својим варијантама исцрпео своје развојне потенцијале?** Нису ли се капиталистички производни односи преобразили из подстицајног оквира за развој материјалних и духовних производних снага људског рада, оквира који се додуше одувек ослањао првенствено на насилну «креативну деструкцију» према познатом изразу Џозефа Шумпетера¹³², у искључиво насилан и деструктиван гвоздени кавез који гуши саме претпоставке даљег развоја људских потенција у свим областима делања и одношења¹³³? Пре него што положимо наде у домаће привредне и политичке «елите» да ће нас прикључити Европској Унији¹³⁴, важно је да испитамо није ли у фази декаденције капиталистичког начина производње буржоазија као персонификација крупног капитала у европским и светским размерама, престала да буде прогресивна владајућа класа, као што је то била својевремено у фази револуционарне борбе против паразитарне земљопоседничке аристократије? Треба размотрити није ли буржоазија постала искључиво реакционарна и паразитска класа, која у настојању да очува своје привилегије голим насиљем, убрзано води људски и природни свет ка уништењу? Коначно, треба испитати није ли неопходно да се истраживачка и практичка енергија преусмери са покушаја уласка у ексклузивни клуб светске владајуће класе у центру светске капиталистичке привреде или барем на њеној полупериферији, на учесничко истраживање теорије и праксе друштвених покрета усмерених ка укидању целине капиталистичких односа производње и класне поделе рада као структурално-системског извора израбљивања, тлачења и затирања?

Полазна хипотеза аутора ове књиге о транзицији је да истовремено постојање опречних одговора на питања одакле прелазимо,

---

¹²⁹ Видети нпр. Giddens, A. (2000) *THIRD WAY AND ITS CRITICS.*; Вујовић, С. ур. и други аутори (2008) *ДРУШТВО РИЗИКА: ПРОМЕНЕ, НЕЈЕДНАКОСТИ И СОЦИЈАЛНИ ПРОБЛЕМИ*; Rus, V. (2009) *TRETTJA POT MED ANTIKAPITALIZMOM IN POSTSOCIJALIZMOM.*

¹³⁰ Видети књигу социолога Болчић, С. (1994) са изразом „транзиција“ у наслову.

¹³¹ Видети резимирајући чланак социолога (Видојевић, З. 2009) који је објавио и књигу са изразом „транзиција“ у наслову на нашем списку (1997).

¹³² Schumpeter, J. (1942/1994) *CAPITALISM, SOCIALISM AND DEMOCRACY.*

¹³³ У области спорта, уп. монографију филозофа и спортисте Симоновић, Љ. (1995) *СПОРТ КАПИТАЛИЗАМ ДЕСТРУКЦИЈА.*

¹³⁴ Вулетић, В. (2007) „Структурална обележја политичке елите Србије као претпоставка прикључења Србије ЕУ“ у Лутовац и др. (2007): 85–105.

где смо стигли и куда даље (треба да) прелазимо, представља израз узајамно **противречних класних интереса** између друштвених групација чији припадници заузимају узајамно **противречне положаје и улоге у класној подели потенцијално целовите људске делатности** на управљачке, посредничке и извршилачке радне функције, да конзервирају затечене доминантне друштвене односе класне поделе рада, да их реформишу унутар затеченог система односа или да их коренито преобразе кроз превазилажење класне поделе рада. У основи ове хипотезе се налази имплицитна **модификација дуалистичког или двокласног тумачења друштвеног структурисања** које произлази из класне поделе рада, утолико што наглашава противречност положаја, улоге и класних интереса посредничке високообразоване интелигенције, **најамног произвођача система идеја и приватног власника формалних квалификација** за вршење посредничких наредбодавних, координаторских и контролних функција у класној подели рада.

Ова хипотеза о повезаности између противречних места и улога у класној подели рада и противречних интереса поводом организације друштвених односа између људи поводом ствари и са околном природом, представља окосницу теоријско-методолошког и практичко-политичког оквира истраживања и делања аутора још од времена израде необјављених академских радова, магистарске и докторске тезе¹³⁵. У објављеним радовима, нарочито у текстовима „Стратегије развоја земаља у развоју и класни интереси“¹³⁶ и „О смени доминантне парадигме у друштвеним наукама“¹³⁷, ова идеја водила је разрађивана и систематски примењивана у каснијим истраживањима¹³⁸.

Новина преиспитивања хипотезе о условљености теоријских објашњења транзиције и политичког деловања покушаја усмеравања процеса мењања темељних друштвених односа од стране великих групација људи и појединаца њиховим местом у класној подели рада, у овој књизи ће бити разрада одговора на постојеће и могуће критике како ове хипотезе, тако и социолошко сазнајног идеолошко

---

¹³⁵ Вратуша, В. (1979) КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА СХВАТАЊА РЕВОЛУЦИЈЕ У ДЕЛУ ФРАНЦА ФАНОНА (FRANTZ FANON) И АМИЛКАРА КАБРАЛА (AMILCAR CABRAL); Вратуша, В. (1990) СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА ЗЕМАЉА У РАЗВОЈУ.

¹³⁶ У Ранковић, М. ур. и други (1983) ИСТРАЖИВАЊЕ И ПЛАНИРАЊЕ ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА И РАЗВОЈА.

¹³⁷ Вратуша, В. (1995а) *Социолошки преглед*, Бр. 3, 417–431.

¹³⁸ Нпр. Вратуша, В. (1997а) “The Legitimization Ideology Change and the Problem of Periodization” и (2007) “Interests and Development Strategies of Social Actors in the Balkans.

критичког приступа истраживању мишљења и делања људи у начелу. Наговестимо већ у овом уводу да се ова хипотеза разликује од сличних историјско-релационих приступа истраживању структуралне условљености друштвених процеса, по томе што поред сукоба класних интереса који уочава свака конфликтна теорија друштва, заједно са Ернстом Блохом, **препознаје у противречним тенденцијама „лоше постојеће“**, с којима се не мири већ упорно настоји да их активира за потребе прекорачења у смеру ослобађања оног истински збилског које још реално изостаје, такође и **објективну, реално утопијску могућност остваривања циља праксе дневног сазнавачког сневача и надања у бољи живот** у завичајној заједници у којој још нико није био¹³⁹. Главни орган ове еманципаторске делатности довођења још непостојеће збиле до позитивног постојања, јесте практиковање иновативних облика самоорганизације друштвеног процеса репродукције који укидају класну поделу рада, а са њоме и дехуманизујуће и поробљивачке последице класне структурације друштва као такве. Заговорници преовлађујуће варијанте конфликтне теорије друштва не само што не препознају ову реално утопијску могућност, него само њено помињање квалификују као „идеолошку конструкцију“. При томе на типично идеолошки начин имплицитно својатају статус објективне научне истине за властите идеолошке конструкције. Једна таква конструкција је типична за теоретичаре позитивистичко функционалистичке оријентације, који попут Кингслија Дејвиса и Вилберта Мура **приказују класну поделу рада између «'обичног' (рутинског) и 'креативног' рада»**, као **пуку техничку или професионалну поделу рада**. Пошто сматрају да је сваком модерном друштву друштву неопходна подела на рутинске спроводиоце планова и наређења специјалиста за «креативан рад», Мур и Дејвис захтевају признавање битне разлике у друштвеном значају између њих и неједнако награђивање¹⁴⁰. Особеност домаћих присталица ове идеолошке конструкције свођења класне на техничку поделу рада, јесте наглашена критика «егалитарног синдрома» и «пренаглашеног захтева за једнакошћу» као саставног дела не само «'социјалистичке визије' праведног поретка», него и културног наслеђа традиционалног сељачког друштва, пошто они отежавају развој модерног друштва¹⁴¹.

¹³⁹ Bloch, E. (1959/1981) PRINCIP NADA.

¹⁴⁰ Kingsley, D., Moore, W. (1961/1990) „Neki principi stratifikacije“ u KUCAČIĆ, I. FUNKCIONALIZAM U SOCIOLOGIJI: 346–355.

¹⁴¹ Међу социолозима на територији бивше Југославије, Јосип Жупанов је међу првима критиковао „егалитаризам“ као препреку индустријској ефикасности (1970: „Егалитаризам

Ово имплицитно поистовећивање класне поделе рада са одувек и заувек постојећом и неопходном техничком или професионалном поделом рада, најочигледније је у сугерисаној **трајној репродукцији разлика у начину стицања друштвеног положаја** као основе различитих интереса одговарајућих појединаца и друштвених група. Према Силвану Болчићу, постоје четири начина стицања друштвеног положаја: 1). вршење управно-политичких функција у систему власти; 2) обављање радних улога у процесу производње; 3) посредовање међу деловима друштва; 4) својина над производним и личним средствима која се могу ставити у функцију стицања дохотка¹⁴². Управо на репродукцији ових неједнаких друштвених положаја и улога почива **трајна репродукција интересне диференцијације** друштвених група на оне које се залажу за «поредак», «рад», «знање» и «имовину» као основно «добро», као и за одржавање одговарајућих институција власти, преговарања о награђивању према резултатима рада, стицања и ширења знања и сигурности преношења и оплођавања имовине. Ова у нашој средини пионирска операционализација појма «интереса», олакшава нам да прецизирамо главне димензије класног положаја и интереса **високообразоване ситне буржоазије** као друштвене групације која на темељу личне својине над стручним знањем, свој друштвени положај заснива на посредовању између власника средстава за производњу, функционера власти и ниже квалификованих непосредних произвођача, путем изнајмљивања својег стручног знања организовања и администрирања комуницирања и размене/расподеле добара између њих. Високообразована ситна буржоазија стога настоји «да се сви односи у друштву заснивају на знању и мишљењу 'људи од знања'»¹⁴³, остављајући проблем одређења самог «знања» отвореним, због недостатака најчешћег поистовећивања «знања» са формалним школским квалификацијама.

Комбинација генетичко структуралне анализе и реалне могућности озбиљења наде у укидање поделе на оне који раде и на оне који мисле, представља такву идеолошку конструкцију или класно заинтересовано мишљење које барем оставља отвореном могућност постављања самог питања о могућности превазилажења актуелног стања нерелевантне и подразумеване доминације тумачења

и индустријализам“ 5–45, а четврт века касније Силвано Болчић је у егалитаризму видео препреку развоју предузетништва (књига објављена 1997 са изразом „транзиција“ у наслову: 37, 97)

¹⁴² Болчић, С. (1973): ДРУШТВЕНО-СТРУКТУРАЛНЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ НЕСТАБИЛНОСТИ У ПОСЛЕРАТНОМ ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ ЈУГОСЛАВИЈЕ, 95–96)

¹⁴³ исто.

и објашњења транзиције које одговара интересу владајуће класе у светским размерама. Овековечење класне поделе рада на оне који раде и на оне који мисле, која сакати људске потенције и разара еколошке претпоставке опстанка огромне већине припадника глобално потлачене класе, омогућава глобално владајућој класи концентрисаног и централизованог индустријског, банкарског, трговинског и земљопоседничког капитала, да перпетуира свој монопол приватног присвајање плодова друштвеног процеса производње. Важан елемент овековечења у крајњој линији геноцидних и екоцидних односа акумулације капитала, на идејном плану представља производња и дифузија схватања да је и класна подела рада на оне који раде и оне који мисле израз деловања наводно „природних“ социјално-биолошких закона сталне конкурентске борбе за опстанак и преживљавање најприлагођенијих законима те борбе¹⁴⁴.

У овој студији се настоји да се допринесе развејавању привида „природности“ и „нормалности“ капиталистичког начина производње кроз **критичку упоредну анализу противречних схватања и стратегија транзиције друштвених групација и појединаца** који заузимају противречне положаје у класној подели рада. Под стратегијом транзиције у овој студији подразумевамо операционализацију програмске замисли о пожељним циљевима и средствима очувања/реформисања/укидања постојећих облика и правила организације и регулисања друштвених односа репродукције, у план мобилизације и комбиновања расположивих људских и материјалних ресурса за остваривање ових циљева. Стратегија транзиције укључује политичко успостављање, одржавање и координацију колективне активности савеза друштвених делатника оријентисаних ка одређеном циљу транзиције, с једне стране, као и нападање, блокирање и ометање активности савеза друштвених делатника који заговарају алтернативни облик организације друштвене репродукције као стратешки

---

¹⁴⁴ Енглески филозоф, биолог и социолог Херберт Спенсер је аутор слогана „опстанак најприлагођенијих (survival of the fittest)“ (1864: PRINCIPLES OF BIOLOGY, vol. 1, p. 444). Овај слоган је прихваћен као резиме теорије биолошке еволуције животињских врста кроз борбу и природну селекцију јединки чије су **урођене** карактеристике најбоље прилагођене променама у окружењу, коју је 1859. први пут објавио његов сународник биолог Чарлс Дарвин. Напоменимо овде само да је Спенсер претходно независно од Дарвина развио теорију еволуције биолошких организама од једноставне хомогености ка сложеној хетерогености (коју је касније применио на еволуцију друштвених организама од хорди са неразвијеном поделом рада које међусобно ратују до индустријских друштава са развијеном поделом рада која међусобно сарађују (1899/1969, PRINCIPLES OF SOCIOLOGY, vol. 2, ch.17), у којој је нагласак ставио на неједнаке карактеристике **стечене** кроз функционисање организама покретаних осећањем жудње.

циљ, с друге. Глобално владајућа класа крупног финансијског капитала је на основу своје финансијске контроле масовних медија главног тока у стању да обезбеди да у њима доминира теза да нема алтернативе глобално преовлађујућем облику организације такмичарске производње за приватни профит најуспешнијих такмичара. Глобално изабљивана и потчињена класа, напротив, на основу својих људских потенција и у заоштреним револуционарним ситуацијама системске кризе капиталистичког начина производње, увек изнова демонстрира своју заинтересованост за осмишљавање и спровођење сарадничке и солидарне производње за задовољавање колективних потреба развоја људских способности свих.

Заговорници **позитивистичко функционалистичке и феноменолошко тумачеће парадигме** у оквиру социологије сазнања, на «староматеријалистички» и «староидеалистички» начин механички раздвајају и хипостазирају било објекат било субјекат теорије, методе и праксе истраживања и друштвеног постојања људи. Тиме они **овековечују** индивидуалистичко онтолошко, епистемолошко и практичко-политичко становиште историјски насталих и пролазних односа производње, размене и расподеле првенствено прометних вредности роба за приватни профит у оквиру **грађанског друштва**. Заговорници **новоматеријалистички преокренуте дијалектичке парадигме**, која у објекту препознаје и преображавалачку делатност субјекта, а у субјекту његову детерминираност историјски затеченом структуром објекта, не само што не превиђају, него, напротив, афирмишу иманентне објективно утопијске потенције критичко реалистичког становишта **историјског настајања** односа производње, размене и расподеле првенствено употребних вредности добара и услуга за развој људских потенција свих у оквиру **подруштвљеног човечанства**¹⁴⁵. Стога је новоматеријалистички преокренута дијалектичка теорија-метода истраживања, која адекватно изражава дијалектичку структуру-развој саме друштвене стварности, у овој студији одабрана као једино адекватна за остваривање циљаног доприноса студије истраживању процеса транзиције и примени налаза истраживања у његовом усмеравању.

За остваривање истраживачког програма овако широког захвата и практично-политичке примене, неопходно је ангажовање како «стручних» истраживача тако и «лаичких» грађана заинтересованих

---

¹⁴⁵ Више о одређењу функционалистичко-позитивистичке, феноменолошко-тумачеће и новоматеријалистички преокренуте дијалектичке парадигме видети у дигитализованом интерактивном наставном средству Вратуша, В.(2006): WIKI „Увод у социологију сазнања“.

за транзицију у смеру успостављања праведнијих друштвених односа који омогућавају еколошки одржив развој људских потенција. У оквиру једне студије је стога неопходно ограничавање појединачног аутора на **идентификовање и анализу само одабраног дела** кључних теоријских и практичних аспеката овог обухватног истраживачког и практичког програма.

Поглавља ове студије су распоређена у два основна дела. **Први део** студије садржи примену налаза досадашњих истраживања класне условљености разних објашњења и разумевања друштвених процеса, на структурално-генетичко објашњење и разумевање карактера преовлађујућег облика организације друштвених односа у тзв. друштвима „реалног социјализма“, са посебним освртом на тзв. социјалистичко самоуправљање у Југославији. Опредељивање за један од више постојећих и заинтересованих одговора на питање „**одакле**“ полази процес транзиције, одлучујуће утиче на такође заинтересовано објашњење и разумевање „**докле**“ је противречан процес транзиције довео у овим друштвима крајем прве деценије двадесет првог века.

Прво поглавље првог дела студије садржи разраду и примену главне хипотезе о условљености мишљења и делања субјеката противречних стратегија конзервирања, реформисања или коренитог преображаја затечених доминантних друштвених односа репродукције друштвеног живота њиховим местом у класној подели рада, на објашњење и разумевање мишљења и делања високообразоване ситне буржоазије.

Друго поглавље реактуализира релевантност спора о супротстављеним схватањима односа културно-идејних и производно-прометних чинилаца транзиције из традиционалног/ преткапиталистичког у модерни/ капиталистички облик организације друштвене репродукције у Западној Европи, за објашњење и разумевање карактера и промена доминантних друштвених односа у друштвима Источне, Централне и Југоисточне Европе, након симболичког прекретничког догађаја рушења зида у Берлину 1989. године.

Треће поглавље преиспитује супротстављена схватања о карактеру доминантних друштвених односа успостављених у друштвима тзв «реалног социјализма» и ослободилачких антиколонијалних народних демократија успостављених након Октобарске револуције и Другог светског рата, у контексту системских противречности и кризе капиталистичког начина производње. Налаз да се ради о граничном облику подржављења капиталистичких производних односа, проверава се кроз анализу противречних интереса друштвених субјеката

разних фаза формалноправне институционализације и напуштања легитимацијске идеологије¹⁴⁶ социјалистичког самоуправљања у Југославији.

Четврто поглавље садржи анализу друштвених домаћих и иностраних субјеката етатистичке и неолибералне варијанте стратегије довршавања формалноправне рестаурације капиталистичких производних односа у друштвима Источне, Централне и Југоисточне Европе, антиколонијалних покрета и у Југославији, као и друштвене последице примене ових стратегија, у контексту системске кризе акумулације капитала у светским размерама у последњој деценији двадесетог века и у првој деценији двадесет и првог века.

Други део студије садржи примену налаза истраживања класне условљености разних објашњења и разумевања друштвених процеса, на структурално-генетичко објашњење и разумевање одређивања за један од више постојећих и заинтересованих одговора на питање о алтернативним стратегијама „куда“ би даље одвијања процеса преображавања структуре доминантних друштвених односа требало да води, у околностима експлозивног манифестовања њихове унутрашње противречности и системске кризе. У њему је нагласак на анализи главних друштвених субјеката спорова о транзицији из капитализма у комунизам (за разлику од „социјализма“ у значењу капитализма „са људским ликом“) и на анализи домета новијих искустава покушаја оживотворења универзално еманципаторских стратегија укидања класне поделе рада, као услова за заустављање друштвено произведених катастрофа актуелних империјалистичких ратова за реколонизацију света.

Истраживања садржана **у првом делу студије** о томе **одакле прелазе и где су стигли** друштвени субјекти различитих стратегија транзиције до прве деценије двадесет првог века, као и истраживања садржана **у другом делу студије – куда прелазе** субјекти противречних стратегија транзиције у садашњости и будућности, представљају прилог аутора остваривању пројекта „Изазови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери“ ONI 179035 Института за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

---

¹⁴⁶ Идеологија се схвата у овом раду у значењу класно заинтересованог мишљења и делања. Више о одређењу идеологије и других кључних појмова коришћених у овој студији, видети у Вратуша, В. (2010) „Интерактивни појмовник науке о друштву“ – одређење одабраних кључних филозофско-социолошких појмова из перспективе основних теоријско-методолошких и практичко-политичких парадигми.

Захваљујем се колегиници др Дубравки Стајић, и колегама професорима докторима Слободану Антонићу, Силвану Болчићу, Тодору Куљићу и Миодрагу Ранковићу на спремности да одвоје време и стрпљење да прочитају претходне верзије првог дела ове студије и да ми саопште своје подстицајне критичке примедбе. Подразумева се да одговорност за форму и садржај студије коју она сада има, у целини припада само аутору ове студије.

1. Теоријско-методолошки и практичко-политички оквир истраживања транзиције

1.1. Главна хипотеза

У овом поглављу се разрађује и проверава ваљаност полазне хипотезе истраживања најављене у Уводу, да истовремено постојање противречних објашњења и тумачења порекла, одлика и перспектива транзиције или прелаза из једног у други систем друштвених односа, представља израз противречних класних интереса између друштвених групација чији припадници поседују монопол на управљачке и/или посредујуће стручне радне функције, с једне, те друштвених групација чији су припадници сведени на извршилачке радне функције потенцијално целовите људске делатности, с друге стране. Ова хипотеза сугерише да групације које заузимају противречне положаје и улоге у локалној и међународној класној подели рада, током процеса социјализације усвајају релативно трајне склоности да живе на одређени начин и да делују у одређеном смеру. Групације које заузимају надређене и посредујуће положаје, заинтересоване су да конзервишу затечене доминантне друштвене односе класне поделе рада, или да их само реформишу, како би поправиле свој релативни положај у оквиру њих. Групације које су у подређеном положају, напротив, заинтересоване су да коренито преобразе затечене односе израбљивања, тлачења и разарања самих претпоставки репродукције друштвеног живота, кроз превазилажење класне поделе рада из које затечени односи произлазе. У револуционарним ситуацијама интензивирани самоделатности, повећавају се могућности преображаја припадника израбљиваних и потлачених друштвених групација из атомизоване и фрагментисане масе, у све више самосвесну и самоорганизовану револуционарну класу, која одбија да и даље живи на стари начин. Истовремено се у револуционарним ситуацијама смањују могућности владајуће класе да стари начин живота одржи, прибегавајући примени физичке силе, након отказивања идеолошких средстава културне хегемоније и „произведене сагласности“¹⁴⁷.

Важна импликација полазне истраживачке хипотезе јесте да и свако истраживање транзиције представља друштвени однос

---

¹⁴⁷ Herman, E. Chomsky, N. (1988) MANUFACTURING CONSENT.

три основне друштвене групације делатника чији припадници заузимају противречне положаје и играју противречне улоге у класној подели рада. Ђан Антонио Ђили¹⁴⁸ је у истраживањима друштвених појава идентификовао три кључне групације делатника или „актера“: 1) наручиоце истраживања или носиоце материјалне моћи, заинтересоване за очување постојећих односа производње; 2) субјекте истраживања или носиоце стручне моћи, заинтересоване и за реформисање постојећих друштвених односа ради поправљања властитог посредничког положаја и улоге у њима; 3) објекте истраживања или носиоце негативне моћи пасивног отпора у периодима стабилизације постојећих друштвених односа, али и носиоце потенцијално активне против моћи конфронтације и трансформације постојећих друштвених односа, у периодима друштвене кризе. У периодима друштвене кризе, наиме, увек латентни сукоб између интересно супротстављених друштвених групација постаје манифестан.

У складу са нашом полазном хипотезом, „делатници“ припадници ове три групације су на основу својих противречних положаја и улога у класној подели рада, заинтересовани за замишљање и остваривање супротстављених како истраживачких стратегија, тако и практичко политичких стратегија. Супротстављене практичко политичке стратегије се тичу друштвеног садржаја транзиције: (не) могућности и (не)пожељности учешћа грађана у одлучивању на радном месту и у друштвено-политичкој заједници, организационе демократије, самоуправљања и одговарајућих комбинација различитих облика приватног или колективног власништва, тржишног или планског, представничког или непосредно демократског регулисања (не)учешћа грађана у контролисању репродукције властитог живота.

Полазна хипотеза у овом раду усмерава класификацију, објашњење и разумевање променљиве популарности како различитих теоријско-методолошких истраживачких перспектива из којих истраживачи бирају да (не) истражују прошлост, садашњост и будућност транзиције, тако и класификацију, објашњење и разумевање променљиве популарности различитих практичко-политичких стратегија организације затечених локалних и глобалних друштвених односа. Формулисању ове хипотезе је допринео увид¹⁴⁹ да монопарадигматски модел научне револуције Томаса Куна¹⁵⁰, према којем долази до потпуне смене узајамно несамерљивих референтних оквира

---

¹⁴⁸ Gilly, G. A. (1972) COME SI FA RICERCA?

¹⁴⁹ Вратуша, В. 1995а „О смени доминантне парадигме у друштвеним наукама“.

¹⁵⁰ Кун, Т.С. (1974) СТРУКТУРА НАУЧНИХ РЕВОЛУЦИЈА.

истраживања и начине поимања предмета проучавања код „природословаца“, није прикладан за разумевање и објашњење сталног истовременог постојања, сучељавања и променљиве популарности конзервативне, реформистичке и критичке варијанте парадигматских оквира истраживања у области друштвених наука. Другим речима, у друштвеним наукама различити референтни оквири истраживања друштвених појава нису и не могу да постану релативно општеприхваћене „дисциплинарне матрице“, пошто се међусобно трајно супротстављају основни типови одговора на питање шта, како и зашто истраживати.

Утемељивач „социологије социологије“ Роберт Фридрикс је покушао да објасни неподобност Куновљевог монопарадигматичног модела у друштвеним наукама указујући да парадигме у области друштвених наука не укључују само квалитативно различите начине поимања предмета проучавања, него и квалитативно различите начине поимања функције науке и само-поимања носиоца научне делатности. Ни Фридрикс, међутим, не објашњава друштвеноисторијске околности и факторе истовременог постојања, супротстављања и променљиве популарности тзв. **пророчког модалитета** само-поимања друштвених научника (као декларативно вредносно ангажованог на остваривању друштвене правде) и **свештеничког модалитета** (као декларативно вредносно неутрално посвећеног „науци ради науке“)¹⁵¹. Мада не прави грешку којој су склони теоретичари позитивистичко-функционалистичке оријентације да преувеличавају унутрашњу хомогеност научне заједнице, Фридрикс недовољно објашњава унутрашње противречности научне заједнице, вредносни садржај научне делатности као и ваннаучне подстицаје за промену доминантне научне парадигме, контекстом противречних класних односа у којима је научна заједница ситуирана.

Основне истраживачке парадигме поред одговора на спознајна питања шта и како истраживати, садрже такође углавном само посредан одговор на најчешће непостављено али подразумевано практично питање: чему и коме служе и треба да служе друштвено научна истраживања? Уверени заговорници тезе о потпуној независности научног истраживања од било којег посебног интереса, истичу да наука треба да служи искључиво сазнавању ради сазнавања. Овакво декларативно одбацивање подређивања научне делатности посебним интересима, доприноси донекле настојању субјеката истраживања да увећају степен аутономије своје стручне моћи од материјалне моћи

---

¹⁵¹ Friedrichs, R. (1973) A SOCIOLOGY OF SOCIOLOGY, 71, 111–134, 225, 242, 276.

наручиоца истраживања. У овом настојању избегавања служења посебним интересима, није ретка појава само-ограничавања субјеката истраживања на тривијалне истраживачке задатке који не задиру у реално постојеће сукобљене друштвене интересе.

Полазећи од хипотезе да је научна спознаја увек већ уплетена у односе класне борбе у сфери идеја, у овом раду се систематски истражују облици артикулације супротстављених теоријско-методолошких истраживачких стратегија као израза противречних практичких друштвених интереса великих друштвених групација током процеса прелаза из преткапиталистичке у капиталистичке односе, те из разних варијанти капиталистичких односа у пост- и некапиталистичке облике организације друштвених односа. Опречне теорије и методе истраживања транзиције и сукобљене стратегије (не)мењања затечених друштвених односа, сагледавају се као идејно оружје интересно сукобљених друштвених делатника, којим они настоје да оријентишу и организују друштвене процесе транзиције у за њих пожељном смеру, зависно од њиховог друштвеног интереса условљеног њиховим положајем и улогом у класној подели рада. Заговорници разних теоријско методолошких истраживачких перспектива и практичко-политичких стратегија се међусобно разликују пре свега по томе да ли се залажу првенствено за приватни облик власничких односа и тржишну регулацију такмичења за стицање добити, за превасходно државни облик власништва и регулације друштвене производње и расподеле, или се залажу за подруштвљене колективне форме својинских односа и самоуправног планског регулисања репродукције живота. Која ће теоријско-методолошка и практичко политичка парадигма бити преовлађујућа у датом простору и времену, у великој мери зависи од фазе у којој се налази циклична системска криза акумулације капитала у локалним, регионалним и глобалним размерама и конкретног односа снага у класној борби.

Већина заговорника веберијанског конфликтног и класног приступа анализи промена темељних друштвених односа, наиме, препознаје само два супротстављена класно условљена становишта, имплицитно подразумевајући вечност класног структурисања друштвених односа као таквих, дуж линија неједнаког богатства и тржишне ситуације, политичке моћи и сталешког угледа¹⁵². Најсвежији и репрезентативан пример препознавања само два основна „конкурентска“ класна интереса налазимо у недавно објављеној књизи Младена Лазића ис-

---

¹⁵² Вебер, М. (1976) „Класа“, „Сталеж“, „Партија“, у ПРИВРЕДА И ДРУШТВО, т.І.

товремено интригантног и сугестивног наслова¹⁵³. Лазић у овој књизи истиче да историјско релациони приступ анализи друштвених процеса и класних односа подразумева одређење саме историјски настале и променљиве друштвене структуре као привремено кристализованог облика класних односа који су резултат „како успешних настојања одређених (друштвених, колективних и индивидуалних) актера да осигурају реализацију властитих интереса, тако и осујећених покушаја супротстављених актера да заштите/остваре своје – конкурентске – интересе“¹⁵⁴. Лазић с правом појашњава да неуспешне акције вођене конкурентским класним интересима никада нису потпуно а често нису ни трајно искључене из успостављених доминантних облика одношења и управо преко овог истискивања ове прошле губитничке акције и форме саобликују не само победничке акције и форме у садашњости, него и њихове будуће развојне перспективе. Историјско-релациони приступ друштвеним процесима, дакле, подразумева релациони појам класе дефинисане на основу неједнаког односа и стога конкурентских интереса великих група људи према средствима за материјалну репродукцију, политичку организацију и културну интеграцију друштва. Овакво релационо одређење класе за разлику од ступњевитог, заједничко је како за веберовску тако и за марксистичку теорију промена друштвене структуре.

Лазић, истина, успешно критикује методолошки индивидуализам разних варијанти веберовске традиције, који има за последицу свођење структура разних колективитета, укључујући класе, на чинице који само ограничавају или омогућавају деловање појединачних припадника разних класа, који наводно само као појединци могу да буду носиоци смисаоно оријентисаног делања. Лазић се даље с правом залаже за приступ који ћемо за потребе ове студије назвати методолошким колективизмом који подразумева да структурисани колективитети не само што утичу на делање индивидуалних делатника, него и сами представљају колективне делатнике. Само усвајање претпоставке о способности класа као таквих да делају може да превазиђе немогућност методолошког индивидуализма да одговори на питање о друштвеним процесима који увек изнова производе неједнаке тржишне шансе појединца груписаних у класе на основу емпиријски утврђене диференцијације радних положаја¹⁵⁵. Лазић,

---

¹⁵³ Лазић, М. (2011) ЧЕКАЈУЋИ КАПИТАЛИЗАМ – НАСТАНАК НОВИХ КЛАСНИХ ОДНОСА У СРБИЈИ.

¹⁵⁴ исто: 10.

¹⁵⁵ исто: 20.

дакле, с правом критикује прећутну претпоставку веберијанског тржишног заснивања класних односа о почетној једнакости учесника и принципијелној добровољности учешћа у „игри“ једнаке размене на тржишту. Лазић, међутим, и сам остаје у оквирима веберијанског тржишног заснивања класних односа. Први показатељ Лазићевог остајања у оквирима веберијанског поимања класе, јесте преузимање Бурдијеовог дефинисања разних облика капитала као разних облика „ресурса“¹⁵⁶ (економских, попут новца и производних постројења; друштвених, попут институционализоване умрежености са припадницима утицајних друштвених група посредством узајамног познавања, признавања и подржавања; културних, попут знања, вештина и образовања који обезбеђују њиховим привилегованим поседницима виши статус у друштву), дакле **као власничког односа између људи и материјалних и идеалних „ствари“, уместо као друштвеног односа између људи поводом „ствари“**. Други показатељ Лазићевог остајања у оквирима веберијанског поимања класе, јесте чињеница да као кључне конкурентске класне интересе повезане са конкурентским односом према средствима за генерисање дохотка, моћи и угледа, препознаје само **интерес за репродукцијом и интерес за променом релативних положаја у оквиру историјски специфичних структура класних односа према поменутиим средствима**¹⁵⁷. Овај аутор **превиђа једини посебни класни интерес** који се може уопштити до **универзалног интереса свих људи** да се укине класна подела рада као извор свих историјски специфичних класних структура, пошто се зауставља код констатације да „у оквирима класних односа сама правила игре одређују доминантни 'играчи', док **подређени не могу напустити игру и оптирати за неку другу**, у којој би им положај био суштински различит“¹⁵⁸.

Заустављање код претходне две констатације, оставља изван видокруга истраживача друштвених процеса теоријску могућност, која у свакој револуционарној ситуацији постаје стварна практикована могућност, дакле не само сањарска утопистичка или футуристичка могућност, потлачених и животно угрожених, управо да **одбију послушност** правилима класног друштвеног одношења која их угрожавају, да онемогуће тиме владајуће класе да наставе да примењују стара правила класног одношења, те да **истовремено уведе нова правила и институције** самоуправног одношења између

---

¹⁵⁶ Bourdieu, P. 1986: “The forms of capital” in Richardson, J. (ed.)

¹⁵⁷ Лазић, М. (2011) 256.

¹⁵⁸ исто: 21–22.

људи поводом ствари, који омогућавају развој људских потенција сваког појединца као услов таквог развоја свих.

1.2. Случај високообразоване интелигенције

У овом одељку проверавамо хеуристичку плодност полазне хипотезе о друштвеној условљености мишљења и понашања припадника свих друштвених групација, њиховим местом у класној подели рада, примењујући је на покушај објашњења и разумевања специфичних идеја и делања припадника групације високообразоване интелигенције, заправо „нове“ ситне буржоазије. Положај у класној подели рада припадника ове групације „субјеката истраживања“, према терминологији већ поменутог Ђан Антонија Ђилија¹⁵⁹, изразито је противречан. Овој групацији припада и аутор овог истраживања. Своју ситнобуржоаску припадност изричито потврђујем, да нико не би могао да ми замери да увредљиво дисквалификујем припаднике интелигенције као потенцијалне „слуге владајуће класе“, док себе изузимам из сталне тенденције припадника овог слоја и регрутне основе владајуће класе, да у мери у којој не доводим у питање властиту улогу у репродукцији класне поделе рада, у крајњој линији служим интересима владајуће класе. Овај покушај објашњења и разумевања противречног класног положаја високообразоване ситне буржоазије представља стога облик **саморефлексије**¹⁶⁰. Кључан елемент саморефлексије друштвених научника је преиспитивање **друштвене условљености властите истраживачке делатности**: како на њихов (наш) избор истраживачких тема, прикупљање података, интерпретацију и примену резултата, утиче њихов (наш) посреднички положај у класној подели рада и с њиме повезани интереси конзервирања или само реформисања постојећих класних односа? Да ли су они (смо ми) припадници «слободно лебдеће» интелигенције, подређени део владајуће класе или повлашћени део потлачене класе?

Високообразована интелигенција се стога разликује од основних друштвених групација, пре свега на основу чињенице да њени припадници заузимају **унутар себе противречан положај и улогу у класној подели рада**, за разлику од положаја и улога припадни-

¹⁵⁹ Gilly, G. A. (1972).

¹⁶⁰ Вратуша, В. 2003 „Позив на научни скуп о интелектуалцима у транзицији као индикатор стања 'духа' произвођача 'духа времена'“

ка основних класа у класној подели рада, који се налазе у односу узајамне антагонистичке противречности, мада се само у заоштреним ситуацијама системске кризе испољавају као такви. С једне стране, они(ми) јесу(јесмо) **најамни радници**, непосредни произвођачи идеја. С друге стране, међутим, они (ми) истовремено поседују (поседујемо) у некој врсти **приватне својине, боље рећи личне својине – „знање“** и вештину стечену током процеса примарне социјализације најчешће у оквиру ситнобуржоаске породице, као и током каснијег процеса секундарне социјализације у оквиру система формалног и неформалног образовања, да пронађемо и вербализујемо битне податке, анализирамо и синтетишемо их, манипулишемо њима и издајемо наређења која треба да изврше мање квалификовани најамни радници. Наређења која издају (издајемо ми) припадници високообразоване интелигенције, по правилу су у складу са класним интересом њихових (наших) послодаваца то јест владајуће класе, с којима су (смо) чешће у блиским друштвеним везама путем брака и дружења него са осталим најамним радницима. Неки од њих (нас) поседују (поседујемо) и класичну капиталистичку приватну својину у облику деоница капиталистичких предузећа. Поседовање осредње капиталистичке приватне својине још више учвршћује њихову (нашу) **припадност доњим слојевима владајуће класе** у својству непосредних произвођача и спроводитеља владајуће идеологије¹⁶¹.

Управо на основу противречно друштвено структурисане класне позиције и класне привилегије високог образовања, припадници интелигенције, укључујући подгрупу истраживача друштва, имају (имамо) већи маневарски простор од других друштвених групација и могућност да праве (правимо) свестан избор који се тиче истраживачког проблема и теоријског, методолошког и практичко-политичког усмеравања свог (нашег) истраживања транзиције. Припадници владајуће класе Ови избори зависе од одлуке којој од две основне друштвене класе и којој њиховој фракцији, ће (ћемо) у датој констелацији односа класне борбе, ставити на располагање своје (наше) „знање“, вештине и истраживачке способности. С обзиром да се ради о противречним класним положајем структурисаним могућностима избора у случају високообразоване ситне буржоазије, инсистирање на довођењу до свести овог избора не би требало критиковати као израз ненаучног волунтаризма. Најбољу потврду тезе да интелектуална ситна буржоазија доиста бира којој ће друштвеној класи пону-

---

¹⁶¹ Више о одређењу појма „идеологија“ и других кључних појмова коришћених у овој студији, видети у Вратуша, В.(2010)

дители своје „знање“ и вештине представља чињеница да су опречне теоријско методолошке истраживачке парадигме и супротне практичко политичке стратегије артикулисали управо припадници истог класног статуса, високообразоване ситне буржоазије.

Најпознатији **позитивистичко – функционалистички**¹⁶² и **конзервативно – реформистички одговор на питање о задацима научне спознаје**, формулисао је утемељивач социологије Огист Конт (Auguste Comte) средином деветнаестог века, у околностима продужене „**транзиционе кризе**“ након револуције 1789. у Француској. Напуштајући завет из младости да ће својом науком настојати да допринесе побољшању услова живота класе људи које њихови претпостављени „недостойно изабљују“¹⁶³, Конт закључује да је „маса нашег рода очигледно предодређена, на основу непроменљиве фаталности, да остане бесконачно састављена од људи који живе на начин више или мање несигуран, од сукцесивних плодова дневног рада“¹⁶⁴. У складу са овим закључком Конт резимира свој одговор на питање о циљевима и улози социологије у слогану «**Savoir pour prévoir afin de pourvoir et prévenir**» („знати да би се предвидело у циљу обезбеђивања и предупредивања“). У лекцијама из позитивне филозофије и позитивне политике као увода у позитивну религију човечанства, Конт разрађује ову лапидарну формулацију залажући се да рационална научна спознаја позитивних природних закона друштвеног поретка и прогреса људског духа, служи као теоријски инструмент ефикасног оријентисања и предвиђања последица политичке акције усмерене на обезбеђивање управљања мирном реорганизацијом друштва. Конт сматра да прилагођавање политичке акције научно спознатим законима постојања и развоја друштва, обезбеђује наводно неумитан прелаз из старог у нови друштвени систем и напредак, не реметећи поредак. Конт се надао да ће позитивна политика и позитивна религија коначно зауставити револуцију на Западу и спречити њену репродукцију код других народа, пошто револуција по њему великим делом почива на непознавању и непоштовању друштвених закона¹⁶⁵.

---

¹⁶² Више о одређењу функционалистичко-позитивистичке истраживачке и практичкополитичке парадигме видети у Вратуша, В.(2006).

¹⁶³ Cresson, A. (1957) AUGUSTE COMTE – SA VIE, SON OEUVRE, SA PHILOSOPHIE.

¹⁶⁴ Comte, A. (1832–1842/1969) COURS DE PHILOSOPHIE POSITIVE: т.IV, 162.

¹⁶⁵ Comte, A. (1832–1842/1969: т.IV, 6, 114, 142; (1912) SYSTEME DE POLITIQUE POSITIVE OU TRAITE DE SOCIOLOGIE INSTITUANT LA RELIGION DE L’HUMANITE: т. IV, 93, 97–98)

Својим позитивистичко-функционалистичким и конзервативно-реформистичким одговором на питање о функцији науке о друштву, Конт је постао прећутни или изричити узор свим каснијим теоретичарима који су нарочито у периодима стабилизације поретка капиталистичког начина производње, своје „знање“ и умеће стављали у службу владајуће класе, наглашавајући **два доприноса науке о друштву** очувању позитивног поретка. Прво, допринос друштвеној **интеграцији**, кроз отклањање метафизички утемељеног критичког мишљења и пропагирање позитивно научно утемељеног заједничког система доминантних вредности. Друго, **практично-технички** допринос друштвеном планирању и спорадичном спровођењу неопходних реформи датог друштвеног система, ради поправљања положаја најнижих слојева у наводно одувек и заувек хијерархијски уређеном друштвеном поретку, ради контролисања њиховог незадовољства и прилагођавања императивима научно спознатог ступња законитог развоја људског духа и цивилизације. Овакво Контово тумачење друштвеног значаја науке и научника, парадоксално представља антитеократско-теократску државно интервенционистичку идеју о **владавини елите просвећених администратора** који имају монопол на позитивно „знање“. Припадници високообразоване интелигенције запослени у „идеолошким апаратима државе“¹⁶⁶, нарочито у сфери образовања, науке и културе, пружају подршку институционализацији «позитивне» науке о друштву. „Позитивна“ наука је потребна сваком блоку владајућих класа које држе **монопол на управљачке и надзорне улоге** у класној подели рада, као теоријско средство у борби за успостављање и очување властите идеолошко-политичке хегемоније у глобалном друштву, без обзира на природу доминантних односа репродукције који се тиме учвршћују.

Најпознатији **ново-материјалистички преокренути дијалектички и критички одговор**¹⁶⁷ на питање о задацима научне спознаје, формулисао је утемељивач критике позитивне науке о друштву Карл Маркс (Karl Marx), у сличним историјским околностима „закаснеле“ кризе прелаза из феудализма у капитализам у Немачкој. Мада је преместио нагласак са активистички схваћене дијалектике класне борбе у време револуције 1848, на објективистички схваћену дијалектику производних снага и односа производње у време контрареволуционарне реакције која је уследила, Маркс је и у «зрелим, научним»

---

¹⁶⁶ Алтисе, Ј. (1970/2009) ИДЕОЛОГИЈА И ИДЕОЛОШКИ ДРЖАВНИ АПАРАТИ.

¹⁶⁷ Више о одређењу новоматеријалистички преокренуте дијалектичке истраживачке и практичкополитичке парадигме видети у Вратуша, В.(2006).

радовима остао веран уверењу из „раних, филозофских“ радова написаних у младости, које је сажео у 11. тези о Фојербаху да, основни **циљ научне спознаје није пуко тумачење света, него измена света**. Новоматеријалистички преокренута дијалектичка парадигма, дакле, у себи обједињава субјективно-објективно, структурално-генетичко, аналитичко-синтетичко, дедуктивно-индуктивно, описивање-објашњавање, предвиђање-усмеравање противречног процеса преображавања друштвених односа који су постали претесни за нарасле материјалне и духовне производне снаге. Полазећи од оваквог теоријско-методолошког и практично-политичког становишта, Маркс је био у стању да у својем главном делу, резимира резултате својих деценијских настојања да открије и изложи историјске законе настајања, функционисања и нестајања класних друштвених поредака раздираних унутрашњим противречностима. Свој одговор на питање о улози дијалектичке спознаје у «Поговору» за друго издање првог тома КАПИТАЛА сажео је у слогану да **„у позитивно разумевање постојећег стања уноси уједно и разумевање његове негације“**¹⁶⁸.

Маркс је до краја живота настојао да своје сазнање стави у службу подређених и изабљиваних класа сведених на извршилачке функције у класној подели рада. Истовремено је био бескомпромисно оштар у полемикама са конкретним припадницима тих класа, нарочито када је у њиховим схватањима препознавао заузимање ситнобуржоаског становишта очувања ситне приватне својине¹⁶⁹, заборавајући на властито ситнобуржоаско порекло те место и улогу у класној подели рада.

Својим критичко дијалектичким одговором на питање о функцији науке о друштвеним односима, Маркс је постао узор свим каснијим „радикалним“ теоретичарима који су у револуционарним периодима заостравања класних сукоба своје „знање“ и умеће стављали у службу еманципације потлачених и изабљиваних класа. Допринос дијалектичке научне спознаје је заједно са животним саборцем Фридрихом Енгелсом видео у освешћивању интереса изабљиване и потлачене класе за револуционарним преображајем затеченог позитивног облика организације друштвене репродукције који је дошао у сукоб с императивима одговарајућег ступња законитог развоја производних снага друштвеног рада. Уверење заговорника новоматеријалистички преокренуте дијалектичке парадигме

---

¹⁶⁸ Маркс, К. Енгелс, Ф. (1835–1895/1968–1979) ДЕЛА: књ. 21: 25.

¹⁶⁹ Видети на пример полемику са Прудоном у одељку 3.1. Наслеђе револуција у свету.

истраживања друштва да се ради о научном оруђу револуционарног освешћивања и социјалне еманципације, ослања се на уверење да само посебно становиште модерних најамних робова садржи универзално еманципаторски потенцијал. Посебни интерес пролетаријата, наиме, не може да се оствари без истовременог (само)ослобађања свих припадника друштва од класно ограничене поделе рада – услов ослобођења сваког појединца је ослобођење свих од раздвајања управљачких и извршилачких радних функција. Приватну својину и државу објашњавају и тумаче као правни и политички израз класне поделе рада. Заговорници критичке теорије стога реалну могућност за „одумирање“ и „укидање“ државе и приватне својине виде у самоодређујућем самоуправном самоорганизовању произвођача који поред извршилачких функција сами преузимају и креативне радне функције управљања и одлучивања.

Конкретна анализа конкретне ситуације у светлу дијалектичких закона настајања и мењања економских формација друштва, може да допринесе по мишљењу критичара класне поделе рада убрзавању процеса укидања старих доминатних односа производње који су постали претесни за нове производне снаге, уз употребу револуционарног насиља огромне већине припадника потлачених класа где год је то неопходно, као средство отпора насиљу мањине припадника владајућих класа. Оваква критичка концепција улоге друштвене науке превазилази задане оквире државно легитимисане академске дисциплине. Стога њени заговорници по правилу долазе у сукоб с владајућим класама које немају интереса да буду разоткривани механизми успостављања, али и могућег укидања њихове друштвене моћи. На овом месту је важно да се нагласи да прелаз из «класне предисторије» човечанства у историју «подруштвљеног човечанства» не гарантује никакав аутоматизам развоја унутрашњих противречности капиталистичког начина производње, нити одлука критички оријентисаног дела високообразоване ситне буржоазије да своје «знање» стави у службу ослобођења израбљиваних и потлачених. Нужан услов овог прелаза је да ослобођење најамног робља буде дело самог најамног робља, које у самом процесу отпора постојећем облику организације друштвених односа и успостављања нових, трансформише себе у истовремене планере и извршиоце, произвођаче и потрошаче.

Уколико је у претходном излагању на примеру анализе идејних производа Конта и Маркса ваљано проверена хипотеза да **противречан положај у класној подели рада омогућава управо ситнобуржоаској интелегенцији да постане главни друштвени носилац артикулације основних типова истовремено постојећих**

и противречних теоријско методолошких парадигми истраживања транзиције и практичко-политичких стратегија њеног усмеравања, требало би да буде могуће да било коју савремену парадигму и стратегију, ма колико изгледале ново, можемо да **препознамо као варијанту већ произведених основних типова идејних производа непосредних произвођача идеологије**. Покушајмо да постигнемо ову врсту препознавања на примеру система идеја које је произвео и понудио као нову парадигму Питер Дракер (Peter Drucker).

Питер Дракер је припадник групације високообразоване ситне буржоазије који је постао славан у другој половини двадесетог века као професор управљања, названог у англосаксонским језицима и у новоговору „менаџмент“ (management). Менаџмент, који Дракер одређује као „дефинишући орган сваке модерне институције који претвара гомилу у организацију и људски напор у учинак“, постао је једна од најпопуларнијих нових специјализација у области друштвених наука. Дракер је обновио интересовање јавности за групацију високообразованих стручњака, називајући њене припаднике „радницима знања“¹⁷⁰. Дракер, међутим, није довољно допринео самоиспитивачкој анализи специфичности класног положаја и интереса ове све бројније групације. Ограничио се на разматрање професионалних карактеристика људи који првенствено раде главом а не рукама у тзв. информатичком друштву. Радник знања по Дракеру **„стиче приступ раду, запослењу и друштвеном положају кроз формално образовање“**¹⁷¹. Дракер истиче првенствено способност радника знања, далеко аутономнијих од мануелних и услужних радника у односу на послодавца, да брзо уче и продуктивно координишу своја нужно специјализована и конкретно применљива сазнања, односно вештину да пронађу, размењују и иновативно комбинују информације, опет нужно у тиму са другим стручњацима.

Дракер наглашава одлику радника знања да својим промишљањем пре делања производе нематеријални производ – друштвене односе (мада би било адекватније да се нематеријални производ „радника знања“ назове „посредовање у тумачењу и репродукцији/реорганизацији друштвених односа“). У ограниченој мери у којој се уопште упуштао у анализу карактера друштвених односа које произ-

---

¹⁷⁰ Дракер је већ крајем педесетих година двадесетог века писао о прелазу из друштва са привредом утемељеном на материјалним добрима у друштво са привредом утемељеном на знању (Drucker, P. (1959) LANDMARKS OF TOMORROW, а средином последње деценије двадесетог века је резимирао резултате својих истраживања „друштва знања“ у (1994) „Knowledge Work and Knowledge society – The Social Transformations of this Century.

¹⁷¹ исто.

воде и репродукују радници знања, Дракер истиче да је 99% радника знања, истовремено зависно од својих шефова и да шефују другима. Сви радници знања, међутим постају менаџери по Дракеру, без обзира на којем се нивоу организационе хијерархије налазе, када год доносе одлуке на који начин и којим средствима они могу да допринесу остваривању приоритетних циљева организације. Мада поменути одређењем људи од знања Дракер проширује групацију менаџера, он својом дефиницијом истовремено сугерише да је управљање струка и да с тога **у доношењу одлука не могу да учествују сви којих се одговарајуће одлуке тичу** и чије ће последице трпети, **уколико нису кроз систем формалног образовања добили потврду да су обучени да одлучују**. Формално образована стручна радна снага тиме остаје **роба, само са бољом прођом на тржишту** него неквалификована и полуквалификована радна снага.

Дракер се залаже за децентрализацију управљања крупним организацијама у привреди, политици и невладином непрофитном сектору. Врховне менаџере децентрализованих организација поучава да њима управљају као радним заједницама, имајући у виду да су сви запослени главни ресурс сваке организације а не само трошак и да стога треба да настоје да мобилишу стваралаштво сваког појединца, али без западања у анархију. Саветовао их је такође да не теже за краткорочним профитом већ да остварују дугорочну добит задовољавајући захтеве купаца и одговорно водећи рачуна о општем интересу друштвене заједнице у оквиру које делују компаније које производе робе и услуге¹⁷².

Дракер и други поседници „знања“ као личне приватне својине који се у периодима заоштравања кризе определе да ту својину ставе у службу очувања затечених институција класне поделе рада, несумњиво доприносе репродукцији капиталистичких друштвених односа. Сам Дракер се највише приближио критици капиталистичких друштвених односа, када је упозорио у запаженом есеју из 1980тих година да се ни морално ни друштвено не може оправдати разлика у доходу између врховних менаџера и обичних запослених уколико је већа од двадесет пута, као и да ће бити плаћена висока цена уколико ове разлике наставе да се увећавају више стотина пута док истовремено расте отпуштање¹⁷³. Индикативно је да Дракер ове енормне

---

¹⁷² исто.

¹⁷³ Да је ово Дракерovo упозорење против превеликих разлика у примањима менаџера и других запослених битно за разумевање Дракеровог дела, сведочи приказ Дракеровог опуса Џона Бајрна и Лунса Герда (Byrne, J, Gerdes, L. 2005: “The Man Who Invented Management”).

неједнакости у приходима није доводио у везу са капиталистичким карактером доминантних односа у свим савременим друштвима. Дракер је, напротив, устврдио да је капиталистички начин производње у најразвијенијим савременим друштвима попут САД већ еволуирао у **посткапитализам**. Главни власници капитала компанија су по Дракеру постали пензиони и узајамни фондови пре свега радника знања, као водеће групације у друштвима утемељеним на знању¹⁷⁴. У нашој средини сличну тезу о изједначавању важности „људи од знања“ са власницима капитала за обликовање друштвених поредака и усмеравање друштвених дешавања у друштвима касног двадесетог и на почетку двадесет првог века заступа Силвано Болчић¹⁷⁵. Да је Дракер у праву у погледу измене власничке структуре у тзв. друштвима знања, током системске кризе акумулације капитала која је започела у првом кварталу 2007. године на тржишту некретнина у САД и пренела се на банкарски сектор, тржиште капитала и у Европу од трећег квартала 2008, стотине хиљада људи, укључујући „раднике знања“, не би изгубили своје животне уштеђевине, а од кризе не би профитирале највеће приватне банке, односно банкарске породице попут Рокефелера и Ротшилда, те извршних директора који поседују контролне пакете акција у њима. Дракер такође запоставља чињеницу да радници знања стичу вештине манипулисања информацијама у оквиру капиталистичког система како формалног тако и доживотног образовања, у облику индивидуалне својине на специјалистичко „знање“ као робу, која им повољним изнајмљивањем на тржишту обезбеђује привилеговани положај управљача у класној подели рада. Подређујући се императивима специјализације и тимског рада у друштву знања, Дракероци радници знања се **првенствено баве операционализацијом стратешких циљева организације које постављају врховни менаџери и власници контролних пакета деоница**, те проналажењем најефикаснијих средстава за њихово достизање односно „претварање у учинак“.

Критички интелектуалци, који се питају о смислу самих циљева, у новом Дракеровом жаргону, сведени су на дилетанте. Дракерово морализаторско позивање на смањивање разлика између врховних менаџера и услужних радника и одговорно управљање у општем интересу, не може да отклони неједнакост и себичност као нужне последице капиталистичког начина производње за приватни профит.

---

¹⁷⁴ Drucker, P, 1993: POST CAPITALIST SOCIETY, New York: HarperBusiness, 85–90.

¹⁷⁵ Болчић, С. (2003) СВЕТ РАДА У ТРАНСФОРМАЦИЈИ – ЛЕКЦИЈЕ ИЗ САВРЕМЕНЕ СОЦИОЛОГИЈЕ РАДА.

Моралисање, међутим, представља поуздан показатељ да Дракер не нуди нову парадигму истраживања тенденција транзиције савременог друштва, него само **ново име за реформистичку варијанту позитивистичко – (нео)функционалистичке истраживачке парадигме и конзервишуће – реформишуће практичко политичке стратегије успостављања „капитализма са људским ликом“**. „Капитализам са људским ликом“ заправо подразумева интензивније искоришћавање креативних потенцијала најамне радне снаге и купце претворене у бесплатне рекламере производа и услуга „социјално одговорних“ корпорација.

1.3. Закључак

Актуелни прелаз прикривене друштвеноекономске, политичке и моралне кризе у отворену, услед заостравања унутрашњих структурално-системских противречности затеченог капиталистичког класног начина репродукције на почетку 21. века, а не само његове актуелно још увек преовлађује варијанте – неолиберализма, поново намеће самопреиспитивање властитих претпоставки и (не)моћи примене истраживачких налаза истраживања транзиције првенствено код професионалних истраживача друштва, поседника стручне моћи. У оваквим периодима истраживачима друштва се само намеће питање избора теоријско-методолошког оквира истраживања који по њиховом мишљењу пружа највеће могућности објашњења и разумевања порекла кризе, тренутне ситуације коју је створила и основних тенденција будућег тока догађаја, с циљем интервенције у њега и усмеравања у жељеном правцу. У кризним ситуацијама постаје видљивија него у периодима стабилизације друштвених односа израбљивања и тлачења, узајамна условљеност (под)свесног избора масе припадника интересно супротстављених друштвених групација, укључујући припаднике ситнобуржоаске интелигенције, како властитих теоријско методолошких претпоставки истраживања прелазног периода, тако и практичко политичких преференција деловања у њему, с једне стране, те резултантног тока истраживане друштвене стварности транзиције и (пре)расподеле друштвеног богатства, моћи и угледа, с друге.

Темељно (само)преиспитивање у службу које класе или дела класе посредујући ситнобуржоаски произвођачи идеологије стављају (стављамо) своје „знање“ и вештине, барем доводи до свести, мада не може и да укине, њихове (наше) класне, етничке,

родне, генерацијске и друге пристрасности. Пошто као запоседници одређених места у класној подели рада нисмо и не можемо да будемо «неутрални», довођење до свести и покушај контролосања наше пристрасности, представља главни начин да покушамо да допринесемо остваривању замисли транзиције за коју сматрамо да је у истинском интересу највећег броја људи, а не само припадника ситне буржоазије која је остала у служби крупне.

Два питања остају отворена у вези са само-рефлексивним само-преиспитивањем припадника високообразоване ситне буржоазије из угла социологије сазнања. Прво се односи на чиниоце који утичу на то да се део интелектуалне ситне буржоазије одупире првом импулсу да се стави у стабилну и редовно плаћену службу легитимисања и остваривања циљева владајућих, често недемократских поредака, излажући се при томе великим материјалним тежбама. Друго је питање о реалистичности претпоставке да ће радикализовани припадници интелектуалне ситне буржоазије након приступања револуционарном покрету извршити „**класно самоубиство**“¹⁷⁶, у целини занемарити своје посебне интересе поправљања својег релативног положаја у иначе неизмењеним односима класне поделе рада и да ће се у потпуности ставити у несебичну службу еманципације непосредних произвођача које класна подела рада своди на **модерне најамне робове** лишене могућности да супстанцијално, а не само формално, учествују у одлучивању о стварима које се тичу квалитета њиховог живота.

Социолози који желе да се «професионализују», поново се налазе (налазимо се) пред избором којој ће(мо) друштвеној групацији понудити своје интелектуалне услуге. Маргинализовани слојеви који живе на граници и испод границе егзистенције имају барем исто толико мало могућности као до сада да оформе властиту «органску интелигенцију»¹⁷⁷ као заштиту од претварања „професионалних револуционара“ у владајућу класу наредбодавце у будућој социјалној револуцији. Израбљивани, подређени и животно најугроженији, најчешће остају објекат истраживања високообразоване ситне буржоазије запослене у буџетски и тржишно финансираним

---

¹⁷⁶ Вођа покрета за ослобођење од колонијалног ропства Гвинеје Бисао и острва Капе Верде, и сам припадник високообразоване ситне буржоазије, када је уочио знаке бирократизације покрета, потражио је излаз из тенденције претварања ситнобуржоаског руководства у нову домаћу владајућу класу у „класном самоубиству“ привилегованих друштвених групација (Cabral, A. (1975) *UNITÉ ET LUTTE*, I, II.

¹⁷⁷ О „традиционалној“ и „органској“ интелигенцији видети Gramsci, A. (1929–1935/1971) „*Intellectuals*“, *SELECTIONS FROM THE PRISON NOTEBOOKS*.

агенцијама, првенствено у функцији очувања контроле владајуће класе, финансијера истраживања, над израбљиванима и подређенима.

Нарочито у области друштвених наука, теоријско-методолошки оквир истраживања који одабере поједини истраживач, нужно укључује истраживачев вредносно опредељени однос према истраживаном свету и властитој улози у њему. Конзервишући, реформишући или критички однос према затеченим друштвеним односима у свету се изражава у функцији коју истраживач свесно или несвесно приписује својој истраживачкој пракси. **Приписана функција истраживачке праксе управља истраживачким стратегијама и употребом резултата** истраживања. Уверење појединих истраживача да могу да заузму неутрално теоријско становиште одвојено од идеологије и политике, које нема свој извор и уток у одговарајућем практичком становишту, представља велико самозаваравање.

Уколико, значи, настојимо да истражимо одакле и куда прелазимо, не можемо да избегнемо а да се не определимо између супротстављених теоријско-методолошких парадигми објашњења и разумевања транзиције и практичко политичких стратегија њеног усмеравања. Самим чином опредељивања стављамо се на страну сасвим одређених друштвених групација заинтересованих за одређени смер транзиције и одговарајуће облике организације репродукције друштвеног живота у свету и у Србији.

2. Актуелност спора о односу културно-идејних и производно-прометних чинилаца транзиције из традиционалног/ преткапиталистичког у модерни/ капиталистички облик организације друштвених односа

Друго поглавље преиспитује актуелност спора између деветнаестовековних и двадесетовековних истраживача транзиције поводом питања да ли унутрашњи и независни развој идеја људи о томе како треба да живе у друштву одређује начин како људи стварно живе у друштву, или је преовлађујући смер детерминације супротан (уз остављање простора за повратни смер узајамног утицања), још увек актуелан за истраживање и вођење изоморфних спорова између истраживача прелаза из једног у други облик организације друштвених односа у двадесет првом веку? Другим речима, које се поуке могу извући за истраживање актуелне транзиције, из спора о томе да ли приликом разматрања прелаза из тзв. традиционалних у модерна друштва, односно из преткапиталистичких у капиталистичке формације друштва, треба ставити акценат на културно-идејне и вредносне факторе и односе, или на привредне, производне или прометне факторе и односе?

На наредним странама ћемо на основу критичке анализе релевантне литературе проверити хипотезу да постоји позитивна корелација између **употребе појма „транзиција“ у посебном односно обухватнијем** значењу на почетку двадесет првог века, с једне стране, те опредељивања одговарајућих аутора за **претежно „идеалистички“ односно „материјалистички“**¹⁷⁸ приступ истраживању транзиције како у прошлости, тако и у садашњости, с друге, како бисмо утврдили има ли разлога да верујемо да ће тако остати и у будућности.

2.1. Транзиција из традиционалног у модерно друштво и културне вредности

Да ли доиста аутори који користе појам „транзиција“ у посебном значењу прелаза од државно-планског регулисања привреде

---

¹⁷⁸ Више о одређењу појмова „идеализам“, „материјализам“ и других кључних појмова коришћених у овој студији, видети у Вратуша, В.(2010).

на тржишно регулисање и од ауторитарног једнопартијског система политичког управљања на вишепартијски ситем парламентарне демократије у земљама бившег „реалног социјализма“, углавном стављају акценат на одлучујући значај еволутивне промене културно-идејних и вредносних или „идеалистичких“ чинилаца и односа за остваривање циљева овако схваћеног друштвеног садржаја транзиције? Увид у садржај таквих студија показује да аутори који **заправо заговарају прелаз у капиталистичке односе**, мада изричито **помињу најчешће само прелаз из традиционалног у модерно друштво**, склони су да усвоје и покушавају да даље развију упоредна идеалнотипска истраживања **радне етике светских религија** која је започео Макс Вебер¹⁷⁹. Веберова пионирска истраживања о утицају протестантске етике на формирање осећања позива и рационалног предузетничког духа, мада критикована у својим једностраностима, до наших дана заокупља пажњу истраживача и уредника попут Роберта Грина¹⁸⁰, Шмуел Ноа Ејзенштата¹⁸¹, Ралфа Брејбантија и Џона Шпенглера¹⁸², Филипа Хамонда и Кирка Вилијамса¹⁸³, Фридхелма Гутандина¹⁸⁴, Хартмута Лемана и Гуентера Рота¹⁸⁵, Мишела Новака¹⁸⁶ или Мајкла Џоунса¹⁸⁷. Ова склоност ка истраживању културолошких фактора транзиције је нарочито изражена код теоретичара који по својем основном образовању нису економисти, па су стога развили скептичан став према економистичком свођењу проблематике транзиције на првенствено макроекономске чиниоце повећавања стопа друштвеног бруто производа по глави становника, по узору на ауторе попут Волта Ростова¹⁸⁸. Теоретичари других друштвено-

---

¹⁷⁹ Вебер, М. 1920/1968 ПРТЕСТАНТСКА ЕТИКА И ДУХ КАПИТАЛИЗМА; Weber, M. (1920) GESAMMELTE AUFSÄTZE ZUR RELIGIONSSOZIOLOGIE.

¹⁸⁰ Green, R. W. (ed.) 1959 PROTESTANTISM AND CAPITALISM: THE WEBER THESIS AND ITS CRITICS.

¹⁸¹ Eisenstadt, S. N. (ed.) (1966). PROTESTANT ETHIC AND MODERNIZATION – A COMPARATIVE VIEW.

¹⁸² Braibanti, R., Spengler, J. (eds) 1970 TRADITION, VALUES AND SOCIOECONOMIC DEVELOPMENT.

¹⁸³ Hamond, P., Williams, K. (1976) „The Protestant Ethic Thesis – a Socio-Psychological Assesment“, 579–589.

¹⁸⁴ Guttandin, F. (1986) DIE PROTESTANTISCHE ETHIK UND DIE ENTWICKLUNG DES MODERNEN KAPITALISMUS.

¹⁸⁵ Lehmann, H., Roth, G. (eds.) (1993) WEBER’S PROTESTANT ETHIC: ORIGINS, EVIDENCE, CONTEXTS.

¹⁸⁶ Novack, M. (2005) “Max Weber Goes Global”, 26–29.

¹⁸⁷ Jones, M. (2010) “The Weber Thesis: Capitalism and its Myths of Origin”.

¹⁸⁸ Rostow, W. (1960). THE STAGES OF ECONOMIC GROWTH – A NON-COMMUNIST MANIFESTO.

научних специјалности, указују на »ванекономске« факторе и услове као на основне претпоставке, препреке и подстицаје преображаја традиционалног у модерно друштво. Прећутно или изричито ови теоретичари полазе од претпоставке да је изузетна и јединствена констелација »ванекономских« фактора омогућила да баш у Европи, а не у другим крајевима света, дође до »продора« из традиционалног у модерно друштво. Отворено расистичка тумачења наводне супериорности беле расе као основе европског вођства у трансформацији и њене прометејске мисије, као што су Артур де Гобино¹⁸⁹, Хјустон Стјуарт Чемберлејн¹⁹⁰ и Жорж Вашер де Лапуж¹⁹¹ до нацистичких идеолога, заменила су данас суптилнија, али још увек по правилу етноцентрична објашњења која у први план истичу културне и психолошке »факторе« развоја. Дејвид Маклеланд доводи до екстремних консеквенци идеју о корелацији између вредносне оријентације понашања и убрзане модернизације, заступајући тезу да стварање одговарајућих психолошких услова (формирање потребе за индивидуалним постигнућем), нужно претходи економском развоју¹⁹². Еверет Хаген¹⁹³, мада мање искључиво, заступа сличну тезу да је економски развој пре свега последица претходног **трансформисања ауторитарне личности традиционалног друштва у иновативну личност модерног друштва** кроз процес социјализације у породици.

Теоретичари који посебно наглашавају и анализирају друштвене, културне и психолошке аспекте развоја, слажу се са економистима у томе да се проблеми неразвијених земаља могу решити на основу **дифузије** »фактора развоја«. Они, међутим, инвестициона средства не сматрају првенственим »фактором развоја«, него »западне« **културне вредности, норме, институције и мотивације**. Карактеристичан пример оваквог западноцентричног става формулисао је Жан Фурастје да је »развијеним земљама потребна иницијатива новаторства« док је »у осталим довољна иницијатива опонашања« западних узора¹⁹⁴. Агресивно пропагирање трансфера западних културних вредности у овим теоријама прати нетрпељивост према тврдокор-

---

¹⁸⁹ Gobineau, de A. (1853–1855/1967) ESSAI SUR L'INÉGALITÉ DES RACES HUMAINES.

¹⁹⁰ Chamberlain, S. (1905) ARISCHE WELTANSCHAUUNG.

¹⁹¹ Lapouge, de G.V. (1909) RACE ET MILIEU SOCIAL: ESSAIS D'ANTHROPOSOCIOLOGIE.

¹⁹² MacClelland, D. (1961). THE ACHIEVING SOCIETY.

¹⁹³ Hagen, E. 1962 ON THE THEORY OF SOCIAL CHANGE: HOW ECONOMIC GROWTH BEGINS.

¹⁹⁴ Fourastié, J. (1968) CIVILIZACIJA SUTRAŠNJICE: 112.

ним остацима аутохтоне традиционалне културе који отежавају процес »акултурације« а с њим, наводно, и целокупан брзи прелаз у модерно друштво и развој неразвијених земаља.

Схватање о дифузији културних институција и вредности као фактору развоја у свакодневној пракси спроводе стручњаци, саветници и инструктори из развијених земаља. Они се служе средствима масовних комуникација и информисања и образовним системом као главним »каналима« културне дифузије и идеолошке пенетрације. Њихов је **задатак да формирају нове »модернизујуће елите«**. Ови новоформирани »носиоци« транзицијског развоја истовремено постају и нови »поштоваоци« западних вредности и начина живота. Захваљујући усвојеном начину мишљења и фабрикованим потребама, »национални кадрови« образовани у иностранству или под патронатом иностраних експерата, постају погодно тржиште за »духовну« и материјалну производњу бивших колонијалних метропола. Стога западни експерти и уредници попут Кларка Кера, Џона Данлопа, Фредерика Харисона и Чарлса Мајерса¹⁹⁵, Едварда Шилса¹⁹⁶, Мориса Јановица¹⁹⁷, Вендел Бела¹⁹⁸, Абдула Азиса Саида¹⁹⁹, Џона Кауцког²⁰⁰ и других, још од средине двадесетог века с доста разлога очекују да ће тако образоване »модернизујуће елите«, било цивилне или војне, усмерити развој својих земаља у »одговарајућем« правцу.

Домаћи заговорници тумачења транзиције као модернизације су усвојили елитистичку претпоставку овог тумачења транзиције да »се подразумева да је (рад на процесима модернизације и демократизације) делокруг ... елите«²⁰¹. У недостатку снажне домаће економске или предузетничке »елите«, домаћи заговорници довођења модернизације »до краја«, односно до успостављања институција приватне својине, отвореног тржишта и правне државе, главне »актере« довршавања овог процеса проналазе у припадницима бивше управљачке номенклатурне елите и нових богаташа који пљачком претварају државну и друштвену својину, које су својевремено

---

¹⁹⁵ Kerr, C., Dunlop, J. T., Harrison, F. H. Myers, C. A. 1960: INDUSTRIALISM AND INDUSTRIAL MAN.

¹⁹⁶ Shils, E. 1960 »Political Development in the New States».

¹⁹⁷ Janovitz, M. 1964: THE MILITARY IN THE POLITICAL DEVELOPMENT OF NEW NATIONS.

¹⁹⁸ Bell, W. (1965) »Social Change and Elites in an Emergent Nation«.

¹⁹⁹ Said, A.A. (ed.), 1971 PROTAGONISTS OF CHANGE — SUBCULTURES IN DEVELOPMENT AND REVOLUTION.

²⁰⁰ Kautsky, J. H. (1969) »Patterns of Elite Succession in the Process of Developments.

²⁰¹ Михаиловић, С. (2010) »Прича о транзицији или нарација о нашим бескрајним менама« у Михаиловић и други.

успостављене такође путем пљачке, у крупну приватну својину. Пљачкашке елите врше друштвено користан модернизаторски посао према уверењу заговорника довршавања модернизације, пошто би према њиховом мишљењу „праведна социјалистичка расподела радним људима“ у условима оскудице довела до тога да би „радни људи“ све расподељено „потрошили и појели“²⁰². За заговорнике схватања транзиције као модернизације главни проблем стога представља питање како да се избегне даљи губитак енергије припадника елите на власти, елите у опозицији и културне елите или интелигенције, у идеолошким спорењима између „националиста“ и „антинационалиста“, тзв. припадника „друге“, „европске“ Србије, те постигне минимални али активни **консензус међу домаћим „стратешким елитама“** око путева „утемељења демократских установа и отворене тржишне привреде“. Консензус елита је неопходан да би оне спремно дочекале позив развијеног Запада за улазак у елитни клуб када се стекну повољне међународне околности, као што су то дочекале сложне елите Словеније²⁰³. Околностима се треба прилагођавати и не губити се у „сулудом науку ‘да променимо свет’, да га ...учинимо поштеним према нашој мери поштења“²⁰⁴.

Заговорници довршавања модернизације од стране елита, углавном ни не рачунају на недовољно писмену и образовану **масу** становништва као на активног актера модернизације, пошто сматрају попут Јована Жупанова да њено понашање обликује пре свега популистичко-колективистички **егалитарни „синдром“** који негативно утиче на продуктивност²⁰⁵, као и „предмодерна **ауторитарна** политичка култура“, попут Дубравке Стојановић²⁰⁶.

Посленици друштвених наука и у осталим бившим земљама тзв. реалног социјализма су показали да брзо асимилују културолошки приступ проблемима транзиције. Тако пољски социолог Пјотр Штомпка тврди да проблем функционисања капиталистичких институција произлази у овим земљама из некомпатибилности између преовлађујућих вредности у бившим земљама источног блока и „западних“ вредности. Конкретно говорећи, преовлађујуће вредности у централним и источноевропским земљама одликује комбинација сумњичавости према властима, преферирања сигурности, ослањања на државну помоћ и недостатка само-иницијативе, док су вредно-

---

²⁰² Брдар, 2004: 455–458.

²⁰³ Антонић, С. (2005) ГУТАЊЕ ЖАБА: РАСПРАВЕ О СРПСКОЈ ТРАНЗИЦИЈИ.

²⁰⁴ Михаиловић, С. у Михаиловић и други, 2010: 12.

²⁰⁵ Жупанов, 1970: 5–45.

²⁰⁶ Стојановић, Д. (2007) „У национ(алистичк)ом калупу“, 12.

сти у земљама „Запада“ углавном супротне према Пјотру Штомпки. Зато овај аутор сугерише да укљученост у функционисање нових институција обликује култура: „Институције су једна од најзначајнијих сила коју обликују преовлађујуће културне вредности“²⁰⁷. Светозар Пејовић, професор емеритус на Универзитету Тексас који је завршио студије на Универзитету у Београду, такође указује на потребу за хармонијом између културе и функционишућих институција. Он користи „интеракционистичку тезу“ према којој богатство расте и трансакциони трошкови се смањују у мери у којој преовлађујуће институције одговарају преовлађујућим неформалним правилима. Пејовић даље закључује да се разлике између земаља у транзицији могу приписати степену у којем ново успостављене формалне институције складно узајамно делују са преовлађујућим културним вредностима. Његова аргументација је базирана на претпоставци да је капитализам утемељен на култури у којој постоји нагласак на индивидуализму и иницијативи појединца, док у културама земаља Централне и Источне Европе преовлађује колективизам²⁰⁸.

Оно што повезује раније западне и новије источне ауторе који придају наглашени значај културним факторима за прелаз у модерно друштво, јесте потпуно одсуство и трунке сумње у исправност и пожељност транзиције у капитализам, ширење вредности конкуренције и потискивање вредности солидарности. Без обзира на ову идеолошку пристрасност, треба рећи да је културолошки приступ транзицији допринео томе да се посвети дужна пажња феномену тзв. »идејне надградње«, којој је у бившим земљама реалног социјализма у истраживањима било посвећено недовољно пажње. Разлог за ово запостављање истраживања „надградње“ треба тражити у исхитреном очекивању да ће промена основних производних односа непосредно утицати и на промене свих оних елемената традиционалне културе који представљају препреку бржем прелазу у нове друштвене односе (на пример, фаталистичко поимање света распрострањено у народу, остаци племенског менталитета, друштвена неравноправност жена, недисциплина, спорост и непрецизност у извршавању радних задатака и слично).

---

²⁰⁷ Sztompka, P. (1996). „Looking Back: The year 1989 as a Cultural and Civilizational Break”. 117.

²⁰⁸ Pejovich, S. (2003), „Understanding the Transaction Costs of Transition: It’s culture, Stupid”.

2.2. Транзиција и трансформација начина производње – неслагања о датирању и механизмима прелаза из преткапиталистичких у капиталистички начин производње

Аутори који тумаче појам транзиције у општем значењу противречног и повремено дисконтинуираног процеса преображавања у датом друштвено-историјском времену и простору преовлађујућих облика класног изабљивања новим обликом или квалитативним искорак у смеру укидања класне поделе рада, углавном се опредељују за новоматеријалистички преокренуту дијалектичку парадигму²⁰⁹ истраживања настанка, функционисања и тенденција преображаја противречног сплета производних снага и односа производње кроз класну борбу у „бази“ и „надградњи“ капиталистичког начина производње.

У оквиру скупине заговорника општег тумачења значења транзиције и одговарајуће критичко дијалектичке парадигме истраживања и практично-политичког покушаја антикапиталистичког усмеравања транзиције, не постоји слагање о временском оквиру у којем се догодио или се догађа прелаз из преткапиталистичких у капиталистички начин производње чија је основна одлика **неограничена акумулација капитала и цикличан хиперболичан економски раст/пад**, за разлику од претходних начина производње који су имали само **протокапиталистичке** елементе попут робне производње, тржишта, новца, профита, инвестирања капитала, најамног рада, предузетничког погледа на свет, али само у појединим деловима античких и средњовековних редистрибутивних и трибутарних светских царстава, у којима је доминирао ванекономски облик принуде. Имануел Волерстин²¹⁰ и Самир Амин²¹¹ спадају у ауторе који смештају почетак овог процеса у европски „продужени шеснаести век“ успона и експанзије 1450.-1600. године. Овај период је сменио период контракције 1250.-1450. у којем је епидемија куге највише погодила и збрисала монголско царство. Амин нарочито наглашава да тзв. првобитна акумулација капитала или насилно одвајање непосредних произвођача од услова преживљавања, није једнократно збивање из „продуженог шеснаестог века“ у Западној Европи, него перманентан процес светских размера који још увек траје. За разли-

---

²⁰⁹ Више о одређењу новоматеријалистички преокренуте дијалектичке истраживачке и практичнополитичке парадигме видети у Вратуша, В.(2006).

²¹⁰ Wallerstein, I. (1974/1986). SUVREMENI SVJETSKI SITEM.

²¹¹ Amin, S. 1970 ACCUMULATION À L'ÉCHELLE MONDIALE.

ку од Волерстина и Амина, аутори као што су Андре Гундер-Франк²¹² или Кристофера Чејс-Дан²¹³, у каснијој фази својег истраживања транзиције у оквиру светског привредног и међудржавног система, померили су фокус истраживања са **дисконтинуитета** европске транзиције око 1550. године на **континуитет транзиције између транзиције и транзиције**, без јасних граница између различитих начина производње. Они су дошли до закључка да се цикличан светски процес привредне експанзије и контракције као и политичке смене региона у структуралној системској улози центра, полу-периферије и периферије у односима трговинске размене и хегемоније/ривалитета, одвија већ најмање 5000 година. Мада то изричито не кажу, оваквим датирањем Гундер-Франк и Чејс-Дан квалитативни прелаз смештају у време неолитске пољопривредне револуције, када је дошло до преображаја функционалне поделе рада између полова и генерација у хомогеним племенским заједницама, на класну поделу рада између управљача првенствено у „јавној“ сфери политике и извршилаца првенствено у „приватној“ сфери привреде, након њеног издвајања из породичног домаћинства. Овај преображај је пратила трансформација разних облика колективне својине у оквиру институционално неиздиференциране племенске заједнице, у разне облике приватне својине у оквиру разних облика политичког државног организовања друштва.

Поред неслагања око датирања процеса транзиције из преткапиталистичких у капиталистички начин производње, међу теоретичарима критичко дијалектичке оријентације не постоји ни сагласност о конкретним механизмима овог прелаза. Обе стране у спору траже и налазе „крунске“ аргументе за своје становиште у делима „класика“. Ово увелико омогућава, чак и подстиче, чињеница да Марксово тумачење прелаза из феудализма у капитализам у разним текстовима није једнозначно. Напротив, оно је у много чему амбивалентно.

У Марксовим текстовима постоје две основне варијанте објашњења прелаза из преткапиталистичких у капиталистички начин производње. У оквиру прве варијанте, најприсутније у радовима из четрдесетих година деветнаестог века, Маркс као основни фактор преображаја феудалних односа издваја пораст светског тржишта након великих открића „новог света“ и појаву аутономних урбаних центара

---

²¹² Gunder Frank, A. (1991), „Transitional Ideological Modes: Feudalism, Capitalism, Socialism“.

²¹³ Chaisse-Dun, C. (1989) GLOBAL FORMATION. STRUCTURES OF THE WORLD-ECONOMY.

ра меркантилне делатности. У оквиру друге варијанте, најприсутније у радовима из друге половине деветнаестог века, Маркс истиче у први план промене у облику организације производне делатности. У својем главном делу, међутим, нарочито у 24. глави КАПИТАЛА посвећеној „тзв. првобитној акумулацији“, Маркс помиње обе варијанте објашњења прелаза, представљајући их као два пута настанка капитализма²¹⁴. **Први пут следе крупни трговац и банкар**, овладавајући затеченом преткапиталистичком пољопривредном и занатском производњом путем откупа текуће и будуће производње непосредних произвођача који преко хипотекарног дуга временом губе свој ситан земљишни посед и занатске радионице. **Другим путем иде део самих произвођача, слободни сељаци и занатлије**, који укрупњавањем временом постају капиталисти. Маркс само овај други пут назива доиста „**револуционишућим**“. Маркс, међутим, истовремено наглашава да је трансформација пољопривредног закупца у пољопривредног капиталисту и одбеглог кмета у прво ситног па затим крупног индустријског капиталисту – „**пужевски**“ **пут**, у поређењу са концентрацијом и централизацијом трговачког и зеленашког капитала кроз колонијална освајања и државни дуг. Маркс је у КАПИТАЛУ највише испитивао структуралне друштвене предуслове неопходне за трансформисање новца нагомиланог у касном средњем веку у капитал. Проучавајући класне борбе у тјудорској Енглеској, установио је да ови предуслови подразумевају пре свега насилно одвајање велике већине непосредних произвођача, сељака и занатлија, од њиховог ситног приватног власништва над средствима за производњу заснованог на властитом раду. Овај губитак ситног приватног власништва ствара двоструко слободне најамне раднике. Најамни радници су након буржоаских револуција седамнаестог века формалноправно ослобођени од личне зависности у односу на феудалну земљопоседничку аристократију, с једне стране. С друге стране, међутим, најамни радници насилно „ослобођени“ то јест одвојени од могућности контроле средстава за рад и преживљавање, економском принудом су приморани да продају своју једину преосталу својину, радну снагу, крупним капиталистичким приватним власницима средстава за производњу и преживљавање, који сами на њима не раде.

Трагови ове две Марксове варијанте објашњења прелаза из феудализма у капитализам у Европи, могу се лако препознати у полемници која се о овој теми развила између Пола Свизија (Sweezy) и Мориса Доба (Dobb) средином двадесетог века.

---

²¹⁴ Маркс, Енгелс, 1835–1895/1968–1979, 1867/1977, књ. 21, 630–674.

Свизи је у свом објашњењу прелаза из феудализма у капитализам у Европи ставио нагласак на појављивање динамичних градских центара из којих је класа крупних трговаца и банкара водила међународну трговину. Ослобођени кметови и градске занатлије су извојевали релативну аутономију од феудалних земљопоседника који су наставили са наслеђеним стагнирајућим обликом пољопривредне производње кроз убирање натуралног данка од лично зависних кметова, али све чешће и новчане ренте од слободних сељака и закупца који непосредно обрађују земљопоседе. Свизи је, дакле, у први план истакао односе размене, **спољашње** у односу на преовлађујуће унутрашње преткапиталистичке односе²¹⁵. Његов најпознатији савремени истомишљеник је већ поменути Волерстин²¹⁶. Они капитализам дефинишу као производњу за профит који се реализује посредством светског тржишта. Отуда је буржуј свако онај ко присваја део вишка који није сам створио и инвестира га у капитална добра, док је пролетер свако ко је принуђен да део вредности коју је сам створио преда неком другом. Посебно Волерстин инсистира на томе да истраживачи прелаза из преткапиталистичких у капиталистички начин производње помере свој фокус са улоге градске буржоазије у овом процесу нарочито у Француској, на анализу укидања кметства нарочито у Енглеској и ширења робне производње већ у петнаестом веку, те побуржожења аристократије која се посветила прекоморској трговини. Ови процеси су довели до успостављања европске светске капиталистичке привреде. Економска криза феудализма у Западној Европи је по њему превазиђена географском експанзијом коју је започела Португалија. Тако је успостављена јединствена али национално-територијално структурисана и поларизована светска подела рада између три зоне: 1) **центра**, са монополом индустријске продуктивности на светском тржишту и боље плаћеном и мотивисаном најамном радном снагом, неопходном за руковање новом производном технологијом и за стварање тржишта за масовну индустријску производњу; 2) **полупериферије**, са наполичарском радном снагом, те 3) **периферије**, са најслабије плаћеним полупролетаријатом подвргнутим и неекономским облицима принуде и активним претежно у екстрактивној индустрији и пољопривреди.

Светска привреда се очувала без враћања у светско царство, захваљујући појави независних и јаким националних држава у центру система. Основна функција националних држава и њихових савеза

---

²¹⁵ Sweezy, P., (1942/1976): "The Theory of Capitalist Development", in Hilton, R. ed.

²¹⁶ Wallerstein, I. (1974/1986).

јесте да бране национално или регионално тржиште од конкуренције страних произвођача роба и услуга, те освајање страних тржишта не само мирољубивим средствима веће продуктивности, него и насилним средствима колонијалног освајања. На тај начин долази до хијерархијске поделе светског система капиталистичке привреде на центар, полупериферију и периферију. Владајуће класе „центра“ су спречиле покушај Хабзбурга да створе светско царство с одговарајућом преткапиталистичком привредом у којој су односи натуралне производње за непосредну потрошњу преовладавали над односима робне производње за тржиште. Владајуће класе „центра“ истовремено стално настоје да онемогуће покушаје револуционарних и националних покрета у зонама изван центра, уперених како против владајућих класа империјалистичких земаља центра, тако и против њихових домаћих савезника, да изграде суверене снажне државне апарате потребне за одбрану властитог и продор на туђе тржиште²¹⁷.

Заговорници тржишно разменске варијанте тумачења прелаза из феудализма у капитализам, дакле, кључни узрочни фактор виде у развоју међународне трговине. Крупну трговину на велике удаљености сагледавају као чинилац који је спољашњи у односу на феудалну стагнирајућу самодовољну натуралну производњу за непосредну потрошњу, који је захваљујући својем динамизму њоме овладао. Критичари попут Бренера у њиховим текстовима зато откривају присуство спољне динамике „невидљиве руке“ класичног енглеског политичког економисте Адама Смита²¹⁸.

Доб је за разлику од Свизија ставио нагласак на унутрашње противречности односа производње и својине као примарне узроке прелаза, приближавајући се тиме **„иманентној“** варијанти Марксовог тумачења настанка капитализма²¹⁹. Међуодноси и узајамно деловање у спољашњем окружењу размене на светском тржишту, представљају по Добу само секундарни узрок прелаза у капитализам. Спољашњи секундарни узроци могу само да допринесу квантитативним променама, али не могу да објасне појаву квалитативне разлике између преткапиталистичких и капиталистичког начина производње. У иманентистичком тумачењу настанка капитализма Доба следе поред поменутог Бренера и Родни Хауард

---

²¹⁷ исто, нарочито одељак „Теоријска реприза“.

²¹⁸ Brenner, R., 1977: “The Origins of Capitalist Development: a Critique of neo-Smithian Marxism”.

²¹⁹ Dobb, M., (1946/1963). STUDIES IN THE DEVELOPMENT OF CAPITALISM.

Хилтон²²⁰, Такахаши²²¹ и Ђулијано Прокачи²²². Они капитализам дефинишу као производно реинвестирање вишка вредности стеченог на основу израбљивања радне снаге формално слободног најамног радника, за разлику од феудализма утемељеног на односима личне зависности кметова, којима феудални земљопоседници одузимају вишак под непосредном физичком и идеолошком принудом. Они зато трагају за узроцима слома феудализма у његовим унутрашњим противречностима које се манифестују кроз класну борбу. Током дуготрајне „кризе феудализма“ расте ванекономска принуда и експлоатација кметова, одсуство њихове мотивације за повећавањем производње и погоршање односа рад-земља услед демографског притиска на ограниченем простору. Постепено се преображавају феудалне институције путем укидања општинске својине, потискивањем радне и натуралне ренте новчаним обликом земљишне ренте те појавом закупа земље. На основи унутрашњих противречности између нараслих друштвених производних снага људског рада и затечених својинских односа, настаје нова друштвена структура са пољопривредним капиталистима на једној страни и пољопривредним радницима без земље на другој.

Пери Андерсон²²³ нуди врсту **синтезе** екстерналистичког и интерналистичког приступа објашњењу прелаза из феудализма у капитализам у Европи, са нагласком на демографским и технолошким чиниоцима. Он сматра да су промене у друштвеним односима производње, пре свега прелазак на нови облик ренте, претходиле развоју производних снага карактеристичних за капитализам, попут Доба и његових присталица. Он истовремено наглашава утицај међународне трговине и градске динамике попут Свизија и његових истомишљеника. При томе он ове факторе не сагледава као спољне у односу на феудализам, него као урбано културно, политичко и економско наслеђе класичног света Грчке и Рима које је опстало у средњовековним западноевропским градовима. Западноевропску структуру Андерсон контрастира с источноевропском, која је по његовом уверењу због одсуства класичног наслеђа, урбаних средишта и опстанка јаким комуналних традиција, имала различиту путању прелаза из преткапиталистичких у капиталистички начин производње, па стога и даље има различите друштвено историјске

---

²²⁰ Hilton, R.H. (1973). BOND MEN MADE FREE; ed. (1976) THE TRANSITION FROM FEUDALISM TO CAPITALISM.

²²¹ Takahashi, K. (1951/1979). «Prilog diskusiji».

²²² Procacci, G. (1979). "Pregled rasprave".

²²³ Anderson, P. (1974). LINEAGES OF THE ABSOLUTIST STATE.

развојне потенцијале. Андерсон на крају одбацује претпоставку о постојању „закона“ смењивања узастопних начина производње тврдећи да се ради о јединственим процесима генезе зависним од почетне констелације предности односно недостатака друштвене структуре у конкретном простору и времену.

2.3. Универзалност или јединственост транзиције у Западној Европи?

Постоји још једно питање које ће остати предмет спорења до данас: да ли прелаз из традиционалног у модерно друштво, према заговорницима теорије транзиције као превасходно процеса модернизације, односно из феудализма у капитализам, према заговорницима теорије транзиције као превасходно процеса насилне акумулације капитала, како се он одиграо у Западној Европи, представља универзални ступањ друштвене еволуције кроз који сва друштва морају да прођу, или постоје барем два или више путева историјског развоја?

Поделом светске историје на ступњеве, од којих сваки има властиту друштвено-економску и духовну структуру и следи један другог, како Огист Конт, тако и Карл Маркс и Фридрих Енгелс, усвојили су доминантан еволуциони начин мишљења деветнаестог века. Код Конта је нагласак на развоју спознајне способности људског духа од теолошке преко метафизичке до позитивне фазе²²⁴. На унилинеарну теорију развоја људских друштава надовезује се међу заговорницима позитивистичко-функционалистичке теорије и конзервишуће реформишуће стратегије транзиције, **апологија империјалних освајања европских земаља као цивилизаторског терета европских пионира модернизације** у односу на примитивне народе других континената²²⁵.

Марксов и Енгелсов еволуционизам, мада критичан у односу на империјализам колонизаторских земаља Европе, садржи и елементе **европоцентризма**. Први нацрт историјских ступњева развоја људских друштава у НЕМАЧКОЈ ИДЕОЛОГИЈИ²²⁶) био је ограничен на примере из европске историје. У њему су разликовали четири ступња друштвене поделе рада и одговарајућих облика својине: 1)

²²⁴ Comte, 1832–1842/1969, т. IV, лекц. 51.

²²⁵ Porch, D. (2000) WARS OF EMPIRE: 16.

²²⁶ Маркс, Енгелс, 1835–1895/1968–1979, књ.6, 1845–46/1974, 20–21.

примитивну комуналну или племенску, утемељену на природној подели рада у породици; 2) античку општинску или државну утемељену на ропству непосредних произвођача; 3) феудалну или сталешку утемељену на кметској зависности сељака; и 4) капиталистичку или модерну буржоаску приватну својину утемељену на економској зависности пролетера. У „Предговору“ за ПРИЛОГ КРИТИЦИ ПОЛИТИЧКЕ ЕКОНОМИЈЕ²²⁷, Маркс је важење овог следа макар имплицитно географски проширио када је најранију од „прогресивних епоха економске друштвене формације“ у класној „претхисторији људског друштва“ назвао „азијатском“. Марксове постхумно објављене белешке о „Облицима који претходе капиталистичкој производњи“²²⁸, наговештавају да га је продубљење проучавање историјске разноликости и међусобних односа германског, азијатског или словенског и античког облика власништва и организације репродукције, све више удаљавало од њиховог уређивања по јединственом временском и узрочном редоследу. У нацрту одговора Вери Засулич и редакцији руског часописа Отечественније Записки, при крају својег живота, Маркс је изричито одбацио претварање „историјске скице генезе капитализма у Западној Европи у филозофско-историјску теорију општег кретања, судбински прописану свим народима, ма какве биле историјске околности у којима се они налазе“²²⁹.

Маркс је, међутим, јасно ставио до знања у два чланка посвећена британској владавини у Индији, да у сваком погледу даје предност динамичком развоју какав је по њему карактеристичан за Запад, у односу на оно што му је изгледало као **статичност**, стагнација и борнираност Истока²³⁰. Изворе динамичног Западног развоја је налазио у касноримском наслеђу медитеранских градова са сложеном поделом рада и зачецима цивилног друштва, као и у варварском наслеђу германске (приватне) својине, чија је комбинација подстицала иницијативу појединца. Стагнантни карактер Истока је по његовом мишљењу био утемељен у самониклој подели рада и комуналном поседу земље који спутавају поједину особу у уским оквирима аутаркичне сеоске заједнице над којом влада деспотска централна власт.

Међу млађим генерацијама марксиста развила се полемика о питању универзалности односно особености историјског развоја појединих друштава, које је остало отворено до данас.

---

²²⁷ Маркс, Енгелс 1835–1895/1968–1979, књ.20, 1859/1979, 333.

²²⁸ Маркс, Енгелс., 1835–1895/1968–1979, књ.19, 1857–8/1979, т. 19, 312–345.

²²⁹ Маркс, Енгелс, 1835–1895/1968–1979, књ.30, 1877/1979, 95.

²³⁰ Маркс, Енгелс, 1835–1895/1968–1979, књ.12, 1853/1975: 106, 182.

Индикативно је да су совјетски аутори дуго остали најсклонији једнолинеарним схемама историјског развоја. Пре њих је позиције такве схеме у теорији радничког покрета учврстио Пол Лафарг, популаризујући Енгелсову хипотезу, инспирисану Моргановим студијама примитивног клана, о пореклу породице, приватне својине и државе²³¹. Сличну схему пет ступњева историјског развоја са претензијом на универзално важење канонизовао је Јосип Висарионович Стаљин при крају постојања Треће – Комунистичке интернационале²³². Стаљинисти су одбацили Марксове тезе о азијском начину производње као што дознајемо од Џорџа Ентина и других аутора прилога у зборнику посвећеном совјетским историчарима²³³. Ото Кусинен је шездесетих година и даље тврдио да упркос локалним варијацијама „сви народи путују једним у основи истим путем“ зато што развој производње „увек поштује исте унутрашње законе“²³⁴.

Практично-политички мотив заступања економистички вулгаризованог „дијаматовског“ **унилинеарног** схватања историјског развоја у оквиру како **социјалдемократске Друге интернационале тако и комунистичке Треће интернационале** и касније „социјалистичке заједнице“ земаља, био је сличан у својој функцији апологије у бити **империјалистичких** интереса за доминацијом, скриве них иза наводно универзално важећих закона историјског развоја (изоморфну функцију има на први поглед идеолошки супарничка теорија модернизације). У оквиру Друге интернационале, ситнобуржоаска руководства западних социјалдемократских партија су била склона да правдају колонијализам крупног капитала као неопходно средство ширења „прогресивног“ капиталистичког начина производње у „заостале“ преткапиталистичке формације. У оквиру Треће интернационале, ситнобуржоаско руководство владајуће комунистичке партије Савеза совјетских социјалистичких република (СССР), настало од потомака високообразоване интелигенције и придружених школованих потомака радника и сељака, настојало је да **модел друштвене организације у „првој земљи социјализма“ представи као универзални узор** који сви радни људи света треба да следе и чијем очувању и ширењу треба да се подреде.

---

²³¹ Lafargue, P. (1910). THE EVOLUTION OF PROPERTY FROM SAVAGERY TO CIVILIZATION.

²³² Стаљин, Ј.В. (1938/1945). ИСТОРИЈА СВЕСАВЕЗНЕ КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ (БОЉШЕВИКА) – КРАТКИ КУРС.

²³³ Enteen. G.M. et all (1980) SOVIET HISTORIANS AND THE STUDY OF RUSSIAN IMPERIALISM.

²³⁴ Kuusinen, O. (ed) (1961). FUNDAMENTALS OF MARXISM-LENINISM. London.

Обнављање и даље развијање Марксових теза о особеном азијском начину производње, такође нису били лишени практично-политичких мотива. Ове тезе су ситнобуржоаска руководства партија и покрета која су била у почетку незадовољна самим принципима бољшевичке тактике и стратегије револуције, а затим и резултатима њихове примене у облику успостављених ауторитарних режима у Совјетском Савезу након Октобарске револуције и у Кини после Другог светског рата, употребила као теоријски инструмент критике. Руски социјалдемократ Георгјј Валентинович Плеханов је већ крајем деветнаестог века тврдио да се Азија удаљила од заједничких почетака које је делила са Европом због географских и климатских особености које су подстицале настанак непокретних друштвених система са снажном централном државном влашћу утемељеном на контроли великих система за наводњавање²³⁵. Он се зато већ 1906. године противио Лењиновом програму национализације земље који је имао за циљ придобијања сељаштва за социјалистичко заузимање власти. Карл Август Витфогел је развио ову идеју Плеханова представљајући режим успостављен након Октобарске револуције као рестаурацију оријенталне деспотије²³⁶. Барингтон Мур и Теда Скокпол су сличну идеју о ауторитарној улози државне бирократије у модернизацији сеоских друштава применили на развојни пут буржоаских политичких и социјалних револуција у западним либералним демократијама (Енглеска, Француска, Сједињене америчке државе), политичких револуција „одозго“ у реакционарном капитализму (Немачка, Јапан) и сељачких социјалних комунистичких револуција (Русија, Кина)²³⁷, стављајући акценат било на унутрашње класне савезе или на међудржавне односе.

Део припадника високообразоване ситне буржоазије марксистичке оријентације у земљама Запада, покушао је да одбаци империјалистичке и антиреволуционарне импликације како унилинеарне схеме пет историјских ступњева, тако и дволинеарне схеме о два одвојена и неједнака пута развоја, европског и азијског. Умберто Мелоти, на пример, нуди сложени дијаграм пет паралелних али међусобно делујућих путева развоја, који сви потичу из примитивног комунизма²³⁸.

---

²³⁵ Плеханов, Г., В. (1895/1966) „Прилог питању о развоју монистичког погледа на историју“: 125 и даље.

²³⁶ Wittfogel, A. (1962/1988) *ORIENTALNA DESPOCIJA*: 374 и даље.

²³⁷ Barrington, M. (1966) *THE SOCIAL ORIGINS OF DICTATORSHIP AND DEMOCRACY*; Skocpol, T. (1979) *STATES AND SOCIAL REVOLUTIONS: A COMPARATIVE ANALYSIS OF FRANCE, RUSSIA, AND CHINA*.

²³⁸ Melotti, U. (1972 /1977). *MARX AND THE THIRD WORLD*): 25–26, 46, 156.

Вредна је пажње чињеница да су се управо припадници високообразоване ситне буржоазије марксистичке оријентације пореклом са Истока, као што су Ануар Абдел-Малек²³⁹, Едварда Саида²⁴⁰ или Сиед Али Алатаса²⁴¹ највише супротставили употреби тезе о посебном азијском начину производње за објашњење сталног деспотизма и стагнације у Азији. Супротставили су јој тезу да су се рани облици капитализма на овом континенту помањали на основу аутохтоне динамике сукоба носилаца државне власти, локалних феудалаца, сељаштва и растућег грађанства, када је њихов даљи развој пресечен колонијалним освајањима. Овом тезом су се супротставили и свим истомислјеницима апологета колонијалних освајања европских народа попут поједностављивача тезе Макса Вебера да је прелаз из традиционалног у модерно друштво јединствена појава која се десила само у деловима Западне Европе. Игноришући да је сам Вебер истицао да не жели да замени једно једнострано материјалистичко схватање историје подједнако једностраним идеалистичким узрочним тумачењем културе и историје²⁴², поједностављивачи су јединственост развоја капитализма у деловима Запада, објашњавали јединственом аутохтоном појавом протестантским учењем о предестинацији инспирисане радне етике унутарсветовне аскезе у позиву, смисаоно сродне духу капитализма усмереног на штедњу и поновно улагање добити. У преосталом делу света према поједностављивачима, традиционалистичка радна етика производње само до границе навикнутог нивоа задовољавања потреба, одржала се због аутохтоне доминације смисаоно сродних верских садржаја католичанства, јудаизма, будизма, конфучијанства, ислама или православља, који подстичу на вансветовну аскезу посвећивања молитви и на одрицање од материјалних добара овога света.

Заоштравање друштвене, економске, политичке и културне кризе акумулације капитала у светским размерама крајем шездесетих и почетком седамдесетих година двадесетог века, подстакло је обнављање критике етноцентристичких и културолошких објашњења неравномерног развоја појединих земаља и читавих континената, нарочито међу ауторима из «Трећег света». Постојање различитих **тумачења растуће неједнакости** у свету два високообразована аналитичара који полазе од сличног теоријског приступа, али потичу из

---

²³⁹ Abdel-Malek, A. 1963. 'Orientalism in Crisis'. *Diogenes*, 44 (winter): 103–140.

²⁴⁰ Said, E. (1978). *ORIENTALISM: WESTERN CONCEPTIONS OF THE ORIENT*.

²⁴¹ Alatas, S.H. (1977) *THE MYTH OF THE LAZY NATIVE*.

²⁴² Вебер, М, 1920/1968 ПРОТЕСТАНТСКА ЕТИКА И ДУХ КАПИТАЛИЗМА: 214.

различитих делова света, потврђује тезу о утицају места аналитичара у међународној подели рада на његове или њене резултате анализе. Аналитичар који потиче из Египта, земље на (полу)периферији светског система капиталистичке привреде, **Аргири Емануел** (Arghiri, Emmanuel), тврди да су услови за неједнаку размену односно за трансфер богатства из индустријски неразвијених у индустријски развијене земље настали када је у индустријски развијеним земљама у другој половини XIX века дошло до **одлепљивања најамнина од физичког минимума** одржања кроз успешну синдикалну борбу за повећавања права на удео у примарној расподели економског производа друштва. У насељеничким колонијама, напротив, дошло је до устаљивања најамнина на ниском нивоу, услед онемогућавања домороцима да имају слободан приступ земљи чак и након укидања односа личне зависности, од стране крупних домаћих и страних приватних поседника плантажа. **Полупролетерски статус** знатног броја домаћинстава, који је омогућавао покривање дела трошкова опстанка привремено запослених чланова таквих домаћинстава, тзв. полутана или сељака-радника, из натуралне производње са окућница, такође је одржавао ниво најамнина испод егзистенцијалног минимума у насељеничким колонијама. Аргири наглашава да због непокретности или **недовољне мобилности радне снаге** у светској капиталистичкој привреди, до наших дана није дошло до изједначавања најамнина у разним деловима света кроз конкуренцију на тржишту радне снаге²⁴³. О активном вођењу политике онемогућавања покретљивости радне снаге сведочи забрана Европске Уније да на територији њених првобитних чланица траже запослење чак и грађани нових чланица, бивших источноевропских земаља, првих неколико година након пријема у чланство. Насупрот релативној непокретности радне снаге, виши степен мобилности капитала у светским размерама, омогућује по Аргирију трансформацију радне вредности у цену производње преко формирања просечне профитне стопе. Ова трансформација обезбеђује стимулативно учешће капиталистичких предузетника у расподели профита пропорционално њиховом укупно уложеном капиталу. Аргири закључује да на светском тржишту долази до трансформације вредности у равнотежну цену производње тако што долази до **подједнаке расподеле профита између земаља са институционално различитим стопама вишка вредности** или израбљивања. Институционално различите најамнине омогућавају

---

²⁴³ Аргири, Е. (1974) Теоријске напомене у НЕЈЕДНАКА РАЗМЕНА – РАСПРАВА О АНТАГОНИЗМИМА У МЕЂУНАРОДНИМ ЕКОНОМСКИМ ОДНОСИМА, I, 78–81.

преливање дела вишка вредности из земаља са нижим најамнинама и стога нижим ценама извозних артикала, у земље са вишим најамнинама и ценама извозних артикала. Слободно деловање тржишних закона у проширеном обиму репродукује овакву неједнаку размену више рада за мање рада²⁴⁴. Екстрапрофит који је обезбеђен оваквом неједнаком разменом иницира нови циклус бржег технолошког и културног развоја земаља са већом потрошњом, преко даљег проширења тржишта, привлачења страног капитала, повећавања релативне вредности радне снаге, новог пораста најамнина и органског састава капитала. Нове људске потребе и резултирајућа повећана вредност радне снаге, коју консолидује колективна ревандикативна акција радника, стварају додатне механизме трансфера вишка вредности у земље које су прве подигле најамнине²⁴⁵. Са друге стране, у неразвијеним земљама акумулира се сиромаштво: наднице остају на нивоу физиолошког одржања, трансфер вишка вредности лишава земљу акумулације потребне за развојне инвестиције, капитал напушта ограничено локално тржиште, незапосленост врши додатни притисак на најамнине и заједно са ниским образовним нивоом, осујећује синдикалну борбу. Тиме вредност радне снаге још више пада, даље дестимулишући увођење механизације у производни процес у земљама с ниским најамнинама.

Аналитичар пореклом из Француске, земље у центру светске капиталистичке привреде **Чарлс Бетелхајм** (Charles Bettelheim), критикује Аргиријево проглашавање најамнине за независну варијаблу, зато што сматра да оно води у заблуду да је монетарним променама висине најамнина могуће нешто да се измени у односима размене, а да се при томе суштински не измене производни односи. Бетелхајм истиче да ниво најамнина детерминишу односи производње који поспешују или напротив блокирају развој производних снага у свакој конкретној друштвеној формацији. Светски ниво развоја производних снага је по њему само лажна апстракција. Извор апсолутно гледано виших најамнина и укупног богатства индустријски развијених земаља, представљају по Бетелхајму високо развијене производне снаге у њима и на њима базирана **висока продуктивност рада**. Он чак тврди да је **радничка класа развијених земаља интензивније експлоатисана** од радника у неразвијеним земљама. По њему, радничке најамнине у првима одговарају мањој пропорцији укупно произведене вредности него у другима. У данас индустријски

---

²⁴⁴ Аргири, 1974: I, 99.

²⁴⁵ исто, I, 163–4.

неразвијеним земљама, напротив, процес истовременог растварања али и очувања преткапиталистичких односа, блокира по Бетелхајму развој производних снага у њима. Тиме се ове земље репродукују у положају произвођача пољопривредних производа и сировина. Бетелхајм сматра да овај положај у међународној капиталистичкој подели рада представља неповољну специјализацију. Шта више, он тврди да се у индустријски неразвијеним земљама са ниском продуктивношћу рада, потребан рад за репродукцију радне снаге готово поклапа са стварно обављеним²⁴⁶.

Одговарајући на најчешћу примедбу да се не бави суштинским односима производње него изведеним односима размене, Аргири истиче да није тачно да он смешта експлоатацију у сферу размене, него да само указује на **целину** процеса проширене репродукције капитала у уквиру које целине се **присвајање вишка може одиграти једино посредством размене роба и трговине**, а не директно кроз инвестирање капитала²⁴⁷. Трансфер вишка вредности по њему може да се реализује само **преко цена** роба и услуга. Насупрот Бетелхајму и другим европским ауторима који у неједнакој продуктивности виде главни структурални извор неједнаких најамнина, Аргири подсећа да је продуктивност рада у извозним гранама неразвијених земаља готово иста као и у развијеним земљама, као и да је продуктивност максимално висока у неразвијеним земљама увек у случајевима када је реч о производима за чију производњу у неразвијеним земљама има **природних претпоставки**, а у развијеним нема. Трансфер вишка вредности који произлази из неједнаког органског састава капитала и рада, као и из несавршене конкуренције на тржишту услед постојања монопола, представља по Аргирију неједнаку размену у ширем смислу. Он се усредредио на анализу нееквивалентне размене у правом смислу, која је по њему условљена неједнаким друштвеним условима производње, пре свега неједнаком висином најамнине²⁴⁸. Да би **неутрализовао дејство неједнаких материјалних услова** производње, Аргири је изједначио у нумеричком примеру суму укупно ангажованог фиксног капитала, показујући да и даље долази до трансфера вишка вредности из земаља са институционално нижим најамнинама у земље са институционално вишим најамнинама. Аргири наглашава да он не сматра да су неједнаке најамнине једини

---

²⁴⁶ Бетелхајм (Bettelheim), Ч. (1974). „Предговор“ у Аргири/Arghiri, Е. НЕЈЕДНАКА РАЗМЕНА. (1974) I, XV-LVIII.

²⁴⁷ Аргири, 1974: II, 227.

²⁴⁸ Аргири, 1974: II, 235.

извор преливања богатства у развијене земље, али сматра да тај узрок покреће друге механизме преливања, омогућујући проширену репродукцију неједнакости индустријског развитка и изабљивања. Аргири одбацује као незадовољавајућу такође и теорију чији заговорници објашњавају секуларну тенденцију погоршавања односа размене еластичношћу потражње. Заговорници ове теорије, на име, у потпуности поистовећују извоз неразвијених земаља са сировинама и пољопривредним производима тврдећи да је еластичност потражње за ове производе ниска услед велике понуде и релативне засићености потреба путем употребе супститута и нове технологије која користи мање сировина. Заговорници ове теорије не могу да објасне како то да и индустријски производи неразвијених земаља подлежу неједнакој размени, док **пољопривредне производе и сировине развијених земаља никада није захватило погоршање односа размене**. Аргири пропушта да истакне да пољопривредне производе и сировине развијених земаља никада није захватило погоршање односа размене зато што су владе одговарајућих земаља увеле низ мера субвенционирања и царинске заштите домаће производње. Истицање важности државне интервенције у привредне токове за регулисање деловања тржишних законитости, не умањује тачност Аргиријевог закључка да **не постоји некаква неповољна специјализација по себи**. Ова допуна само доприноси објашњењу и разумевању Аргиријевог закључка.

Бетелхајмову тврдњу да је виша стопа експлоатације у развијеним него у неразвијеним земљама, Аргири покушава да доведе до апсурда истичући да би по логици таквог резоновања било могуће да у неразвијеним земљама потребно радно време буде чак дуже од укупно обављеног. У том случају би радници неразвијених земаља експлоатисали своје послодавце, а неразвијене земље би разменом експлоатисале развијене и богатиле се на њихов рачун²⁴⁹. Критичар политичке економије египатског порекла као и Аргири, **Самир Амин**, још прецизније је формулисао неједнаку размену као **разлику у плаћању радне снаге радника која је већа од разлика у њеној продуктивности**²⁵⁰. Аргири додаје да статистички податак о релативно малом учешћу неразвијених земаља у светској трговини не представља ваљано мерило значаја трансфера вредности из њих посредством неједнаке размене. Тек када се узму у обзир **петнаест пута мање најамнине** у њима за рад сличне или чак веће продуктивно-

---

²⁴⁹ Аргири, 1974:II, 256.

²⁵⁰ Amin, S. (1978). IMPERIALISM AND UNEQUAL DEVELOPMENT: 70.

сти, постаје видљиво да овако кориговани податак постаје више него значајан износ за земље из којих се овим путем одлива вишак вредности, као и незанемарљив допринос богатству развијених земаља.

Попут других аутора из земаља Трећег света, као што је управо поменути Самир Амин, или црни психијатар рођен на Антилским острвима за време француске колонизације, који се придружио Фронту за ослобођење Алжира, Франц Фанон²⁵¹, борац за ослобођење Гвинеје Бисао од португалских колонизатора Амилкар Кабрал²⁵², и Че Гевара, борац против неоколонијализма из Латинске Америке, Аргири такође сматра да је међународна првобитна акумулација капитала започела пљачком колонија, и да **империјалистичко и неоколонијално израбљивање**, који подразумевају **очување у деформисаном облику преткапиталистичких односа** и примену неекономске принуде, **још увек трају**. Они сматрају да је неприхватљиво да привилегија рођења у бившим колонизаторским земљама одређује уживаоце плодова веће продуктивности најсавременијих машина и институционално нижих најамнина у бившим и садашњим (нео)колонијама. Фанон чак истиче да је Европа дужна да плати **репарације** за векове колонијалног и империјалистичког пљачкања колонија на ваневропским континентима. Заговорници тезе да је империјализам ушао у нову фазу или задобио нови облик (у свету већ поменути Дејвид Харви²⁵³ а код нас Миодраг Ранковић²⁵⁴, индиректно прикривају ову темељну и трајну функцију империјализма у неједнакој акумулацији капитала у светским размерама.

Социолошки најзанимљивији аспект полемике европских и ваневропских аутора поводом политичко-економске теорије о неједнакој размени између бивших (и неких садашњих) колонизаторских сила и бивших (и неких садашњих) колонија, јесте **примена концепта класе на читаве нације**. Аргири верује да је само развио идеју о утицају локалног повишења најамнине на цене производње и идеју о експлоататорским нацијама, које су по њему постојале већ у неразвијеном облику код Маркса.

Ове идеје су наишле на шири пријем у Трећем свету бивших (али и неких садашњих) колонија, него у Првом капиталистичком свету (нео)колонијалних сила, као и у некадашњем Другом свету тзв. реалног или постојећег социјализма у Источној, Централној и Југоисточној

---

²⁵¹ Fanon, F. (1961). LES DAMNÉS DE LA TERRE.

²⁵² Cabral, A. 1975.

²⁵³ Harvey, D. (2003).

²⁵⁴ Ранковић, М. (2009) ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И НОВИ ИМПЕРИЈАЛИЗАМ; (2011) НОВИ ИМПЕРИЈАЛИЗАМ. АКТУЕЛНА СУОЧАВАЊА.

Европи. Аргиријева тврдња да се у време писања књиге крајем шездесетих година све мање поставља као дилема избор између САД и СССРа, а све више избор између СССР и Кине²⁵⁵, проистекла је из његове хипотезе да услед тенденције подједнаке расподеле профита, становништво земаља у којима постоји институционално виши ниво најамнина, учествује у присвајању вишка вредности из земаља са ниским најамнинама на основу неједнаке размене на међународном капиталистичком тржишту, без обзира на то какви су друштвени односи доминантни у тим земљама²⁵⁶. Аргири је проценио да је сукоб класа унутар земаља које уживају плодове неједнаке размене постао историјски секундаран. Придружио се групи аутора првенствено из Трећег света који сматрају да се главно поприште класне борбе преместило у сферу међународних економских односа између (бивших) колонизаторских сила и (бивших) колонија.

Трагове **етноцентристичких тумачења** разних варијанти капитализма који сву своју пажњу усмеравају на анализу примера из империјалистичког **центра** система светске капиталистичке привреде, можемо да приметимо и код теоретичара с краја двадесетог века који су престали да се баве проблемом примарности идеалних или материјалних чинилаца у процесу прелаза из традиционалних / преткапиталистичких у модерне/ капиталистичке друштвене односе. Ови аутори су почели да се усредсређују на настојање да разврстају новонастале друштвене односе у границама разних националних држава према основним карактеристикама неких њихових кључних институција. Тако је **Лејн Кенворти**²⁵⁷ у последњој деценији двадесетог века сачинио типологију модела стварно постојећих капиталистичких економских система зависно од конфигурације кључних институција и њихових компоненти: 1) механизма координисања доношења одлука о алокацији ресурса; 2) власничких односа; 3) спољашњих механизма контролисања пословања; и 4) унутрашњих механизма контролисања пословања. Уочио је три стварно постојећа тржишна капиталистичка система који сви имају тржишни механизам координације, приватно власничке односе, строга буџетска ограничења и контролу менаџера у оквиру фирме, али се међусобно разликују према односу снага између државе, послодавца, преовлађујућег финансијског система и радника у процесу доношења макро-економских одлука.

---

²⁵⁵ Аргири, 1974: II, 29.

²⁵⁶ Аргири, 1974:II, 247.

²⁵⁷ Kenworthy, L. (1990) «What kind of economic system».

1. Плуралистички тржишни капитализам²⁵⁸ према Кенвортију одликује неструктурисано сучељавање привредних делатника. Предузећа су узајамно независна и не сарађују упркос високе стопе концентрације капитала, захваљујући усвајању законодавства које забрањује монополе већ од 1800их. Интересне групе су слабо организоване. Финансијска средства се расподељују на тржишту капитала кроз конкуренцију цена. Банке су подељене на финансијске и комерцијалне и не смеју да преузимају деонице својих клијената. Држава је фрагментирана како између, тако и у оквиру појединих нивоа без развијене бирократије и воље за континуираним интервенисањем у привредне токове, осим повремених реактивних «гашења пожара» и подстицања потражње у стратешким гранама индустрије везаним за војску, као у САД и В. Британији.

2. Корпоративистички тржишни капитализам одликује државно подстакнути процес преговарања између представника основних, централистички организованих и масовних друштвених интересних група послодаваца и радничких синдиката о усмеравању државних субвенција и надницама, све док се не постигне општи споразум који важи за сва предузећа без обзира на то да ли су у стању да прате услове који постоје у извозним предузећима, изложенима конкуренцији светског тржишта. Финансијски систем почива на кредитном преговарању између предузећа високо зависним од позајмица и на банкама које имају удела у својини и учествују у пословним одлукама предузећа (Шведска, Западна Немачка).

3. Државом вођени тржишни систем²⁵⁹ одликује постојање како воље тако и моћи државних менаџера да интервенишу у привредне токове како би утицали на расподелу и употребу средстава, примењујући унапред утврђену индустријску политику кроз индикативно планирање на основу прикупљања обавештења од предузећа о пројектованим производним одлукама и прослеђује их другим предузећима и секторима привреде. Постоје субвенције, пореске олакшице које охрабрују приватна предузећа да инвестирају у приоритетне области као што су истраживање и развој, технолошке иновације и образовање кадрова, замену увоза или подстицање извоза, помагање нових сектора и напуштање старих који су постали неконкурентни, без наметања одлука и ограничавања слободе узајамних трансакција између предузећа. Финансијски систем је државно усмераван преко управљања ценом и квантитетом кредита

---

²⁵⁸ исто, 105.

²⁵⁹ исто, 106–7.

до којих могу да дођу поједини сектори привреде у национализованим банкама које имају предност над приватним банкама. Рад је у овом моделу слабије организован и децентрализован (Јапан, Француска до средине 1970тих).

4. Кенворти помиње и четврти тип капиталистичког тржишног привредног система који ни у једној земљи није био доминантан, пошто по мишљењу многих није применљив у предузећима с више од 1000 запослених, али има своје заговорнике: **раднички самоуправни тржишни капитализам**²⁶⁰. У овом типу капиталистичког система предузећа контролишу и делимично приватно поседују запослени кооперанти, поред спољашњих инвеститора који добијају фиксну камату и сувласника деоница који добијају утврђени проценат профита али не контролишу доношење одлука у предузећу. Према Кенвортију, потпуно власништво само запослених омета мобилност рада и апсорбовање незапослених. Уместо хијерархијског одлучивања унутар предузећа, изабрани представници запослених у радничким саветима и управним одборима учествују у доношењу свакодневних одлука, а током скупштинских заседања свих запослених, учествују у доношењу стратешких одлука о расподели добити на инвестиције и плате, те контролишу рад извршних органа на челу са директором. У овом систему држава не издаје непосредна наређења предузећима која међусобно конкуришу на тржишту и морају да се повинују строгим буџетским ограничењима (Мондрагон кооператива у Шпанији, кибуци у Израелу, издавачке кооперативе у САД). У наредном поглављу ћемо испитати у којој мери овај опис (не)одговара идеалном типу југословенског „интегралног самоуправљања“.

Видно је да империјална освајања с једне стране, те полуколонијално и колонијално зависне привреде освојених друштава, с друге, нису нашли места у савременим типологијама „стварно постојећих“ капиталистичких тржишних система привређивања. Савремени аутори се изгледа слажу са Вебером да империјализам спада у «политички» и «авантуристички» ирационални капитализам, без јасне структуралне повезаности са «правим» капитализмом рационалног и мирољубивог стицања добити путем конкурентске размене на тржишту²⁶¹.

---

²⁶⁰ Исто, 108.

²⁶¹ Вебер, М. 1976, том II, 15–26.

2.4. Закључак

На основу досадашњег излагања можемо да закључимо да за прелаз из преткапиталистичких или пак не-капиталистичких формација друштва у капитализам није довољан услов да тржишни односи размене споља и у све већој мери преображавају производе из употребних вредности у робу. Неопходан темељни услов је такође и унутрашњи преображај друштвених односа производње и власништва у којима и сам произвођач односно његова радна снага постају роба.

Конкретне односе производње треба сагледати у размерама међународне поделе рада и односа размене и моћи на светском капиталистичком тржишту у оквиру светског система капиталистичке привреде²⁶². Заговорници разменске варијанте објашњења прелаза су правилно уочили да су они хијерархијски структурисани у оквиру националних држава неједнаке снаге, места и улоге у међународној подели рада, те да управо као такви представљају важан услов акумулације капитала у светским размерама. Хијерархијска структурација глобалних односа неједнаке размене у оквиру светске капиталистичке привреде, утемељена је на већој разлици у надницама него што је разлика у продуктивности најамних радника на полупериферији и периферији, у односу на најамнине у центру. Неједнака размена ублажава последице тенденцијског пада профитне стопе у центру система изазваног порастом учешћа фиксног капитала у процесу производње који само преноси своју вредност на нови производ али не може и да створи вишак вредности. Неједнака размена наиме омогућава над-експлоатацију непосредних произвођача који још увек нису сасвим пролетаризовани у полупериферним и периферним геополитичким зонама. Те зоне су, укључујући подручја на истоку Европе која нас у овом раду највише занимају, почев од „дугог шеснаестог века“ сведене на извор јефтених сировина и тржишта за градске мануфактурне производе у централним зонама Западне и Северне Европе. На овакав развој је највише утицала доминација у Источној Европи домаћег подржављеног и побуржоаженог земљопоседничког племства као и локалног и страног трговачког капитала²⁶³. Из овога следи да основне изворе настанка друштвених структура карактеристичних за полупериферију и периферију светског капиталистичког привредног система **не треба тражити првенствено у извансветов-**

---

²⁶² Wallerstein, 1974/1986.

²⁶³ Вратуша (1995б) РАЗВОЈ, РЕЛИГИЈ, РАТ: 64–77.

но оријентисаном верском учењу о спасењу и у одговарајућој традиционалној радној етици, него првенствено у доминантном трговачком облику капитала и у неразвијености индустријског облика капитала у овим друштвима.

На основу досадашњег прегледа супротстављених тумачења односа „материјалних“ и „идејних“, производних и разменских фактора током прелаза из традиционалног у модерно друштво, односно из преткапиталистичког у капиталистички начин репродукције целине друштвеног живота, намеће се закључак да на опредељење појединих теоретичара сличног ситнобуржоаског статуса у класној подели рада којем ће се тумачењу приклонити, утиче њихово различито географско порекло односно **етничко-национално-територијално структурисана припадност државама центра, полупериферије или периферије светског система** капиталистичке привреде. Различито географско порекло односно национална припадност је са своје стране повезано са различитим степеном стављања ситнобуржоаских теоретичара у службу интереса владајућих класа империјалистичких држава, или **у службу властитих интереса као идеолошких представника домаће најчешће компрадорске или ређе националне буржоазије у настајању**. Овај закључак треба имати у виду приликом анализе процеса транзиције у свету и у Србији после прекретничких историјских догађаја симболичаних почетком двадесетог века заузимањем Зимског дворца у Петрограду 1917. године, те рушењем зида у Берлину 1989. године крајем двадесетог века. Уколико имамо у виду утицај противречног положаја и улоге високообразоване ситне буржоазије како у локалној, тако и у међународној класној подели рада, биће нам лакше да препознамо друштвено структурисане изворе једностраног пренаглашавања аутономног узрочног деловања било културних и социјално-психолошких фактора, било техничко-технолошких фактора, на настанак и повећавање друштвене неједнакости.

3. Карактер односа реалног социјализма и самоуправљања у контексту светског система капиталистичке привреде

3.1. Наслеђе револуција у свету

Разматрање класне структуре и карактера доминантних односа који су успостављени у земљама тзв. реалног социјализма с посебним освртом на самоуправљање у бившој Југославији након Октобарске револуције и Другог светског рата до светске кризе стагфлације средином 1970тих година и смене капиталистичке државе благостања неолибералном капиталистичком државом почев од 1980тих, само је на први поглед депласирано након рушења Берлинског зида 1989. Рушење овог зида, наиме, за део истраживача и обичних људи симболише дефинитиван слом свих колективних облика власништва и организације друштвене репродукције и коначну победу капиталистичког начина репродукције за приватни профит. Видели смо да овакво тумачење почива на уверењу да је историје можда некада и било, али да је нема више, пошто је наводно постигнут најсавршенији реално могући облик организације друштвеног живота људи²⁶⁴. Овакво уверење води како у истраживачку тако и у практичко-политичку пасивизацију. У његовој основи је класно специфична заинтересованост припадника крупне и ситне буржоазије да се покаже наводна природност и неизменљивост затеченог преовлађујућег капиталистичког облика организације односа друштвене репродукције живота у светским размерама. Припадници потлачених и изабљиваних класа, напротив, латентно имају супротан класно специфичан интерес. Они су животно заинтересовани, нарочито у околностима актуелне системске кризе акумулације капитала и депресије глобалних размера почев од краја прве деценије двадесет првог века, да дођу до продубљеног објашњења и разумевања настанка, деловања кризе и евентуалних перспектива „реалног социјализма“ и «самоуправног социјализма». Стога у кризној првој деценији двадесетпрвог века ваља очекивати обнављање интересовања из шездесетих и седамдесетих година двадесетог века за истраживање радничког управљања уопште и особености југословенског самоуправљања

---

²⁶⁴ Тезу о крај историје видети код Fukuyama, F. (1992), а критику ове тезе код Derrida, J. (1994).

посебно²⁶⁵, какав су тада показали антикапиталистички оријентисани припадници високообразоване ситне буржоазије попут Онри Лефевра²⁶⁶, Жоржа Гурвича²⁶⁷, Роже Гародиа²⁶⁸ или Алберта Мејстера²⁶⁹. Разни облици самоорганизације радника увек изнова се појављују као покушај остваривања вековне тежње израбљиваних и потлачених људи да нарочито у неповољним околностима друштвене кризе, ратних разарања и социјалних револуција, сами организују непосредно демократске међусобне односе и самоуправне органе како политичке тако и друштвено привредне власти и тиме укину поделу на управљаче и оне којима се управља.

Основни извор појаве свих облика самопрозваног социјализма представљале су до сада, а и даље представљају, унутрашње противречности капиталистичког начина производње између друштвеног карактера материјалних и духовних производних снага и приватних односа присвајања друштвено произведеног вишка производа. Упознавање досадашњих покушаја превазилажења унутрашњих противречности капиталистичког начина производње, представља стога услов нових и успешнијих покушаја његовог превазилажења у будућности. Само такво продубљено објашњење и разумевање карактера друштвених односа недавне прошлости, може да пружи солидну основу за замишљање и спровођење алтернативних стратегија прелаза из капиталистичких у пост- и не-капиталистичке односе у садашњости те у ближој и даљој будућности.

У студији посвећеној транзицији у значењу преображавања доминантног система односа производње друштвеног живота, у центру пажње су **својински односи између људи поводом ствари**, услова и средстава у процесу производње, размене, расподеле и потрошње добара и услуга. Подсетимо се укратко да су **правници** склони да својину дефинишу као нормативно, обичајима или законски формално дефинисани и заштићени правни однос поседовања, употребе, плодуживања и располагања **између субјекта, физичког лица (појединца или групе) или правног лица (корпорације, државе, друштва), с једне стране, и објекта, неког предмета материјалне**

---

²⁶⁵ Наговештаји обнављања таквог интересовања код нас се могу наћи на пример код Марковић, М. Д. (2001) САМОУПРАВЉАЊЕ ОД РЕАЛНОСТИ ДО УТОПИЈЕ: ПОЛИТОЛОШКА МИСАО НА ЈУГОСЛОВЕНСКИМ ПРОСТОРИМА 1945–1990; Граховац, М. (2005) САМОУПРАВЉАЊЕ НЕМА АЛТЕРНАТИВА.

²⁶⁶ Lefebvre, H. (1966) „Problèmes théoriques de l'autogestion“.

²⁶⁷ Gourwitsch, G. (1966) „Les conseils ouvriers“.

²⁶⁸ Garaudy, R. (1969) LE GRAND TOURNANT DU SOCIALISME.

²⁶⁹ Meister, A. (1970) OU VA L'AUTOGESTION YOUGOSLAVE?

природе (намештај), услуге (образовање) или правне конструкције (патент, алиментација, деоница), покретног (животиња) или непокретног (земља). Овај нормативно регулисани однос дефинише који предмети могу да буду власништво субјекта својине, **искључује друге** субјекте из употребе и других облика уживања тог предмета без сагласности или надокнаде, те правно штити и санкционише кршење својинских права субјекта својине.

Економисти и социолози се пре свега баве одговарањем на питање **ко у стварности доиста употребљава објекат својине**, присваја плодове од његове употребе и њиме располаже без ограничења, без обзира како је формалноправно дефинисан субјекат својине. Аутор ове студије помера фокус анализе са односа између субјекта и објекта својине, на однос између људи поводом објеката својине, који је условљен односом људи према властитој делатности – њиховим местом и улогом у класној подели рада.

Из богате идејне историје теоријских спорова поводом практичко политичких последица различитог дефинисања својине, за студију посвећену проблемима транзиције је и даље врло релевантан и актуелан један деветнаестовековни спор, управо зато што ни на почетку двадесет првог века нису превазиђени класна подела рада и с њом повезани капиталистички производни и својински односи. Пјер Жозеф **Прудон** француски графички радник и самоуки теоретичар, постао је познат по критичком тумачењу приватне својине као „**крађе**“ **вишка производа** који настаје из повезивања радова више појединачних радника у радионици, и представља више од збира индивидуално плаћених радова²⁷⁰. Својом критиком ауторитета капитала, државе и цркве, инспирисао је бројне анархисте, противећи се замени власти приватних газда ауторитетом колективистичке и деспотске државе над произвођачима. Карл **Маркс** је списом „**Беда филозофије**“²⁷¹ одговорио на Прудонов спис „**Систем економских противречности или филозофија беде**“. Маркс критикује Прудона због ситнобуржоаског пропуста да уочи да крађа или насилно узурпирање својине претпоставља постојање својине, као и због његовог такође типично ситнобуржоаског залагања за успостављање комуналног уређења самоуправне уговорне анархије и узајамне солидарности слободних и суверених индивидуалних произвођача. Претпоставка оваквог уређења је очување ситне приватне својине, где сам власник средстава за производњу и ради на њима. Маркс је указао на

---

²⁷⁰ Proudhon, P. J. (1840;1846/1982) ŠTO JE VLASNIŠTVO I DRUGI SPISI.

²⁷¹ Маркс, Енгелс, 1835–1895/1968–1979, књ. 7, 1847/1970: 51 и даље.

системску тенденцију капиталистичког начина производње да врши концентрацију и централизацију капиталистичке приватне својине као историјски специфичног односа између људи поводом ствари, раздвајајући непосредне произвођаче и ситне приватне власнике од средстава за производњу.

Правним институтом својине се по Марксу само озакоњује право искључивог коришћења, плодуживања и располагања до отуђивања и уништења услова и производа људске делатности оној класи у друштву која је претходно обезбедила монопол на вршење наредбодавних функција у друштвеној подели рада. Класа која је лишена приступа условима преживљавања је у овој антагонистичкој подели рада сведена на извршилачке функције и предају једног дела производа властитог рада владајућој класи без надокнаде да би опстала. Стога, уколико **радничко управљање остане у оквирима реформистичке демократизације такозваних индустријских односа**, разних облика кориговања економске конкуренције између радничких кооператива које производе робу за тржиште, кроз солидарно, поштено и равноправно узајамно уговарање и федерално удруживање комуна, какво је у својим најпознатијим радовима изложио и препоручио још средином деветнаестог века Пјер Жозеф Прудон²⁷², велика је вероватноћа да ће ови облици управљања радника бити **апсорбовани капиталистичким окружењем**²⁷³

Без обзира на ограничења нормативно правног приступа одређењу својине, он је врло користан и најчешће употребљаван за разграничење појединих периода у процесу успостављања капиталистичких производних и својинских односа у локалним и светским размерама, њиховог унутарсистемског реформисања и покушаја извансистемског „реално социјалистичког“ и „самоуправног“ превазилажења, те довршавања њихове поновне формалноправне ресторације. Основни разлог популарности коришћења датума доношења неког правног акта, закона или устава као критеријума хронолошког разврставања појединих периода преображаја друштвених односа, јесте лакоћа и јасноћа његове примене. Основни правни акти, наиме, кодификују и санкционишу доминантан облик својинских односа (приватновласнички или колективно власнички) и облика управљања процесом одлучивања о томе шта ће се производити, како, за кога и када (тржишно децентрализовано или плански централизовано).

---

²⁷² Proudhon, P.J. (Edwards, S., ed.) (1970) SELECTED WRITINGS OF PIERRE JOSEPH PROUDHON.

²⁷³ Tabb, J.Y., Goldfarb, A. (1970) WORKERS' PARTICIPATION IN MANAGEMENT.

Проучавање организације и функционисања сваког система друштвених односа претпоставља темељито познавање релевантног правног оквира који кодификује одговарајуће институционалне структуре и поступке. Нормативно-институционални приступ периодизацији транзиције у значењу прелаза из једног у други систем доминантних производних односа, међутим, ризикује да постане и сам део преовлађујуће легитимацијске идеологије, уколико његов примењивач: 1) не прави разлику између нормативно прокламованог идеала и саме стварности; 2) не експлицира теоријско-методолошке и практичко-политичке претпоставке властитог претходног избора пожељног облика уређивања друштвених односа с којима улази у истраживање транзиције. У циљу избегавања ових опасности, а у складу са полазном хипотезом ове студије, објашњење и разумевање промена облика и садржаја нормативне институционализације и идеолошке легитимације тзв. реалног или постојећег социјализма широм света и самоуправљања у Југославији кроз време, биће хронолошким редом стављени у **контекст конкретних друштвених криза и сукоба изазваних унутрашњим противречностима непревазиђене класне поделе рада у одговарајућем периоду**. Посебна пажња ће бити посвећена идентификовању класног садржаја сукобљених али **међусобно неантагонистичких интереса две фракције – бирократске и технократске – владајуће класе колективних односно групних приватних власника основних средстава** за производњу политички организованих у владајућу комунистичку партију, те класном садржају и покушајима политичког организовања интереса **разних фракција подређених класа, међусобно сукобљених али антагонистички супротстављених интересима владајуће класе**.

Промена односа снага између фракција владајуће класе на локалном и светском плану, на нормативно институционалном плану по правилу задобија облик промене преовлађујућег садржаја легитимацијске друштвено интегративне идеологије као система универзално формулисаних посебних идеја о пожељној организацији друштва као целине. Ова смена легитимацијске идеологије је на нормативном плану довршила прелаз из самопрокламованих друштава «реалног социјализма» и «интегралног социјалистичког самоуправљања», на (нео)колонијално зависна друштва на периферији хијерархијског система светске капиталистичке привреде.

3.1.1. Наслеђе Париске комуне

Основну искуствену подлогу и инспирацију за усавршавање «коначно пронађеног» алтернативног (некапиталистичког) **политичког облика економског ослобођења** модерног најамног робља и алтернативног (некапиталистичког) облика организације целине друштвене репродукције живота, код припадника и идеолошких представника друштвених класа заинтересованих за укидање класне поделе рада, била је и остала херојска и краткотрајна Комуна у Паризу од 18. (28.) марта до 28. маја 1871. Комуна је настала као побуна наоружаног народа предвођеног Националном гардом против монархистичке владе и Наполеона трећег који је изазвао и изгубио рат са Пруском, ујединитељицом бројних кнежевина у немачко царство. Председник владе крупног капитала Тјер (Thiers), након неуспелог покушаја да одузме оружје непослушном народу Париза, наредио је евакуацију свих војника и полицајаца који нису пришли побуњеницима, администрације и стручњака у Версај. Централни комитет Националне гарде је заказао изборе за 91 члана Савета Комуне у који је изабрано највише квалификованих радника и републикански, социјалистички и анархистички оријентисаних припадника слободних професија. Енгелсово резимирање основне поруке важног Марксовог рада „Грађански рат у Француској“ написаног без историјске дистанце уобичајене у академској науци, допринело је поистовећивању Комуне у Паризу са „**диктатуром пролетаријата**“ у значењу власти пролетаријата у интересу пролетаријата²⁷⁴. Париска комуна је постала модел укидања диктатуре буржоазије и пример државе која **одумире** пошто више не служи за одбрану интереса класе капиталиста. Диктатура пролетаријата је замишљена као први корак самоорганизованих припадника непосредних произвођача приликом оружаног преузимања државне власти и контроле над основним условима и средствима репродукције од буржоазије у циљу стварања услова за укидање класне поделе рада и односа изабљивања и тлачења, уколико (пошто) овај циљ није могуће да се постигне ненасилним средствима путем избора. Као основне одлике некапиталистичке политичке организације некапиталистичке, подруштвљене привреде, обично се указује на успостављање тесне везе између непосредних и посредних облика учесничког демократског одлучивања самих радника и грађана одоздо, како на зборовима у производним и услужним организацијама тако и у територијалним заједницама, са посредним

---

²⁷⁴ Маркс, Енгелс: 1835–1895/1968–1979, књ: 28, 1871;1891/ 1977, 510.

облицима демократског одлучивања на вишим нивоима производног и територијалног организовања. Ову тесну и повратну везу је требало да обезбеди **императивни мандат делегата** чија примања нису смела да премаше просечни доходак, као и успостављање војске и полиције наоружаног народа по квартовима уместо професионалне војске и полиције у служби очувања привилегија владајуће класе. Највећи успех Париске комуне јесте способност коју су показали обични радници да преузму одговорности организовања јавних служби од прехране до образовања и здравствене заштите, уместо административаца и стручњака који су се повукли са буржоаском владом у Версај.

Савет Комуне био је шаролик, али је постојала добра сарадња заговорника разних политичких оријентација. Међутим, на Конгресу Првог међународног удружења радника у Хагу – Прве интернационале **1872, настао је расцеп у радничком покрету**, након што је Комуна угушена у крви, пошто комунарима није пошло за руком да успоставе везе са другим, претежно сеоским комунама у Француској, као и да добију конкретну интернационалну помоћ од радника других земаља. **Комунисти** су по угледу на Маркса, замерили комунарима то што су губили драгоцену време на организовање демократских избора и подношење захтева за добијање кредита, уместо да су одмах централизовали одлучивање у рукама најреволуционарнијих комунара, марширали на Версај, похапсили реакционаре и преузели контролу над националном банком, да новац у њеним трезорима не би био употребљен против њих. **Анархисти** разних степена радикалности, напротив, указали су на опасности које следе из насилног преузимања власти и централизације моћи одлучивања, залажући се за генерални штрајк и успостављање савеза децентрализованих радничких савета²⁷⁵.

3.1.2. Наслеђе Октобарске револуције

Први кораци самоуправног политичког организовања самоуправне проширене репродукције у оквиру револуционарних савета радника, сељака и војника у индустријски неразвијеној Русији током неуспешне Фебруарске револуције 1905. и успешне Октобарске револуције 1917. године (која се развила у огорчени грађански рат), одвијали су се као и у Паризу у веома тешким околностима: ратна разарања током сукоба са Јапаном односно Првог светског рата; војна

---

²⁷⁵ Видети богати THE PARIS COMMUNE ARCHIVE.

интервенција финансијског, удруженог крупног индустријског и банковног капитала; неуспех ширења републике савета у индустријски развијенијој Немачкој након што су социјалдемократске вође чланови владе стали на страну империјалистичке политике капитала²⁷⁶. Буржоазија је угушила побуне радника самоорганизованих у савете и у Мађарској 1919, у Италији 1919. и 1920. године, као и у Ирској 1920. и 1921. године. У СССР је дошло до драстичног пада индустријске производње, а суша је допунски смањила и пољопривредну производњу, изазивајући глад. У околностима грађанског рата и стране интервенције, диктатура пролетаријата, односно власт радника за раднике, претворила се у диктат «номенклатуре» професионалних револуционара који су били принуђени у циљу опстанка револуционарне власти да примењују мере ратног комунизма, пре свега одузимања свих вишкова од пољопривредних произвођача за потребе прехранивања индустријских радника и других становника у градовима.

Текстови Преображенског о „новој економији“ прелаза у социјализам, помажу да разумемо да када до револуционарне ситуације дође у полуфеудалној и полуколонијално зависној земљи која нема властите спољашње колоније, као што је то био случај у Русији, неопходна **„социјалистичка првобитна акумулација“** за инвестирање у убрзану индустријализацију може да се обезбеди само кроз **унутрашњу колонизацију** и извлачење вишка из пољопривредног сектора привреде²⁷⁷. Често насилне мере одузимања пољопривредних производа и бахато присвајање привилегија у области потрошње од стране комунистичких руководилаца који преузимају улогу капиталистичких послодаваца, ускоро затомљују првобитни ентузијазам широких слојева становништва за пожртвовани рад. У случају премашивања планираног физичког обима производње одређеног производа рекордери су добијали допунске бонове, али подстицаји су били првенствено моралне природе (похвале победницима производних такмичења радних бригада).

Диктатура руководства комунистичке партије уместо диктатуре огромне већине самоорганизованих непосредних произвођача,

---

²⁷⁶ Роза Луксембург је своје увиде у стајање великог дела високообразоване ситне буржоазије организоване у тадашње време највећу немачку Социјалдемократску партију на страну крупног капитала, резимирала између осталих увида у програмском тексту (1915) “The Junius pamphlet”. Сама је била једна од првих жртава угушења револуционарне борбе радника од 1919. до 1923. у крви, уз помоћ у то време владајуће Социјалдемократске партије.

²⁷⁷ Преображенскиѝ, Е.А. (1926/1983) NOVA EKONOMIKA: POKUŠAJ TEORIJSKE ANALIZE SOVJETSKE PRIVREDE.

представља исход који није био само последица друштвено-историјски наслеђених и актуелних ратних околности. Оваквом исходу је допринео и однос теоријских и практичких снага у радничком покрету пре Првог светског рата. Према уверењу не само истакнутог вође и теоретичара социјалдемократске партије Немачке Карла Кауцког²⁷⁸, него и истакнутог вође и теоретичара будуће комунистичке партије Русије (большевика), Владимира Иљича Лењина, барем на самом почетку двадесетог века у спису «Шта да се ради?»²⁷⁹, задатак је авангардне политичке партије да **уноси револуционарну свест споља** међу раднике. Ово уверење је засновано на тумачењу да су радници, притиснути свакодневном борбом за преживљавање, наводно у стању спонтано и стихијно да развију само синдикалистичку свест, то јест да захтевају повишење надница и поправљање услова живота у оквиру неизмењених капиталистичких односа репродукције и класне поделе рада. Теза о неопходности уношења револуционарне свести споља, међутим, запостављајући значај самоосвешћивања маса кроз властиту историјску самоделатност, самоорганизацију и учење на властитим грешкама²⁸⁰, **овековечује класну поделу рада на управљаче и оне који извршавају директиве** у оквиру радничког покрета. Услед опстанка класне поделе рада као главног извора репродукције разних облика приватне својине као њеног правног израза, руководства владајућих комунистичких партија и совјета радника, сељака и војника, ускоро бирократизована и корумпирана влашћу без системских ограничења, присвајају монопол одлучивања и централизоване контроле над национализованим основним средствима за материјалну и духовну производњу, размену и комуникације.

Физички и идеолошки апарати државе су јачали уместо да „одумру“ како је то очекивао Лењин, позивајући се на Маркса и Енгелса у теоријско-програмском тексту „Држава и револуција“²⁸¹, очекујући да ће **револуција у полуфеудалној Русији подстаћи револуцију у развијеним капиталистичким земљама у којима су довољно развијене производне снаге** за укидање класне поделе рада и остваривање принципа расподеле према потребама, а не само према буржоаском принципу расподеле према раду и резултатима рада²⁸². Од сукоба са левим социјал-револуционарима, анархистима и

---

²⁷⁸ Кауцки, К. (1902/1923) НАЧЕЛА СОЦИЈАЛНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ.

²⁷⁹ Лењин, Дела 1893–1973–1975, књ. 6, јануар 1902 септембар 1903/1973.

²⁸⁰ Luxemburg, R. (1906/1999) *The Mass Strike, The Political Party And The Trade Unions*; (1918) „*The Russian Tragedy*“.

²⁸¹ Лењин, В.И. (1893–1923/1973–1976). ДЕЛА, књ. 26, 1917/1975: 146 и даље.

²⁸² Marek, F. (1973) *FILOZOFIJA SVJETSKE REVOLUCIJE*.

радничком опозицијом, нарочито након гушења устанка у Кронштату 1921. у којем су морнари, радници и сељаци између осталог захтевали слободне изборе и ослобађање радничких савета од партијске контроле коју су спроводили бољшевици током периода тзв. ратног комунизма, совјети радничких и војничких депутата су постали мртво слово на папиру.

Као и у случају оцене Париске комуне, тако и у случају побуне у Кронштату на левици до данас постоје две различите оцене. Репрезентативно бољшевичко тумачење побуне у Кронштату може се наћи у тексту Лава Троцког који је активно учествовао у гушењу онога што је назвао контрареволуционарном побуном ситне буржоазије²⁸³. Репрезентативно анархистичко виђење догађања у Кронштату садржано је у одговору Еме Голдман Троцком у којем између осталог подсећа да су у току грађанског рата у Шпанији републиканци морали да се боре не само против војне агресије фашиста него и са настојањем стаљиниста да успоставе централизовану ауторитарну контролу над самоуправним кооперативама радника и сељака, као што је то био случај са совјетима и у Русији већ од 1918. године²⁸⁴.

Мада је побуна угушена, бољшевичке власти су биле приморане да у циљу избегавања глади уведу **Нову економску политику**. Званична одлука о НЕП је донета на Десетом конгресу Комунистичке партије (бољшевика) под утицајем масовних отпора ситног сељаштва колективизацији пољопривредне производње и побуне у Кронштату. Теоријску разраду НЕПа је пружио Бухарин у својим текстовима посвећеним економици прелазног раздобља, залажући се, за разлику од Преображенског, за уравнотежени раст индустрије и пољопривреде²⁸⁵. Према Руслану Сабурову²⁸⁶, одлучујућу подршку Лењину у спровођењу НЕП-а пружио је и утемељивач совјетске тајне политичке полиције Феликс Ђержински, настојећи да одабраним људима прожме уведене институције капиталистичког начина производње и развије технике њиховог контролисања у циљу убрзаног развоја производних снага.

У складу са захтевима морнара побуњеника пореклом са села, власти су омогућиле слободнију размену производа између села и града. Остављено је више простора за ситну робну производњу утемељену на личном раду на средствима у личној својини и за при-

---

²⁸³ Trotsky, L. (1938) "Hue and Cry Over Kronstadt". 103–106.

²⁸⁴ Goldman, E. (1938) "Trotsky Protests Too Much".

²⁸⁵ Buharin, N.I. (1920/1983) EKONOMIKA PRIJELAZNOG RAZDOBLJA.

²⁸⁶ Saburov, R. (2005) MONDIALISM THE CLOSING STAGE OF CAPITALISM.

ватну иницијативу, догод не упошљава туђу радну снагу. Заједно са заменом обавезног откупа прехрамбених производа фиксним порезом у природи, дозвољено је ситним и средњим приватним пољопривредним, занатским и индустријским произвођачима и трговцима да убиру профит на основу комерцијализације произведених вишкова преко планираног фиксног пореза у природи и продајом робе на тржишту. Насупрот захтеву побуњених кронштатских морнара за егалитарном расподелом ретких намирница осим за оне који раде у тешким условима опасним по живот, уведени су већи распони у расподели. Јединоначалије или управљање једног човека и остали хијерархијски односи карактеристични за капиталистичку корпорацију, потиснули су непосредну демократију радничких савета. Моралне подстицаје за већу продуктивност су у неколико наврата потискивали индивидуалистички материјални подстицаји попут награђивања пребацивања нормe по комаду, те нарочито увећавање распона прихода у корист директора и стручњака, уз спутавање уместо подстицања развоја управљачких способности народних маса. Бирократизовани припадници апарата совјетске државе, наставили су да строго контролишу банке, спољњу трговину и крупну индустрију у државном власништву, примењујући начело личне заинтересованости и одговорности руководиоца. Руководиоци су себи приуштили да живе у луксузу, не марећи за тешке услове живота масе радника који су изнели револуцију. Све ове деформације спречавале су развој произвођача из **атомизованих најамних објеката државе као колективног капиталисте**, у колективне субјекте целокупног процеса репродукције живота. Припадници радничке опозиције попут Александра Шљапникова²⁸⁷ и Александре Колонтај²⁸⁸ су оштро критиковали ове деформације на партијским форумима, док њихова даља опозициона активност није била забрањена на Десетом конгресу партије.

Стаљин је већ у години Лењинове смрти (јануар 1924.), у другом издању књиге О ОСНОВАМА ЛЕЊИНИЗМА напустио Лењинову идеју да је револуција у једној земљи недовољна, тврдећи да «пролетаријат може и мора да гради социјалистичко друштво у једној земљи». Ова идеја је преточена у окосницу државне унутрашње и спољне политике у јануару 1926. и образложена у чланку «К питањима Лењинизма»²⁸⁹.

---

²⁸⁷ Shliapnikov A. (1920/2004) "On the relations between the Russian Communist Party, the soviets, and production unions. – Theses to the Ninth Party Congress".

²⁸⁸ Kollontai, A. (1921). „The Workers Opposition“.

²⁸⁹ Стаљин, Ј.В. (1924–1926/1945).

Тако је **одумирање државе одложено за неодређену будућност, након претходне фазе јачања државе**, по Стаљину неопходне због капиталистичког окружења. На спољнополитичком плану, Стаљин је преоријентисао делатност Комунистичке интернационале **са циљева ширења перманентне светске револуције, на одбрану прве земље социјализма.**

Након победе над «левом» опозицијом у партији уз подршку Бухарина и прогона Троцког 1929., Стаљин је на унутрашњем плану поново заменио Нову економску политику политиком убрзане колективизације и индустријализације СССР посредством државно-централистичког командног планирања. Након елиминисања преосталих старих бољшевика у чисткама и намештеним суђењима «десној» опозицији на челу са Бухарином, Стаљин је у условима светске привредне кризе и успона нацизма у Немачкој тридесетих година, довео до диктаторског екстрема идеју о јачању управљачке улоге државног, нарочито обавештајног, апарата. У име остваривања **убрзане индустријализације земље и њеног оспособљавања за одбрану** од очекиваног поновног напада империјалистичких сила, користио је масовне организације попут радничких синдиката, организација младих и жена као пуке „**трансмисије**“ за спровођење одлука партијског и државног руководства. Масовне организације су коришћене као средство мобилизације широких слојева становништва да предано учествују у остваривању директивних планских производних циљева, које су централизовани државни инвестициони фондови одређивали и контролисали њихово спровођење. Масовне друштвено-политичке организације су биле претворене у базу за **регрутовање и наименовање „поузданих“ кадрова** на управљачке положаје у државним органима, предузећима и установама у свим сферама друштвеног живота. Већина «поузданих» кадрова у партијском, државном, привредном и културном руководству након чистки тридесетих година двадесетог века, више нису били припадници високообразоване ситне буржоазије пореклом и сами из ситнобуржоаских породица који су непосредно учествовали у октобарској револуцији. Заменили су их **припадници високообразоване ситне буржоазије пореклом из радничких и сељачких породица** у околностима када је високо образовање омасовљено, али је и даље остало привилегија мањине у друштву која врши планске и наредбодавне функције у оквиру очуване класне поделе рада. Врло је индикативан податак да је 15. новембра 1938. године, **при крају периода чистки** током којих је страдао висок проценат припадника «традиционалне» високообразоване ситне буржоазије под оптужбом за контрареволуционар-

ну сарадњу са домаћом и страном буржоазијом, Централни комитет проценио да је потребно да у најтиражнијем листу Правда објави саопштење у којем се **захтева престанак дефинисања и критике високообразоване интелигенције као помоћника или припадника старе или нове владајуће класе**. У саопштењу је истакнуто да је Совјетска интелигенција настала након успостављања Совјетске власти **«потпуно нова интелигенција...То су јучерашњи радници и сељаци и деца радника и сељака, унапређени у командне положаје»**. Упркос новом карактеру интелигенције «ниподаштавајући став према нашој интелигенцији још није превазиђен. Ово представља крајње штетно преношење на нашу совјетску интелигенцију оних погледа и ставова према интелигенцији који су били распрострањени у периоду пре Револуције, када је интелигенција служила земљопоседницима и капиталистима». Централни комитет је на крају осудио такве ставове као «дивље, хулиганистичке и опасне за Совјетску државу», закључујући да они морају да «престану»²⁹⁰.

Стаљин је умро 5. марта 1952. године. Постоји сумња да га је отровао блиски сарадник и шеф совјетске државне безбедности Лаврентиј Берија, уплашен да ће га због превелике моћи коју је стекао у тајној полицији, Стаљин елиминисати²⁹¹. Из борбе за власт која се притајено водила већ док је Стаљин још био жив, Никита Сергејевич Хрушчов је изашао као победник. Почетком шесте деценије двадесетог века више није било никакве сумње да су потпуно **исцрпљене могућности за тзв. екстензивну индустријализацију** усмеравањем највећег дела инвестиција у тешку индустрију и премештањем углавном физичке и недовољно уполсене радне снаге са села у градове. Потпуни нестанак интересовања све квалификованије радне снаге за улагање својих умних и физичких способности у повећавање продуктивности друштвеног рада и смањивање трошкова производње, резимирано је у изреци да бирократија претендује да плаћа раднике, а радници исто тако само претендују да раде. Стручњаци и директори су поново почели да се залажу за увођење елемената тржишне конкуренције и оријентисање производње на максимализацију прихода. Уместо учествовања у доношењу одлука о производњи и расподели, већина запослених су добили сигурно радно место, образовање за децу, здравствену и социјалну заштиту. Циљ укидања

---

²⁹⁰ Shatz, M. (1989) ch.7 „Makhaevism After Machajski“ in JAN WACLAW MACHAJSKI: A RADICAL CRITIC OF THE RUSSIAN INTELLIGENSIA AND SOCIALISM.

²⁹¹ Medvedev, R. Medvedev, Zh. (2003) THE UNKNOWN STALIN: HIS LIFE, DEATH, AND LEGACY.

класне поделе рада кроз самоделатни развој „богатства потреба“ и људских способности, у великој мери је замењен трагањем за квантитативним циљем достизања и престижања Америке. Наметнута трка у наоружавању је апсорбовала велики део друштвеног производа, тако да је материјални стандард сличан оном средње класе у Западним потрошачким друштвима био доступан само политичким, привредним и културним руководиоцима у „социјалистичкој заједници“ земаља.

Растућа унутрашња друштвена неједнакост као последица „нове економске политике“ и про-тржишних реформи, учвршћивала је изнутра наслеђену класну поделу рада и јачала остатке ситне капиталистичке робне производње у свим земљама „реалног социјализма“. На ове унутрашње тенденције јачања никада потпуно укинutih елемената капиталистичког начина производње, надовезали су се спољашњи притисци доминантних капиталистичких односа у светским размерама. Главни канали **ширења утицаја елемената капиталистичког начина производње споља**, били су међународна трговина, инострани кредити и наметање трке у наоружавању. **Одлучујућа промена односа снага у светским размерама у корист Западног блока а на штету Источног блока**, догодила се већ седамдесетих година када је финансијска олигархија САД укинула златни стандард долара као светске резервне валуте у циљу инфлаторног финансирања рата у Вијетнаму, а на чело колективно односно групно власничке класе у Кини после смрти председника Мао Цетунга 1976. године дошао Денг Ксиаопинг и увео тржишно оријентисане реформе.

Детаљније о овом преокрету односа снага између „реалног социјализма“ и „реалног капитализма“ седамдесетих година двадесетог века, о слому „реалног социјализма“ у наредној деценији, те о довршавању формалноправне рестаурације „реалног капитализма“ у потоњим деценијама, биће више речи у оквиру анализе одговарајућих периода институционализације и напуштања легитимацијске идеологије „самоуправног социјализма“ у Југославији.

Као и у претходним историјским периодима победе снага конзервације и реакције, њихови идеолошки представници пишу историју недавних пораза идеје и праксе покушаја укидања класне поделе рада као пуког тоталитаризма, идентичног диктаторској једнопартијској владавини фашизма у Италији и нацизма у Немачкој. Идеолошки представници интереса владајућих класа да очувају капиталистичке односе, чак и када критикују потпуно поистовећивање нацизма и стаљинизма као „тоталитарних режима“, склони су да све-

ду на минимум допринос друштвених покрета заговорника покушаја револуционарног раскида са капиталистичким начином производње макар прво и у само једној земљи, нарочито у сфери бесплатног образовања, здравствене и социјалне заштите, тврдећи да је након Другог светског рата у комунистичким диктаторским режимима само дошло до „нормализације“ или „рутинизације“ непоштовања људских права као што су слобода мишљења и политичког организовања²⁹². Конзервишуће реформирајућим снагама је стало да што већи број људи фаталистички прихвати капиталистичке односе репрезентативне демократије и конкурентске тржишне робне производње без економске демократије као једино могуће односе против којих нема смисла ни да се покушава пружање отпора. Према заговорницима овековечења капиталистичког начина производње, сваки покушај планског регулисања односа између људи и њихове размене материје с природом, у најбољем случају пропада због наводно нужно нижег степена ефикасности свих не-тржишних механизма алокације производних извора, или, у најгорем случају, води у диктатуру и терор врхова државне бирократије.

3.1.3. *Наслеђе антиколонијалне револуције*

До концентрације и централизације моћи стратешког одлучивања у рукама партијских и државних руководстава, дошло је и у оквиру антиколонијалних ослободилачких покрета у Трећем свету бивших колонија Африке, Азије и Латинске Америке. На унутрашњем плану је након преузимања државне власти од колонизатора **неометано настављена репродукција класне поделе рада**, а велики део становништва је након мобилизације и самоделатности током антиколонијалне борбе са елементима социјалне револуције, поново политички и економски маргинализован. На спољњем плану су власти у новоослобођеним земљама биле примораване на **ограничени суверенитет и концесије хегемонистичким силама у оквиру хијерархијски организованог капиталистичког система држава неједнаке снаге**. Бројне револуционарне вође су под притиском империјалистичке реакције прво тактички а затим и стратешки напуштале дугорочне циљеве коренитог преображаја друштвених односа, у корист краткорочних циљева опстанка на власти и средњорочних циљева поправљања релативног положаја у међународној подели

---

²⁹² Kneis, Ph. (1999) Zwischen Revolution und Terror: Nationalsozialismus und Stalinismus im Vergleich.

рада. У условима рецесије нестајала је вера у могућност остваривања суженог циља „достизања“ стандарда развијених земаља. Након деколонизације припадници домаће владајуће класе почињала би да прихватају тржишну регулацију привредних токова као излаз из проблема привредне стагнације. Обновљали су сарадњу са глобално владајућом класом крупног финансијског, удруженог банковног и индустријског капитала, чије су паразитске темеље постојања на основу изабљивања огромне већине човечанства, њихове револуционарне претече својевремено настојале да прекину.

Неоколонијална зависност је највише дошла до израза у оним новим државама у којима је белу буржоазију европског порекла просто заменила црна, жута или браон буржоазија, коју су обучили и индоктринисали колонизатори и која није ставила своје образовање у службу развијања самоуправљачких способности народа, већ у службу очувања своје власти над народом, као што су то уочили и критиковали Франц Фанон²⁹³, Кваме Нкрумах²⁹⁴, Андре Гундер-Франк²⁹⁵ и Амилкар Кабрал²⁹⁶.

3.1.4. Тумачења карактера друштвених односа успостављених након Другог светског рата у земљама Другог и Трећег света

Описана друштвена стварност у земљама Другог и Трећег света, очигледно одступа од визије комунизма – слободне асоцијације произвођача у којој је слободан развој сваког појединца услов за слободан развој свих. Ову визију су класици „научног социјализма“ само назначили на крају дуготрајног процеса револуционарног преображавања капитализма, покретаног унутрашњом противречношћу између неограничених могућности развоја друштвених материјалних и духовних производних снага друштвене производње, с једне стране, те ограничених интереса приватног присвајања профита, с друге.

Мада постоји сагласност да стварно успостављени односи у земљама Другог и Трећег света нису комунистички, има различитих тумачења њиховог стварног друштвеног садржаја.

---

²⁹³ Фанон, Ф. (1959/1977) СОЦИОЛОГИЈА РЕВОЛУЦИЈЕ: ОГЛЕДИ О АЛЖИРСКОЈ И АФРИЧКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ.

²⁹⁴ Nkrumah, K. (1965) NEO-COLONIALISM, THE LAST STAGE OF IMPERIALISM.

²⁹⁵ Gunder-Frank, A. 1969 LATIN AMERICA: UNDERDEVELOPMENT OR REVOLUTION.

²⁹⁶ О појави бирократизације руководства антиколонијалног покрета на примеру Гвинеје Бисао видети белешку број 172.

(1) Према првом, званичном тумачењу идеолошког апарата владајуће партије, у Совјетском Савезу је победио социјализам у једној земљи. После Савеза совјетских социјалистичких република, све земље које су после Другог светског рата прошле кроз унутрашње револуционарне промене својинских односа или су доспеле у сферу утицаја Совјетског Савеза као његове савезнице пошто их је ослободила Црвена армија, такође су усвојиле социјалистички назив и модел државно централистичког планирања и авангардне владајуће комунистичке партије. Заговорници званичног тумачења су **средином седамдесетих година** искористили чињеницу да су тада ове земље заједно са Кином, упркос бројних унутрашњих неслагања, обухватале око једне трећине светског становништва, да би друштва у овим земљама третирали као „**реални или постојећи социјализам**“. Тиме је акценат у тумачењу социјализма померен. Социјализам је **све мање тумачен као прелазна прва фаза комунизма** у којој су видљиви остаци капиталистичких односа (нпр. принцип расподеле према раду, односно према тржишним законом вредности валоризованим резултатима рада, који уколико није коригован и ограничен принципом солидарности, по правилу доводи до учвршћивања класне поделе рада и у крајњој линији до потпуне рестаурације капиталистичких односа). У оквиру тезе о „реалном социјализму“ акценат је померен на мање или више трајно постојање **засебног начина производње**, попут капитализма или феудализма, док је комунизам одложен у сасвим неодређену будућност.

Према званичној доктрини средином седамдесетих, у земљама «реалног социјализма» више нису постојали класни сукоби. Становништво се састојало од **неантагонистичких класа** сељака, радника и „поштене“ интелигенције, па је и држава била «општенародна». Покретачка снага даљег развоја „развијеног социјализма“ у смеру комунизма као крајњег далеког циља, постала је према овом тумачењу **научна и технолошка револуција**²⁹⁷.

(2) Према заговорницима другог типа одговора, друштва совјетског типа су била социјалистичка по својој основној структури, нарочито тамо где су настала из револуционарних и народноослободилачких покрета радника и сељака, али је напредак према комунизму у њима био **прекинут услед успона бирократије**. Бирократија је према овом тумачењу, због неразвијеног стања материјалних и духовних производних снага у време револуције и изостанка свет-

---

²⁹⁷ Колектив аутора (1974): „Држава развијеног социјалистичког друштва – политичка организација целог народа“, 1974: 44–46.

ске пролетерске револуције, успела да успостави своју власт и да за своју управљачку делатност **присвоји и монополише диспропорционално велики део друштвеног производа** у облику потрошних добара и материјалних привилегија. Према овом тумачењу, међутим, бирократија не представља нову владајућу класу зато што **не располаже наследним правом** власништва над главним средствима за производњу. Део заговорника тезе о квалитативној разлици између капиталистичких и реално социјалистичких производних односа стога очекује (или је барем очекивао) да ће паралелно са развојем објективних и нарочито субјективних производних снага и самоорганизације непосредних произвођача и потрошача, позиција бирократије слабити и да ће на крају бити збачена револуционарним путем. Овај нови талас перманентне револуције треба да омогући да се настави напредовања према комунизму у светским размерама. Разне верзије овог тумачења изворно потичу од Лава Троцког²⁹⁸ и представљају теоријску и програмску окосницу Четврте интернационале.

Међу домаћим ауторима Тодор Куљић такође указује на друштвено-економске карактеристике друштвених односа (својински поредак и друштвену структуру) као на један од главних извора «фундаменталних разлика» између фашизма, као једног облика организације капитализма у акутној кризи, с једне стране, и «реалног социјализма», с друге²⁹⁹, за разлику од Михајла Поповића који основну разлику између два облика једнопартијског тоталитаризма своди углавном на разлику у хуманистичким/расистичким садржајима владајуће идеологије и изведене позитивне/негативне учинке на плану социјалне и здравствене заштите и образовања масе становништва³⁰⁰. Зоран Видојевић и Љубиша Митровић заступају реформистичку варијанту тумачења најдуже фазе реалног социјализма као деформисане радничке државе односно «страховладе» или диктатуре партијске и државне модернизујуће бирократије у име малобројног пролетаријата, нарочито у сиромашним колонијама и полуколонијама. У условима кризе неолибералног капитализма, наиме, они се не залажу за перманентну револуцију, него за успостављање «демократско-либералног социјализма» који «садржи тржишну привреду (која не искључује координативно планирање), својински и политички плурализам»³⁰¹

---

²⁹⁸ Троцки, Л. Д. (1936/1973) IZDANA REVOLUCIJA.

²⁹⁹ Куљић, Т. (1983) ТЕОРИЈЕ О ТОТАЛИТАРИЗМУ.

³⁰⁰ Поповић, Мих. (1997) ТОТАЛИТАРНИ СИСТЕМИ.

³⁰¹ Видојевић, З. (2009) „Историјски биланс и будућност демократије“: 11–34.

или «социјалдемократске алтернативе... (отворене, мешовите тржишне привреде) са социјалном одговорношћу»³⁰², у којој се израз социјализам а поготово комунизам више ни не помињу.

(3) Заговорници трећег типа одговора тврде да капитализам или никада није ни превазиђен у СССР-у и другим земљама „реалног социјализма“ чланицама СЕВ-а и Варшавског пакта, или да је пре или касније у њима рестаурисан.

Заговорници тезе о неизмењеном капиталистичком карактеру доминантних производних односа у овим земљама истичу да је концентрација и централизација основних средстава за производњу под контролом партијске и државне бирократије мерама револуционарног законодавства попут национализације, конфискације, секвестра, експропријације и других, само створила формалноправну илузију да су нестали приватно власништво и буржоазија као њен носилац. Радници су остали лишени контроле над средствима за производњу, а власништво и управљање њима преузела је партијска, државна и привредна бирократија и технократија као персонификације државе. Оне у својству **подржављеног колективног капиталисте** присвајају вишак рада непосредних произвођача и акумулирају национални капитал. У овим условима централно планирање не само што не елиминише експлоатацију него је интензивира.

На елементе теоријске аргументације за тумачења «реалног социјализма» као државног капитализма наилазимо већ код Маркса у првом тому КАПИТАЛА у поглављу «Општи закон капиталистичке акумулације», када указује на теоријску могућност појаве само једног агента капитала без укидања капиталистичких односа репродукције: «У неком датом друштву ова би граница (централизације капитала) била достигнута тек кад би се сав друштвени капитал ујединио било у руци једног одвојеног капиталисте, било у руци једног јединог капиталистичког друштва»³⁰³. Сто двадесет година после Маркса идеју о државном капитализму као систему најамног рада под новим руководством развијају између осталих Адам Бјуик и Џон Крамп³⁰⁴.

Најистакнутији заступник тумачења да је капитализам рестаурисан у СССР-у и земљама које признају вођство Москве, било је руководство Комунистичке партије Кине на челу са Мао Цетунгом када је дошло до отвореног сукоба са руководством КПСС. Мао је

---

³⁰² Митровић, Љ. (2009) ТРАНЗИЦИЈА У ПЕРИФЕРНИ КАПИТАЛИЗАМ.

³⁰³ Маркс, Енгелс, 1835–1895/1968–1979, књ. 21, 1867/1977: 555.

³⁰⁴ Buick, A., Crump, J. (1986) STATE CAPITALISM: THE WAGES SYSTEM UNDER NEW MANAGEMENT.

веровао да класе и класна борба морају нужно да се наставе после револуције. Наглашавао је да уколико пролетаријат не успе да одржи своју контролу над водећим **партијским кадровима који имају тенденцију да се побуржоазе** преко високих плата, поткрадања друштвене својине и преокретања службе масама у доминацију над масама, долази до **репродукције најамног односа** између непосредних произвођача, с једне стране, те државне бирократије и привредне технократије, с друге стране, односно до рестаурације капитализма³⁰⁵. Интересантно је да су маоисти учили рестаурацију капиталистичких односа у СССР-у тек када је Хрушчов дошао на власт после Стаљинове смрти³⁰⁶. Чарлс Бетелхајм је померио догађање капиталистичке рестаурације у Совјетском савезу већ на почетак 1920тих година³⁰⁷.

Међу југословенским ауторима Лука Марковић је најближи тумачењу реалног социјализма као државног капитализма у оквиру којег бирократија и технократија представљају „буржоаске фракције“ које су стварни титулари национализованих средстава за производњу.

(4) Четврти тип тумачења заступају заговорници тезе о **азијском начину производње** попут Умберта Мелотија³⁰⁸ и Рудолфа Бароа³⁰⁹. Ни они нису сасвим успешни у покушају да објасне особену природу режима успостављених након Октобарске револуције у Русији и након Другог светског рата у Централној и Источној Европи. „Азијске“ црте ових режима они препознају у остацима принудног рада, личне квази-клијентске зависности, немонетаризованих привилегија. Али сличност са «азијским начином производње» они пре свега виде у улози бирократског апарата централизоване државе, који обједињује у својим рукама јавну власт и контролу над процесом директне прерасподеле вишка вредности. Зато они преузимају од Бруна Риција назив «бирократски колективизам»³¹⁰ за означавање друштава совјетског типа у којима доминира колективна односно групна својина централне политичке класе, бирократије.

Извор непримерености аналошког расуђивања није толико одсуство историјског наслеђа азијског начина производње у земљама као

---

³⁰⁵ Mao, Z. (1953) „Combat bourgeois ideas in the party“.

³⁰⁶ Editorial Department of Renmin Ribao (People’s Daily) and Hongqi (Red Flag), 1964 ON KHRUSHCHOV’S PHONEY COMMUNISM AND ITS HISTORICAL LESSONS FOR THE WORLD.

³⁰⁷ Bettelheim, C. (1974–1976). CLASS STRUGGLES IN THE USSR.

³⁰⁸ Melotti, U. (1972 /1977). MARX AND THE THIRD WORLD.

³⁰⁹ Bahro, R., (1977/1981) ALTERNATIVA. KRITIKA REALNOG SOCIJALIZMA.

³¹⁰ Rizzi, B. (1983).

што су биле НДР или ЧССР, колико постојање **битне разлике између улоге државног апарата у тзв. азијском начину производње и у савременим друштвима совјетског типа**. У њима је, наима, одавно нестала сегментарна структура локалних самодовољних сеоских заједница са статичном поделом рада, док је партијско-државни апарат преузео организацију не само неких јавних радова од стратешког интереса за целокупну земљу и прерасподелу вишка вредности, него и планску организацију проширене репродукције употребних вредности у оквиру високо диференциране и међусобно повезане привреде.

Без обзира што је одавно нестала општинска својина, међутим, у земљама бившег реалног социјализма са словенским становништвом, остали су **снажни трагови духа колективне солидарности** и искустава локалне самоуправе и непосредне демократије. Њега словенска интелигенција образована и окренута Западној Европи, одбацује као остатак ауторитарног, патријархално-аграрног традиционализма који спречава по њиховом мишљењу неопходно имитирање западних либерално-индивидуалистичких вредности и институција. Ово друштвено културно наслеђе, напротив, треба **редефинисати у духу изазова времена и креативно укључити у селективно прихваћени и властитим условима прилагођени доминантни савремени институционални систем**. То је неопходно ради постизања тако потребног друштвеног консензуса припадника словенских друштава која су бачена назад на периферију светског система капиталистичке привреде, о минимуму заједничких циљева и њиховој регионалној сарадњи у тешким временима борбе за укидање сведености на извршилачке функције у међународној и локалној друштвеној подели рада³¹¹.

(5) Заговорници петог типа тумачења наглашавају да су историјске **аналогije неподобне за анализу историјски новог типа класних односа** и начина производње који су успостављени у наводно аутаркичним, саморепродуктивним и статичним друштвима „реалног социјализма“. У овом новом класном начину производње, наводно постоји **потпуна фузија облика контроле** обнављања правно-својинских односа материјалног присвајања друштвеног вишка производа, политичких односа интегришуће доминације у друштву и културних односа хегемонске легитимације доминантног система друштвених односа, који је само у спољњем контакту са „светом капитализма“. Економска циљна функција класе колективних односно

---

³¹¹ Вратуша, 1995б: РАЗВОЈ, РЕЛИГИЈ, РАТ,91–114; Бабић, Б., (1996) „Словенским путем у нову еру“ 179–204.

групних власника наводно није профит него максимализација производних снага под властитом контролом преко централизованог плана, односно репродукција услова у којима је властита командно-планска посредничка улога неопходна за процес репродукције живота. Најпознатији заговорници тумачења «реалног социјализма» као историјски новог класног начина производње су мађарски аутори Ференц Фехер, Агнеш Хелер и Ђерђ Маркуш³¹² а у нашој средини Младен Лазић³¹³.

Пренаглашавање монополистичког обједињавања контроле над подручјима праксе материјалне репродукције, репродукције облика регулисања друштвене интеграције и репродукције облика симболичке комуникације у рукама партијско-државне номенклатуре, прикрива да опстанак класне поделе рада у „реалном социјализму“, доводи у питање оправданост његовог представљања као квалитативно новог начина производње, различитог у односу на капиталистички начин производње.

Тачно је да је **главна врлина** тумачења „реалног социјализма“ као новог класног начина производње његова способност да објасни неке особености овог облика организације друштвених, пре свега власничких односа. Ово тумачење, наиме, осветљава особеност економске циљне функције и механизма саморепродукције владајуће класе, у околностима у којима превладавају разни облици колективне својине над основним средствима за производњу, интеграцију и комуникацију над крупном капиталистичком приватном својином и где нема развијене тржишне конкуренције међусобно независних власника роба. У оваквим околностима владајућа класа колективних односно групних власника и контролора услова репродукције, у одсуству тржишно посредоване валоризације прометне вредности производа, присваја неплаћени вишак рада посредством монопола на централно планско командовање економским и друштвеним токовима, али **нема право *abusus-a*** (или отуђивања и продаје) средстава за производњу које контролише колективно организована у владајућу комунистичку партију. **Главна мана** овог тумачења, међутим, јесте неспособност да објасни с протоком времена све изразитију тенденцију унутрашње диференцијације само **привидно монолитне владајуће класе** на бирократску и технократску фракцију савезног и републичких и нижих нивоа територијалне друштвено-политичке организације, као и **тенденцију побуржожења** пре свега техно-

---

³¹² Фехер, Ф., Хелер, А., Маркуш, Ђ. (1986) ДИКТАТУРА НАД ПОТРЕБАМА.

³¹³ Лазић, М. (1987) У СУСРЕТ ЗАТВОРЕНОМ ДРУШТВУ.

кратске фракције преко разних облика приватизације индустријских, трговинских и банкарских организација којима руководе њени припадници, нарочито у периодима „економских реформи“ и јачања елемената робне тржишне производње. Важна мана овог тумачења је и његова изразита склоност да пренебрегне постојање значајних „**остатака**“ тзв „старе“ ситне буржоазије на селу и у граду све време постојања овог наводно новог класног начина производње, упркос спроведене национализације или подруштвљавања главнине основних услова репродукције, те једно време преовлађујућег централно-планског или командног облика регулације репродукције у свим сферама животне друштвене делатности. „Стара ситна буржоазија“ чија је главна одлика да поседује али и да сама непосредно ради средствима за производњу у својем поседу, прогресивно се шири, јача и укрупњава у поменути периодима „економских реформи“ и све више престаје да сама ради, повећава број најамних радника које израбљује најчешће без пријављивања да им не би плаћала социјално осигурање, те склапа узајамно профитабилне а друштвено штетне корупционашке уговоре са директорима предузећа у државном и друштвеном власништву. Ово тумачење, на крају, пренебрегава превасходно **буржоаски карактер високо образоване тзв. „нове ситне буржоазије“** стручњака, доњег слоја владајуће класе и њене главне регрутне основе, чији се највећи део опредељује да своје стручно знање стави у службу друштвених групација које су својим местом у класној подели рада структурално заинтересоване за довршавање легализације „приватне делатности“ то јест за потпуну формалноправну рестаурацију односа капиталистичког крупног приватног власништва.

Имајући у виду да је од Октобарске револуције до наших дана капиталистички начин производње био и остао доминантни начин производње у оквиру система светске капиталистичке привреде, није ли примереније да **заједно са Лењином** облик организације репродукције друштвених односа настао након Октобарске револуције и првог таласа социјалних револуција назовемо „државни капитализам“? Подсетимо се, наиме, да је Лењин користио израз „**државни капитализам**“ у позитивном смислу у пролеће 1918. Лењин је оправдавао увођење државног капитализма под политичком контролом социјалистичке совјетске републике и револуционарне авангарде пролетаријата или комунистичке партије, у циљу унапређивања централизоване контроле над процесом проширене репродукције и убрзаног развоја производних снага: „... државни капитализам (би) био корак напред у односу на садашње стање (заједничке борбе

ситне буржоазије и приватног капитализма и против државног капитализма и против социјализма) у нашој (социјалистичкој совјетској) републици“³¹⁴. Ускоро је уследило увођење „ратног комунизма“ изнуђеног ратним околностима и иностраном интервенцијом подржане побуне монархиста и капиталиста против младе Социјалистичке совјетске републике. Лењин се вратио употреби израза државни капитализам непосредно пре и током новог периода слободнијег деловања тржишних законитости у оквиру већ поменуте Нове економске политике (НЕП) 1921. Увођење НЕП и државног капитализма овог пута Лењин приказује као „стратешко повлачење“ у претежно ситносопственичкој пољопривредној земљи са високим процентом неписменог становништва, али и даље инсистира на томе да се ради о различитом типу капитализма, који представља „последњи ступањ капитализма пре развоја социјализма“³¹⁵. Руководство СССР, међутим, ускоро је напустило и државно капиталистичку меру национализације крупне индустрије, уклоњена је забрана иностраних директних инвестиција капитала, обновљено је издавање концесија и спољње трговине у циљу технолошке модернизације индустрије. Овај други период државног капитализма под називом државног капитализма или „мешовите“ привреде са приватним и јавним сектором у СССР је трајао до 1928, када је Стаљин увео Први петогодишњи план а државни капитализам задобио гранични облик централно бирократски командоване планске привреде.

Након Другог светског рата и Стаљинове смрти, у више наврата су нова руководства партије спроводила економске реформе усмерене на јачање елемената тржишта. Ове реформе су показале да државни капитализам који ограничава али и чува кључне структурне елементе капиталистичког начина производње, омогућава с протоком времена њихово прогресивно јачање. Управо развој све крупнијих капиталиста из ситних предузетника и појава приватизације друштвене и државне својине од стране припадника и рођака виших слојева колективно односно групно власничке класе распоређених у врху политичког, управног, привредног, финансијског, културног, образовног и научног апарата, оповргавају тврдње да су законска ограничења приватног власништва и (квази)тржишне економије у „реалном социјализму“ онемогућили репродуковање «класних групација које би могле да иницирају промену друштвеног поретка»³¹⁶. Развој

---

³¹⁴ Лењин, В. И. (1893–1923/1973–1976, књ. 28, 1918/1975), 426–427.

³¹⁵ Лењин, В.И. (1893–1923/1973–1976, књ.34,1921/1976), 322–336.

³¹⁶ Лазивић, М. (2011): 45.

догађаја након рушења берлинског зида чини се да је ипак у највећој мери дао за право тумачењу које говори о **непрекинутом постојању граничног облика државног капитализма** у друштвима „реалног социјализма“, упркос његовим поменутиим важним недостацима. Главни заједнички именованитељ «реалног социјализма» и капиталистичког начина производње јесу најамнички карактер радне снаге, срастање техничке или функционалне поделе рада (растављеност подједнако неопходних фрагмената истог процеса рада на различите раднике) и класне поделе рада (монопола мањине на управљачке радне функције и сведености већине на парцијалне, рутинске, извршилачке радне функције). Континуитет системске производње и оплодње вишка вредности обезбеђује доминација односа развијене робне производње и размене у оквиру светске капиталистичке привреде.

3.2. Случај југословенског самоуправљања

Које је од поменутих тумачења најпримереније за објашњење и разумевање друштвеног садржаја односа који су успостављени након Другог светског рата у Југославији?

3.2.1. Аутохтоне традиције самоуправљања „одоздо“: *социјалисти и народноослободилачки одбори*

Пре него што одговоримо на ово питање треба нагласити да у Србији и другим републикама бивше Југославије, идеја и пракса радничког и општеномског самоуправљања имају домаћу традицију. Нарочито када је Србија у питању, треба подсетити на делатност социјалиста окупљених око Светозара Марковића и развијања Црвеног барјака самоуправе у Крагујевцу након освајања општинске власти. Само четири године након Париске комуне, српски социјалисти су заједно са Светозаром Марковићем сматрали слично делу руских народњака да је могуће да се укине и бирократски паразитски капиталистички државни управни апарат кроз самоуправу народа у општинама и преобрази ситна патријархална својина у заједничку задружну, обезбеђујући тиме да се „прескочи“ цела једна историјска епоха капиталистичког економског развитка³¹⁷.

---

³¹⁷ Марковић, Св. (1952) ИЗ ПОЛИТИЧКИХ СПИСА И ПРЕПИСКЕ: 268.

Важан аутохтони извор самоуправних идеја и праксе „одоздо“, представља и успостављање Народноослободилачких одбора током антифашистичке партизанске борбе против окупатора и домаћих издајника у свим републикама бивше Југославије, када таква самоделатност и самоорганизација није доносила никакве привилегије, него напротив животни ризик. Чињеница да су са становишта квислиншких власти и окупатора НОО били илегални, да у формалном смислу нису били изабрани у редовној процедури представничке парламентарне демократије и да у нормативним документима није коришћен израз „самоуправљање“, не поништава другу чињеницу да су НОО представљали нове органе власти и управљања на ослобођеним територијама у којима су доминантну улогу имали људи заинтересовани да истовремено са борбом против окупатора воде и борбу за успостављање праведнијих друштвених односа, кроз доношење и спровођење одлука у корист већинских радних слојева становништва на селу и у граду. Домаћа буржоазија је делом побегла из земље а делом успоставила квислиншки режим власти. Након кршења пакта о ненападању Рибентроп-Молотов из 1939. и напада Хитлера на Совјетски савез 22. јуна 1941, Политбиро Комунистичке партије Југославије на челу са Јосипом Брозом Титом издао је проглас радничкој класи и народима Југославије да се укључе у борбу против окупатора и за властито ослобођење. Избегличка влада у Лондону, грађанске партије у земљи и четнички Равногорски покрет Краљевске југословенске војске у отаџбини (КЈВУО), основан у мају 1941. од стране углавном српских официра који су избегли заробљавање током априлског рата и одбили да признају капитулацију. Пуковник Драгољуб Дража Михаиловић на челу покрета и КЈВУО, осудили су позив комуниста на оружани устанак против окупатора као авантуризам, углавном ишчекујући повољније околности за пружање оружаног отпора окупатору када он буде ослабљен поразима на другим фронтovima. Неколико окршаја са окупатором извели су самостално и у сарадњи са Титовим партизанима, због којих су Немци и Титову и Михаиловићу главу уценили са 100.000 рајхсмарака и увели драконске казнене мере освете над цивилним становништвом за сваког убијеног или рањеног војника Вермахта. У настојању да под паролом «За краља и отаџбину» обезбеди повратак монархије и капиталистичког система друштвено-економских односа после рата, Дража Михаиловић је прекршио договор са Титом. Покренуо је грађански рат наредивши почетком новембра 1941. године општи напад на партизанске јединице, третирајући их, у сарадњи са квислиншком Недићевом владом, као комунистичке терористе и рушитеље устав-

ног поретка. Коста Пећанац и четници под његовим руководством, ступили су у отворену сарадњу и са окупатором већ током лета 1941. и били легализовани као део окупационог система. Команда КЈВУО је тек 1944. осудила на смрт и стрељала Косту Пећанца. Војводе Илија Трифуновић-Бирчанин, Добросав Јевђевић, Момчило Поп Ђујић, мајор Бошко Тодоровић, Петар Баћовић и други четници на територији усташке тзв. Независне државе Хрватске под њиховим руководством, као и војводе Ђукановић и Ђуришић са четницима под њиховим руководством на територији Црне Горе, ступили су у отворену сарадњу са италијанским окупатором у борби против партизана у облику Добровољачке антикомунистичке милиције³¹⁸, а у немачкој окупационој зони у Босни, присталице Драже Михајловића (Дака Тешановић, Урош Дреновић, Раде Радић, Цвијетин Тодић, Радивоје Керовић и други, током маја и јуна 1942. легализовали су своје одреде писменим споразумима са властима НДХ а тиме посредно са немачким окупатором. Након капитулације Италије, Дража Михаиловић је преко Мајора Војислава Лукачевића 19. новембра 1943. склопио са командантом Југоистока први у серији сличних споразума о сарадњи четника са немачким трупама у борбама против Народноослободилачке војске Југославије³¹⁹. Савезници су због ових споразума након конференције у Техерану у децембру 1943. прекинули дотадашњу подршку команди Драже Михаиловића и преусмерили подршку на Титове партизана, упркос неслагању Черчила са њиховом идеолошком оријентацијом и страховања од совјетског утицаја. Као резултат договора руководстава великих сила, шестог јуна 1944. на острву Вису је потписан споразум Тито-Шубашић између партизана и краљевске владе. Партизани су били признати од стране краљевске владе за регуларну југословенску армију. Документ је позивао све Словенце, Хрвате и Србе да се придруже партизанима, што су Михаиловић и многи четници одбили. Краљ Петар II Карађорђевић је након неуспешног покушаја да избегне примену споразума Тито-Шубашић и властиту «тиху абдикацију», 29. августа сменио генерала Михаиловића са места начелника штаба Југословенске војске у отаџбини и 12. септембра именован Тита на његово место³²⁰.

---

³¹⁸ ЗБОРНИК ДОКУМЕНАТА И ПОДАТАКА О НОР-У, том 13, књига 2, Документи Краљевине Италије, година 1942.

³¹⁹ ЗБОРНИК ДОКУМЕНАТА И ПОДАТАКА О НОР-У, том 14, Документи четничког покрета Драже Михаиловића, књига 3, документ 260.

³²⁰ Петрановић, Б. (1988) ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918–1988: ТРЕЋА КЊИГА 378–393.

Борба партизана под руководством Тита, нарочито у периоди-ма радикализације покрета, водила се не само под паролом «смрт фашизму, слобода народу», него и «земља сељацима» и «фабрике радницима». Ове пароле су отелотворене у стварању народнослободилачког фонда општенародне имовине на ослобођеној територији Југославије као зачетка и антиципације нових друштвено-економских односа³²¹. У свим фабрикама које су одузете непријатељу, било од странаца или домаћих сарадника окупатора, успостављани су раднички савети, а у оквиру народнослободилачких одбора, народ који је подржавао борбу, преузео је цивилну, судску и војну власт. Тако је у западној Србији између Ваљева, Дрине, Рашке и Западне Мораве на првој ослобођеној територији од стране окупације и од домаћег квислиншког режима у читавој поробљеној Европи, успостављена и 67 дана деловала Ужичка република. Радовановић Јован је детаљно документовао како су народни одбори овде организовали мобилизацију расположивих извора за снабдевање бораца и потреба сиромашног и избеглог становништва, школство, информисање (редовно је излазио лист Борба), железнички саобраћај, пошту, производњу муниције, болнице, расподелу дела манастирске земље и поништавање дугова најсиромашнијим сељацима, пребацивање илегалца из градова у партизанске одреде. У новембру 1941. вишеструко бројније снаге Немаца, недићеваца, љотићеваца и четника, у крви су угушиле Ужичку републику и светиле се масакрирањем становништва које је подржавало партизане³²². Преживели партизани и Врховни штаб су се пробили у планине Санџака, Босне и Црне Горе, док су у Србији у веома тешким условима такође наставили борбу партизански одреди по шумовитим горама и диверзантске групе по градовима.

Оружани устанак као облик борбе за опстанак, био је најмасовнији у оним деловима фашистичке марионетске творевине Независне државе Хрватске, која је током рата захватала и Босну, у којима су хрватски и муслимански фашисти почели спровођење геноцидне формуле за уништење српског православног становништва кроз погубљење у логорима, принудно покатоличавање и прогон³²³. Хитлерова амбиција да читаве области Словеније, „Доњу Штајерску“, претвори у „немачку земљу“ и империјалистичке амбиције Италије и

---

³²¹ Петрановић, Б. (1988а) ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918–1988: ДРУГА КЊИГА: 342.

³²² Радовановић, Ј. (2011) УЖИЧКА РЕПУБЛИКА: СЛОБОДНА ОАЗА У ОКУПИРАНОЈ ЕВРОПИ 1941.

³²³ Мирковић, Ј (2000) ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА О ЈАСЕНОВАЧКИМ ЛОГОРИМА.

Мађарске у јулијској, приморској и прекомурској области, допринеле су, како сведочи Јосип Видмар, да од 1941. Ослободилачком фронту Словеније под руководством комуниста, хришћанских социјалиста и сокола, прилазе и помажу бројни патриоти, културни радници и омладина, упркос репресалијама окупатора и домаћих издајника³²⁴.

Правном нормирању установљавања и деловања народно-ослободилачких одбора (Н.О.О) на ослобођеним територијама допринео је револуционар Моша Пијаде. Он је резимирао дотадашње практично искуство организовања народне власти у документима „Задаци и устројство Народноослободилачких одбора“ и „Објашњења и упутства за рад народноослободилачких одбора“. Врховни штаб Народноослободилачког покрета за ослобођење Југославије је објавио овај докуменат фебруара 1942. у Фочи по чему је добио назив Фочански прописи. На самом почетку првог документа се истиче да „Н.О.О. нису и не смију бити органи појединих политичких странака и организација“ и да у њих народ непосредно демократски бира људе без обзира на њихово политичко опредељење, националност и вероисповест, који су **примером на делу** својом родољубивом и непоколебљивом борбом против фашистичких окупатора и његових домаћих слугу задобили поверење народа³²⁵.

Народноослободилачки одбори су се омасовили широм земље, када су совјетски комунисти на челу са Стаљином, а за њима и комунисти европских земаља, 1943. прешли на политику мобилисања најширих слојева народа у Уједињени народни ослободилачки **фронт** за борбу против окупатора. Тиме је **зауздана политика класне борбе** радника и сиромашних сељака против прешироко дефинисане буржоазије, схваћене као остатак друштва изван поменуте две класе. Партијска линија класне борбе је у неколико земаља, а код нас нарочито у Црној Гори и источној Херцеговини, довела до „левих скретања“ и „црвоног терора“ крајем 1941. и у зиму 1942. године³²⁶. Када је постало јасно да ће Хитлерова коалиција бити поражена, део припадника грађанских партија су у већем броју него првих година рата улазили у Уједињени народни фронт са комунистима и у НОО стицали самоуправна искуства. Аутори попут Душана Живковића³²⁷,

---

³²⁴ Vidmar, J. (1978) BITKA KAKOR ŽIVLJENJE DOLGA.

³²⁵ ФОЧАНСКИ ПРОПИСИ, б.г.: 11.

³²⁶ Петрановић, Б. и Зечевић, М. (1988) ЈУГОСЛАВИЈА 1918–1988, ТЕМАТСКА ЗБИРКА ДОКУМЕНАТА: 553–558.

³²⁷ Живковић, Д. (1969) ПОСТАНАК И РАЗВИТАК НАРОДНЕ ВЛАСТИ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1941–42.

Ивана Јелића³²⁸ и Ванека Шифтара³²⁹, прикупили су богату грађу о изворности непосредно демократске и у том смислу ембрионално самоуправне праксе у оквиру народноослободилачког покрета у Југославији. Ово питање заслужује даље темељито истраживање. Оно што је већ познато на основу досадашњих истраживања је довољно за закључак да се ова аутохтона искуства не смеју занемарити и закључити пребрзо да је оријентација на идеју и праксу самоуправљања 1950. године искључиво последица сукоба са Стаљином и Информационим бироом 1948.

3.2.2. „Револуционарни етатизам“, увођење самоуправљања „одозго“ и сукоб са Информбироом 1948. године

С друге стране, не треба занемарити ни праксу увођења самоуправљања „одозго“. Пре свега треба истаћи да раднички савети нису одмах обновљени у национализованим државним предузећима, непосредно након периода у којем су стечена самоуправна искуства током борбе. Прве две године након ослобођења, новој народној власти на челу са комунистима је био основни циљ да организује обнову ратом разорене (трећина индустрије, половина железничких пруга) и опустошене земље (преко три милиона људи је остало без крова над главом). Број запослених лица је опао са 1 032 344 1940. године на 461 000 1945. године³³⁰. У ратним страхотама десеткованом становништву претила је глад. Важан циљ народне власти је био и да одбрани током народноослободилачке борбе започете промене система друштвених односа и државну власт од напада изнутра и споља. На унутрашњем плану су се сукобили са противницима промене својинских односа. Комунистичкој партији као руководећој политичкој организацији у оквиру Народног фронта, у складу са већ потписаним споразумом под окриљем савезника Тито-Шубашић и према потврђеној одлуци савезника на Јалти³³¹ у привременој скупштини придружили су се представници грађанских партија које се нису компромитовале сарадњом са окупатором. Комунистичка партија као победник у народно ослободилачком рату, успела је да на изборима успостави убедљиву већину у уставотворној скупштини. Да би спречило јачање самосталног политичког организовања и деловања

---

³²⁸ Jelić, I. (ur) (1973) ILUSTRIRANA POVIJEST NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE U JUGOSLAVIJI 1941–1945.

³²⁹ Šiftar, V. (1976) RAZVOJ LJUDSKE OBLASTI MED NOB V JUGOSLAVIJI.

³³⁰ ЈУГОСЛАВИЈА 1918–1988: 57–58.

³³¹ PROTOCOL OF PROCEEDINGS OF CRIMEA CONFERENCE, 1945.

развлашћене буржоазије, али и значајног броја људи произвољно оптужених за «непријатељску делатност», руководство КПЈ је нарочито у периоду «револуционарног терора» 1944–1945. употребило идеолошки и репресивни апарат државе, пре свега Одељење за заштиту народа (О.З.Н.)³³².

Уставотворна скупштина је 30. јануара 1946. донела УСТАВ ФЕДЕРАТИВНЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (1946) који је потврдио све дотадашње антимонархистичке одлуке о уређењу нове Југославије донете још на Другом заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) од 29. до 30. новембра 1943. у Јајцу³³³. Устав из 1946. је омогућио настављање експропријације буржоазије кроз национализацију основних крупних средстава за производњу, транспорт и комуникације од савезног државног значаја управо 1946. године, као и средњих и мањих предузећа од локалног значаја 1948. године. Руководство КПЈ је на овај начин постало колективни односно групни носилац власничког монопола који је утемељивао и његов политички и културни монопол на доношење стратешких одлука о процесу проширене репродукције и расподели у свим сферама друштвеног живота. Припадници ове „бирокуратске касте“³³⁴, „нове класе“³³⁵, „контра-класе“³³⁶ или класе „колективних власника“ вршилаца улога у тотализованој друштвеној регулацији³³⁷, азликовали су се од припадника буржоазије не само према далеко учесталијем радничком и сељачком пореклу, него пре свега по томе што **нису имали право да продају нити да пренесу у наследство својим потомцима** средства за производњу над чијом употребом су имали контролу, као што је истакнуто у претходном одељку. Колективни односно **групни и у том смислу приватни** власници и управљачи средстава за производњу у друштвима «реалног социјализма», не примају приходе од индивидуалног власништва у форми профита, камате или ренте, али уживају привилегије функционерских плата вишеструко виших од радничких плата и бројних привилегија попут бесплатног шофера, репрезентативних трошкова,

---

³³² Цветковић, С. (2005) „Један покушај квантификације државне репресије у Србији 1944–1953“: 69–82; (2006) „Улога ОЗН-е у ликвидацији „народних непријатеља“ 1944–1945: 127–137).

³³³ Петрановић, Б., Зечевић, М. 1988: 655–658.

³³⁴ Trotsky, L. (1923) “On Lenin’s Final Struggle Against Bureaucracy”.

³³⁵ Ђилас, М. (1957/1990) НОВА КЛАСА.

³³⁶ Шувар, С. (1970) СОЦИОЛОШКИ ПРЕСЈЕК ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ДРУШТВА: 16–18.

³³⁷ Лазић, М. (1987) У СУСРЕТ ЗАТВОРЕНОМ ДРУШТВУ.

приступа повлашћеним летовалиштима и бањским лечилиштима. Пошто основни извор класне поделе друштва, класна подела рада, није био превазиђен, временом је уследило све веће сужавање регрутне основе и саморепродуктивно затварање колективно односно групно власничке класе.

Устав из 1946. је потврдио још једну правну формулацију кључну за регулисање унутрашњих друштвених односа између припадника различитих етничких и верских групација у оквиру Југославије изграђене на **федеративном** принципу, како је то утврђено у Јајцу 1943. године на основу «тековина братства и јединства искованих током заједничке Народноослободилачке борбе»³³⁸. Ову формулацију ће задржати и потоњи уставни закони за кодификацију равноправности припадника различитих народа политички организованих у федералне јединице. Треба имати у виду да су борбе око унутрашњег уређења државе Јужних Словена³³⁹, односно начина решавања националног питања, које код свих народа артикулишу пре свега припадници високообразоване ситне буржоазије, угрожавало територијални интегритет Југославије практично од њеног оснивања након Првог светског рата под именом Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. Све уставне формулације после одлука Другог заседања Авноја из Јајца 1943. истичу да је Југославија заједница равноправних народа који су на основу права на самоопредељење, **укључујући право на отцепљење**, изразили своју вољу да живе заједно у федеративној држави. Поједина републичка руководства почетком последње деценије двадесетог века ће са трагичним последицама, нарочито у вишеетничким друштвено-политичким територијалним административним јединицама, погрешно протумачити да се ово право конститутивних народа на самоодређење и отцепљење, односи на федералне јединице којима су руководили.

У првим годинама након ослобођења су у врху нове колективно односно групно власничке класе доминирали заговорници снажне централне власти, петогодишњег планирања и финансирања убрзане «инстант» индустријализације претежно аграрне земље путем често принудне «мобилизације» и кампањског образовања сеоског и градског становништва старијег од 10. година, међу којима је сваки четврти био неписмен према пописним подацима 1948. године³⁴⁰ за

---

³³⁸ Петрановић, Б. и Зечевић, М. (1988): 659.

³³⁹ Петрановић, Б. и Зечевић, М. (1988): 178–202.

³⁴⁰ Уп. Табела 1:12742000 (становништво старије од 10. година): 3163000 (неписмено становништво).

рад у индустрији. Покушај убрзане изградње тешке индустрије као приоритетног циља првог петогодишњег плана, због усмеравања свих расположивих средстава на његово остварење, неповољно је утицао на животни стандард и квалитет свакодневног живота људи, нарочито стручњака који су били боље плаћени пре рата. Према налазима анкете средином 1950тих година, међутим, велики део сеоске омладине привучен светлима градова, желео је и планирао пресељење у градове. Ово је погоршало проблем заједничких станова за више породица због недостатка стамбеног простора³⁴¹.

У овом периоду „бирокуратског централизма“ и „револуционарног етатизма“, командно управљање централног или републичког државног апарата преко хијерахијски подређених нивоа органа државне администрације све до директора привредних и ванпривредних организација у својству представника државе одговорних за своје индивидуално управљање искључиво надлежном државном органу за инспекцију (принцип „јединоначалија“), а не било којем колективном телу унутар предузећа попут радничких повереника или синдиката³⁴², одвијало се **по угледу на систем планирања и управљања у Совјетском савезу**. На овом месту вреди подсетити још једном да је државно централизовани систем управљања и планирања подржављеном привредом у земљи са распрострањеним ситним сељачким поседом и недовољно развијеном индустријом (каква је била и Југославија), **Лењин назвао државним капитализмом**³⁴³. Ваља подсетити такође да је и пре Другог светског рата **у краљевини Југославији, такође била важна улога државе** у планирању, организовању и финансирању изградње транспортне, енергетске и телекомуникацијске инфраструктуре, те тешке екстрактивне, металопрерађивачке и машинске индустрије. Ове привредне гране често су биле у већинском власништву државе. Држава је за потребе индустријализације користила првенствено домаћу штедњу, али и иностране кредитне и директна улагања, водила стимулативну монетарну, пореску и царинску политику и мобилисала људске ресурсе кроз јавне радове, нарочито у време „радне владе“ Милана Стојадиновића³⁴⁴.

---

³⁴¹ Добривојевић, И. (2009а) „’Сви у фабрике’! Инстант индустријализација у Југославији 1945–1955“: 103–114; Добривојевић, И. (2009б) „Живот у социјализму. прилог проучавању животног стандарда грађана у ФНРЈ 1945–1955“: 73–86.

³⁴² Кидрич, Б. (1985) САБРАНА ДЕЛА, јули 1946/1985: 258–9.

³⁴³ Лењин, В.И. (1893–1923/1973–1976), 1918/1975, књ. 28: 426–427; 1921/1976, књ.34: 322–336.

³⁴⁴ Ђуровић, С. (1986) ДРЖАВНА ИНТЕРВЕНЦИЈА У ИНДУСТРИЈИ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918–1941.

Слична наглашена улога државе у регулисању привредних токова запажа се заправо у свим друштвима чија владајућа класа постави себи за циљ убрзану индустријализацију, као што је то било у време цара Петра Великог у Русији, уједињења Немачке под Бизмарком или Мејџи револуције у Јапану.

Привременој мањој гласности заговорника територијалне децентрализације државног апарата је несумњиво допринела потреба концентрације ретких финансијских и људских извора за превазилажење егзистенцијалних проблема становништва након ратних разарања. Законом о петогодишњем плану из 1947. године, предвиђено је уклањање неравномерности у економском развоју између и унутар појединих република и изградња југословенске привреде као целине. Постоје индикације, међутим, да су **и у овом «централистичком» периоду друштвени носиоци центрифугалних тенденција били довољно снажни да постану предмет критике друштвених носилаца центрипеталних тенденција**³⁴⁵. Најистакнутији међу критичарима је био Борис Кидрич, вођа Ослободилачког фронта народа Словеније и потом социјалистичке владе Словеније, истовремено члан Политичког бироа КПЈ и Извршног већа ФНРЈ одговоран за планирање југословенске привреде, до преране смрти 1953. Словенија је била индустријски најразвијенија југословенска република захваљујући вишем степену улагања у инфраструктуру, технологију и писменост у оквиру Аустро-Угарске царевине него што је то био случај у републикама које су до ослобођења од турске власти биле у саставу Отоманске царевине. Кидрич је захваљујући вршењу важних функција како на републичком тако и на савезном нивоу, био у прилици да јасно уочи и критикује како појаву „економског партикуларизма“ тако и појаву „бирокуратског централизма“. У духу комунистичког принципа „критике и само критике“, Борис Кидрич није пропустио да замери заговорницима **„економског сепаратизма“** и **„шовинизма“** у Словенији, пошто су се противили централизацији основних индустријских грана и концентрацији оскудних финансијских средстава за потребе остваривања плана опште обнове и равномернијег развоја привредно снажне Југославије. Главне друштвене корене егоистичког економског партикуларизма Борис Кидрич је тражио у остацима старог менталитета у „садашњој реакцији“, која је и даље повезана са **„буржоаским национализмом, то јест сепаратизмом“**. Егоистички менталитет је настао у време доминације капиталистич-

---

³⁴⁵ Обрадовић, М. (1995) „Основе привредно-партикуларистичких тенденција у економско-планском економском систему“: 221–264.

ког привређивања када се потлачени словеначки народ борио за свој опстанак а словеначка буржоазија за концентрацију целокупног профита у властитим рукама, не дозвољавајући да се део добити одлије у друге бановине краљевине Југославије³⁴⁶. Економски партикуларизам по Кидричу брани у складу са старим државно капиталистичким менталитетом „републичко власништво“ од захватања од стране „федералног власништва“, док се у општинама економски партикуларизам брани „општинско власништво“ од захватања оба виша нивоа државне управе. Кидрич није пропустио ни да критикује **„централистички бирократизам“ као другу страну економског партикуларизма република и општина** на свим нивоима државне администрације. Заједничко им је да се појављују тамо где појединци и друштвене групе заговарају у основи капиталистичку замисао организације друштвених односа и израбљивачки интерес да се задржи и одбрани оно што се сматра својим, не водећи рачуна о потребама других уколико ништа од њих не може да се узме. Класне изворе бирократског централизма је тражио у остацима старог капиталистичког друштва, паразитске државно капиталистичке бирократије и у наслеђеном **ситносопственичком менталитету чиновника**³⁴⁷. Мада свестан ових егоистичких и партикуларистичких тенденција, Борис Кидрич се залагао за децентрализацију знатног дела оперативног управљања привредом до нивоа република, уверен да то неће угрозити јединство нове југословенске федерације. Сматрао је да само тамо где доминирају **капиталистички односи производње за приватни профит**, такви односи нужно проузрокују стални економски рат, који увек **завршава или доминацијом јачега над слабијим или сецесијом** оних који су довољно јаки. Сматрао је да победа ни централистичке хегемоније ни партикуларистичке сецесије не може да се деси у Федеративној народној републици Југославији захваљујући свести о братству и јединству југословенских народа и традицијама заједничке борбе против окупатора и капиталистичких односа. Друштвени карактер државног сектора привреде по Кидричу уместо производње за приватни профит подстиче производњу за задовољавање индивидуалних и колективних потреба. По њему у југословенском државном сектору привреде нема ни савезног, ни републичког ни општинског „власништва“, као што то представљају заговорници државног капитализма, него постоји само општеномодно или друштвено власништво, којим се управља на савезном, репу-

---

³⁴⁶ Кидрич, Б. 4. март 1946/1984: 179–184.

³⁴⁷ Кидрич, Б. јануар 1947/1985: 11–13.

бличком и општинском нивоу. Другим речима, **држава** на различитим нивоима федералне организације **није титулар општенародног или друштвеног власништва**, него је само носилац управљања тим власништвом. Кидрич је оваквим тумачењем својинских односа у ФНРЈ прокрчио пут за касније неодређено дефинисање друштвене својине као својине без власника. Основна **средства за производњу су добила статус јавних добара** – нико није власник, али сви имају под одређеним условима право да их производно употребе и затим одлучују о расподели прихода. Расподела управљања општенародним друштвеним власништвом између федералних, републичких и општинских институција на основу значаја и природних околности, по Кидричу јесте нужна за **обезбеђивање материјалне основе како за државно јединство тако и за развој сваке федералне јединице**³⁴⁸. Ова идеја је спроведена крајем 1949. године. Директно управљање привредних грана и државних предузећа је делегирано републичким државним органима и народним комитетима. Изузети су од овакве децентрализације управљања једино основна производња великих машина, енергије и главне сировине. Прокламовани циљ децентрализације је било да се обезбеди једнакост и иницијатива свих конститутивних народа, као и да се ојача материјална основа економског суверенитета република.

На превагу центрипеталних тенденција над центрифугалним тенденцијама у руководству КПЈ у периоду «револуционарног етатизма», утицао је **императив разграничења Југославије са Италијом, Аустријом и Мађарском**. Совјетски савез није био спреман да војно подржи оно што је Југословенска народна армија ослободила и успоставила власт у области Трста, а Черчил је претио ратним дејствима уколико се ЈНА не повуче. У овако неповољним околностима постигнуто је компромисно и до 1954. године привремено решење, споразумом потписаним у Лондону 1947. Слободна територија Трста је овим споразумом подељена на савезничку окупациону зону А, и на југословенску окупациону зону Б, источно од тзв. Морганове линије³⁴⁹.

Превази центрипеталних над центрифугалним тенденцијама у КПЈ у првим годинама након Другог светског рата, допринео је и **сукоб са Информационим бироом (ИБ) комунистичких партија** на челу са Стаљиновом десном руком, Ждановим. Руководство Кому-

³⁴⁸ Кидрич, Б. октобар 1946/1985, т.4: 334–336.

³⁴⁹ Богетић, Д., Димитријевић, Б. (2009) ТРШЋАНСКА КРИЗА 1945–1954 ВОЈНО ПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ.

нистичке партије Совјетског савеза је настојало да се уместо Комунистичке интернационале, која је распуштена 1943. под притиском западних чланица антифашистичке коалиције, обнови интернационална организација, међусобно обавештавање и сарадња братских комунистичких и радничких партија. Са овом иницијативом се на разговору са Стаљином у Москви 1946. сложио и Тито, под условом да одлуке не буду обавезујуће. Стаљин је заправо настојао да обнови контролу над руководством комунистичких партија других земаља, нарочито у земљама тзв. народне демократије (пошто је СССР био наводно једини способан за изградњу социјализма), у којима су комунистичке партије успеле да дођу на власт након Другог светског рата. Југославија се разликовала од других земаља народне демократије првенствено на основу аутохтоног партизанског антифашистичког покрета на челу са комунистичком партијом која је дошла на власт првенствено захваљујући победи у НО борби. У другим земљама Источне Европе, комунистичке партије су дошле на власт захваљујући првенствено деловању Црвене армије. Преко контроле руководства комунистичких партија, руководство СССР је настојало да оствари и контролу над темпом и обликом антикапиталистичке борбе у западноевропским земљама, као и над начином управљања и расподелом друштвеног производа у земљама под контролом СССР. У случају Југославије покушај укидања њене самосталности је спровођен преко споразума о формирању мешовитих комисија за управљање заједничким југословенско совјетским предузећима. У њима су одлучујућу улогу имали совјетски комесари и стручњаци који су водили рачуна само о интересима совјетске стране, све док југословенска влада није била приморана да откаже овако неравноправне споразуме.³⁵⁰

Септембра 1947. године одржан је оснивачки састанак ИБ у Пољској којем су присуствовали представници комунистичких партија Совјетског савеза (Андреј Жданов и Георги Маљенков), Југославије (Едвард Кардељ и Милован Ђилас), Бугарске (Влко Червенков и Васили Поптомов), Румуније (Георгију Деж и Ана Паукер), Мађарске (Матијаш Фаркаш и Јохан Ревај), Пољске (Владимир Гомулка и Харолд Минц), Чехословачке (Рудолф Слански и Шевај Баштовански), Француске (Жак Дикло и Етјен Фажон) и Италије (Луиђи Лонго и Ед-

---

³⁵⁰ ЈУСТА – Југословенско-совјетско акционарско друштво за цивилно ваздухопловство, на пример, из ваздушног саобраћаја с иностранством истиснула је Југословенски аеротранспорт и држала најрентабилније линије (Петрановић, Б. (1988) ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918–1988: ТРЕЋА КЊИГА: СОЦИЈАЛИСТИЧКА ЈУГОСЛАВИЈА 1946–1988: 202).

вардо Реале). Остваривање контроле над руководствомима комунистичких партија окупљених у ИБ Стаљин је преко Жданова поспешивао изазивањем узајамног неповерења између руководства партија појединих земаља. Тако су на оснивачкој конференцији ИБ представници Комунистичке партије Југославије подржали Ждановљево оштру критику «парламентаристичког опортунизма» руководства француске и италијанске комунистичке партије. Критика „ревизионистичког“ понашања комунистичких партија Италије и Француске које нису успеле да спрече да буржоаске партије преузму власт у ове две западно европске земље након рата, запоставила је чињеницу да су англо-америчке јединице након искрцавања на Сицилију спроводиле разоружавање партизанских одреда и распуштање народних органа власти насталих у ослободилачкој борби, забринуте за опстанак на власти краља Виторија Емануела који је сменио Мусолинија и вратио на власт старије фашистичке генерале, презрене у покрету отпора због злочина над народима Северне Африке током италијанског империјалистичког поробљавања³⁵¹.

Већ од марта 1948. године, југословенски комунисти су постали предмет критике КПСС и других партија окупљених у ИБ. Оптужени су били због ситно-буржоаског опортунизма, утапања КПЈ у организације Народног фронта, „националистичких и анти-совјетских становишта“ и других «ревизионистичких скретања». Уследила је размена писама између ЦК КПЈ и ЦК КПСС. Руководство КПЈ је покушало да преко писама боље обавести руководство КПСС и других партија о својем деловању. На састанку ИБ одржаном крајем јуна 1948. у Букурешту, којем нису присуствовали поред Тита, још партијски и државни руководиоци Гомулка и Димитров, Жданов је усмерио ток састанка утврдивши да има поуздане информације да је Тито „експонент империјалистичких сила за непријатељско деловање против СССР и братских земаља“. Успео је да придобије присутне представнике комунистичких партија за усвајање Резолуције „О стању у КПЈ“. Тим документом који је објављен преко радио Прага 28. јуна у подне, позивају се „здрави елементи“ да смене Централни комитет и **врате КПЈ са буржоаског националног пута друштвеног развоја, на интернационални пут** марксизма и лењинизма који је први почео да крчи СССР. Руководство ЦК КПСС није препознавало у својем «интернационализму», заправо централистичко хегемонистичку варијанту «буржоаског пута друштвеног развоја». ЦК КПЈ је већ су-

---

³⁵¹ Coles, H., Weinberg, A. 1992 CIVIL AFFAIRS: SOLDIERS BECOME GOVERNORS: 526–585.

традан објавио текст Резолуције ИБ и свој одговор на њу у листу Борба. У одговору се одбацују све оптужбе.

На Петом конгресу КПЈ одржаном од 21. до 27. јула 1948. у Београду, изабран је нови ЦК из којег су избачени комунисти који су били склони Резолуцији ИБ и изгласано је њено одбацивање. На II пленуму ЦК КПЈ, изабран је организациони Политбиро у који су ушли поред Тита, Владимир Бакарић, Вељко Влаховић, Светозар Вукмановић Темпо, Иван Гошњак, Милован Ђилас, Вељко Зековић, Осман Карабеговић, Едвард Кардељ, Борис Кидрич, Франц Лескошек, Благоје Нешковић, Александар Ранковић, Ђуро Салај³⁵².

У Југославији је према налазима истраживања које је спровео Драган Марковић следило хапшење, затварање и краће или дуже интернирање и злостављање на **Голом отоку и Светом Гргуру** око 60 000 људи. По другим затворима интернирано је још око 40 000 људи. Учестали судски процеси у Југославији против тзв. шпијуна страних сила, непријатеља и саботера су веома подсећали на стаљинистичке чистке у Совјетском савезу. Комунисти и други непослушници који су интернирани под оптужбом да су присталице Резолуције ИБ, по националности су највећим делом били српске и црногорске националности³⁵³.

У већини земаља чланица ИБ су такође спроведени **монтирани процеси** против њихових дотадашњих истакнутих комуниста под оптужбом да су присталице Титовог одбијања да се повинује Резолуцији ИБ (Костов, генерални секретар бугарске КП, Гомулка, генерални секретар пољске КП, Слански, генерални секретар чехословачке КП, Ана Паукер, министар иностраних послова Мађарске, Ласло Рајк и низ других).

Након доношења још оштрије Друге резолуције ИБ из новембра 1949. у Будимпешти под насловом «Југословенска партија у рукама убица и шпијуна», руководство КПЈ је индиректно покушавало да покаже на делу да није кренуло путем поновног успостављања капиталистичког система и да је остало на линији марксизма лењинизма³⁵⁴. У том светлу треба сагледати усвајање директиве на другом пленарном заседању Централног комитета КПЈ од 28. до 30. јануара 1949. о **убрзавању колективизације** пољопривредне производње³⁵⁵.

---

³⁵² ИСТОРИЈА САВЕЗА КОМУНИСТА ЈУГОСЛАВИЈЕ.

³⁵³ Марковић, Р. Д. (1987) ИСТИНА О ГОЛОМ ОТОКУ.

³⁵⁴ Кржавац, С., Марковић, Р. Д. (1976) ИНФОРМБИРО – ШТА ЈЕ ТО – ЈУГОСЛАВИЈА ЈЕ РЕКЛА НЕ.

³⁵⁵ Петрановић, Б., Штрбац, Ч. (1977) ИСТОРИЈА СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ: 129.

Стварање сељачких радних задруга и откуп су најчешће били принудни, тако да су пољопривредна домаћинства наводних „кулака“ остајала често гладна и без семена за сетву³⁵⁶, по угледу на ратни комунизам и стварање совхоза и колхоза у СССР. Ове принудне мере су онемогућиле сваки покушај да се аутохтона историјска традиција сеоског задругарства употреби за социјалистичку трансформацију села. Принудне мере 1949. године и катастрофалне суше 1950. и 1952. године, учинили су да уместо планираног пораста пољопривредне производње по стопи од читавих 25% годишње, дође до великог пада пољопривредне производње. Бесповратна помоћ западних земаља у вредности од 549 милиона долара у текућим ценама од 1945. до 1952. године³⁵⁷ је спречила глад, али пољопривредна производња је достигла ниво из 1939. године тек 1957. године³⁵⁸.

Ни преписка ни спровођење стаљинистичких мера, међутим, нису спречили све интензивније заоштравање односа између КПЈ и СКП(б) СССР. Руководство Совјетског савеза је наставило мобилизацијом подршке руководства преосталих чланица ИБ за искључење КПЈ из ИБ, раскидањем свих претходно склопљених споразума о помоћи и кредитирању и спровођењем економске блокаде југословенске привреде. Спољашња блокада је поред домаће нереалности и нерационалности у употреби ретких инвестиционих средстава за процес убрзане индустријализације³⁵⁹, највише допринела томе да **први петогодишњи план индустријализације земље није испуњен као и да су стопе индустријског раста биле врло неуједначене**³⁶⁰. Приликом тумачења неуједначених стопа раста у првим годинама после Другог светског рата треба између осталог имати у виду да су у том периоду остварена велика улагања у изградњу тешке индустрије и енергетике, чији се резултати због дугачког времена изградње великим делом не могу ни регистровати у текућем периоду, него тек у наредном. Такође треба имати у виду и дестабилизујући учинак наглог и масовног пораста запошљавања радно активног становништва пореклом из сеоских средина у градским срединама међу којима је скоро сваки четврти становник био неписмен. Само у индустрији

---

³⁵⁶ Попов, Ј. (2002) ДРАМА НА ВОЈВОЂАНСКОМ СЕЉУ 1945–1952 – ОБАВЕЗНИ ОТКУП ПОЉОПРИВРЕДНИХ ПРОИЗВОДА; Тошић, Д. (2002) КОЛЕКТИВИЗАЦИЈА У ЈУГОСЛАВИЈИ: 1949–1953.

³⁵⁷ ЈУГОСЛАВИЈА 1918–1988 (1989): 147.

³⁵⁸ Bilandžić, D. (1985) HISTORIJA SOCIJALISTIČKE FEDERATIVNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE: GLAVNI PROCESI 1918–1985: 234.

³⁵⁹ Добривојевић, И. (2009а): 103–114.

³⁶⁰ Види Табела 1.

запосленост је порасла са 151 000 (од укупно 461 000 запослених) 1945. године, на 608 000 (од укупно 1 944 000 запослених) 1950. године³⁶¹. Из Табеле 1. и осталих табела је видно да пад индустријске производње прати пад укупне запослености и пораст броја лица која траже запослење.

Табела 1						
Стопе раста индустријске производње 1947–1952.						
(ланчани индекси)						
(СТАТИСТИЧКИ ГОДИШЊАК ФНРЈ 1954: 161)						
становништво старије од 10 година, неписмени, (не)запослени						
и чланови представничких/самоуправних тела разних нивоа (у хиљадама)						
(Југославија 1918–1988: 70–73; 38–39; 31–34)						
година	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.
стопа	52	24	11	3	-4	-1
стан. 10г+		12742				
неписм		3163				
запосл.	1167	1517	1990	1944	1843	1736
незапосл.	?	?	?	?	?	45
савезна скупшт.				0,436		
скупшт. Р-АП-АО				1,487		
општин. скупшт.				?		
раднички савети				?	?	147

На неиспуњење плана најштетније и најопасније је деловала војна блокада. Бројне дивизије СССР, спремне да пређу у напад чим се изда такво наређење, сконцентрисале су се на границама Југославије са Мађарском, Румунијом и Бугарском. У овим земљама је свестрани непријатељски притисак и блокада југословенских дипломатских представништава трајао све до смрти Стаљина марта 1953. године. У околностима угроженог суверенитета ФНР Југославије, влада је преко говора Едварда Кардеља 1949. године свратила пажњу Уједињених нација на немирољубиво и недемократско понашање владе СССР и других земаља народних демократија које су се умешале у унутрашње ствари суверене Југославије доношењем

³⁶¹ ЈУГОСЛАВИЈА 1918–1988: 58.

резолуције ИБ и војним претњама³⁶². Коча Поповић као министар иностраних послова, средином новембра 1951. потписао је у име владе ФНРЈ споразум Југославије са САД, Енглеском и Француском о војној помоћи. Руководствима западних сила је требало прилично времена да увиде да се не ради о глумљеном сукобу и да је у њиховом интересу да подрже руководство Југославије у настојању да настави да изграђује „социјализам са људским ликом“ (који је често поистовећиван са «тржишним ликом») и на тај начин подрије привлачност живота у оквиру социјалистичке заједнице земаља под доминацијом Совјетског савеза.

Крајем 1949. због опасности од напада трупа Варшавског пакта како се говорило, неколико **јаких металских предузећа**, нарочито наменска војна и авио-индустрија³⁶³ и једна фабрика папира, **пресељени су из Србије** у БИХ, Словенију и друге мање изложене западне републике. Чињеница је да су у Србији и пре него што се опасност појавила и пошто је опасност прошла, петогодишњим плановима у овој републици задржане **најниже стопе инвестиција у индустријски развој у односу на процентуални удео становника** Србије у укупном становништву Југославије (за Србију 27,1% : 41,1%, за Хрватску 25,4% : 23,3%), за Словенију 10,1% : 8,9%, за Босну и Херцеговину 24,8% : 16,6%, за Македонију 8,0% : 7,6% и за Црну Гору 4,4% : 2,5%³⁶⁴. Већ 1950. године је испуњено планирано смањење удела Србије у индустријској производњи Југославије са 38% 1939. на 32%³⁶⁵. Ови подаци наводе нарочито ауторе из Србије да доводе у питање истинитост правдања измештања индустријских постројења изван Србије само ратном опасношћу³⁶⁶. Поједини аутори из Србије тумаче ово пресељење као показатељ настављања праксе развијања привреда других република на рачун стагнације привреде Србије још из времена Краљевине Југославије³⁶⁷. Ови аутори заправо **обнављају изоморфну полемику која се водила пред Други свет-**

³⁶² Петрановић, Б. и Зечевић, М. (1988): 956.

³⁶³ Жутић, Н., 2002, „Пресељење (уништење) српске авио-индустрије 1952–1961“: 115–131.

³⁶⁴ ЗАКОН О ПЕТОГОДИШЊЕМ ПЛАНУ, 1947: 32–33.

³⁶⁵ Миљковић, Д., Николић, М. (1996) РАЗВОЈ РЕПУБЛИКА ПРЕТХОДНЕ СФР ЈУГОСЛАВИЈЕ 1947–1990. ГОДИНЕ: 141.

³⁶⁶ Михајловић, Коста. (1990) РЕГИОНАЛНА СТВАРНОСТ ЈУГОСЛАВИЈЕ: 120–121; Ђорђевић, Ж., Мијатовић, Б. (1990) ПРЕСЕЉЕЊЕ ИНДУСТРИЈЕ СРБИЈЕ ОД 1948. ДО 1953. ГОДИНЕ.

³⁶⁷ Вуковић, С. (2005) 'Стратегија' лажног мира у кући – економски односи између региона у Краљевини Југославији“; Вуковић, С.(2006) „Заузимање стартних позиција – економски односи између република непосредно након Другог светског рата“.

ски рат између теоретичара и идеолога грађанских партија из Бановине Хрватске, нарочито Хрватске сељачке странке, с једне стране, и Србије, с друге, о томе да ли су «пречанске» покрајине с друге стране Дрине, Саве и Дунава претворене у «колоније» Србије, или су се напротив развиле на рачун Србије. Важно је да се уочи да су се и **теоретичари и идеолози КПЈ/СКЈ током целокупне историје ове партије користили заправо «аргументима» о томе ко је кога изабљивао у Југославији, које су претходно разрадили теоретичари и идеолози грађанских партија.** Истакнути партијски и државни руководилац, председник Савезне планске комисије из Хрватске Андрија Хебранг, на пример, у својем Експозеу који је поднео Народној скупштини приликом усвајања Закона о петогодишњем плану 26. 4. 1947. године, образложио је најмање стопе раста инвестиција у Србији тврдећи попут др Бићанића својевремено³⁶⁸ да се Србија због својих «хегемонистичких» тенденција између два светска рата најбрже развијала³⁶⁹, игноришући својевремене противаргументе теоретичара и идеолога из Србије³⁷⁰. Само уколико се изгуби из вида **изоморфна ситнобуржоаска класна позиција теоретичара и идеолога како у оквиру разних подврста самопрозваних радничких партија, тако и у оквиру разних варијанти самопрозваних грађанских партија,** могуће је сугерисати закључак да су прве интернационалистички оријентисане, а друге националистички и шовинистички³⁷¹. Овакав поједностављујући закључак не би могао да објасни сукоб нпр. између Лењина и Розе Луксембург поводом националног питања у Пољској, или, ближе „кући“, сукоб истим поводом између Живка Топаловића, Симе Марковића и Филипа Филиповића. Домаћи социолог културе Ђокица Јовановић ову сличност аргументације о томе ко је кога изабљивао у монархистичкој и социјалистичкој Југославији између домаћих ортодоксних комуниста и ортодоксних националиста, објашњава њиховим заједничким обитавањем „у окриљу **патријархално-конзервативне православне културе**“. Пошто оваква култура преовлађује „**на источноевропском подручју**“, на овом подручју по Ђокици Јовановићу „није био могућ социјалдемократски социјализам, већ је био могућ

³⁶⁸ Bićanić, R. (1938) EKONOMSKA PODLOGA HRVATSKOG PITANJA.

³⁶⁹ ЗАКОН О ПЕТОГОДИШЊЕМ ПЛАНУ, 1947: 32–33;73.

³⁷⁰ Ови противаргументи су објављени у зборнику ИСТИНА О „ЕКОНОМСКОЈ ПОДЛОЗИ ХРВАТСКОГ ПИТАЊА“: ОДГОВОР Г.ДР. БИЋАНИЋУ (1940).

³⁷¹ Нпр. Илић, В. (1999) „Marxismusstreit: рекапитулација“: 500.

народњачко-православни бољшевизам³⁷². **Занемарујући заједничку класну основу** сличности национално државнотворачке и експанзионистичке идеологије код домаћих и источноевропских ситнобуржоаских комуниста и националиста, Ђокица Јовановић је занемарио присуство национално државнотворачке и експанзионистичке идеологије и међу ситнобуржоаским социјалдемократима на западноевропском подручју, на којем сигурно не преовлађује барем православна варијанта „патријархално-конзервативне културе“.³⁷³

У сложеном контексту описаних **унутрашњих и спољњих сукоба са дугом предисторијом и продуженим трајањем** на југословенским просторима и у ближем и даљем источном и западном окружењу до наших дана, треба сагледати и потрагу руководства КПЈ за путевима раскида са совјетским блоком земаља и самосталног социјалистичког друштвеног развоја који одговара специфичним југословенским условима. Према изјавама самог партијског и државног руководства, оно се вратило на идеје и праксу мобилисања креативности и развоја самоуправљачке способности народа из времена НО борбе. Едвард Кардељ, члан руководства КПЈ и КП Словеније, те подпредседник Савезног извршног већа, од прве трећине двадесетог века до своје смрти главни теоретичар **југословенског самоуправног пута у социјализам**, говорећи о пореклу самоуправљања у Југославији истиче у уводном излагању на пленарној седници Другог конгреса самоуправљача Југославије одржаном у Сарајеву 5. маја 1971. године: „...данас на овом Конгресу, на коме већ доминирају млађе генерације...неће бити сувишно да још једном нагласимо да **самоуправљање у нашој земљи није настало као последица нашег сукоба са Стаљином, већ је, напротив, израз елементарних тежњи наше радничке класе и радних маса уопште био један од главних фактора нашег сукоба са њим.**“³⁷⁴. У наставку текста Кардељ појашњава да је у тенденцијама претварања управљања

---

³⁷² Јовановић, Ђ. (2012) „О нашој левици још једном: Левица без (левичарског) садржаја или: Како је левица напустила себе?“

³⁷³ Није ли довољно да подсетимо, као што то усталом обелодањује у једном делу истог текста и сам Ђокица Јовановић, не би ли подстакао припаднике „левице“ да „напусте такво негативно наслеђе“, да су социјалдемократе Немачке, Аустрије, Француске и других земаља сви гласали за одобравање ратних кредита које су тражиле буржоаске владе „њихових домова“, а не за „левичарски“ интернационализам Розе Луксембург, потом у Немачкој отворили пут доласку нациста на власт након угушења побуне Розиних „Спартаковаца“, а седамдесетих и осамдесетих година двадесетог века, када год су били на власти, спроводили још радикалније мере редуковања социјалних програма од конзервативаца?

³⁷⁴ Кардељ, Е. (1971) Економски и политички односи у самоуправном социјалистичком друштву. Реферат на Другом конгресу самоуправљача Југославије: 3.

национализованим средствима за производњу «у неке врсте државно-својински и технократско-управљачки монопол», садржан «извор идеологије, политике и праксе која је добила своје име по Стаљину, али која није била својствена само Стаљину, као што није престала да живи и да се репродукује ни после његове смрти... Ни за карактеристику будућег развоја нашег друштва неће бити битно и одлучујуће да ли ће у њему постојати разни антисамоуправни и антисоцијалистички остаци, тенденције и притисци, већ да ли ће се наше друштво борити против њих или ће их у мањој или већој мери прихватити»³⁷⁵. Да се не ради само о накнадном тумачењу историјских збивања сведочи садржај Кардељевог чланка посвећен народноослободилачким одборима објављен још **19. октобра 1941.** године у листу Борба у ослобођеном Ужицу. Чланак започиње речима: »У крајевима који су победоносним развојем народног устанка очишћени од окупатора стварају се данас **нови органи власти, непосредно и слободно бирани од самог народа** – народноослободилачки одбори»³⁷⁶. У наставку Кардељ између осталогa полемиче са неименованим «нашим савезницима» који «постављају питање зашто се стварају ти одбори и зашто се не остаје при старим општинским управама и жандармеријским станицама са измењеним људством? Из простог разлога што су баш ти органи власти били она мрежа преко које је окупатор пљачкао и угњетавао српски народ... чак и кад би биле састављене од најбољих људи, те установе нису у стању да у данашњем тренутку мобилишу народ за борбу против окупатора и усредсреде у себи све функције народне власти. а те могућности, као и гаранције да се у њих неће лако увући непријатељи, пружају, напротив, народноослободилачки одбори... Народноослободилачке одборе наш је народ свуда **спонтано дочекао и пригрглио**. Он је у њима **осетио своју народну власт и видео моћно оужје свог ослобођења**. Ти одбори нису органи ниједне партије или посебне организације, и у њима треба да буду заступљене све оне политичке групе, организације и људи који данас стоје на линији борбе против окупатора. Поштени и родољубиви елементи из бивших општинских управа и других установа **могу такође бити бирани у ове одборе, уколико имају поверење народа и дају гаранције да ће се борити против непријатеља**»³⁷⁷. У

---

³⁷⁵ исто.

³⁷⁶ Кардељ, (октобар 1941/1979): САМОУПРАВЉАЊЕ И ДРУШТВЕНА СВОЈИНА: 19.

³⁷⁷ исто, 20–21.

интервјуу поводом 35-годишњице ратне ужичке Борбе 20. септембра 1976. Кардељ додаје да је све садржано у чланку из 1941. «извучено из праксе која је спонтано настајала и развијала се на ослобођеној територији и која се оформљивала» у систем народне власти... Ми смо све чинили да за Народноослободилачку борбу придобијемо и патриотске кругове буржоазије и залагали смо се за најшири Народноослободилачки фронт, без обзира на социјалне и идеолошке разлике и супротности. Али, водећа улога у власти на ослобођеној територији морала је припасти основним слојевима народа, радницима, сељацима и интелигенцији, ако смо хтели да обезбедимо њихову подршку и њихово учешће у народноослободилачком рату... сви ти **одбори били су, у ствари, делегације биране из базе организованог народа**, а не представништва неке коалиције политичких врхова»³⁷⁸. Кардељ даље изричито наводи ко су били ти «наши савезници» с којима је полемисао 1941. године: «То (оформљивање народноослободилачких одбора као органа власти на нивоу Југославије већ на Првом заседању АВНОЈ-а у Бихаћу новембра 1942. године) није одговарало Стаљину у његовим конструкцијама односа са савезницима – Енглеском и САД. Стаљин је тада извршио директан притисак на нас да одустанемо од стварања неког тела које би имало прерогативе власти у Југославији...Стаљин је још увек у то време бранио политику савеза народноослободилачког покрета са четницима, очигледно зато да би избегао проблеме у односима са Лондоном и Вашингтоном...у Јајцу 1943. године... смо одлучили да – не обавештавајући Стаљина, јер смо очекивали његово противљење – идемо на формирање привремених органа власти за читаву нову Југославију...АВНОЈ је остао водећи орган народноослободилачког покрета, али је истовремено постао и привремени парламент власти народа који се борио. То није био скуп политичких представника, него скуп делегата народа који се борио»³⁷⁹.

Тумачење да је оријентација на **«патерналистичко/дириговано самоуправљање» у Југославији првенствено реакција на сукоб «у социјалистичкој породици» са ИБ** 1948. године у којем је „заобиђена неопходна дестаљинизација“³⁸⁰, минимизира утицај на аутохтону самоуправну оријентацију поменуто постојање и деловање народноослободилачких одбора и њихово одступање од директива КПСС. Ове директиве су изражавале „хегемонистички“ политички и

---

³⁷⁸ исто, 453–5.

³⁷⁹ исто, 456–8.

³⁸⁰ Голубовић, З. (2012) МОЈИ ХОРИЗОНТИ: 83–84.

економски интерес руководства „прве земље социјализма“ да прошири своју сферу утицаја где год то однос војних снага на терену омогућава, у контексту договора који је Стаљин постигао са вођама великих сила савезница у Техерану и на Јалти о фактичкој подели Југославије на Западну и Источну зону утицаја великих сила. Ова неслагања између руководства Народноослободилачког покрета Југославије и руководства КПСС на челу са Стаљином (нпр. критика, често под притиском западних савезника, оформљивања партизанских пролетерских бригада и истицања револуционарних симбола српа и чекића, одлуке АВНОЈа да забрани повратак монархије након рата, разговоре руководства комунистичких партија балканских земаља о формирању конфедерације³⁸¹, прикривана су од јавности у име очувања „интернационализма“ у радничком и комунистичком покрету током Другог светског рата и непосредно након њега.

Други чинилац који „изнутра“ подстиче појаву разних облика оријентације на самоуправљање јесте **унутрашња противречност командног државно-централистичког модела организовања проширене репродукције** где год се успостави у отежаним околностима рата и/или опште неразвијености затечених производних снага. Бюрократизовани државно-централистички модел организације ускоро доводи до привредне и опште друштвене стагнације. Излаз из стагнације су делови разних национално и социјално ослободилачких покрета увек до сада изнова тражили у оживљавању облика непосредне демократије.

Критика једностране тезе да је оријентација на самоуправљање само реакција на сукоб са ИБ 1948, не треба да одведе у једнострано минимизирање утицаја стаљинистичког модела командне привреде у Југославији након ослобођења од окупације. Харизматски вођа југословенских комуниста Јосип Броз Тито је и сам признао да је било претераног некритичког прихватања и преношења свега што је чињено и како је чињено у СССР, чак и када то није било у складу са конкретним условима у Југославији³⁸².

Кључне речи у говорима партијских и државних руководиоца су постали изрази **«децентрализација», «дебијурократизација» и «демократизација»,** у циљу повећавања улоге радника у производњи и њеној организацији. На оптужбу руководства совјетских комуниста и

---

³⁸¹ Петрановић, Б. и Зечевић, М. (1988): 555; 660,661; Петрановић, Б. (1991) БАЛКАНСКА ФЕДЕРАЦИЈА 1943–1948.

³⁸² Тито, Ј.Б. (1950/1973) „Експозе председника владе ФНРЈ Ј.Б. Тита о предлогу Основног закона о управљању државним и привредним предузећима од стране радних колектива“: 444–445.

ИБ да је скренуло са пута изградње социјализма на пут рестаурације капитализма, југословенско руководство је одговорило противоптужбом да се руководство Совјетског савеза преобразило у бирократизовану нову владајућу класу у оквиру државно капиталистичких друштвених односа. Југословенски комунисти су у својем одговору користили сличне аргументе као Лав Троцки својевремено, мада га нису изричито цитирали, представљајући стаљинизам као бирократску деформацију Октобарске револуције до које је дошло у околностима изолације „опседнуте тврђаве“ која је прву земљу социјализма преобразила у велику силу која настоји да наметне своју хегемонију социјалистичким покретима широм света.

Први обновљени раднички савет је успостављен у цементари «Првоборац» у Солину код Сплита 31. децембра 1949, након што су током пролећа и лета 1949. руководство КПЈ и Савеза синдиката Југославије покренули критику директора као носилаца бирократизма. Раднички савет у Солину успостављен је недељу дана пошто су чланови врховног руководства Југославије Ђуро Салај, у својству председника Централног одбора Синдиката и сам радничког порекла, и Борис Кидрич, у својству члана Савезне владе и председник Комисије за привредно планирање, потписали „Упутство о оснивању и раду радничких савета 23. децембра 1949“³⁸³.

Укључивање у Табелу 1 и касније табеле података о укупном броју посланика/делегата у скупштинама друштвено политичких заједница свих нивоа (од 1973. године и у самоуправним интересним заједницама), као и у радничким саветима, омогућава да се **прате промене у степену учешћа запосленог становништва у разним представничким и самоуправним телима у појединим фазама институционализације/напуштања самоправљања и индустријског раста/стагнације**. На основу расположивих пописних и других статистичких података за период 1947–1952. укључених у Табелу 1, можемо да закључимо да је на крају овог периода око **8,5% свих запослених (147000 од 1736000) било непосредно укључено у рад радничких савета**.

---

³⁸³ Grgurević, D. (1984) PRVI RADNIČKI SAVJET.

3.2.3. Фазе институционализације и напуштања самоуправљања

Према практично свим ауторима који су се тиме бавили³⁸⁴, покушаји нормативне институционализације интегралног самоуправљања у Србији и другим југословенским републикама могу да се разврстају у три периода, док у четвртном периоду долази до све отворенијег напуштања нормативно-институционалног и легитимацијског система самоуправљања, а у петом до насилног разарања Југославије.

Подразумева се да због унутрашње противречног карактера процеса смењивања доминантног облика легитимацијске идеологије, поједине фазе овог процеса не треба схватити као јасно разграничене периоде. Напротив, у свакој од њих, остаци идеја и праксе претходне фазе коегзистирају са новима. Конкретне датуме треба разумети само као ознаке друштвено-историјских околности у којима је промена у односима снага између носилаца разних легитимацијских идеологија најјасније дошла до израза.

3.2.3.1. Прва фаза институционализације самоуправљања: 1950–1962. година

У већини текстова који садрже периодизацију нормативне институционализације самоуправних принципа организације друштвених односа, њихови аутори почетак првог периода повезују са датумом скупштинског усвајања Основног закона о управљању државних привредних предузећа и виших привредних удружења од стране радних колектива 26. јуна 1950³⁸⁵. Увођење институција радничког управљања овим Законом је почело од производних економских јединица у индустрији и пољопривреди, да би се касније постепено проширило и на организације у области непроизводних делатности пружања јавних услуга, као и на друштвено-политичке организације. У претходном одељку смо видели да је руководство КПЈ представило обнављање идеје и праксе радничког управљања као алтер-

---

³⁸⁴ Уп. напр. Бошковић, Б, Дашић, Д. ур. (1980) САМОУПРАВЉАЊЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1950–1980 – ДОКУМЕНТИ РАЗВОЈА; Болчић, С. (1983) РАЗВОЈ И КРИЗА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ДРУШТВА У СОЦИОЛОШКОЈ ПЕРСПЕКТИВИ; Bilandžić, D. (1985) HISTORIJA SOCIJALISTIČKE FEDERATIVNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE: GLAVNI PROCESI 1918–1985; Sekulić, D. (1987) TRŽIŠTE, PLANIRANJE I SAMOUPRAVLJANJE; Prašnikar, J., Svejnar, J., 1991: «Workers Participation in Management vs. Social Ownership and Government Policies: Yugoslav Lessons for Transforming Socialist Economies,»; Vratuša, V. (1997a) «The Legitimization Ideology Change and the Problem of Periodization».

³⁸⁵ Петрановић, Б. и Зечевић, М. (1988): 1023.

нативу бирократизованом социјализму односно државном капитализму. Заговарало се враћање изворној теорији и пракси изградње социјалистичког друштва у којем су као у Париској комуни (или током Октобарске револуције и грађанског рата у Шпанији), непосредни произвођачи на радном месту и у комунама, **преузели од приватних власника, бирократије и технократије, моћ одлучивања о томе шта, када, где, како, колико, за кога да производе и расподељују** произведено подруштвљеним средствима за производњу, која нису ни у приватном ни у државном власништву. Предузећа су предата на управљање члановима радних колектива који су тиме **требало да престану да буду пуки најамници** у служби државе, а директори је требало да почну да одговарају за свој рад као инокосних органа управљања пре свега радничким саветима као колективним органима управљања, а не само државним органима управе који су их пре успостављања радничких савета, без консултовања радних колектива именовали на директорске положаје. Раднички савети састављени од изабраних чланова колектива на две године, састајали су се сваког месеца и били су отворени за све чланове колектива заинтересоване за питања на дневном реду. Раднички савет је бирао Управни одбор као извршни орган који доноси свакодневне одлуке и подноси годишње извештаје на усвајање Радничком савету и Скупштини свих чланова колектива за кључне одлуке (на пример, одлука о расподели прихода на инвестиције и личне дохотке или о спајању предузећа). Раднички савет је одлучивао и о томе да ли да прихвати или одбаци директора којег је именovala Партија.

Правну новину и нормативну разлику у односу на систем централно-планског државног руковођења привредом у СССР, донео је **Уставни закон о друштвеном и политичком уређењу Федеративне народне републике Југославије усвојен 13. јануара 1953**³⁸⁶. Најбитнија новина била је одредба по којој се као основа друштвеног и политичког уређења Југославије утврђује **друштвена својина** над средствима за производњу, **самоуправљање произвођача** у привреди и **самоуправљање радног народа у општини, граду и срезу**.

У деловима који регулишу организацију суверене власти радног народа у Федерацији, однос између Федерације и република, те однос републичких органа власти Србије и органа власти Аутономне покрајине Војводине и Аутономне области Косово и Метохија, Уставни закон је **потврдио оријентацију на „деетатизацију и**

---

³⁸⁶ НОВИ УСТАВ ФЕДЕРАТИВНЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ: УСТАВНИ ЗАКОН ОД 13. I. 1953 И УСТАВ ОД 31. I. 1946 (делови који нису укиннути).

децентрализацију“ како државног управљања привредом, тако и државне администрације.

Обједињавањем самоуправљања произвођача у «економском систему» и радног народа «у политичком систему», Југославија је дефинисана као социјалистичка демократска федеративна држава у којој произвођачи управљају вишком рада и радни народ врши државну власт на датој територији, преко радничких савета и њихових представника у већима произвођача у народним комитетима комуна. Комуна или општине су дефинисане као „главне ћелије социјалистичког друштва“ и локални државни органи надлежни за питања од општег интереса за локалну заједницу. **Већа произвођача** је требало да прошире управљање радника у привредним организацијама на самоуправљање радних људи **у свим сферама делатности** (образовање, култура, друштвене услуге) од нивоа општине и града, преко среза, до република и федерације. Запослени у индустрији, транспорту и трговини су преко Већа произвођача добили право да учествују у одлучивању о друштвеном плану, државном буџету, финансијском извештају, укидању и спајању предузећа, порезима, радним односима, социјалној заштити, избору и опозиву директора предузећа и установа, председника и других скупштинских функционера и судија, равноправно са народним представницима у већима општина, срезова, република и савезном већу за области чије оперативно управљање није делегирано републичком нивоу државног апарата.

На Шестом конгресу новембра **1952**, **КПЈ је преименован у Савез комуниста Југославије**. Аутори одлука Шестог конгреса се позивају на МАНИФЕСТ КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ из револуционарне 1848. године³⁸⁷, чиме су настојали да и у називу партије укажу да се враћају изворним принципима Савеза комуниста, прве аутентично марксистичке организације радничке класе. Конгресни материјали афирмишу принцип да комунисти остварују **водећу идеолошку улогу** у друштву кроз омасовљење својих редова и политичко убеђивање, а не више са позиција владајуће партије. Програмом прокламована водећа снага социјалистичког развоја нису ни партија ни држава, него произвођачи, које СКЈ само образује и оспособљава да одиграју своју историјску улогу. **Прокламовано је и одвајање партије од државе**, забрањено је нагомилавање извршних функција и моћи, те ограничено трајање политичких функција свим члановима СКЈ, осим Титу. Предложено је и да **Народни фронт прерасте у**

---

³⁸⁷ Маркс, Енгелс, 1835–1895/1968–1979/1848/1970, књ. 7.

јединствену масовну политичку организацију – **Социјалистички савез** радног народа Југославије, наглашавајући да се напушта старо схватање да те друштвенополитичке организације треба да буду пука „трансмисија“ комунистичке партије³⁸⁸.

На Шестом конгресу је промовисан и даље развијен „нови (**самоуправни**) **економски систем**“ прелазног периода. Основне црте овог система за практичне потребе доношења нових економских закона о новом систему планирања и финансирања, резимирао је Борис Кидрич новембра 1950. и јуна 1951. и 1952³⁸⁹. У новом економском систему прелазног периода **производне организације добијају право да независно одреде своје економске планове и да располажу својим дохотком** оствареним на тржишту након исплате пореза, под условом да одржавају односе друштвеног власништва и испуњавају „основне планске пропорције“, то јест обавезни минимални ниво запошљавања производних капацитета, стопе акумулације и фонда плата. Заговорници новог економског система су критиковали стаљинистичке бирократске деформације, и попут Бухарина за време НЕПа залагали су се за слободније деловање „објективних економских закона“ у процесу присвајања вишка рада. Заговорници „**социјалистичке робне производње**“ сматрали су да је опште народно власништво главних средстава за репродукцију довољна гаранција да допуњавање директних планских веза између социјалистичких робних произвођача индиректним везама посредованих тржиштем, неће довести до рестаурације капитализма. **Проблематична замисао употребе робне тржишне привреде за унапређивање социјалистичких друштвених односа** била је и остала по саморазумевању усмерена против капиталистичке стратегије развоја друштвених односа. Ова замисао, међутим, заправо представља варијанту конзервишуће реформишуће прокапиталистичке стратегије транзиције. Њени заговорници врше инструментализацију «дијалектике» за правдање елиминисања развоја социјалистичке демократије савета произвођача и радних људи, кроз претходно јачање робне производње у периодима разних «нових економских политика»³⁹⁰.

---

³⁸⁸ Кардељ, (1978) ПРАВЦИ РАЗВОЈА ПОЛИТИЧКОГ СИСТЕМА СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ САМОУПРАВЉАЊА: 133.

³⁸⁹ Кидрич, Б. (1985): т. 6, 156–174; т. 7: 49–72; 150–178.

³⁹⁰ На сличан начин, у периодима разних «ратних комунизма» и «културних револуција», заговорници само декларативно антикапиталистичке стратегије транзиције, врше инструментализацију «дијалектике» за потребе легитимисања елиминисања развоја социјалистичке демократије савета кроз претходно јачање државног капитализма.

Омасовљавање Комунистичке партије и укидање кандидатског стажа пре пријема у чланство, међутим, не само што нису умањили опасност од бирократизације руководства, него су још шире отворили врата партије људима који су се учлањивали у партију без комунистичких убеђења, већ из **каријеристичких побуда**. Руководство партије није хтело или није могло да уочи да је главни **извор бирократизације партије садржан у самом монополу** руководства јединствене и једине владајуће партије и функционера нове народне државе, укључујући харизматског врховног вођу, на доношење стратешких планских одлука и контролу њиховог спровођења „одозго“. Овај монопол једине легалне владајуће партије на доношење стратешких одлука је веома отежавао, заправо онемогућавао, противречан процес остваривања формалноправно прокламованог самоуправног укидања најамних производних односа и превазилажења класне поделе рада „одоздо“.

Критичари ограничених домета институционалних промена иницираних на Шестом конгресу КПЈ-СКЈ указују на чињеницу да почетне економске реформе нису пропратиле реформе једине владајуће партије. Загорка Голубовић, на пример, у својој недавно објављеној књизи **МОЈИ ХОРИЗОНТИ**, закључује да зато што је „најтврђе“ партијско руководство одбацило и саму идеју реформе политичког система и увођење партијског плурализма, како би „и сама економија могла рационалније функционисати“, већ „на Шестом партијском конгресу 1952. започео је „инволутивни тренд у послератној Југославији“³⁹¹. Овако формулисана критика изостајања политичких реформи након започетих економских реформи, покреће две групе проблема. Прво, упитна је сугестија овакве формулације да би тржишно оријентисана реформа привредног система у случају да је била пропраћена увођењем партијског плурализма, довела до ефикаснијег функционисања привреде. Не противи ли се оваквој сугестији **искуство цикличних системских криза робноновчаног начина производње без обзира на (не)постојање партијског плурализма**, услед противречности између критеријума привредне рационалности са становишта употребне вредности и са становишта прометне вредности и профита? Друго, упитна је и сугестија да је на Шестом конгресу очувана „једина и јединствена“ монолитна владајућа партија. Не сугерише ли израз „савез“ у новом називу Комунистичке партије Југославије од 1952. године између осталог и институционализацију увођења **својеврсног партијског плурализма владајућих комунистичких партија шест**

---

³⁹¹ Голубовић, 2012: 81.

република, аутономне покрајине и аутономне области? Не воде ли руководства ових владајућих партија по републикама, покрајини и аутономној области међусобну конкурентску борбу која је **по структури идентична конкурентској борби за „национални суверенитет“** коју су својевремено водили идеолошки представници српске, хрватске, словеначке и других етничко-националних буржоазија у оквиру Краљевине Југославије? Није ли борба за национални суверенитет заправо **борба било за успостављање унитаристичке доминације над што ширим тржиштем, с једне стране, било за сецесију и заокруживање националног тржишта, с друге?** Не придодају ли руководства републичких, покрајинске и обласне партије СКЈ класичним садржајима буржоаске националне идеологије, само прерађене елементе комунистичке интернационалне идеологије еманципације пролетаријата без „домовине“, у облику тврдње да ослобођења радничке класе нема без њеног националног ослобођења? У прилог потврдним одговорима на ова питања говори и податак да сами критичари једнопартијског политичког система уочавају да пуко формално постојање партијског плурализма не спречава очување фактичког „политичког монизма партије/или коалиције која је на власти, догматски бранећи истину једне, само своје идеологије ... прилагођене тренутној партији/коалицији на власти“³⁹²?

У до сада анализираном формалноправном институционалном оквиру «самоуправног економског и политичког система» у шестој деценији двадесетог века, нарочито у другој половини педесетих година, **индустрија је имала највише стопе раста** током читавог периода постојања Друге Југославије. Ове стопе раста су биле међу највишима у свету у томе периоду, омогућавајући такође и релативно низак број лица која траже запослење.

Током педесетих година, индустријска производња се увећавала по стопи од 13,4% годишње а бруто домаћи производ по стопи од 8,9%. Међу аналитичарима овог периода не постоји сагласност у којој мери је овим високим стопама раста допринела **бесповратна помоћ** западних земаља на челу са САД док је њихово руководство настојало да трајно увуче руководство Југославије у НАТО³⁹³, а колико **ентузијазам** чланова радних колектива чије је људско достојанство добило подршку у уставом гарантованој могућности да буду питани о

---

³⁹² Голубовић, 2012: 85–86.

³⁹³ У периоду од 1945. до 1965. године бесповратна помоћ је износила 1650,1 милиона УС долара према текућем курсу између 0,5 и 12,5 динара за долар (Југославија 1918–1988, 1989: 147).

управљању процесом репродукције након формалног преноса власништва на радничке савете³⁹⁴.

Табела 2 Стопе раста индустријске производње 1953–1962. (ланчани индекси) (СТАТИСТИЧКИ ГОДИШЊАК ФНРЈ 1963: 165) становништво старије од 10 година, неписмени, (не)запослени и чланови представничких/самоуправних тела разних нивоа (у хиљадама) (Југославија 1918–1988: 38–39; 70–73; 31–34)										
година	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962
стопа	11	14	16	10	17	11	13	15	7	7
стан. 10г+	13425								14611	
неписм.	3404								3066	
запосл.	1836	2005	2215	2216	2392	2552	2730	2972	3242	3318
незап.	82	76	67	99	116	132	162	159	191	236
савез. скупшт.	0,554					0,687				
скупшт. Р-АП-О	1,248					1,351				
општин. скупш.	81,5					69				
радн. савети						214,4				

На основу података из Табеле 2. можемо такође да закључимо да је у описаним формалноинституционалним и привредним околностима изборне 1958. године **9,7% свих запослених** (214400 од 2216000) **било непосредно укључено у рад радничких савета**, што представља пораст од 1,2% у односу на претходни период институционализације самоуправљања. Учешће жена у образованим радничким саветима је у истом периоду остало неизмењено: 12,8%, али је порастао проценат жена у саставу радничких савета у мањим радним организацијама у којима функцију радничког савета врше сви радници: са 16.5% на 23.4%³⁹⁵. У раду скупштина свих нивоа у својству посланика и одборника учествовало је 1958. године још 2,8% запослених, тако да је **сваки осми запослени био ангажован у неком самоуправном телу**. Овде је важно да се напомене

³⁹⁴ Петрановић, 1988б: 241–247.

³⁹⁵ Југославија 1918–1988: 34.

да су и незапослени теоријски могли да буду бирани за посланике и одборнике. Због одсуства података о броју чланова месних одбора и стамбених заједница педесетих и шездесетих година, можемо само да констатујемо да је учешће радно активног становништва у свим самоуправним телима било још више.

Захваљујући принципу ротације у бројним самоуправним телима и комисијама, нарочито у већим предузећима у индустријски развијенијим срединама са нижим процентом неписмених, велики број радника је учествовао у одлучивању, стицао знања о функционисању предузећа и стварном стању у њему, што **смањује осећање отуђености**. Сигурност радног места од отпуштања била је висока, док је дисциплина повећана узајамном контролом у оквиру дисциплинских самоуправних комисија.

Изразити пад стопа индустријског раста на почетку седме деценије³⁹⁶, међутим, указује на **структуралне проблеме** југословенске привреде (пре свега заостајање производње материјала за репродукцију у односу на производњу финалних добара). Подаци у другом реду Табеле 2. сликовито показују да је до појаве **наглог успоравања индустријског раста дошло узастопно 1961. и 1962.** године, што је праћено највишим годишњим порастима незапослености у послератној Југославији (са 150000 1960. на 236000 1962. године). На основу поређења одговарајућих података у Табели 1. и Табели 2. увиђамо да зато што је пораст незапослености (са 82 хиљаде 1953. на 236 хиљада 1962) био бржи од пораста запошљавања (са 1,8 на 3,3 милиона), истовремено дошло до **повећања удела укупног броја незапослених у укупном броју запослених са 4,4% на 7%** у истом периоду.

Бирократско централистичке и **државно капиталистичке развојне тенденције су од почетка примене Закона о предаји фабрика на управљање радницима, битно ограничавале стварну моћ одлучивања радничких савета**. Нарочито у првој половини првог периода нормативне институционализације самоуправљања, доминирали су и даље државно власништво и централно државно-административно планирање производних инвестиција, врло слично теоријски критикованом бирократизованом државном капитализму у СССР. Мада су непосредна административна прерасподела расположивих добара и централно планирање физичког обима производње сваког артикла напуштени до 1952, опстали су бројни облици државно административног управљања који су онемогућавали

---

³⁹⁶ Упореди Табелу 2, други ред, за 1961. и 1962. годину.

самостално одлучивање не само радничких савета, него и директора и њихових стручних тимова. Готово нико није могао да постане директор предузећа или установе без претходног **именовања** на тај положај од стране административно оперативних управних државних органа, као и партијских и синдикалних тела изван и унутар одговарајућег предузећа или установе. При органима власти, наиме, постојале су тзв. кадровске комисије. Овако проверени кадрови очишћени од „непријатељских елемената“, према функцији су постајали чланови радничког савета **са великим овлашћењима** у одговарајућем предузећу **чак и када им раднички савети не би указали поверење** на изборима. Раднички савети су у првих неколико година били сведени на **саветодавно** тело које је коришћено као средство за обезбеђивање **моралног подстицаја** за раднике да постану иноватори и ударници који пребацују постављену радну норму. Седнице радничких савета су биле нередовне и релативно слабо посећене и најчешће су се бавиле остваривањем плана, дисциплине, редовношћу доласка на посао и техничким проблемима. Основна финансијска питања и проблеми непосредно релевантни за услове живота непосредних произвођача нису често долазила на дневни ред радничких савета. **Сами радници**, који су у својству потрошача били **највише заинтересовани за питања расподеле** личних доходака, у радничким саветима су имали већину, али су ипак били **исподпросечно заступљени** у њима у односу на своју заступљеност у укупно запосленима. Представника радника у управним одборима, међутим, готово да није ни било, мада су писци релевантних докумената друштвено-политичких организација редовно наглашавали да и у извршним самоуправним органима радници треба да имају већину како би могли да контролишу њихов рад. У дискусијама су реч најчешће узимали директори, стручњаци, службеници и професионални партијски и синдикални функционери, **нарочито у индустријски мање развијеним срединама у којима је образовна структура запослених била ниска**. Према пописним подацима 1948. године (уп. Табела 1), међу 12,7 милиона становника старијих од 10 година било је 3,2 милиона неписмених или 25%, а 1961. године (уп. Табела 2.) међу 13,4 милиона становника старијих од 10 година било је 3 милиона неписмених, или 21%, дакле неписменост се у овом периоду смањила за око 4%.

Директори и стручњаци склони систему ауторитарног руковођења, нарочито у мање успешним предузећима мерено просечним дохотком, инвестицијама и опремом по запосленом, нису пока-

живали поверење према радницима³⁹⁷. Сматрали су раднике некомпетентнима и одбацивали су њихове захтеве о увођењу непосредно демократских облика одлучивања о стратешким питањима на нивоу предузећа као „нереалне“ или „неприхватљиве“. Образложење за одбијање ових предлога је била наводна непрактичност организовања референдума у великим предузећима и опасност да би скупштине предузећа умањиле степен одговорности радних колектива према „широј заједници“ односно смањиле доприносе предузећа буџету друштвено-политичких заједница свих нивоа. Обесхрабрани отпорима, радници су често просто ћутали, поунутрашњујући оцену управних органа у предузећу да су неквалификовани у економским питањима, фаталистички прихватајући свемоћ директора и губећи интересовање за рад радничких савета. **Дестимулативна искуства** радника да и када учествују у одлучивању то нема стварног утицаја на доношење одлука³⁹⁸, попут неспровођење одлука радничких савета у околностима недовољног обавештавања и могућности контроле над управом те одсуства одговорности „одговорних“ кадрова, као и застрашујућа искуства оних радника који су се усудили да критикују самовољу директора, као што је на пример распоређивање на лошије радно место или чак губитак посла, такође је допринело пасивизацији радника. Раднички савети су у овим околностима остали једино важан извор **формалноправне и идеолошке легитимације фактичког одлучивања руководства**. Директори и стручњаци су претворили самоуправни тела у властите органе. „Петорка“ састављена од директора, шефа рачуноводства, секретара партијске организације у предузећу, председника синдиката и председника радничког савета предузећа, користила је ауторитет самоуправних тела да формално обезбеде правно „покриће“ за одлуке које је донела сама «петорка», у складу са директивама локалних и републичких функционера. Раднички савети су омогућавали на овај начин носиоцима функције одговорних руководилаца у привреди и ванпривреди да **заправо избегну индивидуалну одговорност за своје одлуке**. Едвард Кардељ је на следећи начин указао на појаву овакве злоупотребе самоуправних органа за „**организовање неодговорности**“: „Одлуке које треба да доноси одређени орган или институција доносе (се) изван њих, па се онда те одлуке у тим органима, односно институцијама само формално прихватају. Због тога стварна и формална одговорност

³⁹⁷ Jerovšek, J. (1975) "The Self-management system in Yugoslav Enterprises": vol. II: 95.

³⁹⁸ Болчић, С. (1973) ДРУШТВЕНО-СТРУКТУРАЛНЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ НЕСТАБИЛНОСТИ У ПОСЛЕРАТНОМ ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ ЈУГОСЛАВИЈЕ: 135.

нису увек исто. До тога, очигледно, долази нарочито зато што је код нас још увек могуће настајање уских група које се намећу као центри моћи, као и због тога што у пракси није увек на одговарајући начин решено питање положаја и одговорности друштвенopolитичких организација³⁹⁹.

Није на одмет да се на овом месту понови оно што је већ речено у одељку о Октобарској револуцији, да **унутрашњу границу „државно капиталистичког“** и „бирокуратско централистичког“ облика организације проширене репродукције путем командовања припадника све бројнијег и привилегованијег партијског и државног апарата, представља **нестанак мотивације** произвођача за преузимање стваралачке иницијативе за повећавање квалитета и продуктивности рада за бољи живот свих. Ово доводи до неиспуњавања планских задатака и привредне стагнације у складу са слоганом „нико не може тако мало да ме плати, колико мало ја могу да радим“. Треба ипак истаћи да овај слоган изражава не само дестимулативни учинак „бирокуратског централизма“, него и чињеницу да је овај облик организације проширене репродукције ипак обезбеђивао већини радно активног становништва да прима редовна, мада мала примања, која су допуњавали разни облици здравственог и социјалног осигурања, те бесплатног школовања на свим нивоима за најбоље ученике и студенте. Могло би се рећи да је овакав аранжман представљао облик **класног компромиса** између руководства колективно односно групно власничке класе с једне стране, и индустријских радника и сељака након распуштања принудно уведених радних задруга, с друге. Треба такође додати да **постојање макар само формалноправног дефинисања неког облика колективне друштвене својине** као основног облика својине у датом друштву, **представља претпоставку** развијања како нормативног институционалног система самоуправљања, тако и супстанцијалног **развоја самоуправних односа** који доводе у питање класну поделу рада. Свугде тамо **где формалноправно и фактички доминира неки облик крупне капиталистичке својине**, приватне или државне, укључивање непосредних произвођача у процес управљања и одлучивања, како на нивоу радних организација тако и на нивоу политички организованог друштва у целини, може да се одвија у облику делимичног укључивања у различите, углавном саветодавне, облике учешћа (у англосаксонским језицима, **партиципације**) у одлучивању. Приватни власници и директори, међутим, и формално и стварно задржавају одлучујући

---

³⁹⁹ Кардељ, (1978): 102.

утицај на исход процеса одлучивања где год преовладавају односи приватне својине над основним средствима за производњу. Основна разлика у односу на ситуацију у којој колективни или групни власници политички организовани у владајућу партију контролишу основне услове репродукције и стога такође имају одлучујући утицај на исход процеса одлучивања, не састоји се у наводно већем степену рационалности и одговорности за донете одлуке крупних приватних титулара својине. **«Социјализација губитака»** и разрешавање нагомиланих «ланчаних дуговања» власника контролних пакета деоница најкрупнијих привредних и ванпривредних организација преко интервентних пореских и финансијских мера државног административног апарата, наиме, није одлика само самопрозваних социјалистичких друштава, него пре свега капиталистичких привреда током циклчних системских привредних криза⁴⁰⁰. Основну разлику између државног капитализма у друштвима и даље војно организованима у НАТО, с једне, и државног капитализма у друштвима која су била организована у Варшавски пакт и тренутно све масовније прелазе у НАТО, с друге стране, представља **одсуство/присуство заговарања принципа хуманости, праведности и једнакости** у организацији друштвених односа у основним програмским документима владајуће класе, на који потчињене класе не/могу да се позову када сукоби класних интереса између њих пређу из латентне у манифестну фазу.

Подсећање на конкретне друштвено-историјске околности у којима је усвојен самоуправни нормативноправни оквир је важно за разумевање објективних препрека и ограничења који су се испречили на путу остваривања у пракси прокламованих правних норми. На спољно-политичком плану пре свега ваља подсетити на преовлађујућу **атмосферу хладног рата** и повремено врућих ратних сукоба вођених посредством подржавања сукобљених страна или војних интервенција на терену трећих земаља (нпр. Кореје од 1950, Ирана и Гватемале 1951, Вијетнама од 1953, Египта – Израела и Мађарске 1956. и тако даље). Прво су се војно удружиле западне капиталистичке земље (у почетку САД, Велика Британија, Француска, Холандија, Белгија, Луксембург, Норвешка, Исланд, Канада, Италија, Португал, Данска) у оквиру Организације северно атлантског пакта (НАТО) априла 1949. Основни прокламовани циљ организовања је била колективна одбрана од спољашњег напада треће стране, а стварни циљ организовања је било блокирање ширења утицаја СССРа и спречавање доласка комунистичких партија на власт у окол-

---

⁴⁰⁰ Leopold, L., 2009: „Stop Socialism for the Rich: Nationalize Wall Street“.

ностима разорних ефеката рата (као нпр. у Грчкој, Италији, Француској). САД су војно организовање капиталистичких земаља допуниле остваривањем тзв. Маршаловог плана, који је добио име према службенику Стејт департмента Џорџу Маршалу, задуженом за израду Плана Европске обнове. У оквиру овог плана, влада САД је уложила знатна средства у обнову индустрије и војске у западноевропским земљама и Турској, укључујући три западне окупационе зоне поразене Немачке. Западна Немачка је већ 1955. постала пуноправна чланица НАТО. СССР са осам источноевропских земаља у којима су комунистичке партије дошле на власт уз подршку совјетских комуниста и армије, укључујући Источну Немачку насталу на територији совјетске окупационе зоне и са источним Берлином, реагујући на успостављање НАТО блока и условљавање помоћи из Маршаловог плана спровођењем политичких реформи и прихватањем спољње контроле, организовале су се привредно и војно у савез под руководством СССР у оквиру Пакта о узајамном пријатељству, сарадњи и помоћи те Варшавског уговора маја 1955. године⁴⁰¹. Југославија није била чланица Варшавског уговора, а у СЕВ-у је била посматрач.

Односи између руководства СССР и Југославије су се поправили након Стаљинове смрти. Нови први секретар ЦК КПСС Никита Сергејевич Хрушчов, дао је печат процесу **«дестаљинизације»** у СССР својим рефератом на тајној седници 20. Конгреса КПСС у Москви фебруара 1956. У реферату је говорио о злоупотребима за време владавине Стаљина и предложио мере за ликвидацију последица „култа личности“ и „кршења социјалистичке законитости“. У истом реферату је констатовао да «југословенска афера» није садржавала проблеме који се не би могли решити кроз дискусију између партијских другова⁴⁰². Резултат дискусије коју је иницирао Хрушчов, било је јачање пријатељства и сарадње између СССР и ФНРЈ. Измирење руководства две земље је озваничено потписивањем декларација 2. јуна 1955. у Београду (у популарној литератури названој **„Хрушчовљев пут у Каносу“**), као и 20. јуна 1956. године у Москви, о равноправним односима између партија и земаља које граде социјализам следећи различите путеве, као и о активној мирољубивој коегзистенцији између земаља са различитим економским и политичким системима⁴⁰³. Ове **декларације нису спречиле совјетско руководство да пошаље тенкове** на прву масовну по-

---

⁴⁰¹ COLD WAR INTERNATIONAL HISTORY PROJECT, 2011.

⁴⁰² Khrushchev, N.S. (1956) On the Cult of Personality – Secret Speech.

⁴⁰³ Петрановић, 19886: 258–261.

буну против стаљинистичког режима у Мађарској 1956. године и да погуби вођу побуне Имре Нађа, а југословенско руководство да **избегне фронтални сукоб у нади да поново не изгуби совјетску економску помоћ**.

Две године након Совјетске интервенције у Мађарској, на **Седмом конгресу СКЈ одржаном априла 1958.** у Љубљани, донет је нови партијски Програм који је подржао аутентичност и независност „самоуправног пута у социјализам“. У нови програм је ушао познати став да ништа што је створено не сме да нам буде тако свето, да не може да буде **превазиђено и замењено нечим још напреднијим, слободнијим и хуманијим**. Мада је вероватно и сам допринео да овако исторично формулисани став уђе у нови програм СКЈ, Михајло Марковић, међународно познати филозоф неомарксистичке хуманистичке оријентације и један од утемељивача часописа Праксис, упозорио је седам година касније да **«политичка бирократија» мада радо користи формуле дијалектике, заправо „одлучно пориче дијалектичко јединство различитог и прикрива противречност, унезверено измишљајући нове програме и институционалне облике, пре него што су у пракси могли да буду реализовани“**. Саму «политичку бирократију» Михајло Марковић у овом тексту одређује као **трајну** и кохерентну друштвену групу која се политиком бави **професионално**, која се **ослободила контроле маса**, и која, захваљујући неограниченој моћи расподеле минулог рада, обезбеђује себи мање или веће **материјалне привилегије**⁴⁰⁴.

Мада због отпора „политичке бирократије“ није био остварен у пракси, нови програм СКЈ је већ својим дијалектичким формулацијама био један од идеолошких израза **поновног заостравање односа између руководства СССР и Југославије**. Југословенско руководство је такође срочило протест против непоштовања Београдске декларације о сарадњи и узајамном поштовању између земаља из 1955. године, који је објавила југословенска новинска агенција ТАНЈУГ 10. јула 1958. године. Програм и протест је требало да консолидују и легитимишу независну позицију југословенских комуниста у односу на совјетске комунисте и етатистички модел социјализма у очима како домаће тако и међународне јавности⁴⁰⁵. Совјетско руководство је реаговало обнављањем критике југословенских комуниста због ревизионизма, настојећи да обнове своју водећу улогу макар у оквиру

⁴⁰⁴ Марковић, Мих. (1965) «Социјализам и самоуправљање»: 59–64.

⁴⁰⁵ Maurer, P. (1991) LA RÉCONCILIATION SOVIÉTO-YOUGOSLAVE 1954–1958 – ILLUSIONS ET DÉSILLUSIONS DE TITO.

заједнице братских социјалистичких земаља „народне демократије“. Десет година након сукоба са ИБ, комунистичко **руководство НР Кине је постало главни противник успостављање хегемоније руководства СССР** у међународном комунистичком покрету, заинтересовано и само да предводи комунистички покрет макар у Азији, са претежно сеоским становништвом. Кинеско руководство је на челу са Мао Цетунгом било огорчено због **повлачења совјетске економске и техничке помоћи** из Кине након преоријентације на развој лаке индустрије у СССР, као и због **неједнаке трговинске размене** између СССР са вишим органским саставом капитала и Кине са нижим органским саставом капитала, према закону вредности на светском капиталистичком тржишту. Стога је током седме деценије двадесетог века, све до успона на власт реформистичке линије Лиу Шаочија и Денг Хсиаопинга почетком осме деценије, кинеско руководство осуђивало нову економску и међународну политику прокламовану декларацијама у Београду и Москви. **Слично оптужбама за ревизионизам** које је Стаљин упутио југословенским комунистима 1948, **кинески комунисти су оптужили југословенске и совјетске комунисте на челу са Хрушчовом да воде политику издаје међународног комунистичког покрета** и сарадње са империјализмом. Таква политика води, тврдили су, у рестаурацију капитализма, док доследна марксистичко-лењинистичка политика треба да допринесе томе да у евентуалном новом империјалистичком рату који започну капиталисти, нове стотине милиона људи широм света приступе изградњи социјализма. Кинеско руководство је, дакле, преузело становиште бољшевика из времена Октобарске револуције, залажући се за претварање империјалистичког рата у међународну социјалну револуцију. Едвард Кардељ је 1960. године објавио књигу која је исте године преведена на енглески и друге светске језике ради доступности што широј међународној јавности, у којој је критиковао схватање рата кинеског руководства. На основу анализе степена развоја материјалних производних снага и ратне технике, Кардељ у овој књизи закључује да рат није неизбежан, као и да питање будућности социјализма није само питање решавања супротности између света капитализма и социјализма, него је, и све више ће бити, ствар унутрашњег развоја социјализма⁴⁰⁶.

Већ 1962. године свет се нашао пред могућношћу избијања нуклеарног рата поводом покушаја размештања совјетских нуклеарних

---

⁴⁰⁶ Кардељ, Е. (1960а) СОЦИЈАЛИЗАМ И РАТ: ОСВРТ НА КИНЕСКУ КРИТИКУ ПОЛИТИКЕ КОЕГЗИСТЕНЦИЈЕ..

ракета на Куби. Овом покушају је претходило успешно размештање нуклеарних ракета средњег домета уперених на СССР из Италије и Турске 1959. године, као и неуспели покушаја САД да путем организовања и опремања инвазије трупа збаченог кубанског диктатора Батисте, уклони из најближег суседства „комунистичку опасност“ коју је успоставио Фидел Кастро на челу успешног герилског покрета против неоколонијалног положаја Кубе и других земаља Латинске Америке. Након тринаест дана велике напетости, победила је „ранотежа страха“ – председник САД, Џон Кенеди, повукао је поморску блокаду Кубе и у тајним преговорима пристао да након шест месеци повуче и нуклеарне ракете из Турске, а Хрушчов је пристао на демонтирање нуклеарних ракета на Куби. Политику „мирољубиве коезистенције“ и „детанта“ су од тада барем на речима прихватиле и велике силе⁴⁰⁷.

Сукоб између руководства СССР и Кине је постао јаван током 22. конгреса КПСС октобра 1961. Хрушчов је напао комунистичку партију Албаније и друге „анти-партијске елементе“ у земљи и свету, због наводног настављања стаљинистичке политике, критике економских реформи у Совјетском савезу које су уведене у циљу дестаљинизације и достизања и престижања САД, те критике политике мирољубиве коезистенције и такмичења између капитализма и социјализма у међународним односима, уведене у циљу избегавања нуклеарног рата. Џоу Енлај, вођа делегације кинеских комуниста, одговорио је критиком изношења неспоразума између братских партија наочиглед империјалистичких непријатеља као супротног духу марксизма-лењинизма и напустио Конгрес пре његовог краја. Представници комуниста из индустријски мање развијених азијских земаља – Кореје, Вијетнама, Индонезије и Индије – такође су се уздржали од критике комуниста Албаније, за разлику од представника европских комунистичких партија који су се све више окретали реформизму и по угледу на социјалдемократе пре њих, либерализму. На 22. конгресу КПСС је почела **атрофија светског комунистичког покрета** која је дугорочно ослабила антикапиталистичку борбу међународног радничког покрета⁴⁰⁸.

У настојању да избегну подређивање било којем блоку, велики број руководства земаља Азије, Африке и Латинске Америке које су се бориле против колонијалних власти, ослободиле се и национализовале природна богатства на својој територији, сагласиле су се 1955. у Бандунгу и потписале Брионску изјаву 1956. да се **актив-**

---

⁴⁰⁷ THE NUCLEAR AGE PEACE FOUNDATION (2002) „Cuban Missile Crisis“.

⁴⁰⁸ Cliff, T. (1961) „The 22nd Congress“.

но супротставе политици хладног рата и створе Покрет несврстаних земаља. Пет главних заговорника и оснивача покрета, председник Индонезије Кусно Сосродихарђо Сукарно, председник Гане Кваме Нкрумах, председник Египта Гамал Абдел Насер, премијер Индије Џавахарлал Нехру и председник Југославије Јосип Броз Тито, окупили су се са другим шефовима држава или влада 25 несврстаних земаља на првој Конференцији на врху Покрета у Београду 6. септембра 1961⁴⁰⁹.

Атмосфера сталне ратне опасности није поговала развоју ослободилачких потенцијала самоуправне непосредне демократије и дебиروقратизацији управљања државом. Напротив, ове **потенцијално и стварно ратне околности су у првој фази институционализације самоуправљања поговале тенденцији даљег јачања централизације моћи доношења стратешких одлука у самом врху КПЈ** и јачању култа личности. Као што смо показали да учвршћивање ауторитарног система одлучивања није могло да омете двосмислено преименовање КПЈ у Савез комуниста Југославије на Шестом конгресу новембра 1952, с истим разлогом можемо да закључимо да је и након доношења новог програма СКЈ 1958. године, главна препрека остваривању анти-ауторитарног потенцијала самоуправне организације друштвених односа остало управо очување монопола републичких, покрајинског и обласног руководства владајуће партије на доношење стратешких одлука. Стога није могао да се доследно оствари пренос права управљања на произвођаче и радни народ и да се изврши прерасподела друштвене моћи како унутар предузећа тако и у целокупном друштву кроз укидање класне поделе рада на управљаче и оне којима се управља.

Ограничени донети процеса демократизације који су започели у југословенском друштву током сукоба са ИБ, долазе до изражаја у животном искуству једног од идејних вођа овог процеса. Милован Ђилас, члан најужег руководства КПЈ и СКЈ из Црне Горе задужен првенствено за пропагандну делатност, избачен је из Централног комитета јануара 1954. због „ситнобуржоаског анархизма“ и разбијања идејног и организационог јединства СКЈ. Ове оптужбе су му упућене када је своју критику партијске бирократије и државног капитализма током спора са ИБ, применио на критику успона „нове класе“ у Југославији. Своје налазе о претварању комунистичке партијске и државне бирократске „касте“ у материјално привилеговану и морал-

---

⁴⁰⁹ Petković, R. (1989) NESVRSTANOST I JUGOSLAVIJA NA PRAGU 21. VEKA.

но „дегенерисану“ нову класу, почео је да објављује 1953. у дневном листу Борба, све до забране. Ове налазе Милован Ђилас је допунио и преточио у књигу⁴¹⁰, коју је први пут објавио у САД 1957. под насловом NEW CLASS код Прегера (Praeger) и постао најпознатији југословенски дисидент. Због „непријатељске пропаганде“ осуђен је на укупно петнаест година затвора, али је 1966. помилован и више није хапшен.

На **Првом Конгресу радничких савета одржаном у лето 1957.** године у Београду, Ђуро Салај, председник Савеза синдиката Југославије, критички је резимирао искуства деловања радничких савета првих седам година од доношења Закона. Указао је на тенденцију чланова радничких савета да се раздвоје од колега у колективу који су их изабрали и да за себе приграбе привилегије, уместо да трајно држе отворенима двосмерне канале обавештавања са својом изборном базом чије интересе треба да представља на вишим нивоима одлучивања водећи рачуна и о општем друштвеном интересу⁴¹¹. Супротно прокламованој намери да буду средство дебиروقратизације и демократизације, **раднички савети су постали сами извор бирократизације** и ауторитарног одлучивања. Правила и процедуре за опозивање представника произвођача и радних људи на свим нивоима који нису испуњавали своје представничке дужности су били одвише компликовани и ретко су примењивани. Истовремено треба истаћи да су судећи према квалификационој структури 1700 делегата на првом конгресу радничких савета, у првом периоду институционализације самоуправљања радници у непосредној производњи, укључујући ту и висок проценат неквалификованих радника (48%), још увек имали убедљиву апсолутну већину (60%) у радничким саветима.

Главни приговор који се могао чути на Конгресу није се односио на бирократизацију нарочито службеника и стручњака у радничким саветима, него на **недовољну моћ свих категорија „радних људи“ заступљених у радничким саветима да доиста одлучују о проширеној репродукцији** због превеликих државно-административних захватања у доходак предузећа преко високих пореза и прописаних стопа акумулације: «...немамо довољно моћи да доносимо одлуке. Морамо уклонити државне регулативе које ограничавају независност предузећа. Конкретно, морамо гајити иницијативу да се више новца оставља унутар предузећа дозвољавајући им да она

---

⁴¹⁰ Ђилас, М. (1957/1990) НОВА КЛАСА.

⁴¹¹ Салај, Ђ. (1957) Дискусија: 48.

врше инвестиције. Тако рећи, смањити порезе. Дозволимо да фирме улажу више, а држава мање»⁴¹².

Главна манифестација стагнације остваривања у пракси идеје радничког управљања већ у првој фази њене нормативне институционализације, био је **пропуст да се оствари како хоризонтално повезивање** између самоуправних органа различитих привредних организација и друштвених установа, **тако и њихово вертикално повезивање, све до највиших нивоа власти у савезној држави**. Раднички савети су углавном остали затворени унутар зидова појединих привредних јединица, док су централни савезни државни органи и децентрализовани републички државни органи наставили да у стварности управљају привредом кроз разне уредбе у својем домену одлучивања. Овакав исход прве фазе институционализације самоуправљања не може да се припише само деловању објективних унутрашњих и спољашњих ограничења и притисака у смеру централизације управљања, него и деловању **„свесних субјективних политичких снага“ у смеру децентрализације управљања, али само до нивоа федералних јединица**. Подсетимо се да је основни прокламовани циљ спровођења мера децентрализације и делегирања управљања једним делом општенародне друштвене имовине републичким институцијама, према једном од главних теоретичара и идеолога самоуправљања Борису Кидричу, приближавање управљања привредом непосредним произвођачима⁴¹³. „Бироократија“, у коју Кидрич очигледно није убрајао себе и врховно партијско и државно руководство, протумачила је према Кидричу ове мере децентрализације у „буржоаском смислу“ као јачање републичких државних административних органа и републичке својине. Стога су се **републичке бироократије нашале на централистички начин „према доле“, према локалним органима државне власти у комунама, а на сепаратистички начин „према горе“, према централним органима федералне државе**. Кидрич је био убеђен да је услов за остваривање истинског утицаја непосредних произвођача из свих република на нужно планирање основних пропорција, концентрација финансијских средстава и управљање општим друштвено-економским развојем целокупне социјалистичке и федеративне Југославије, успостављање вертикалног удруживања радних колектива у оквиру одговарајућих привредних грана и успостављање радничких савета на свим ви-

---

⁴¹² Раичевић, Ј. и други, 1957 ИСТОРИЈСКИ КОНГРЕС РАДНИЧКИХ САВЕТА.

⁴¹³ Кидрич, јун 1950/1985, т.4: 380.

шим нивоима организовања. Опасност од присвајања монополских екстра профита од стране руководства и запослених у појединим вертикално повезаним гранама привреде а на штету руководства и запослених у преосталим гранама и привреде као целине, требало је по Кидричу да се избегне кроз повезивање радних колектива у општинским, републичким и федералним већима удружених непосредних произвођача⁴¹⁴. Критеријум за **представљање** произвођача у већима произвођача на федералном нивоу према Кидричу **није требало да буде** исти као на општинском, среском и републичком нивоу: **пропорционално њиховом процентуалном доприносу формирању бруто друштвеног производа**. Кидрич је предвидео да овај критеријум неће да обезбеди успостављање „диктатуре пролетаријата“ него да ће обезбедити „**диктатуру развијених република**“, то јест произвођача из Словеније и Хрватске, које су на основу историјски наслеђеног вишег органског састава капитала и мање неписменог становништва, имале највиши бруто друштвени производ по становнику у ФНРЈ. За Веће произвођача на федералном нивоу Кидрич је предложио представљање федералних јединица пропорционално броју становника у одговарајућим републикама. Овакав предлог је оправдавао чињеницом да је друштвено произведени вишак рада друштвено власништво⁴¹⁵.

Ове дискусије које су вођене почетком педесетих година о критеријумима представљања произвођача из разних федералних јединица у већу произвођача у савезној скупштини, то јест о друштвеном носиоцу суверенитета, сведоче да је од прве фазе институционализације самоуправљања постојао латентан **сукоб између заговорника превасходно национално државне и самоуправне легитимацијске идеологије** и праксе. Први су настојали да сведу федерацију на улогу заштитника суверенитета народних република, док су други наглашавали да суверенитет припада конститутивним народима слободно удруженима у федералну државу, која је утемељена на принципу једнакости међу тим народима и суверено штити тај принцип као темељ унутрашњих односа међу федералним јединицама. Према првима, носиоци суверенитета конститутивних народа су републике, док су према другима конститутивни народи суверени у оквиру федералне државе, односно носиоци суверенитета федералне државе су „радни људи“. Заговорници суверенитета федералних јединица приговарали су да права република нису заштићена

---

⁴¹⁴ Кидрич, Б. (новембар 1950/1985), т.5: 163–166.

⁴¹⁵ Кидрич, мај 1952/1985, т.5: 588.

уколико не постоји Веће народа као засебно Веће у савезној скупштини. Заговорници суверенитета радних људи у федерацији су објашњавали да су радни људи у федералним јединицама део целокупног народа у Југославији, те да самоуправљање радних људи у републикама и у федерацији такође има значење вршења националног суверенитета и гарантовања националне једнакости, пошто сви радни људи, без обзира на националну припадност, имају идентични интерес. Залажући се за јачање суверенитета радног народа у федерацији, очекивали су да ће то подстаћи даљи развој и јачање самоуправљања у комунама и довести до „одумирања“ државе прво на републичком нивоу. Као резултат ове расправе, Веће народа је формално опстало само као део Савезног већа као „крајња правна последица система националне једнакости“ (према формулацији Едварда Кардеља јануара 1953). Веће народа је задржало могућност да представља интересе република у случајевима уставних промена, питањима која се тичу односа република и федералне државе, као и питања расподеле националног дохотка⁴¹⁶.

Промицање партикуларистичких интереса република у почетку није отворено представљано у изразима захтева за јачањем република као националних држава. Захтев републичких партијских, државних, привредних и културних функционера за све више аутономије у својем одлучивању у односу на савезну бирократију, **заодеван је у облик борбе за развој самоуправљања насупрот бирократско-централистичких тенденција**. Бирократско централистичке тенденције, као и тенденције „интегралног југословенства“, руководства Комунистичке партије а затим Савеза комуниста Југославије по републикама изван Србије, поистовећивали су на седницама Савезног извршног већа и Савезне скупштине, или у својим ауторским текстовима, са „остацима великосрпског национализма“⁴¹⁷. На седници Извршног комитета Централног комитета СКЈ из марта 1962. Тито је драматично изјавио: „Каква је само атмосфера другови, шта да вас ја у то убјеђујем, ви и сами видите, – на сједницама Савезног извршног вијећа! Какве су то дискусије! Често долази до тога да се човјек пита: па добро, је ли та наша земља збилња кадра да се још држи, да се не распадне? Како ће се послје таквих дискусија и демонстративног одласка – рецимо са сједница, па чак и са сједница Скупштине – спроводити разне одлуке које се доносе?! Јасно је да је то немогуће...

---

⁴¹⁶ Милосављевић, О. 1992 „Централизам и републиканизам“: 7–27.

⁴¹⁷ Нпр. Кардељ, Е. (19606) РАЗВОЈ СЛОВЕНАЧКОГ НАЦИОНАЛНОГ ПИТАЊА: 34–47.

Децентрализација код нас добија код појединих наших људи све више карактер и смисао дезинтеграције⁴¹⁸. Кардељ је на истој седници подједнако критиковао „републиканизам“ и „национализам“ с једне стране, и „антирепубликанизам“ који сматра „да треба укинути републике и напустити ову здраву и једино правилну националну политику наше Партије“, с друге, као подједнако „криво и рђаво“⁴¹⁹. Поставља се питање није ли критиковање и одбацивање сваког покушаја неговања и ширег југословенског идентитета поред уже националних идентитета као прикривеног хегемонизма руководства и народа Србије, већ крајем прве фазе институционализације самоуправљања, довело у питање опстанак југословенске заједнице?

3.2.3.2. Друга фаза институционализације самоуправљања: 1963–1970. година

Доношење Устава Социјалистичке федеративне републике Југославије 7. априла 1963. представљено је као важан нормативно институционални корак који треба да омогући јачање материјалне основе самоуправљања у предузећима. Самоуправљање је Уставом проглашено за основни принцип конституисања сваке радне организације и политичко територијалне јединице, као начин одлучивања радних људи и грађана. Ово је навело уреднике зборника релевантних докумената⁴²⁰ да насловом сугеришу да је у другом периоду институционализације самоуправљања оно постало „**доминантан производни однос**“.

О високом степену нормативизма садржаног у проглашењу самоуправљања за доминантан производни однос говори податак да међу југословенским правним стручњацима **никада није постигнута сагласност о карактеру друштвене својине** као институционалног темеља самоуправљања схваћеног као доминантни производни однос. Своје тумачење да друштвена својина представља негацију власничких права, Јован Ђорђевић утемељује на садржају Другог дела Основних принципа Устава из 1963. године према којима стога што нико нема право власништва над друштвеним средствима за производњу, ни друштвено-политичке заједнице, ни радне организације нити поједини радни људи, не могу по основу својине да присвоје производ друштвеног рада, да располажу друштвеним

---

⁴¹⁸ Зечевић, М. (1998) ПОЧЕТАК КРАЈА СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ФЕДЕРАТИВНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ: 31–32.

⁴¹⁹ Зечевић, М. (1998): 123.

⁴²⁰ Бошковић, Б, Дашић, Д. ур. (1980) САМОУПРАВЉАЊЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1950–1980 – ДОКУМЕНТИ РАЗВОЈА.

средствима за производњу, нити да арбитрарно одређују услове расподеле⁴²¹. Андрија Гамс, напротив своје тумачење да друштвена својина имплицира власничка права и присвајање пошто је управо својина основни елеменат сваког правног лица као што је то самоуправна радна организација, утемељује на садржају члана Устава из 1963. године према којем ће располагање средствима за производњу у друштвеном власништву и друга права над стварима, бити утврђена Законом⁴²². У контексту ових неслагања о темељном карактеру друштвене својине, ваља тумачити и стварне домете уставне потврде радничких савета као суверених инстанци за расправу и одлучивање о дистрибуцији зараде међу запосленима, о даљем планирању производње и улагању.

У оваквим нејасним формалноправним околностима 1960тих година, просечна стопа раста индустријске производње је била нижа него 1950тих, али и даље је била релативно висока⁴²³ и виша него у другим земљама Западне Европе у исто време (нпр. 4,80 у СРН, 2,15 у В. Британији и 2,5 у САД).

Табела 3								
Стопе раста индустријске производње 1963–1970.								
(ланчани индекси)								
(СТАТИСТИЧКИ ГОДИШЊАК СФРЈ 1974: 146)								
становништво старије од 10 година, писменост, образовање, запослење								
и чланови представничких/самоуправних тела разних нивоа (у хиљадама)								
(Југославија 1918–1988: 38–39; 64; (70–73;) 31–34)								
година	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970
стопа	16	16	8	4	0	6	11	9
запосл.	3390	3618	3662	3583	3561	3587	3705	3850
незап.	230	212	237	258	269	310	330	319
НК +ПК					1471			
КВ+ВК					1048			
ниже с+ средње					759			
више + високо					410			
савез. скупшт.	0,670						0,620	
скупшт. Р-АП-О	2,893						2,762	
скупшт. општ.	42,9						41	
радна савета			187,9					

⁴²¹ Ђорђевић, Ј. (1966) „Прилог теорији друштвеног власништва“: 84, 90.

⁴²² Гамс, А. (1965) ОБЛИЦИ СВОЈИНЕ: 61.

⁴²³ Упореди Табела 3, први ред.

Пажњу стручњака је привукла нестабилност стопе индустријског раста у Југославији. Заговорници тезе о одлучујућем утицају иностраних извора финансијских средстава на кретање привредних токова у Југославији, указују да се период смањивања стопа раста у Југославији поклапа са смањивањем, а од 1965. године и укидањем бесповратне економске помоћи САД и других западних земаља. Од 1965. године почело је да расте задуживање Југославије са 1 243 милиона долара на 2 350 милиона долара 1970. године⁴²⁴. Позајмице од Светске банке за развој су шездесетих година биле повољне са релативно ниским каматним стопама и дугорочним роковима отплате и практично руководства свих земаља у развоју су их узимала за потребе убрзане индустријализације. Захваљујући солидном приходу од извоза и дознака радника на привременом раду у иностранству шездесетих година (од 825 милиона долара 1965. године до 2 154 милиона долара 1970. године), степен задужености југословенске привреде за отплату главнице и камате на кредите није прелазило 30%⁴²⁵. Истицање искључиво иностране бесповратне помоћи на високе стопе индустријског раста губи из вида да су и владе бројних других земаља добијале бесповратну помоћ, нарочито војну, када је то одговарало стратешким интересима крупног капитала САД и других земаља организованих у НАТО, али у недостатку макар само прокламованих социјалистичких принципа нити су оствариле високе стопе индустријског раста нити поправиле ниво социјалне и здравствене заштите и писмености становништва. Пренаглашавање спољашњег извора инвестиционих средстава такође губи из вида да је инвестирано у настанак нових предузећа, али и у раст постојећих предузећа и замашну стамбеноградитељску делатност из домаће штедње. Барем шездесетих година се још нису испунила очекивања критичара да ће самоуправљање довести до претварања највећег дела прихода предузећа у личне дохотке. Истраживање Бранка Хорвата показује да је средином шездесетих година 33% БДП-а било реинвестирано. Југославија је била једина земља са стопом инвестирања која се могла упоредити са стопом улагања у Јапану од 30%. Канада је имала 23%, а САД 16%⁴²⁶.

На основу теоријско-дедуктивне анализе властитих претпоставки, анализе релевантних статистичких података и налаза истраживања

---

⁴²⁴ Југославија 1918–1988: 147.

⁴²⁵ исто.

⁴²⁶ Horvat, B. (1971) "Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period: Problems, Ideas, Institutional Developments": 71–169.

аутора из области разних друштвених наука, од правника и економиста, до социјалних психолога и социолога, о друштвено – структуралним детерминантима цикличних кретања у југословенској и светској привреди, социолог Силвано Болчић такође констатује да је у периоду после 1960. године значајно опала стопа раста и да је привредна нестабилност попримила нове облике као што су инфлација и неликвидност⁴²⁷. Главне друштвено-структуралне детерминанте привредне нестабилности у послератном привредном развоју Југославије проналази у репродуковању структура друштвене моћи, привилегија и монопола у располагању средствима друштвене репродукције и у заснивању друштвених положаја мимо рада и резултата рада. Стога се између осталог залаже за формалноправно прецизирање односно промену доминантног облика својине⁴²⁸.

Критичари одсуства јасне правне регулације друштвене својине су образлагали да онај ко доминира проширеном репродукцијом друштва, управља друштвом. Критичари централних државних фондова и процеса планирања који су се залагали за њихово доследно подруштвљавање кроз развијање савезних самоуправних институција, остали су у мањини. Преовладали су критичари савезних државних фондова, који су захтевали повећано ослањање на тржишне механизме конкуренције узајамно независних самоуправних предузећа у циљу оптималног алоцирања ретких инвестиционих средстава на основу цена формираних на светском тржишту, без планирања развоја и заштите домаће индустрије.

У настојању да отклоне „централно етатистичке“ препреке развоју самоуправљања, тзв „профиташи“ међу југословенским економски образованим комунистима, тако прозванима на основу својег тумачења трансформације вредности у цену производње⁴²⁹, придобили су врховно руководство СКЈ, у које је спадао поред Тита и Кардеља још Владимир Бакарић, за спровођење економске реформе у смеру јачања „тржишног социјализма“ на основу самоуправљања друштвеном својином. **Укинут је између осталог порез на употребу друштвеног капитала** који је држава до тада користила за нова планска производна улагања. Овај циљ је био у складу са захтевом Првог конгреса радничких савета Југославије 1957. да предузећа

---

⁴²⁷ Болчић, С. (1973) ДРУШТВЕНО-СТРУКТУРАЛНЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ НЕСТАБИЛНОСТИ У ПОСЛЕРАТНОМ ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ ЈУГОСЛАВИЈЕ: 48.

⁴²⁸ исто 242–243.

⁴²⁹ У Србији су најпознатији «профиташи» били Милентије Поповић (видети на пример Поповић, Мил. (1964) ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ СИСТЕМ: ГОВОРИ И ЧЛАНЦИ) и Зоран Пјанић (видети на пример Пјанић, З. (1965) ВРЕДНОСТ И ЦЕНЕ).

одлучују о инвестицијама⁴³⁰, који је преточен у уставно начело 1963. Облик регулисања привреде преко државних инвестиционих фондова је у овом периоду поново нападнут на теоријско-идеолошком плану као у време сукоба са ИБ као државнокапиталистичка експлоатација и стаљинистичка контрола друштва из једног центра. Члан ЦК СКЈ из Србије, Александар Ранковић, министар унутрашњих послова и руководилац Војне обавештајне службе и Службе државне безбедности, непосредно је доведен у везу са овим критикованим појавама. Разрешен је са ових функција и избачен из партије 1966. на Четвртом пленуму ЦК СКЈ под оптужбом да је прекорачио своје овлашћења и прислушкивао врховног команданта. Високообразована интелигенција у Хрватској и Словенији је смењивање Александра Ранковића поздравила као победу политике равноправности република над „српским хегемонизмом“ и «конзервативним», „етатистичким“ и „унитаристичким центром“ који је «саботирао реформе»⁴³¹. Добар део високообразоване интелигенције у Србији, напротив, разрешење Ранковића је оценио као „политички обрачун са југословенском идејом“, коју су руководства најразвијенијих република користила само као помоћно средство до повољних услова за потпуно осамостаљивање, те као „напуштање концепције класичне доминације радничке класе“⁴³².

„Републиканизам“ који прети да уместо децентрализације и демократизације доведе до дезинтеграције земље по цитираним Титовим речима на седници Извршног одбора Централног комитета СКЈ марта 1962.⁴³³, добио је према сведочанству Добрице Ћосића Титову индиректну подршку већ на Осмом конгресу СКЈ одржаног од 7. до 13. децембра 1964. године у Београду, када се **Тито по први пут изјаснио као Хрват а не као Југословен**⁴³⁴. На Осмом конгресу СКЈ у Извршни комитет ЦК СКЈ су изабрани поред Јосипа Броза Тита још Владимир Бакарић, Јован Веселинов, Вељко Влаховић, Светозар Вукмановић Темпо, Иван Гошњак, Блажо Јовановић, Едвард Кардељ, Лазар Колишевски, Борис Крајгер, Миха Маринко, Цвијетин Мијатовић, Ђоко Пајковић, Ђуро Пуцар, Александар Ранковић, Петар Стамболић, Мијалко Тодоровић, Крсте Црвенковски и Мика Шпиљак. Већ на Деветом конгресу одржаном марта 1969, дошло је до **отворене конфедерализације СКЈ** (за разлику од до тада прикривене), односно уведен је национални паритет у састављању партијског ру-

⁴³⁰ Раичевић, Ј. и други, (1957) ИСТОРИЈСКИ КОНГРЕС РАДНИЧКИХ САВЕТА.

⁴³¹ Rusinow, D. (1977) THE YUGOSLAV EXPERIMENT 1948–1974.

⁴³² Зечевић, М. (1998): 24.

⁴³³ Зечевић, М. (1998): 31–32.

⁴³⁴ Ђукић, С. (1989) ЧОВЕК У СВОМ ВРЕМЕНУ: 154.

ководства, а конгрес је само прихватио кадровске листе „самосталних организација“ република⁴³⁵.

Истовремено са конфедерализацијом владајуће партије, **правно је институционализована конфедерализација државе амандманима на Устав СФРЈ који су донети 18. априла 1967. (од I до VI) и децембра 1968. (од VII до XIX)**. Ови амандмани су ограничили могућности савезних тела да воде општејугословенску унутрашњу и спољну политику. Амандман XVI је тако утврдио да радни људи и народи Југославије своја суверена права остварују у републикама, а у федерацији само онда када је то утврђено Уставом након постигнуте сагласности републичких тела о заједничком интересу. Амандмани XVII и XVIII су подржали „републиканизам“ покрајина, утврђујући да су покрајине Косово и Метохија и Војводина као шире друштвено-политичке заједнице у саставу Србије, истовремено конститутивни елемент СФРЈ. **Покрајине су изједначене са Републиком Србијом** тиме што су постале одговорне за вршење искључивих права и дужности федерације на територији покрајина, у оквиру права и дужности покрајина утврђених Уставом СФРЈ, а та права и дужности покрајина непосредно штити федерација. Односи између органа „федералне“ Републике Србије и органа аутономних покрајина су уређени исто као што су уставним амандманима уређени односи између органа федерације и органа република⁴³⁶.

Започео је процес **укидања државних фондова за инвестирање, нарочито на савезном нивоу, а претходно акумулирана средства у њима су пренета на самоуправне банке по републикама и покрајинама**. Утврђивањем тзв. **права на новац републичким банкама 1963.** године, основни инструмент регулисања кредитног потенцијала пословних банака је престао да буде ниво банкарске ликвидности, чије су полуге биле под контролом јединствене монетарне политике Народне банке Југославије. Нови инструмент регулисања кредитног потенцијала пословних банака је постао „унапред утврђен обим и намена кредита“⁴³⁷.

Као последица укидања инвестиционих фондова, дошло је до драстичног пада удела државних средстава у укупним инвестицијама са око 2/3 почетком 1960тих на око 1/5 крајем ове деценије, док је удео средстава предузећа и нарочито банчаних зајмова, напротив, порастао у овом периоду са око 1/3 на око 4/5.

---

⁴³⁵ Петрановић, Зечевић, 1988: 1134–1137; Имшировић, Ј. (1991) ОД СТАЉИНИЗМА ДО САМОУПРАВНОГ НАЦИОНАЛИЗМА.

⁴³⁶ Петрановић, Зечевић, 1988: 1140–1142.

⁴³⁷ Club von Neumann (2012) „Kraljevina Jugoslavija vs SFRJ IV: Narodna banka“.

Услед одсуства планске финансијске и инвестиционе координације на нивоу савезне државе, ускоро је основни критеријум улагања у постојећа и нова предузећа у друштвеној својини у оквиру самоуправних републичких и комерцијалних банака, постао политички волунтаризам руководства одговарајућих територијалних друштвено-политичких заједница, поред рентабилности у смислу остваривања профита у што краћем року. Концентрација инвестиционих средстава у комерцијалним банкама и трговинских средстава у крупним увозно-извозним предузећима, довела је производна индустријска предузећа у подређени положај зависности и ниских примања запослених.

Заговорници «економске реформе» залагали су се за рационалније привређивање, за дебиروقратизацију и дерегулацију у економији. Предузете су мере девалвације динара, смањења царинске заштите домаћих производа, рестриктивне кредитно-монетарне политике као што су смањење инвестиционих кредита, буџетске потрошње, пореских оптерећења и ограничења раста плата ради уклањања структурних диспропорција и обарања инфлације цена. 24. јула 1965. спроведена је девалвација динара – 100 динара је постало 1 нови динар, а један нови динар је вредео 0,071 гр злата или 15 долара.⁴³⁸ Ове тржишно оријентисане реформе из 1965. су очекивано довеле до пада стандарда грађана, као и до процеса социјалног раслојавања.

Пад производње у многим предузећима и пораст залиха, изазвали су значајан пад стандарда радника и радница. Нарасле неједнакости, превласт тржишне конкуренције и принципа профита над принципом расподеле према раду и солидарности, повећан утицај «технократије» у одлучивању у предузећима и банкама, пораст незапослености и привредног криминала, изазвали су пораст радничких штрајкова, еуфемистички названих «обуставе рада». Учестали штрајкови су разоткривали чињеницу да је **са поновним јачањем елемената тржишне робне производње радна снага отворено третирана као свака друга роба**, док је тако прикривено третирана у периоду бирократског државноцентралистичког командовања привредом. Партијска и синдикална руководства су настојала да што је пре могуће „гасе“ ове мале пожаре који су угрожавали званичну тезу о бескласном карактеру самоуправног југословенског друштва и да уклањају са руководећих положаја носиоце „бирократских“ и

---

⁴³⁸ Шефер, Б. (1969): ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ ЈУГОСЛАВИЈЕ И ПРИВРЕДНА РЕФОРМА: 26–34.

„технократских деформација“⁴³⁹ У Југославији штрајкови су били ван-институционални и међусобно неповезани изрази незадовољства противречности социјалистичке самоуправне тржишне привреде која утврђује вредност радне снаге као било које друге робе. Штрајкови су такође демонстрирали да раднички савети заправо нису били релевантна тела за одлучивање у предузећу, пошто су радници своје захтеве за повећањем плата упућивали непосредно директорима, мимоилазећи радничке савете⁴⁴⁰.

Вентил за растући број незадовољних запослених и незапослених након увођења тржишних економских реформи 1965, пронађен је у **отварању граница** и путовању без виза, што је омогућило одлазак на «привремени» рад у иностранство све већег броја незапослених⁴⁴¹.

Ова неповољна привредна кретања објашњавају податак изведен из Табеле 3. да је 1965. године дошло до **смањења учешћа свих запослених (3662000) у раду радничких савета** са 9,7% 1958. године **на 5% 1965** (187900). Позитиван тренд у истом периоду представља пораст учешћа жена у образованим радничким саветима са 12,8% 1958. на 17,4%, као и са 23,4% на 28,4% у мањим радним организацијама, али је учешће младих у активностима радничких савета остало на нивоу од око 10% у свим периодима институционализације самоуправљања и радним организацијама свих величина. Једини изузетак представља управо 1965. година, када је 22,9% младих у мањим радним колективима учествовало у активностима радничког савета. У раду скупштина свих нивоа 1969. године у својству посланика и одборника учествовало је још око 1% свих запослених, скоро 2% мање него 1958. године, тако да је на крају седме деценије двадесетог века само **сваки шеснаести запослени био ангажован у неком самоуправном телу**.

Социолошка истраживања и анализе ни крајем шездесетих година нису регистровала пораст утицаја радника унутар предузећа на одлучивање у односу на стручњаке. Упркос релативно великим могућностима учешћа радника у процесу припреме одлука, њихова улога у процесу доношења и спровођења одлука је била мала, сво-

---

⁴³⁹ Јованов, Н. (1974) РАДНИЧКИ ШТРАЈКОВИ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ФЕДЕРАТИВНОЈ РЕПУБЛИЦИ ЈУГОСЛАВИЈИ ОД 1958. ДО 1969. ГОДИНЕ; Новаковић, Н. (2011) РАДНИЧКА КЛАСА И ШТРАЈКОВИ У СРБИЈИ ПОСЛЕ 2000.

⁴⁴⁰ Liotta, P. H. (2001) “Paradigm Lost: Yugoslav Self-Management and the Economics of Disaster”

⁴⁴¹ Број незапослених је порастао са 237000 1965. на 330000 1969. године (Табела 3, четврти ред).

дећи самоуправљање заправо све више на **саветодавно учешће** у одлучивању. Саветовање постаје средство психолошке манипулације „људским фактором“ производње, тако да радници имају осећај да учествују у одлучивању. Мада нема „молошког“ карактера фордистичких радних односа у којима одлучује само руководство, у постфордистичкој **консултативној псеудо партиципацији** пословодни органи постављају оквир за дискусију радника у циљу побољшања међусобне сарадње и језичке комуникације и тиме врше психолошку манипулацију «људским фактором» преко стварања осећаја учествовања у одлучивању⁴⁴².

Нарочито у регионима са мање развијеним индустријским искуством, нивоом писмености и квалификација, било је лакше да се чланови колектива уверавају да руководиоци на чије су постављање на руководеће положаје најчешће сами дали своју сагласност, имају истовремено идентичне економске интересе као и остали радници, те да их стога треба пустити да раде свој (стручни) посао нарочито у области одлучивања о пословној политици предузећа у целини, док радници раде свој (извршилачки). Оријентација на остваривање добити на тржишту, такође је упућивала раднике у радничким саветима да се сагласе са директорима и стручњацима да инвестиционе кредите треба да уложе у капиталну опрему и да штеде на живом раду, како би максимизирали удео у дохотку по појединачном запосленом, у конкуренцији са другим самоуправним предузећима која су се све више међусобно такмичила на домаћем и међународном тржишту. Постављање циља повећавања прихода по запосленом члану предузећа у садашњости и непосредној будућности, руководи се капиталистичком логиком профитабилности појединог предузећа. Ова логика води **занемаривању заједничког друштвеног интереса да се повећа друштвена продуктивност рада и продуктивно запослење** у друштву као целини.

Радници који су имали «несрећу» да буду запослени у најсиромашнијим секторима са застарелом радно интензивном технологијом, тежили су да увећају свој приход више него што су им стварне околности предузећа то оправдавале, задужујући се за инвестиције, али све чешће и за исплату личних доходака код домаћих банака. Прећутно или изричито радници у радничким саветима су прихватили и „корисне малверзације“ у виду „креативног рачуноводства“ и добијања повољних кредита преко „везе“ за повећавање дохотка предузећа независно од стварно уложеног рада. Умножиле су се

---

⁴⁴² Supek, R. (1974) PARTICIPACIJA, RADNIČKA KONTROLA I SAMOUPRAVLJANJE.

финансијске спекулације привредних криминалаца нарочито у области банкарства и трговине, на штету пословних партнера, потрошача и прихода државног буџета. Због лоших пословних одлука или несналажења на тржишту, растући број предузећа се нашао пред банкротством. Дешавало се да уместо да казне лоше управљаче друштвеном својином отпуштањем, **државни и партијски органи само преместе директоре упропашћених предузећа на друга управљачка радна места.**

Истраживања Вељка Руса су показала да радници доиста показују већи степен заинтересованости да учествују у одлучивању о расподели дохотка, запошљавању, отпуштању и дисциплинским мерама на нижим нивоима одлучивања него о општој пословној политици на вишим нивоима одлучивања⁴⁴³. Истраживања Владимира Арзеншека о учесталости (са модалитетима: често, ретко, врло ретко) и нивоу учешћа у одлучивању (са модалитетима: радно место, радна јединица, радна организација), такође су показала да је дошло до олигархијске концентрације неформалне стварне моћи одлучивања у рукама директора (индекс тоталне партиципације 350,7), стручњака (итп 282,9), у колегијуму (итп 367,4) и у радничким саветима (итп 326,7). Ова концентрација моћи одлучивања десила се на штету мање (итп 222,2) и више (итп 244,8) квалификованих радника, мада би према формалноправном систему норми, управо радници требало да имају контролу над доношењем и спровођењем одлука⁴⁴⁴. Истраживања Силвана Болчића обављена у оквиру Института економских наука у Београду 1971–1972. године, показала су да је упркос ученој неједнакој расподели фактичке моћи одлучивања, међу испитаницима постојала мотивација да повећају своје учешће у одлучивању. Испитаници су наиме исказали жељу да утичу на доношење битних одлука у радној организацији 40% чешће, него што су самопроценили колико је њихов стварни утицај на одлучивање⁴⁴⁵.

Све видније су постале тензије између радника који су се залагали за што мање распоне у личним дохоцима, с једне стране, те службеника и стручњака који су сматрали да њихови лични доходи треба да буду вишеструко већи од личних доходака мање квалификованих радника. Испитивања ставова о правичном распону прихода Силвана Болчића, потврдила су да разлика у интересима у об-

---

⁴⁴³ Rus, V., 1972: ODGOVORNOST IN MOČ V DELOVNIH ORGANIZACIJAH. Kranj: Moderna organizacija: 146–147.

⁴⁴⁴ Arzenšek, V. (1971) „Participacija zaposlenih v jugoslovanski industriji“: 135–143.

⁴⁴⁵ Болчић, 1973: 143.

ласти расподеле постоји, с обзиром да се убедљива већина од око четири петине радника и мање образованих испитаника заложила да распони не прелазе однос 1: 3, док се релативна већина од око две петине припадника техноструктуре и више образованих испитаника изјаснила за распоне веће од 1:3⁴⁴⁶.

Неочекивано у друштву у којем је прокламован циљ јачања самоуправних односа производње, али очекивано у друштву у којем је опстала класна подела рада и тржишна робна производња, није постигнута сагласност свих припадника друштва о критеријумима управљања друштвеном имовином и прихватљивим распонима личних прихода приликом расподеле дохотка од колективне употребе друштвене имовине на основу првенствено квантитета и квалитета радног доприноса. Овај пропуст је створио могућност за појаву различитих облика прихода независно од радног доприноса на темељу разних облика ренте, «среће» запослених да имају монопол приступа капитално интензивној технологији или запослењу у привилегованом банкарском и трговинском сектору привреде. Присвајање прихода независно од радног доприноса представља главни показатељ да је дошло до **деформисања друштвеног власништва у групно власништво**, као први корак ка његовој приватизацији.

Под заштитом члана 22. став 4 Устава Социјалистичке федеративне републике Југославије из 1963, направљен је још одлучнији корак у формалноправној рестаурацији капиталистичке приватне својине. Овај став прописује да „у области пољопривредне производње, занатства и других услужних или сличних делатности које грађани врше својим средствима рада, може се дозволити, у границама и под условима које закон одреди, употреба допунског рада других лица“. Став четири члана 22. Устава из 1963. године **легализовао је класичан најамни однос у „предузећима групе грађана“** која су на основу њега основана, у супротности са ставом три истог члана Устава да је «забрањено запошљавање туђе радне снаге ради стицања дохотка». Противречност садржаја ставова три и четири члана 22. Устава из 1963. године (осим под апсурдном претпоставком да је дозвољена „употреба допунског рада других лица“ само уколико то не води «стицању дохотка»), сведочи да се у кругу уставотвораца почетком седме деценије двадесетог века водила прикривена борба између заговорника очувања социјалистичке легитимацијске идеологије и заговорника отворене формалноправне рестаурације односа капитала. Све крупнији приватни власници

---

⁴⁴⁶ исто, 155.

«г.г.» предузећа који су престали да сами раде средствима у личној својини и почели да само организују најамни рад других људи, **убрзали су рестаурацију капиталистичког начина производње кроз експлоатацију најамне радне снаге у сивој зони** око и изван законских квантитативних ограничења, без смоквиног листа друштвене својине и самоуправљања. Ови нови / стари капиталисти су убрзали процес приватизације друштвене својине, кроз пословну сарадњу са њеним незваничним групним приватним власницима, руководством привредних и ванпривредних самоуправних организација и друштвено политичких заједница. Овакав развој догађаја навео је Антонија Карла (Antonio Carlo) да устврди да је дошло до рестаурације капитализма у Југославији већ током седме деценије двадесетог века⁴⁴⁷.

Поред све крупније «старе» ситне буржоазије, највећи део «нове» високо-образоване ситне буржоазије, саморепродуковане и новообразоване из редова школованих потомака сељака и радника, био је главни промотер и корисник тржишних реформи и опште «либерализације». На основу статистичких података о образовној структури запослених садржаних у Табели 3., закључујемо да је 1967. године од 3561000 укупно запослених, 410000 или 11,5% спадало у категорију «нове» ситне буржоазије. Повећање броја припадника ове главне регрутне основе владајуће класе у односу на претходни период, допринело је да на идејном и идеолошком плану дође до **укидања најдрастичнијих облика цензуре** и прогона дисидената. Развила се богата издавачка делатност и дискусије у часописима барем до евентуалне смене неке редакције која би се одвише удаљила од преовлађујуће „партијске линије“ у датом тренутку, попут часописа Социјализам, Праксис, Наше теме, Гледишта. Процветало је „стотину цветова“ у области филозофије, друштвених наука, ликовне, позоришне, филмске и музичке уметности, привукавши и знатан број посетилаца из иностранства заинтересованих да се на лицу места обавесте о самоуправљању. Знатно попуштање идеолошко-политичких репресивних стега огледа се и у смањењу просечног годишњег пријема осуђеника у Казнено поправни завод Сремска Митровица за скоро две трећине у периоду од 1954. до 1970. године у односу на период од 1945. до 1953. године⁴⁴⁸. Главна жеља овог дела нове ситне буржоазије је била да се настави са либерализацијом политичког

---

⁴⁴⁷ Carlo, A. (1978) “Capitalist Restoration and Social Crisis in Yugoslavia”.

⁴⁴⁸ Дошло је до смањења пријема у КПЗ са просечно 1555 лица на просечно 600 лица годишње (Цветковић, Ц. (2008) „Политичка репресија у Србији и Југославији 1944–1985: 279).

система и повећањем богатства, моћи и угледа његових припадника. Заоштравање системске кризе стагфлације крајем шездесетих година, међутим, угрозило је испуњење ових жеља.

Легализација класичних капиталистичких односа довела је до растуће неједнакости. Диференцијација прихода се повећала шездесетих година како унутар предузећа тако и између предузећа унутар исте индустрије, између индустријских грана (на пример између електропривреде и текстилне индустрије), између села и града, као и неједнакост између региона. Разлика у нивоу нето личних прихода на пример између Словеније и Косова је била 1952. два пута већа у корист прве, а с протоком времена ова разлика се повећала до 1:5 године 1969⁴⁴⁹. Богати су се још више богатали, а сиромашни сиромашили. Тржишни и профитни односи између предузећа међусобно и са банкама, односно фетишизам робне производње, односе између људи свугде приказује као односе између људи и ствари, односно самих ствари. Тиме је створен привид да су ове велике разлике у приходима објективни и заслужени резултат различитих радних доприноса, односно резултата рада запослених. **На простору Југославије се у малом манифестовао светски процес повећавања јаза између Севера и Југа**⁴⁵⁰ у околностима заоштравања друштвене, економске, политичке и културне кризе крајем шездесетих и почетком седамдесетих година.

На прелазу из седме у осму деценију дошло је, наиме, до исцрпљивања ванекономских импулса за обнављање акумулације капитала које је било обезбедило масовно уништавање тзв. сувишног становништва и производних капацитета током Другог светског рата, наслеђених још из времена депресије касних двадесетих година двадесетог века. Средином седамдесетих година дошло је до поновног заоштравања цикличне кризе акумулације капитала у светским размерама и до новог налета дуготрајног таласа депресије који је упетостручио незапосленост у земљама центра светског система

---

⁴⁴⁹ Flaherty, D. (1988) "Plan, Market and Unequal Regional Development in Yugoslavia": 100–124.

⁴⁵⁰ Према проценама оснивача француске друштвено историјске школе Фердинанда Бродела, јаз у дохотку између богатих региона индустријски развијених национално-територијално структурисаних друштава, географски углавном размештених на северној земљиној полулопти, и сиромашних региона индустријски неразвијених и мање развијених национално-територијално структурисаних друштава, укључујући ту и друштва тзв. реалног социјализма, углавном концентрисаних на земљиној јужној полулопти, порастао од односа 1:1,3 почетком деветнаестог века, до односа 1:6 у трећем кварталу двадесетог века (Braudel, F. (1979/1984) THE PERSPECTIVE OF THE WORLD. CIVILIZATION AND CAPITALISM 534–535).

капиталистичке привреде и подигао стопу незапослености у већини земаља Трећег света на 50%. Висока незапосленост сламала је отпор радничких синдиката настојању крупног капитала да подигне профитну стопу путем снижавања реалних надница и смањивања трошкова на инвестиције у инфраструктуру и социјална давања⁴⁵¹. Тиме је у животној пракси поново демантована ревизионистичка критика Марксове тезе о тенденцијском паду профитне стопе, концентрацији и централизацији капитала и пратећој класној поларизацији у капиталистичком начину производње. Подсетимо се да је ревизионистичку критику ове тезе првобитно формулисао Бернштајн⁴⁵² у последњој четвртини деветнаестог века након уједињења две струје немачке социјалдемократије у Готи 1875. у периоду релативно стабилног раста индустријске производње у империјалистичким земљама Западне Европе и у Немачкој након уједињења и победе у рату над Француском. Циклично обнављање депресије оповргава тврдње «ревизиониста» формулисане у периодима стабилизације да је наводно неповратно прошло време тзв. првобитне акумулације капитала (насилне пролетаризације самодовољних домаћинстава путем експропријације ситних сељака и занатлија) и апсолутног осиромашења најамних радника без обзира на висину њихове квалификације (смањења реалних најамнина испод просечног радног времена друштвено потребног за репродукцију радне снаге). Главна је теза «ревизиониста» да је искуствено оповргнут тзв. двокласни модел друштвеног структурисања и да је уместо до класне поларизације, дошло до умножавања припадника «средње класе». **Циклично враћање системске кризе у акутну фазу, напротив, увек изнова обнавља тенденцију «нестајања средње класе» то јест осиромашења ситне буржоазије.** У кризним ситуацијама већи део осиромашене ситне буржоазије се **окреће ауторитарним политичким партијама и покретима, у нади да ће ју они спасити од даљег пропадања у пролетаријат.** Већина високообразованих потомака радника и ситних и средњих сељака запослених у државном војном и административном апарату, **најсуровије се обрачунавају са покушајима градског и сеоског пролетаријата да се самостално организује** и избори за поправљање својих животних прилика, страхујући да би ова прерасподела друштвено створеног богатства утицала на смањивање надпросечних прихода и погоршавање животних прилика самих високообразованих потомака радника и ситних и средњих сељака.

---

⁴⁵¹ Mandel, E. 2009 «Socijalizam i budućnost»: 58.

⁴⁵² Bernstein, 1899/1920.

Приказ различитих тумачења пораста неједнакости у светским размерама између аналитичара пореклом из индустријски развијених и индустријски неразвијених земаља који смо извели на примеру теоријског спора између Бетелхајма и Аргирија у претходном поглављу, помаже нам да разумемо постојање различитих тумачења пораста неједнакости између привреда република и покрајина у оквиру Југославије. Аналитичари пореклом из индустријски развијенијих региона, који су историјски били колонија индустријски развијеније Аустроугарске империје и који су потом по лиценци западних компанија, пре свега Немачке и Аустрије, у оквиру „шрафцигерске индустрије“ као финални извозници имали више користи од тржишне оријентације, користе аргументацију сличну Бетелхајмовој (неједнака продуктивност и радна етика), а аналитичари пореклом из индустријски мање развијених региона који су историјски били колонија индустријски мање развијене Отоманске империје и који су због концентрације пољопривредне производње и екстрактивне индустрије у њима, остали у режиму централно контролисаних цена и трпели губитке у размени са царински заштићеним и скупим производима финалних извозника, користе аргументацију сличну Аргиријевој (неједнака размена).

Упркос заоштравању класног сукоба, ни у Југославији ни у свету није дошло до социјалне револуције нити генералног штрајка. Према Жоржу Сорелу генерални штрајк представља просветљујући мит милитантног синдикалног покрета⁴⁵³. Он мобилише револуционарну снагу пролетаријата, интензивира зближавање, покреће најплеменитија осећања и развија стваралачку класну свест и интуицију која се не може у потпуности вербализовати. Генерални штрајк изражава вољу радника да **непосредно и дуготрајно политички делују** водећи класну борбу за социјализацију контроле над средствима за производњу. Ова воља је уперена против владајуће класе и њених некомпетентних и бирократизованих идеолошких представника и посредника у погону и у парламенту, које су заинтересоване за корпоративистичко укидање класне борбе. И у Југославији и у свету, међутим, део подмлатка високообразоване ситне буржоазије, левицарски оријентисани студенти, организовали су 1968. године масовне протесте, окупације факултета и започели успостављање сарадње са радницима који су штрајковали. У Југославији су протести били усмерени против „црвене буржоазије“ у главним градовима Србије, Хрватске, Словеније и Босне и Херцеговине, месец дана после избијања

---

⁴⁵³ Sorel, G. (1908/1950) REFLECTIONS ON VIOLENCE.

масовног мајског протеста студената и радника у САД, Француској, потом у Немачкој и Италији против империјалистичког рата САД у Вијетнаму, те повећаних друштвених неједнакости и незапослености. Најрадикалније оријентисани учесници протеста у Југославији су захтевали доследно спровођење нормативног поретка социјалистичког самоуправљања против фактичког поретка партијског монопола, пораста друштвених неједнакости и тенденција рестаурације капитализма, те доследни развој самоуправног социјализма.⁴⁵⁴

Високообразоване ситнобуржоаске вође масе протестаната албанске⁴⁵⁵ народности у Приштини су исте године ограничиле своје захтеве на то да ова аутономна покрајина у оквиру Србије добије статус републике. Овакав захтев као први корак у стратегији издвајања из Србије и отцепљења од Југославије, правдали су стварањем институционалних претпоставки за заустављање повећавања јаза у односу на индустријски развијеније делове Федерације, укључујући тзв Централну Србију. Део интелигенције српске националности као што су Добрица Ћосић и Јован Марјановић, на Четрнаестој седници ЦК СКЈ Србије одржаној 29. маја 1968. године, критиковао је захтев албанских вођа за сувереношћу покрајине као републике као албаноцентристички иредентизам и сепаратизам. Упозорили су на случајеве притисака власти и албанског становништва на иселјавање не-Албанаца⁴⁵⁶, на масовне имиграције Албанаца из Албаније, потискивања са руководећих места не-Албанаца, непоштовања законитости. Тенденцији већине комуниста из других република али и Србије саме, да критикују само србијански бирократски централизам и шумадијски партикуларизам, супротставили су поред критике албанског сепаратизма и критику до тада прећуткиваног мађарског национализма и сегрегационизма, као и критику војвођанског бирократског аутономаштва или „војводства“ са границама на Сави и Ду-

---

⁴⁵⁴ Попов, Н. (2008) ДРУШТВЕНИ СУКОБИ-ИЗАЗОВ СОЦИОЛОГИЈИ; Томић, Ђ. Атанацковић, П. (2009) ДРУШТВО У ПОКРЕТУ – НОВИ ДРУШТВЕНИ ПОКРЕТИ У ЈУГОСЛАВИЈИ ОД 1968 ДО ДАНАС: 29–64;66–106.

⁴⁵⁵ У овом раду ћемо користи назив ове „народности“ из последњег пописа 1981. у којем су учествовали њени припадници, не улазећи у спорове око примерености употребе посрбљеног изговора „Шиптар“ изворног назива ове локално већинске „националне мањине“ у оквиру Аутономне покрајине Косово и Метохија у оквиру Републике Србије (АПКИМ). Ова покрајина се налази под протекторатом Уједињених нација од 1999. године у складу са резолуцијом 1244. а њено иредентистичко руководство уз подршку САД и других западних земаља војно организованих у НАТО, настоји да добије признање независности од већине чланица ОУН.

⁴⁵⁶ Тек након две деценије су објављени резултати истраживања сеоба Срба и Црногораца са Косова и Метохије у Петровић, Р, Благојевић М.(1989).

наву⁴⁵⁷. Руководство ЦК Србије је осудило све тврдње о неповољном положају Србије у федерацији због јачања националистичког етатизма руководства покрајина и других република кроз јачање атрибута државне суверености, као клеветничке и националистичке испаде⁴⁵⁸.

У главном граду Чехословачке су исте 1968. године трупе СССРа и Варшавског пакта поново скршиле покрет за реформисање сталјинистичке варијанте „реалног социјализма“, представљајући га као покрет за рестаурацију капитализма. Као одговор на агресију Варшавског пакта у Југославији су организоване јединице територијалне народне одбране са повременим практичним вежбама за оспособљавање одраслог становништва да испуни своје право и дужност да се одупре сваком спољашњем агресору. **Супротно планираној намени одбране од спољашње агресије, јединице територијалне одбране су постале основа стварања (пара)војних формација** по федералним јединицама савезне државе пред грађански рат почетком последње деценије двадесетог века.

На саветовању југословенских економиста 1970. године на Охриду су тзв „**доходаши**“ међу југословенским економски образованим комунистима, тако прозванима на основу својег тумачења трансформације вредности у доходну цену⁴⁵⁹, критиковали покушаје тзв. „**профиташа**“ да реше проблем гушења самоуправљања од стране етатистичког система планирања путем препуштања алокације ресурса деловању тржишта на формирање просечне профитне стопе, као опасне за развој социјалистичких односа. Успели су да придобију врховно руководство СКЈ да прекине са тржишним реформама и крене путем „демократизације планирања на самоуправним темељима“.

3.2.3.3. Трећа фаза институционализације самоуправљања: 1971–1979. година

Покушај радника штрајкача и социјалистички оријентисаних студената да својим протестним активностима с краја 1960тих година и иновативним облицима удруживања и сарадње, мимо бирократизоване партије и синдиката, доследно реализују социјалистичке са-

---

⁴⁵⁷ Петрановић Б. (1994). УНУТРАШЊЕ И МЕЂУНАРОДНЕ ПРЕТПОСТАВКЕ РАСПАДА ДВЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ – НАЦИОНАЛНИ СУКОБИ И ПРОМЕНЉИВОСТ МЕЂУНАРОДНОГ ПОЛОЖАЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ КАО УЗРОЦИ СЛОМА: 135.

⁴⁵⁸ Перовић, Л. (1991) ЗАТВАРАЊЕ КРУГА: 84.

⁴⁵⁹ У Србији је најпознатији „доходаш“ међу економистима био Миладин Кораћ (видети Кораћ, М.(1964) АНАЛИЗА ЕКОНОМСКОГ ПОЛОЖАЈА ПРИВРЕДНИХ ГРУПАЦИЈА НА БАЗИ ДОХОДНЕ ЦЕНЕ И ЦЕНЕ ПРОИЗВОДЊЕ).

моуправне односе и планирање одоздо, није успео. Пошто је Тито демагошки похвалио 90% студената да су у праву, протест је завршен. Током наредних година, међутим, део најактивнијих студената је осуђен због „непријатељске делатности“. Део професора и асистената, који су подржали и према перцепцији власти предводили студентски бунт, а који су према самоперцепцији у то време били хуманистичке критичке марксистичке теоријскоидеолошке оријентације, отпуштени су са Филозофског факултета Универзитета у Београду. Истовремено је са Факултета политичких наука потекла иницијатива за враћање марксизма на универзитет у облику обавезног општеобразовног предмета, уз образложење да је марксизам у претходном периоду био «протеран» са њега. Студенти и професори који су подржали студенте на Универзитетима у Загребу и Љубљани остали су без затворских казни и отпуштања.

Комбинујући селективну репресију над вођама протеста и формалноправно ширење самоуправних права под фирмом демократизације и децентрализације, федерална «политократија» се окренула «нормативно-идеолошкој елаборацији» самоуправљања и с времена на време ка «политичким кампањама». «Политократија» је овом комбинацијом репресије и институционалне реформе према мишљењу социолога Жупанова, обезбедила продужавање клиентелистичког савеза са мануелним радништвом⁴⁶⁰. Селективна репресија је допринела порасту корупције и дискредитације припадника владајуће партије заинтересованих за очување властитих привилегија у очима грађана који су се залагали за изналажење доследно самоуправних социјалистичких, или барем доиста праведнијих и солидарнијих, путева изласка из вишедимензионалне кризе, али нису успели да се самостално политички и синдикално организују за артикулацију својег интереса на југословенском нивоу.

Уредници зборника докумената о самоуправљању у Југославији⁴⁶¹, трећи период у институционализацији самоуправљања су назвали „**Систем самоуправног удруженог рада**“. Почетак ове фазе нормативне институционализације самоуправљања је смештен у 1971, када су усвојени уставни амандмани од XIX до XLII на Устав из 1963. Тим допунама постојећег Устава, кориговано је између осталог доживотно председништво Јосипа Броза Тита уведено уставом из 1963.

---

⁴⁶⁰ Županov, J. (1983) MARGINALIJE O DRUŠTVENOJ KRIZI; (1985) SAMOUPRAVLJANJE I DRUŠTVENA MOĆ.

⁴⁶¹ Бошковић, Б, Дашкић, Д. ур. (1980) САМОУПРАВЉАЊЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1950–1980 – ДОКУМЕНТИ РАЗВОЈА.

године, организовањем председништва са по једним представником из сваке републике и две аутономне покрајине. Овим амандманима је довршено припремање терена⁴⁶² за доношење још једног основног правног акта, Устава СФРЈ 1974. године, као и Закона у удруженом раду (ЗУР) изгласаног 1976. године (Закон о удруженом раду, 1988).

Основна одлика овог периода нормативне институционализације самоуправљања јесте тенденција **растуће аутономије и аутаркичности** како основних економских јединица («основних организација удруженог рада», ООУР), тако и политичко територијалних заједница, конститутивних република и аутономних покрајина. Прокламована намена ових правних аката била је да спрече тенденције отуђивања «вишка рада» или дохотка од радних људи и даље развијање „демократизације“, „децентрализације“ и «де-етатизације», искључивање склоности политичких представника да се одвоје од «радних људи и грађана» који су их изабрали. Децентрализација спроведена у крупним системима и предузећима, тржишно осамостаљивање ООУР и проширивање њихових аутономних права одлучивања о кључним питањима, представљено је као средство развлашћивања технократије у крупним предузећима и осамостаљеним профитно оријентисаним банкама.

У свим правним актима, од Уставних амандмана 1971, преко Устава 1974, па до Закона о удруженом раду из 1976, прокламовано је власништво целокупног друштва над основним средствима за производњу и инфраструктуром и наглашено да нико не може да стекне право приватног власништва на друштвеним средствима. Друштвена средства су услов и материјална основа рада у ООУРима и другим организацијама удруженог рада, радним заједницама, самоуправним интересним заједницама (СИЗ) као облицима слободне размене рада и усаглашавања интереса радних људи и грађана, произвођача и потрошача, давалаца и корисника услуга, као и друштвено политичким заједницама (ДПЗ) до нивоа република. Раднички савети и сви запослени у оквиру самоуправних организација удруженог рада у производњи и јавним услугама и сви грађани у оквиру самоуправних интересних заједница (СИЗ), комуна и других територијалних друшт-

---

⁴⁶² „Припремање терена“ за устав из 1973. непосредно је започело усвајањем „конфедерализујућих“ амандмана на Устав из 1963. године (види одељак 3.2.3.2.). Важно је да се на овом месту подсети да је тенденције преображавања „децентрализације“ у „дезинтеграцију“ уочио и критиковао харизматски вођа владајуће партије већ раних шездесетих година двадесетог века (видети одељак 3.2.3.1.), као и да је две варијанте „буржоаског национализма“, сепаратизам и централизам, уочио и критиковао члан ужег руководства владајуће партије Борис Кидрич већ 1946. и 1947. године (видети одељак 3.2.2.)

вених заједница, према манифестним прокламацијама правних аката је требало да непосредно управљају и уживају плодове употребе друштвеног власништва у одговарајућим предузећима, установама и комунама. Замишљено је да се уместо механизма и критеријума тржишне робне производње успостави систем планирања утемељен на самоуправним споразумима и друштвеним договорима између радничких савета различитих предузећа и ванпривредних делатности, преко делегата у самоуправним већима скупштина општина и република. Раднички савети и скупштине друштвено политичких и интересних заједница, **нису имали право на *abusus*, односно да отуђе кроз продају или на други начин униште друштвену својину.** Они су напротив имали правну обавезу да увећају друштвено власништво које користе за будуће генерације. Другим речима, постојала је барем формалноправна уставна једнакост у приступу средствима за производњу, инфраструктури и природним изворима у заједничком друштвеном власништву. Ни у овом периоду институционализације самоуправљања, међутим, није постигнута сагласност свих припадника друштва о критеријумима управљања друштвеном имовином и прихватљивим распонима личних прихода приликом расподеле дохотка од колективне употребе друштвене имовине на основу првенствено квантитета и квалитета радног доприноса.

Као и у случају уставних одредаба које су такође представљене као нормативно средство постизања већег степена демократизације кроз децентрализацију процеса одлучивања о друштвеној репродукцији, тако и одредбе ЗУРа не само што нису допринеле остваривању прокламованог циља демократизације, него су напротив **допринеле продубљивању процеса дезинтеграције великих привредних и технолошких система, затварања удруженог рада у оквиру република, покрајина и општина, као и заоштравању проблема прокламоване расподеле према резултатима рада, у условима убрзаног претварања прокламоване друштвене својине у разне облике групне приватне својине.** На савезном нивоу сложеног система самоуправне планске координације, као и у претходним фазама формалноправне институционализације самоуправних односа, изостала је институционализација односа самоуправног споразумевања, удруживања и друштвеног договарања између ООУРа, СИЗова и ДПЗа преко делегата, који је требало да ограничи дезинтегративне ефекте неједнаке тржишне размене. **Договарање се углавном свело на преговарање извршних органа република и аутономних покрајина,** који су често завршавали и без постизања сагласности о решењима проблема равномернијег

развоја читаве земље. Фрагментација и неефикасност одлучивања и управљања у друштву и држави допринели су продубљивању неједнакости у дохоцима предузећа и региона. У условима високе инфлације и растуће задужености, самоуправни договори и споразуми нису испуњавани.

Амандмани из 1971. године су даље заострили проблем одсуства финансијске координације на нивоу савезне државе. Уставни амандмани су наине омогућили да „републичке филијале Народне банке постану посебне установе, чиме је практично дошло до **федерализације монетарног система** јер је велики део ингеренција Народне банке пренесен на њих. Уставом из 1974. установљен је Савет гувернера као главно тело за вођење монетарне политике, барем на папиру. Њега су чинили гувернери свих републичких и покрајинских народних банака и гувернер Народне банке Југославије који су одлуке морали да донесу једногласно (покушајте ви да се договорите у друштву од 9 људи у који биоскоп да идете, па ћете видети да је тешко а камоли када се прича о мерама монетарне политике). Међутим, Савет гувернера је своје одлуке морао на аминовање да достави Савезном извршном већу и Скупштини СФРЈ па је тако заправо Савет могао само да одлучује о инструментима монетарне политике а не о њој самој. Пошто тако Народна банка није могла да контролише републичке и покрајинске банке којима је морала да даје кредит, па је у целој земљи долазило до претеране експанзије новца и кредита, што је доводило до сталне инфлације, а начин одлучивања је онемогућавао вођење рестриктивне монетарне политике јер извршне власти република то нису дозвољавале⁴⁶³. Дошло је до слабљења финансијске дисциплине, упада у платни промет штампањем новца без покрића у републичким банкама и издавањем меница без покрића. Дошло је и до све већег дефицита платног биланса и претераног задуживања у иностранству, све зарад мегаломанских инвестиција често у дуплиране капитално интензивне металуршке и енергетске капацитете без обезбеђених локалних сировина, предимензионирања прерађивачких индустрија и запостављање базичних индустрија, а с циљем „заокруживања“ републичких, покрајинских и општинских привреда у самодоволне привредне целине. Међу ретким случајевима разоткривеног преусмеравања и незаконите употребе државне и друштвене имовине у СФРЈ, који су због подчињености судова утицају политичара из врха републичких и покрајинских извршних комитета СКЈ остали недовољно

---

⁴⁶³ Club von Neumann, 2012.

расветљени и кажњени, најпознатије су «афере» сарадње словеначке тајне полиције у шверцу цигарета за повећање девизних резерви Љубљанске банке, „Агробанке“ у Србији, „Ине“ у Хрватској, „Агрокомерца“ у Босни и Херцеговини, и друге.

Усредсређивање на интересе руководства и високообразоване ситне буржоазије појединачних република и покрајина без узимања у обзир интереса већине југословенских грађана, пропраћено је напуштањем сваког општег планирања пропорционалног привредног, политичког и културног развоја југословенског друштва као целине. Продужавање одсуства инјекција инвестиционих средстава из иностранства у облику бесповратне помоћи већ од средине шездесетих година двадесетог века, као и координације инвестиционе политике на савезном нивоу, довело је до ситуације да се руководства предузећа, општина, република и покрајина по свом нахођењу задужују код иностраних приватних банака. Инострана задуженост је порасла са 3177 милиона долара 1971. на 15232 милиона долара 1979. Захваљујући солидним девизним приходима и током седамдесетих година двадесетог века (од 2560 милиона долара 1971. године до 10 280 милиона долара 1979. године), степен задужености у овој деценији ни једне године није ни достигао 30%. **Погоршала се међутим структура отплате кредита**, са порастом удела трошкова плаћања све виших камата у односу на трошкове отплате главнице дуга са око 1/3 на 1/2 укупних трошкова⁴⁶⁴.

Због пропуста да се уставно регулишу самоуправне институције на федералном нивоу попут свејугословенског радничког савета, у Југославији се **процес децентрализације, демократизације одлучивања и „одумирања државе“**, **зауставио на нивоу конститутивних република и покрајина**. Републичка и покрајинска партијска, државна, привредна и идеолошка руководства су се окренула изградњи република и покрајина као држава. У одсуству савезног политичког центра за доношење планских друштвених договора о јединственим основним регулативним параметрима економске, првенствено инвестиционе политике према привредним секторима и регионима, југословенска привреда се дестабилизovala и наставила да се убрзано дезинтегрише. Пословни успех је почео да највише зависи од разних облика ренте, арбитрарних одлука државних апарата и од финансијских спекулација, него од резултата производног доприноса. На идеолошком плану значајан део високо образоване ситне буржоазије је у свим републикама и покрајинама давао свој

---

⁴⁶⁴ Југославија 1918–1988: 148.

допринос покушају преусмеравања друштвеног незадовољства широких слојева становништва са домаћих властодржаца на оне из већ развлашћеног савезног врха, али пре свега на властодршце па и целокупан народ других република и покрајина, оптуживаних за централизам, сепаратизам или иредентизам.

Високи степен децентрализације у југословенској федерацији се није могао избећи имајући у виду историјски проблем етничких и националних разлика продубљених неједнаким местом република и покрајина са високом концентрацијом припадника појединих етничких и националних групација у домаћој и међународној подели рада. Имајући у виду незадовољство припадника појединих етничких и националних групација решавањем питања равноправности народа и народности током трајања Краљевине Југославије, у основне принципе свих устава социјалистичке Југославије је ушла одредба о слободном удруживању конститутивних народа на основама принципа равноправности и права на самоопредељење до отцепљења. Прогресивно растући степен децентрализације, кулминирао је седамдесетих година двадесетог века укидањем практично свих институција управљања репродукцијом југословенског друштва као целине, те учвршћивања механизма контроле републичких и покрајинских протобуржоазија у настајању, над процесом присвајања вишка вредности у ограниченим оквирима одговарајућих републичких и покрајинских „националних“ привреда, с друге. Све је више слабила сарадња и солидарност између предузећа, региона, покрајина и република.

Све ово је довело до интензивирања манифестовања друштвених, у крајњој линији класних сукоба, у национално обојеним облицима изражавања. На почетку седме деценије двадесетог века, најмасовнији такав сукоб је познат као **«хрватско пролеће»**. Побуњени Хрвати су захтевали током **1971.** да се промени назив службеног језика из српско-хрватског или хрватско-српског у хрватски, да се редedefинише држава Хрватска тако да се више не помињу Срби као конститутивни народ и смањи њихов удео у републичкој администрацији пропорционално њиховом учешћу у становништву, а да се повећа удео Хрвата у савезној администрацији са 7% на 22% пропорционално учешћу у укупном становништву, као и да у складу са «чистим рачунима» међу републикама и покрајинама, у Хрватској остане више девиза од туризма уместо да оне одлазе у неразвијене крајеве изван Хрватске, те да Хрватска аплицира за учлањење у Уједињене нације. Наредну годину су обележиле теро-

ристичке акције из емиграције убачених усташких диверзаната⁴⁶⁵. Најгласнији заговорници «националних интереса» у Хрватској, барем међу комунистима као што су Мика Трипало и Савка Дабчевић-Кучар који су о томе писали у својим мемоарима⁴⁶⁶, уклоњени су са руководећих положаја, након Титовог одступања од првобитне подршке већини њихових захтева и подсећања да су Срби у Хрватској потврдили статус конститутивног народа током Народноослободилачке и антифашистичке борбе⁴⁶⁷. Ускоро ће се показати да је удаљавање неколико комунистичких руководилаца националистичке оријентације са руководећих партијских и државних положаја и у другим републикама, као што су Стане Кавчич у Словенији и Крсте Црвенковски у Македонији, било само привремено у одговарајућим републикама. Марко Никезић и Латинка Перовић су ускоро смењени у Србији такође након Титове интервенције, мада су се управо они супротстављали „великосрпском централизму“ и нису пружали отпор конфедерализацији Југославије, за коју су се залагали Тито, Кардељ и Бакарић. Ово врховно руководство СКЈ је у Марку Никезићу и Латинки Перовић препознало идеолошке предводнике и савезнике све снажније српске „техноструктуре“, моћних директора крупних банака и спољнотрговинских корпорација, па се одлучило да у насталој борби за власт у Србији подрже, на први поглед необјашњиво, управо ону фракцију у оквиру СК Србије која је важила за „централистичку“ и „конзервативну“.

На основу изјава самих актера ових збивања као што је Драгослав Дража Марковић, стиче се утисак да су највећи степен самокритичности у борби против «великосрпства» и «националшовинизма»

---

⁴⁶⁵ Немачки новинар Ерих Шмит Енбом у својој књизи РАТНИК ИЗ СЕНКЕ тврди да је Иван Крајачић Стево, високи функционер југословенске цивилне тајне полиције, који је шездесетих година у договору са Титом припремио „доказе“ о прислушкивању за Брионски пленум, свргавање Александра Ранковића са руководећег места у служби и уклањање свих југословенски оријентисаних припадника службе, у сарадњи са немачком тајном службом Bundesnachrichtendienst (BND), заинтересованом за повратак Немачке на Средоземље, током седамдесетих и осамдесетих година припремио »помирење усташа и комуниста«. Према Енбовим налазима, Иван Крајачић Стево је издавао југословенске пасоше припадницима усташке екстремистичке емиграције и запошљавао у тајној цивилној и војној служби, дипломатији и другим структурама власти и опозиције, проверене хрватске националисте и сепаратисте као што су Јосип Манолић, Јосип Бољковац, Фрањо Туђман, Стипе Месић, Дражен Будиша и Иван Звонимир Чичак (Eenboom, E. S. (1995) DER SCHATTENKRIEGER, KLAUS KINKEL UND DER BND.)

⁴⁶⁶ Tripalo, M. (1990) HRVATSKO PROLJEĆE.; Dabčević-Kučar, S. (1997) 71: HRVATSKI SNOVI.

⁴⁶⁷ Bilandžić, D. (1999) HRVATSKA MODERNA POVIJEST. Zagreb: Golden marketing: 553–628.

у својим редовима, показивали делови партијског и државног руководства Србије, наизменично постављајући а затим повлачећи са дневног реда републичких и савезних органа проблематику уставног статуса покрајина у Србији у тзв. «Плавој књизи»⁴⁶⁸. Садржај уставних амандмана из 1971. и потоњи устав из 1974., међутим, испунио је захтеве заговорника «националних интереса» за високим степеном самосталности република у односу на федерацију и две покрајине у односу на Србију. Устав СФРЈ из 1974. године је у складу са захтевима смењених вођа националистичких покрета омогућио јачање самосталности република, децентрализацију финансијског, девизног пословања и спољње трговине, признање Муслиманима статуса конститутивног народа, а аутономним покрајинама Косова и Војводине у саставу Србије, статуса квази република.

Одмах је почело да се показује да су ова екстремно конфедеративна уставна решења онемогућавала функционисање неких битних институција на целом простору не само Републике Србије, него и СФРЈ као целине, с обзиром да су републике и покрајине у складу са принципом обавезног постизања консензуса, фактички имале право вета. На нивоу република и аутономних покрајина ојачали су и учврстили су се на власти друштвени носиоци партикуларистичких и сепаратистичких тенденција. Истовремено се готово изгубио утицај оног дела припадника врховне савезне бирократије који је интерес за централизацијом одлучивања на савезном нивоу заодевао у легитимацијску идеологију суверенитета произвођача самоуправљача на савезном нивоу.

Важно је да на овом месту подсетимо да, мада су ове дезинтегративне тенденције дошле до пуног израза у осмој деценији двадесетог века, на опасност од њиховог развоја упозорио је Борис Кидрич још 1950. године. Кидричева идеја о свејугословенском радничком савету, као средству конзистентне самоуправне вертикалне интеграције произвођача, никада није остварена. Остварило се, међутим, његово предвиђање да ће децентрализација оперативног управљања општеномним власништвом по републикама, без самоуправног удруживања непосредних произвођача у оквиру радничког савета на савезном нивоу, опасно одложити процес преображавања државног власништва у општеномним власништвом под управом слободно удружених произвођача, с једне стране, а да ће се елементи републичког државно капиталистичког власништва, које је партикуларистичко према целини а бирократско централистичко према радним

---

⁴⁶⁸ Михајловић, Б. (2008) „Сведоци распада: Драгослав Марковић – Дисконтинуитет“.

колективима, појавити и јачати, с друге стране⁴⁶⁹. У СКЈ је ојачала струја која се залагала за децентрализацију управљања и јачање тржишних елемената привређивања до нивоа република и покрајина у односу на струју која се залагала за централизацију управљања и планирања на савезном нивоу.

СКЈ се све више преображавао из главног чиниоца интеграције социјалистичке и вишенационалне Југославије у важан унутрашњи фактор њене дезинтеграције⁴⁷⁰. Аргументација чланова СКЈ и «националиста» изван СКЈ поводом спора о томе ко кога израбљује у Југославији готово да се више није међусобно разликовала у оквиру појединих република, зато што је одговор на ово питање почео да зависи пре свега од етничке припадности одговарајућег комунисте или националисте, а не од њихових различитих идеолошких опредељења. Ова **трајна сличност аргументације комуниста и националиста** у Југославији говори у прилог тезе да високообразована ситна буржоазија, мада способна да артикулише супротне теоријско-идеолошке стратегије преобликовања доминантних друштвених односа, има тенденцију да **у околностима малобројности предузетничке, трговачке и банкарске буржоазије, преузме вођство у остваривању кључног интереса сваке буржоазије, да покуша да формира националну државу** односно стави под своју контролу национално тржиште.

Уставно консолидовање руководеће идејне улоге СКЈ и ротација председника руководства република и покрајина на месту председника Председништва према „етничком кључу“, није спречило развијање дезинтегративних тенденција. Дошло је до изразите диференцијације чланова СКЈ према националној припадности, нарочито након одласка са функције и умирања партијских кадрова који су учествовали у Народноослободилачком и социјалистичком покрету. Непостојање самоуправних институција на савезном нивоу, довело је до институционализације некоординисане конфедерализације савезне државе и до блокаде одлучивања на нивоу федерације.

Због задуживања у иностранству, било је могуће да удео личне потрошње у друштвеном производу остане на високом нивоу од 0,54% од почетка до краја осме деценије двадесетог века⁴⁷¹. Неefикасној употреби домаћих и позајмљених финансијских сред-

---

⁴⁶⁹ Кидрич, новембар 1950/1985 т. 5: 163–166.

⁴⁷⁰ Вратуша, 1993а; Вратуша, В. (1993а). «Протагонисти својинске трансформације у друштвеним системима источне, централне и југоисточне Европе с посебним освртом на случај Југославије»: 54.

⁴⁷¹ ЈУГОСЛАВИЈА 1918–1988, 87.

става за улагање у основне производне капацитете допринело је по мишљењу економиста «профиташа» потцењивање вредности средстава за производњу, то јест цене фиксног капитала⁴⁷². Последица свега овога било је опадања просечних годишњих стопа раста индустријске производње у односу на претходну деценију, успоравање раста запослености, пораст незапослености, продубљивање структурних неусклађености, пораст дефицита у трговинској размени са иностранством. У овим околностима растући број незапослених је почео да емигрира у Западну Европу у својству «гостујућих радника». Тако је у Југославији 1971. године већ 20 посто радно активног становништва радило у иностранству, док је у земљи проценат незапослених у односу на укупно запослене порастао са 7% 1971. на 13,6% 1979 (уп. Табела 4).

На први поглед статистички подаци о годишњим стопама индустријског раста у Југославији током осме деценије нису слаби, пошто се осим 1973. године нису спустиле испод 5% (Табела 4), док је у земљама Европске организације за безбедност и развој у тој деценији просечна годишња стопа раста износила 3,8%, између осталог због избијања „нафтне кризе“.

Југословенска привреда, међутим, постајала је све више апстракција без садржаја. Тежња републичких руководстава индустријски најразвијенијих република Словеније и Хрватске да заокруже национална тржишта за акумулацију националног капитала, све их је више наводила на стратегију одвајања од најсиромашнијих република како би тиме укинули прерасподелу у корист неразвијених. **Фондом за развој неразвијених подручја су били незадовољни како главни даваоци тих средстава, тако и примаоци.** Даваоци су сматрали да превише издвајају за те сврхе без права контроле над њиховом употребом. Критиковали су нарочито појаву да су примаоци средстава за развој неразвијених у срединама са високом стопом незапослености, улагали превише у бирократски апарат и у капитално интензивне енергетске пројекте и престижне објекте као симболе културне особености и државности, тако да је проблем недовољне запослености радника, придошлих са села у градове привучених већом зарадом, уместо да се смањи, постајао све већи. Примаоци помоћи су на против тврдили да је помоћ недовољна и да су привреде друштвено-политичких заједница из којих долазе жртве неједнаке размене.⁴⁷³

⁴⁷² Vanek, J., Jovičić, M. (1975) "The Capital Market and Income Distribution in Yugoslavia".

⁴⁷³ Bashota, N. (1982) „Uvodna razmatranja o strukturalnoj orijentaciji i ubrzanom razvoju nerazvijenih“: 28–42; Kim, S. (1982) „Razvoj nerazvoja – Primer Kosova“: 53–74.

Табела 4									
Стопе раста индустријске производње 1971–1979									
(ланчани индекси)									
(СТАТИСТИЧКИ ГОДИШЊАК СФРЈ 1985: 528)									
становништво старије од 10 година, неписмени, (не)запослени									
и чланови представничких/самоуправних тела разних нивоа (у хиљадама)									
(Југославија 1918–1988: 38–39; 70–73; 31–34)									
година	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
стопа	10	8	6	11	6	3	9	9	8
станов 10 г+	16896								
неписм.	2550								
НК+ПК						1571			
КВ+ВК						1600			
ниже с+сред						1053			
више+ високо						817			
запосл.	4033	4210	4306	4514	4758	4925	5148	5383	5615
незап.	291,3	315,3	361,6	448,6	540,1	635,3	700,4	735	762
сав. скупшт.				0,308				0,308	
Р-АП скуп.				1875				1,915	
општ. скупшт.				49				50	
СИЗ			1,1		3,44	4	4,1	4,6	4,7
МЗ			93		108			235	

На основу података из Табеле 4, можемо да закључимо да је на почетку осме деценије двадесетог века најпозитивнија тенденција била **даље смањивање удела неписмених** у укупном становништву старијем од 10 година **на 15%**, као претпоставка сваког учешћа запослених у одлучивању на радном месту и у друштвено-политичким заједницама. Статистички подаци са одговарајућих избора сведоче да је средином осме деценије (1976.) дошло и до **дуплирања учешћа запослених у раду радничких савета** са 5% 1965. године **на 11,5%**. Ово нагло **повећање је последица како успореног пораста броја запослених, тако и наглог пораста броја основних организација удруженог рада** у којима су образовани раднички савети (са 6746 на 22151), као и броја мањих организација у којима су сви запослени били истовремено и чланови радничког савета (са 1509 таквих

организација 1965. на 8996 1976). Ово четворостручење броја самоуправних организација и заједница у условима привредне стагнације, представља првенствено последицу формалноправних одредаба **Закона о удруженом раду из 1976.** године, донетих у име даље децентрализације одлучивања и повећавања учешћа запослених и грађана у самоуправним телима. Овај циљ је у квантитативном смислу постигнут и у погледу повећавања учешћа жена у образованим радничким саветима са 17,4 на 26,5%, односно са 28,4 на око 40% у мањим радним организацијама. У раду скупштина свих нивоа 1978. године у својству делегата у друштвено-политичким заједницама, интересним и месним заједницама, учествовало је укупно још око 292 хиљаде људи, или још око 5% свих запослених, скоро 4% више него 1965. године. На крају осме деценије двадесетог века је тако чак **сваки шести запослени био ангажован у неком самоуправном телу.** У осмој деценији двадесетог века достигнут је **квантитативни максимум** ширења учешћа радно активног становништва у самоуправним телима. У случају доследне примене ротације у њима, могло се очекивати да ће током својег радног века сви грађани у радном добу барем једном учествовати у доношењу одлука у барем неком самоуправном телу. Ваља уочити, међутим, да није постигнут циљ повећавања **учешћа младих у активностима радничких савета,** пошто се оно **чак смањило** у мањим радним организацијама са 23% 1965. године на 11% 1976. године (Југославија 1918–1988: 34). Ово смањење учешћа младих у радничким саветима одражава чињеницу да је младима постало све теже да се запосле у основним организацијама удруженог рада, као и да су у све већем броју запослење почели да траже у иностранству.

На међународном плану осму деценију двадесетог века је обележило настојање руководства бивших и актуелних колонијалних сила на челу са САД, да привуку у своју сферу утицаја руководства Југославије и што више земаља чланица Варшавског пакта, као и руководства новоослобођених земаља у којима је спроведена национализација природних богатстава, чијем тржишту, јефтиној а релативно образованој радној снази и сировинама су изгубили директан приступ након Другог светског рата и деколонизације. Као пример наведимо да је Југославија на основу споразума Вили Бранта и Тита на Брионима 1974. године добила последња бесповратна средства у облику делимичне наплате ратне штете од Немаца. Своје настојање да поврати изгубљене предности класичног колонијалног система, финансијски капитал западних земаља је спроводио највише у почетку седамдесетих година преко **понула релативно повољних**

државних дугорочних зајмова. Руководства Другог и Трећег света су подизала зајмове ради финансирања инвестиција у инфраструктуру и индустријализацију. Руководства Првог, капиталистичког света, била су принуђена да дају понуду релативно јефтине кредите, услед презасићености њихових тржишта робом широке потрошње и немогућности да се у оквирима тих тржишта са профитом обави производно инвестирање вишка тзв. петро долара. Овај вишак долара је настао тако што су **земље извознице нафте организоване у ОПЕК након одлуке о повећању цена нафте у два наврата у првој половини седамдесетих година, стечене доларе уложиле у западне банке.** Тада је руководство приватне банке финансијске олигархије САД под именом Федералне резерве, због растуће потрошње и финансирања рата у Вијетнаму, инфлације, платног и трговинског дефицита и пада покривености златним резервама америчког долара као светског средства плаћања за време председника Ричарда Никсона, одлучило 15. августа 1971. да **одустане од златног покрића америчког долара**⁴⁷⁴. Напуштање златног стандарда изазвало је снажне инфлаторне тенденције глобалних размера. Дошло је до праве експлозије финансијских шпекулација банака и институционалних инвеститора на олигополистички диригованом светском тржишту фиктивних хартија од вредности. Задуженост земаља тзв. Другог и Трећег света је врло брзо расла, а приспеле рате за отплату кредита су почеле да одузимају све већи део њиховог бруто домаћег производа и прихода од извоза већ средином осме деценије двадесетог века.

Кључ за разумевање међународних односа снага капитализма и самопрозваног социјализма седамдесетих година двадесетог века представља и долазак **Денг Ксиаопинга** на чело колективно односно групно власничке класе у Кини после смрти председника Мао Цетунга 1976. године. Под паролом да није важно које је боје мачка уколико добро лови мишеве, подстакао је увођење тржишно оријентисаних реформи. Од 1978. године почела је политика изградње „социјализма кинеских боја на два колосека“. Први колосек је укључивао деколективизацију пољопривреде, подстицање развоја приватних предузетника, „отварање врата“ према страном капиталу у приобалном подручју Кине, а од краја осамдесетих година и приватизацију индустрије која је била у државном власништву, напуштање контроле цена и заштитних царина. Други колосек је с друге стране подразумевао очување руководеће улоге комунистич-

---

⁴⁷⁴ Frum, D. (2000). HOW WE GOT HERE: THE '70S.

ке партије и државног монопола у стратешким областима привреде попут банкарства и енергетике, те повремено кажњавање локалних партијских и привредних руководилаца који су претерали у узурпирању државне имовине, уз поновно увођење мера социјалне и здравствене заштите и егалитарније расподеле након побуна становништва, нарочито у унутрашњости земље услед растућих неједнакости⁴⁷⁵. Политика отварања и спектакуларно високе стопе привредног раста од око 10% годишње, **тесно су повезале најбројнију јефтину а релативно образовану радну снагу на свету са системом светске капиталистичке привреде**. Ово је капиталистичком систему омогућило да привремено превазиђе кризу надакумулације у центру и поништи многе тековине тзв. државе благостања кроз **неолибералне привредне мере дерегулације и приватизације**.

3.2.3.4. Четврта фаза све отворенијег напуштања самоуправне легитимације: 1980–1988. година

Почетак четврте фазе све отворенијег и формалноправног напуштања нормативног, институционалног и легитимацијског система самоуправљања, не означава као у претходним фазама неки правни акт. Граничник у овом случају представља **биолошка чињеница да је 4. маја 1980. умро Јосип Броз Тито, доживотни председник СФРЈ и последњи симбол њеног јединства**. Јединство СФРЈ је у претходним фазама институционализације самоуправљања доведено у питање као што смо видели преображајем децентрализације у дезинтеграцију «код појединих наших људи», према речима самог Тита још марта 1962. године⁴⁷⁶. Наредне **1963.** године је према изборним подацима садржанима у Табели 3, **однос броја одборника/посланика у савезној скупштини и у скупштинама република, аутономне покрајине Војводине и аутономне области/покрајине Косово и Метохија износио 1:4** (670:2893) за разлику од ситуације тринаест година раније из периода већег степена централизације власти, када овај однос износио **1:3** (436:1487, Табела 1). Изборни подаци садржани у Табели 4. потврђују да је у осмој деценији дошло до још већег степена децентрализације законодавне власти, с обзиром да је однос броја посланика у савезној скупштини и у скупштинама аутономних покрајина Војводине и Косова и Метохије порастао са 1:4 1963 на **1:6** (308:1915, Табела 4). Годину дана након Титове смрти, на изборима одржанима 1981. године, овај однос између делегата

⁴⁷⁵ Brandt, L., Rawski, T. et all. (2008) CHINA'S GREAT TRANSFORMATION.

⁴⁷⁶ Зечевић, М. (1998): 31–32.

у савезној скупштини с једне стране, те у скупштинама република и аутономних покрајина, с друге, порастао је до својег максимума **1:7** (308:2151, Табела 5), да би се на изборима 1987. вратио на око **1:6** (308:1914, Табела 5) из осме деценије у којој је институционализована конфедерализација Југославије. Изабрани чланови колективног председништва СФРЈ и чланови Савезног извршног већа из шест република и две покрајине, који су се ротирали на положајима шефа државе и премијера, показали су недостатак визије, ауторитета, способности и воље да постигну сагласност не само о даљој изградњи самоуправног друштвеног и државног уређења, него ни о промени основа уређења, а на крају, најтрагичније, ни о мирном довршавању дезинтеграције федерације.

Привредне тешкоће, нарочито задуженост земаља Другог и Трећег света, укључујући Југославију, срозале су народе ових земаља у статус сличан дужничком ропству, када је финансијска олигархија која контролише Федералне резерве САД, Светску банку и Међународни монетарни фонд, одлучила почетком девете деценије двадесетог века да практично **преко ноћи смањи обим дугорочних јавних кредита и повиси каматне стопе на нове кредите код приватних банака** за отплату старих кредита. Након наглог повећања кредитне стопе 1980. године, у Југославији је дошло до пораста учешћа скупих кредита са каматом од преко 10% са 22% 1978. на 52% у 1982. године, док је удео јефтинијих кредита са каматом до 8% опао са 49% 1978. године на 26%. Са повишеним каматама, дуг је постало практично немогуће да се отплати, пошто су земље дужници само у облику камата у деветој деценији исплатиле суму која је неколико пута премашивала главницу дуга до 1980. године. Према подацима Народне банке Југославије дуг Југославије је порастао са 15 232 милиона долара 1979. године на 18 873 милиона долара већ наредне 1980. године и на 21 961 милиона долара 1987. године. Учешће трошкова за отплату камата на кредите у односу на трошкове отплате главнице је порасло са једне половине 1979. године на две трећине већ наредне 1980. године од укупних трошкова отплате кредита. Због стагнације девизних прихода осамдесетих година двадесетог века на нивоу од око 12 милијарди долара годишње, дошло је и до пораста задужености са 26% 1980. године на 42% девизних прихода⁴⁷⁷. Према подацима UNCTAD-а дуг свих земаља у развоју је у истоме периоду порастао са 160 на 424 и 1024 милијарде до-

---

⁴⁷⁷ Југославија 1918–1988: 147–148.

лара⁴⁷⁸. Становништво земаља дужника није могло да заради девизне приходе од извоза на светско тржиште услед рецесије која га је захватила. Међународни монетарни фонд је као услов одобравања репрограмирања кредита захтевао да централне банке држава дужника преузму гаранције за сва задуживања физичких и правних лица са њихове територије, да смање друштвену потрошњу и да укину све субвенције неликвидним предузећима.

Рецесивне и инфлаторне тенденције на глобалном и локалном плану, пропраћене су стагнацијом или негативним растом индустријске производње. У деветој деценији двадесетог века само је 1984. године стопа индустријског раста прешла 5% (Табела 5), док је у земљама Европске организације за безбедност и развој просечна годишња стопа раста такође била испод нивоа пожељног за стабилан раст и акумулацију капитала: 2,7%.

Ниске и од 1988. негативне стопе раста индустријске производње, пратио је у деветој деценији двадесетог века пад животног стандарда становништва, а даљи пораст сиромаштва и незапослености са 785499 лица која траже запослење 1980. године на 1128587 незапослених 1988. године, највише у Србији (535343) и Босни и Херцеговини (185456)⁴⁷⁹. У целокупној Југославији (а Србија се у свему налази близу средњих вредности), проценат незапослених у односу на укупно запослено становништво је у деветој деценији двадесетог века порастао са 13,6% 1979. (уп. Табелу 4.) на 16,3% 1988. године. (уп. Табелу 5.). Из овог општег тренда се донекле издвојила Словенија, са само 4564 незапослених, у којој су према истраживањима Косте Михајловића високи реални лични дохоци почивали не само на порасту продуктивности рада, него и на високим инвестицијама по запосленом и високом расту цена производа прерађивачке индустрије пласираних мањим делом у иностранству а већим делом у другим југословенским републикама, у којима су цене њихових кључних сировинских и енергетских производа биле контролисане и ограничаване⁴⁸⁰. Почетно планско смањивање раста индустријске производње у Србији, те „маказе цена“ између депресираних цена пољопривредних производа и енергената и високих цена царински заштићених производа прерађивачке индустрије, учврстиле су механизам увећавања разлике у степену индустријске развијености између Србије и

---

⁴⁷⁸ UNCTAD (1995) 1994: HANDBOOK OF INTERNATIONAL TRADE AND DEVELOPMENT STATISTICS: 326.

⁴⁷⁹ ЈУГОСЛАВИЈА 1918–1988: 70, 73.

⁴⁸⁰ Михајловић, К. (1990) РЕГИОНАЛНА СТВАРНОСТ ЈУГОСЛАВИЈЕ: 35,134.135.

Словеније: за 68% виша индустријска производња у Словенији него у централној Србији 1947. године, постала око 250% виша 1990. године⁴⁸¹.

Табела 5 Стопе раста индустријске производње 1980–1988. (ланчани индекси) (СТАТИСТИЧКИ ГОДИШЊАК СФРЈ 1991: 532) становништво старије од 10 година, неписмени, (не)запослени, (не)квалификовани, више и високо образовани и чланови представничких/самоуправних тела разних нивоа (у хиљадама) (Југославија 1918–1988: 70–73; 38–39; 31–34)									
година	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988
стопа	4	4	0	1	6	3	4	1	-1
стан. 10г		18725							
неписм		1781							
НК+ПК							1985		
КВ+ВК							1668		
ниже с+сред							2028		
више+ високо							1384		
запосл	5978	5966	6104	6222	6355	6516	6716	6866	6891
незапос	785	809	862	910	975	1040	1087	1081	1128
радн. савети			623		594		581		
савез. скуп		0,308						0,308	
скупш Р-АП		2,151						1,914	
скупш. општ.		50						53	
СИЗ	514	621	627	669	650	573			
МЗ		260		261					

Пораст процента лица која траже запослење у односу на укупно запослене са 13,6% 1979. године (уп. Табелу 4.) на 16,3% 1988. године (уп. Табелу 5.), пратило је враћање индекса реалног чистог дохотка 1986. године (однос између индекса номиналног чистог личног дохотка и индекса трошкова живота) на ниво из 1969. године⁴⁸².

Радници су све чешће реаговали на погоршавање животних услова организовањем штрајкова. Штрајкови су осамдесетих година двадесетог века били учесталији него „обуставе рада“ у претходним фазама нормативне институционализације самоуправљања,

⁴⁸¹ Оцић, Ч., (1998) ЕКОНОМИКА РЕГИОНАЛНОГАЗВОЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ: 137.

⁴⁸² Југославија 1918–1988: 82, Графикон 4–5.

али мање успешни у остваривању непосредних захтева штрајкача⁴⁸³. Важан разлог њихове мање успешности у деветој деценији у односу на претходне, јесте промена легитимацијске основе владајуће класе. Технократска фракција колективно односно групно власничке класе и најпредузимљивији делови бирократске фракције, све мање су настојали да макар глуме да се држе социјалистичке развојне оријентације, а све више су преко својих високообразованих идеолошких представника заговарали „тржишну рационалност“. Истовремено су своје јавномнењске манипулаторске способности преко масовних медија још отвореније и безобзирније наставили да примењују на **преусмеравање социјалног незадовољства** подређених и изабљиваних класа са себе, на припаднике других етничких и верских групација, као на конкуренте за све ређа радна места.

Померање социјалног незадовољства на национални план у претпоследњој деценији двадесетог века у најоштријем облику се опет испољило у Аутономној покрајини Косово и Метохија. Могућност коју су стекли руководиоци Албанци Уставом из 1974. да доносе законе, суде и управљају у покрајини КиМ без мешања руководства из тзв. «централне Србије», те да истовремено учествују с правом вета у доношењу закона и њиховој примени у Републици Србији, дало је нов подстрек масовном исељавању Срба са КиМ. Процентуално учешће Срба у укупном становништву КиМ је у периоду након доношења овог Устава спало са 24% на 13% 1981⁴⁸⁴. Под истим слоганом као и 1968. године, «Косово Република» 11. марта 1981. су избиле масовне демонстрације у Приштини. Демонстрације су поновљене 25–26. марта. Другог априла је Председништво СФРЈ увело ванредно стање. Савезни секретаријат унутрашњих послова је оформио савезне полицијске снаге у којима су учествовале у почетку и полицијске снаге из Словеније и Хрватске, у циљу заједничког супротстављања «контрареволуцији». Политичка платформа за деловање у смеру „развоја социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и сарадње на Косову“, прихваћена је на Двадесетдругој седници ЦК СКЈ 17. новембра 1981. Ова платформа и бројни други планови за заустављање емиграције Срба са Косова под притиском и помагање њиховог повратка нису спроведени. Пропуст званичних органа да ефикасно расветле и казне починиоце криминалног акта пресретања службеника Дома ЈНА у Гњилану српске народности Мартиновића на његовој њиви и набијања на разбијену флашу првог маја 1985.

---

⁴⁸³ Новаковић, 2011, поглавље „Штрајкови у Југославији од 1958. до 1990“.

⁴⁸⁴ Богдановић, Д. (1986) КЊИГА О КОСОВУ: 252.

године, постао је симбол званичног заташкавања међуетничких сукоба, безакоња и несигурности неалбанаца у овој српској покрајини⁴⁸⁵.

У околностима драматичног погоршавања услова живота људи и њихових односа, професионални истраживачки друштва су све отвореније формулисали предлог да се **отклони раскорак** између нормативног институционалног система југословенског социјалистичког самоуправљања, који је прописивао шта су раднички савети формално могли и шта је требало да чине, с једне стране, те стварног функционисања институционалног система «самоуправне социјалистичке робне производње», с друге стране. Социолози дугогодишњи истраживачи самоуправне праксе као Владимир Арзеншек⁴⁸⁶ и Јосип Жупанов⁴⁸⁷, потврдили су своје раније налазе и налазе других аутора⁴⁸⁸, о олигархијској расподели моћи у радним организацијама. Новија истраживања су потврдила налазе добијене и у ранијим фазама институционализације самоуправљања, да су најактивније особе у дискусијама и одлучивању биле високообразовани чланови колектива и високо квалификовани радници. Истраживање усредсређено на испитивање везе између основних демографско-социјалних детерминанти друштвеног статуса репрезентативног узорка испитаника и њиховог исказаног задовољства својим послом и самоуправљањем, показало је да су **најнижи степен задовољства исказали испитаници који никада нису изабрани у делегације, који су имали мање година и ниже образовање а са њима и ниже приходе**, припадници мањинских етничких групација, ниже квалификовани радници и мануелни надзорници. Даља испитивања су сугерисала закључак да је задовољство изабраних делегата својим послом и самоуправљањем обично претходило њиховом избору за делегате, а није избор у делегације утицао на повећање њиховог задовољства послом и самоуправљањем⁴⁸⁹.

Главни налаз истраживања Вељка Руса и Фране Адама о уоченом раскорак између самоуправне норме и стварне олигархијске расподеле моћи у самоуправним организацијама⁴⁹⁰, такође су изведена из властитог вишегодишњих истраживања југословенског

---

⁴⁸⁵ Спасојевић, С. (1986) СЛУЧАЈ МАРТИНОВИЋ.

⁴⁸⁶ Арзеншек, В., 1984: СТРУКТУРА И ПОКРЕТ.

⁴⁸⁷ Županov, J. 1985 SAMOUPRAVLJANJE I DRUŠTVENA MOĆ.

⁴⁸⁸ Видети на пример Obradović, J. (1974) SOCIOLOGIJA DONOŠENJA ODLUKA U PRIVREDNIM ORGANIZACIJAMA.

⁴⁸⁹ Taylor, P, Grandjean, B., Tos, N. (1987) "Work Satisfaction Under Yugoslav Self-Management: On Participation, Authority, and Ownership".

⁴⁹⁰ Rus, V., Adam, F. (1986) MOĆ IN NEMOĆ SAMOUPRAVLJANJA.

самоуправљања и друштвене моћи, али и бројних других домаћих и страних истраживача које они у својем истраживању анализирају. Главни налаз о поменутом раскораку може сажето да се резимира на следећи начин: **формални систем самоуправљања**, који није ни предвиђао па зато ни регулисао фактичку концентрацију моћи одлучивања у рукама високообразованих стручњака и директора, нити фактичко деловања синдиката у својству интересне организације радника, **приморавао је својом одвојеношћу од стварних интереса како руководства радних организација тако и радника, пре свега оних високо квалификованих, да у стварности склапају неформалне политичке коалиција и противкоалиција**, не би ли повећали своју моћ утицања на одлучивање у својем групацијском интересу. Међу **полуквалификованим и неквалификованим радницима** као ђутљивом већином запослених, ови истраживачи су уочили „**политичку апатију**“ и **недостатак „тематизације**“ односно дефинисања ситуације у властитом интересу и неформалног организовања противкоалиције за супротстављање властите интерпретације ситуације интерпретацији ситуације владајуће коалиција кроз интеракцију и преговарање. Неквалификовани и полуквалификовани радници остају према налазима ових истраживања атомизована скупина појединаца подређених формалном институционалном систему самоуправљања који ограничавају своје деловање на рутинизацију или повлачење (у препознатљивој терминологији Роберта Мертона о друштвеноструктуралним изворима разних типова аномичног деловања⁴⁹¹, односно на употребу негативне моћи **пасивних облика отпора** као што су успоравање рада, изостајање с посла, флукутација⁴⁹².

Поводом истраживачких налаза о «рутинизацији» и «повлачењу» ниже квалификованих радника из активног учествовања у раду радничких савета, треба поменути да је на почетку девете деценије двадесетог века, ипак дошло до даљег побољшавања елементарних **образовних претпоставки** учешћа радника у доношењу одлука у самоуправним телима. Прерачунавањем пописних података изражених у апсолутним цифрама у Табели 4 и Табели 5 у релативне изразе, закључујемо да је **смањен удео неписмених** у укупном становништву старијем од 10 година. са 15% 1971. на **9,5%** 1981. године. Дошло је и до **повећавања регрутне основе за идеолошке представнике**

---

⁴⁹¹ Merton, R. (1938/1990) „Anomija i društvena struktura“, у Kuvačić, I, FUNKCIONALIZAM U SOCIOLIGIJI: 327–336.

⁴⁹² Rus, V., Adam, F. (1986): 36, 40, 83, 97; 164, 200, 214.

основних антагонистичких класа међу високо и више образованим у укупном броју запослених у друштвеном сектору са 11,5% 1967., на 16,7% 1976. и на 21% 1986. године. Упркос побољшавању образовних претпоставки самоуправљања, **образовање је остало класна привилегија** и темељ репродукције класних друштвених односа.

Важно је такође да се истакне да ни неписменост не представља непремостиву препреку за активно учествовање у доношењу стратешких одлука о репродукцији властитог и живота заједнице у којој живимо, уколико уопште постоји стварна воља носиоца «материјалне» или «позитивне» и «стручне» моћи да супротно својем класном интересу укључе у процес одлучивања неписмене и ниже образоване, управо да би у том процесу добили подстицај и прилику да се опишете и образују. Пошто те воље код припадника владајуће класе по правилу нема, носиоци «материјалне» или «позитивне» и «стручне» моћи се напротив труде да што више политички пасивизују мање образоване људе од себе, да би што лакше доносили одлуке у власитом интересу. Овим класно специфичним интересом треба протумачити запажања да су **информације** релевантне за самоуправно одлучивање радних људи и грађана преко њихових изабраних делегата, остале маром или немаром високообразованих стручних служби, **недовољно приступачне**, преобимне, нејасне, нецеловите и нередовне⁴⁹³.

О утицајности истраживања Вељка Руса и Фране Адама о моћи и немоћи самоуправљања на југословенском простору, сведочи његов превод са словеначког језика „на хрватски и српски језик“⁴⁹⁴. Поводом објављивања овог превода Русовог и Адамовог истраживања, одржана је у Загребу истоимена Научна расправа 'Моћ и немоћ самоуправљања' у којој су учествовали поред самих аутора, такође и познати југословенски истраживачи самоуправљања и друштвене моћи Силвано Болчић, Бранко Криштофић, Ненад Закошек, Владимир Глигоров, Мирослав Станојевић, Богомир Ковач, Дана Меснер-Андолшек⁴⁹⁵. Садржај ове дискусије сугерише

---

⁴⁹³ Кардељ, Е. (1978) ПРАВЦИ РАЗВОЈА ПОЛИТИЧКОГ СИСТЕМА СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ САМОУПРАВЉАЊА: 111.

⁴⁹⁴ Rus, V. Adam, F. (1989) МОЋ И НЕМОЋ САМОУПРАВЉАЊА (1989), превод Едо Фиџор. Ова формулацији библиотечког записа истовремено сведочи не само да је још од „хрватског пролећа“ престао да важи својевремени лингвистички споразум о јединственом називу језика („српскохрватски“ или „хрваткосрпски“), него и да су та два језика упркос раскидању споразума ипак веома слична, пошто је само један превод урадила иста особа, Едо Фиџор.

⁴⁹⁵ Расправу је објавио часопис *Културни радник* 1989, vol.42, br.6: 1–74.

закључак да је решење који предлажу Рус и Адам у својој књизи за превазилажење раскорака између нормативног и стварног система одлучивања у југословенском друштву, репрезентативно за ставове већине југословенских истраживача самоуправљања и друштвене моћи крајем осамдесетих година. Ово решење се може резимирати на следећи начин: треба да се **легализује и институционализује „индустријски сукоб“** у оквиру „тржишно регулисане“ и „преструктурисане“ привреде⁴⁹⁶. На основу препознатљиве терминологије коју користе у својем истраживању, закључујемо да се ови истраживачи југословенског самоуправљања и друштвене моћи залажу заправо за реструктурисање југословенске привреде према узору индустријски најразвијенијих капиталистичких привреда, и за институционализирају **корпоративистичког система моћи** и трипартитног преговарања представника државе, послодаваца и синдиката у оквиру „**мешовите“ државне и приватне привреде** у којој је наводно власништво одвојено од управљања. Корпоративистички систем моћи према заговорницима тезе о „менаџерској револуцији“ и „друштву знања“, све мање зависи од власништва, а све више зависи од способности **контролисања и активирања извора моћи у односима између субјеката „позитивне моћи“** доношења и спровођења одлука, „**контра моћи“** модификовања позитивне моћи, те „**негативне моћи“** пружања пасивног отпора носиоцима „позитивне моћи“ и тиме њиховог ограничавања. Изван видокруга југословенских социолога је остало већ поодмакло **прелажење „позитивне моћи“ из руку домаћих државних, привредних и културних „елита“,** заправо домаће владајуће класе, **у руке локално одсутне владајуће класе** поверилаца, светске финансијске олигархије концентрисаног и централизованог банковног и индустријског капитала.

Продубљивање економске, друштвене и политичке кризе, које су се манифестовале кроз високу стопу инфлације, задуживања и незапослености, подстакло је расправе стручњака свих профила и представника свих категорија радно активног становништва **о потреби преиспитивања нормативног система интегралног самоуправљања**, првенствено Закона о удруженом раду (1976). Већ током 1981. године Комисија савезних друштвених савета којом је председавао члан председништва СФРЈ из Словеније Сергеј Крајгер, припремила је **Програм дугорочне економске стабилизације (ПДЕС)**, у настојању да теоријски осмисли овај други покушај тржишног реформисања југословенског нормативног система самоуправ-

---

⁴⁹⁶ Rus, V., Adam, F. (1986): 248 и даље.

ног удруженог рада. Делегати делегирани из делегација нижег нивоа за рад у телима Већа република и покрајина (ВРИП) Скупштине СФРЈ, расправљали су о ПДЕС и изнели своја мишљења и сугестије о одговорности за утврђивање и спровођење ПДЕС из делокруга рада Већа РИП⁴⁹⁷. Учесници расправе су истакли да **договарање и самоуправно споразумевање** између самоуправних основних и сложених организација удруженог рада у привреди, ванпривреди, друштвено-политичким организацијама, самоуправним интересним заједницама и у друштвено-политичким заједницама разних нивоа, **просто не функционише**. Делегатски систем је приказан као наткриљен и од своје изборне основе одвојен прогресивно растућом војском бирократског апарата удвојеног у самоуправним интересним заједницама. Истакнуто је да се друштвено договарање углавном svelo на договарање извршних органа РИП. У честим случајевима да не може да се постигне сагласност о битним питањима, изостајала су дугорочна системска решења за процедуру доношења и остваривања друштвених договора. Нарочито је истакнуто да никада није постигнут договор о методологији за утврђивање и праћење извршавања платнобилансних позиција РИП у области економских односа са иностранством, што је погодовало забрињавајућем порасту незаконитог понашања у овој области, попут упада у платни систем земље и издавање меница без покрића. Констатовано је да је у претходној деценији насупрот уставом прокламованом доминантном положају удруженог рада и неотуђивим правима радника као самоуправних робних произвођача, радне организације никада нису биле више испарцелисане и удаљеније од утицаја на проширену репродукцију, са само 59% учешћа у расподели дохотка. Критикована је погрешна политика аутаркичног и нерентабилног затварања, како унутар појединих домаћих територијалних граница од општине до покрајине и републике, тако и у односу на светско тржиште.

Део делегата друштвено политичких организација у ВРИП се залагао за настављање и дограђивање постојећег друштвеноекономског и политичког система. Већина осталих делегата се попут већине професионалних истраживача југословенског самоуправљања и друштвене моћи, заложила за «тржишно реструктурисање» привреде. Од слободног деловања тржишног закона понуде и потражње је очекивано решење за проблеме несразмере између енормног ширења

---

⁴⁹⁷ ПРОГРАМ ДУГОРОЧНЕ ЕКОНОМСКЕ СТАБИЛИЗАЦИЈЕ – РЕЗИМЕ МИШЉЕЊА И СУГЕСТИЈА ИЗНЕТИХ НА СЕДНИЦАМА РАДНИХ ТЕЛА ВЕЋА РЕПУБЛИКА И ПОКРАЈИНА (1982, 2. април).

потрошње, укључујући мегаломанску инвестициону потрошњу, те стагнације продуктивности рада и акумулативне способности привреде. За разлику од професионалних истраживача, међутим, делегати у ВРИП су уочили да се **моћ доношења и спровођења одлука из њиховог делокруга више не налази у њиховим рукама.** У расправи о ПДЕС делегати су нагласили да се њихов рад и рад делегација на решавању питања цена, монетарнокредитне политике и екстерне ликвидности, одвија у условима **притиска ставова Међународног монетарног фонда за које се унапред знало да представљају «решење без алтернативе»⁴⁹⁸.**

Упечатљив пример „решења без алтернативе“ садржан је у извештају који је поднела тадашња председница Савезног извршног већа Милка Планинц Већу република и покрајина Скупштине СФРЈ у којем је истакла између осталог да „обавезе које пристижу у 1983. години ми нисмо у стању, ни уз највеће напоре, платити, и да је пред нама, ако не нађемо неке друге могућности, сасвим сигурно ситуација у којој морамо прогласити мораториј и ући у генерални репрограм наших обавеза према иностранству.“ Предложила је да поред скупине релевантних закона **Скупштина СФРЈ прихвати да Народна банка Југославије гарантује конзорцијуму поверилаца састављеном од влада 16 земаља, 600 банака и Међународног монетарног фонда, враћање свих старих дугова и нових кредита,** постајући сама непосредни дужник, под врло неповољним условима због претходног нередовног плаћања. **Одбацавање предлога да се прогласи мораторијум је образложила потребом да се очува независна међународна позиција Југославије и страховањем да би читаве индустријске гране биле блокиране због њихове превелике зависности од увоза.** Апеловала је на све субјекте делегатског система да не прибегавају шићарцијској рачуници како ће ко моментално проћи, било да је реч о радној организацији, општини, или републици, односно покрајини. У име СИВа је предложила Скупштини СФРЈ такво савладавање проблема динарске ликвидности „који у овим тесним оквирима даје максималне шансе оспособљавању производње, посебно текуће, посебно извозне, јер нас само тај правац, без обзира на могуће ломове на другим подручјима, може у догледно вријеме увести у нормалније стање... досљедно и одлучно морамо излазити из стања по којем државни органи својим мјерама праве реда у продукционим односима и дати **превагу стања у којем произвођачи, изложени оштрим увјетима економије и тржишта,** сами и путем

---

⁴⁹⁸ Исто.

делегатског система, стално утврђују реалне материјалне окви-ре друштвене потрошње и намјене друштвених средстава којима управљају⁴⁹⁹. Под притиском ММФ-а Скупштина СФРЈ је доиста прихватила „решење без алтернативе“. Под притиском ММФ одсуство финансијске координације на савезном нивоу доведено је до апсурда када је одлуком Скупштине СФРЈ 1983. године, Народна банка Југославије постала гарант за спољнотрговинске обавезе земље према иностранству – кредите су користила предузећа, републике и покрајине, а за њих је гарантовала централна банка која практично није имала никаква овлашћења у сфери монетарне политике⁵⁰⁰.

У складу са већинским опредељењем високообразованих професионалних истраживача, изабраних скупштинских делегата и чланова савезне, републичких и покрајинских влада за напуштање нормативног система самоуправног споразумевања и друштвеног договарања и за тржишно реструктурисање југословенске привреде, крајем девете деценије двадесетог века дошло је и до квантитивног **смањивања учешћа запослених у раду радничких савета** са 11,5% 1976. године **на 8,5% 1987. године** (уп. Табела 5). Ово смањење је последица пре свега **пада броја основних организација удруженог рада** у којима су уопште образовани раднички савети (са 33152 1983. на 29775 1987. године), као и броја мањих организација и заједница у којима су сви запослени били истовремено и чланови радничког савета (са 7179 на 6315 у истом периоду). Овај пад апсолутног броја основних радних организација сведочи о дубокој привредној кризи и банкротству растућег броја презадужених основних и сложених организација удруженог рада. Ретка позитивна тенденција уочена у овом периоду јесте даљи пораст учешћа жена у образованим радничким саветима са 26,5% 1976. на 32,2% 1987. године, као и у мањим радним организацијама са 41% на чак 47%. Учешће младих у активностима радничких савета је наставило да опада са 10% 1976. на 7,2% 1987, сведочећи не само о отежаном запошљавању младих него и о порасту емиграције већ запослених младих људи. У раду скупштина свих нивоа 1986. године је у својству делегата у друштвено-политичким заједницама, интересним и месним заједницама, учествовало је још око 320 хиљаде људи или још око 3% свих запослених, око 2% мање него 1976. године, тако да је

---

⁴⁹⁹ Планинц, М. 1983 «Излагање председника СИБ-а на седници Већа република и покрајина Скупштине СФРЈ 3. јула 1983»: 1302–1311.

⁵⁰⁰ Club von Neumann, 2012.

на крају девете деценије двадесетог века **сваки девети запослени био ангажован у неком самоуправном телу.**

Ово опадање квантитативне распрострањености учешћа радно активног становништва у самоуправним телима и ниско просечно задовољства анкетираних самоуправљача својим учешћем у самоуправном одлучивању крајем девете деценије двадесетог века, представља друштвено-историјски контекст у којем је дошло до **идеолошко-политичког дисконтинуитета** са нормативним системом самоуправљања. Крајем 1988. су донети системски закони који практично **укидају делове Закона о удруженом раду из 1976.** године. **Закон о предузећима из 1988.** године тако у првом члану ова дефинише као правна лица која обављају привредну делатност ради стицања добити. Закон прописује услове оснивања, права, обавезе, заступање и поступак уписа у судски регистар привредних друштава или пословних организација на основу **удруживања рада и средстава у друштвеној, приватној или мешовитој својини** више лица, правних и /или физичких, домаћих и/или страних, с циљем да под заједничком фирмом обављају одређену привредну делатност ради остваривања добити, коју ће поделити на начин утврђен уговором о оснивању. Друштвено власништво је овом одредбом редефинисано као **облик капитала** – друштвеног капитала. У закону се **не помиње ни консултовање представника запослених** о било каквим пословним одлукама, чак ни елементарно обавештавање о њима.

Закон о предузећима представља одлучујући корак у смеру довршавања формалноправне рестаурације капиталистичких односа тиме што онемогућава оснивање нових основних организација удруженог рада, радних организација и сложених организација удруженог рада базираних на друштвеној својини и самоуправљању, те промовише профит као основни циљ, а тржиште као основни регулатор привредних токова. **Приватизација друштвене својине и онемогућавање њене репродукције упркос фрази о једнакоправности свих облика својине, у почетку су припремане готово криомице** без помињања самог израза приватизација⁵⁰¹ (Вукотић, 1993), због страха од отпора самоуправљача настојању да им буду одузета самоуправљачка уставом загарантована права и да буду враћени у статус потпуно обесправљене најамне радне снаге.

Да је била оправдана пажња коју су заговорници приватизације друштвене својине посветили коришћењу недовољно разумљивог језика да би се прикрили прави циљеви стратешких одлука које су

---

⁵⁰¹ Вукотић, В. (1993) ПРИВАТИЗАЦИЈА.

поднели самоуправним телима разних нивоа да их усвоје, сведоче налази секундарне анализе анкетних података прикупљених 1989/1990. године. Ради се о подацима које је прикупио Конзорцијум југословенских института друштвених наука под координационим руководством социолога Младена Лазића током истраживања „Социјална структура и квалитет живота“ са репрезентативним стратификованим узорком 14438 испитаника у свим републикама и две аутономне покрајине СФРЈ. Секундарна анализа ових података, наиме, показује да мада је око четири петине испитаника и испитаница проценило свој ниво партиципације у одлучивању на радном месту као мали, потврђујући тиме налазе бројних других истраживања о олигархијској расподели моћи одлучивања у радним организацијама, испитаници свих категорија, нарочито радници, чешће су желели да њихова мала партиципација буде већа од постојеће, него што су били задовољни својом малом партиципацијом у одлучивању. Чињеница да је жеља да се повећа низак ниво учешћа у одлучивању била најраспрострањенија међу испитаницима радницима, сугерише постојање објективног интереса радника да обезбеде барем утицај на одлучивање, ако већ не и да га контролишу, како би побољшали свој друштвени и економски положај на радном месту⁵⁰².

3.2.3.5. Закључак

Као и у случају опредељивања за тумачење доминантних односа у оквиру друштава такозваног реалног социјализма, као варијанте државнокапиталистичких класних односа са снажном тенденцијом и формалноправне рестаурације целине робновчаних капиталистичких односа и крупне капиталистичке приватне својине као правног израза тих односа, аутор ове студије је склон да на исти начин протумачи друштвени садржај доминантних односа у оквиру југословенске самоуправне варијанте модела „реалног социјализма“. Чињеница да су предузећа у СФРЈ врло рано стекла правну самосталност, могућност вођења увозно-извозних и инвестиционо-кредитних послова, за разлику од предузећа у оквиру СЕВ-а, омогућава да се закључак о у основи капиталистичком карактеру доминантних односа у оквиру самоуправне варијанте реалног социјализма изведе са још више аргумената.

Елементе за државно капиталистичко тумачење преовлађујућих односа у Другој Југославији можемо да нађемо већ у раније цитира-

---

⁵⁰² Вратуша, В. (1998) „Пол, класа и одлучивање на радном месту – истраживање прошлости као подстрек за будућност“.

ном тексту Бориса Кидрича из 1946. године⁵⁰³. У овом тексту Кидрич давне 1946. године ненамерно указује данашњим истраживачима разарања друге Југославије где треба да траже кључне унутрашње чиниоце тог процеса: уместо односа управљања општеном државном друштвеном својином на три нивоа, савезном, републичком и општинском, преовладали су **државно капиталистички, групни приватновласнички односи, који из себе нужно производе централистичку хегемонију и републички сепаратизам као две варијанте буржоаског национализма**. Традиције заједничке борбе и слогани братства и јединства су заборављени и замењени јачањем дипломатских и других веза са руководством земаља окупатора током Другог светског рата, под несумњивим утицајем поремећаја у привредним и политичким односима у светским размерама. Стагнација и криза развоја у СФРЈ не може да се разуме изван **контекста истовремене кризе стагфлације већ од краја шездесетих година двадесетог века и у земљама чланицама НАТО и изведене фискалне кризе тзв. државе благостања** у њима, пропраћене слабљењем радничких синдиката и неолибералним мерама дерегулације и смањивања социјалних давања. Са распадом СССР и Варшавског пакта 1989. године, настао је униполарни свет у којем више није било могуће да се успешно води политика несврставања, односно балансирања између два блока из времена светског хладног рата са бројним „врућим“ ратовима између руководства супротстављених блокова на терену друштава смештених на геостратешки значајним тачкама на мапи света.

У циљу избегавања једностраности нормативистичког приступа истраживању појединих фаза успостављања самоуправних институција, треба одолети искушењу да се поистовећује садржај основних програмских и правних докумената, који по правилу имају одређену легитимацијску идеолошку улогу, са њиховим остваривањем у пракси. Такође је потребно да се избегне потпуно негирање значаја постојања формалноправног оквира за остваривање супстанцијалне демократије и елиминисање најамног рада. Овај оквир очигледно није довољан услов за остваривање претпоставки за укидање класне поделе рада. **Уставна заштита подруштвљавања средстава за производњу и одлучивања радно активног становништва на радном месту и у комуни, јесте, међутим, нужан услов постизања истовремено економске, политичке и културне еманципације** класе израбљиваних и потчињених.

---

⁵⁰³ Кидрич, 4. март 1946/1984: 179–184.

Тако је само кодификовање успостављања Већа произвођача у скупштинама друштвенополитичких заједница, указивало на потребу усклађивања интереса произвођача (виши лични доходак) и целокупног становништва, укључујући саме себе у улози потрошача (ниже цене добара и услуга). **Довољно је да подсетимо да уставна заштита приватносвојинских односа и акумулације капитала, директно онемогућавају укидање односа изабљивања и тлачења.** Самоуправљање у уским границама појединих производних и услужних организација и територијалних заједница искључиво до нивоа република као националних држава, не само што не може да превазиђе капиталистичке односе производње, него их учвршћује. Ово **национализовано и комодификовано самоуправљање усмерава самоуправљаче као међусобно изоловане произвођаче роба и услуга да се међусобно такмиче на тржишту за остварење профита и тиме да преузму на себе улогу организатора властитог изабљивања** у интересу крупног капитала у очуваним оквирима доминације закона вредности и капиталистичког начина производње у светским размерама.

Поставља се начелно питање да ли сваки покушај развијања социјализма у смеру транзиције ка комунизму, уколико се сам социјализам схвати у смислу засебног начина производње, води учвршћивању а не слабљењу националне државе као облика политичког организовања буржоазије за потребе одбране властитог националног тржишта, сировина и радне снаге, те империјалистичког заузимања туђег тржишта, сировина и радне снаге? Не води ли одустајање од перманентног процеса структуралних промена друштвених односа у смеру укидања класне поделе рада и „одумирања државе“ које имплицира дефинисање социјализма као засебног начина производње, учвршћивању уместо превазилажењу глобално преовлађујућих робноновчаних капиталистичких антагонистичких односа између рада и капитала и пре или касније њиховом недвосмисленом и формално-правном рестаурисању? О овим питањима ће бити више речи у наредном поглављу.

4. Друштвени субјекти и досадашње последице транзиције у свету и у Србији у контексту локалне и глобалне поделе рада и системске кризе акумулације капитала

У центру пажње овог поглавља је анализа класних интереса и из њих произлазећих супротстављених стратегија транзиције кључних домаћих и иностраних субјеката овог процеса преображавања доминантног облика организације укупних друштвених, а пре свега производних односа, као и друге последице досадашњег тока овог процеса након симболичког рушења Берлинског зида. Основна је претпоставка овог дела рада да објашњење и разумевање субјеката и последица транзиције у бившим земљама тзв. реалног социјализма или «Другог света», с посебним освртом на бивше југословенске републике и Србију, нису могући изван контекста класне борбе светских размера око сукобљених стратегија излажења из светске системске кризе акумулације капитала.

Од распада СССР и распуштања Варшавског пакта, у свим европским земљама тзв. реалног социјализма и у СФРЈ као његовој самоуправној варијанти, преовладава позитивистичко-функционалистичка **модернизацијска парадигма** објашњења и разумевања транзиције и конзервишуће-реформишуће практичко политичке стратегије њеног даљег усмеравања ка **успостављању институција тржишне привреде, представничке демократије и владавине права** у бившим земљама реалног социјализма. У изразима критичке парадигме трансформације доминантних друштвених односа, у бившим земљама реалног социјализма одвија се процес довршавања и формалноправне рестаурације капиталистичких односа репродукције, који управо због захватања целокупне планете показују јасније него икада до сада у историји своје унутрашње противречности. На наредним странама ће бити анализирани основни домаћи и инострани субјекти заинтересовани за довршавање процеса формалноправне рестаурације капиталистичких односа репродукције и друштвене последице остваривања овог процеса у последњој деценији двадесетог и у првој деценији двадесет и првог века.

4.1. Период 1989–1999. године

4.1.1. Главни домаћи заговорници довршавања формалноправне рестаурације капитализма у последњој деценији двадесетог века

Главни идеолози стратегије довршавања формалноправне рестаурације капиталистичких односа су као у свим класним друштвима припадници оног (обично већег) дела високообразоване ситне буржоазије, пореклом из свих слојева основних друштвених класа али пре свега из старих и нових владајућих класа, који су се определили да **своју робу са надпросечно добром прођом на тржишту рада – високообразовану радну снагу**, ставе у службу реституције и очувања робно-новчаних капиталистичких односа. Уколико уопште образлажу овакво своје опредељење, тврде да је привредни систем «реалног социјализма» довео становништво до границе одржања. При томе занемарују да привредни систем «реалног капитализма» већ барем од продуженог шеснаестог века не престаје да избацује милионе становника света преко границе одржања у смрт кроз пљачкашко убирање екстра профита и све учесталије војне походе (ре) колонизације света. Основни мотив опредељења за подржавање довршења формалноправне рестаурације капитализма ваља тражити у неутемељеној нади овог дела високообразоване ситне буржоазије да ће капиталисти знати боље него утописти и «комуњаре» како да **зауставе даљи пад њиховог животног стандарда и силазну мобилност** у резервну армију незапослених најамника. Овај део високообразоване ситне буржоазије у свим друштвима света артикулише интерес старих и нових владајућих класа да успоставе, очувају или обнове односе који погодују „слободном кретању роба, рада и капитала“. Није ли основни садржај њихове писане и усмене интелектуалне продукције од првих наговештаја побуне тзв. четвртог стајежа најамних радника у градовима и селима против пуке замене феудалних господара буржоаским газдама, а нарочито након Руске и Кинеске револуције, критика «утопијског», „диктаторског“ и „тоталитарног“ карактера сваког покушаја укидања класне поделе рада и приватне својине као темеља наводно природног поретка владања најспособнијих у правно уређеној националној држави?

Главни домаћи колективни делатници заинтересовани да се транзиција одвија у смеру довршавања рестаурације капиталистичких односа, током девете деценије, састављени су од делова оних истих носилаца управљачких и интелектуалних функција у

класној подели рада који су се формирали и ојачали у претходним деценијама. Технократска фракција колективно односно групно власничке класе основних средстава за производњу и комуникације (директори најкрупнијих предузећа, културних, образовних установа и масовних медија), најпредузимљивији делови бирократске фракције (руководиоци у партијском и државном апарату република, покрајина и општина) и њихови идеолошки представници, делови високообразоване ситне буржоазије који су одлучили да им своје способности производње легитимацијске идеологије ставе на располагање, све чешће су критиковали наводну нерационалност „свачије и ничије“ друштвене својине. У претходном поглављу смо видели да је највише замерки упућено на отуђивање дохотка и доминацију политике, неефикасан систем самоуправног договарања и споразумевања, противречну радну мотивацију самоуправљача, одсуство критеријума и механизма прерасподеле дохотка те управљања новцем. Критичари друштвене својине су стога све отвореније почели да заговарају њену приватизацију и наводно једино „рационалну“ тржишну алокацију уместо разних облика државног и парадржавног регулаторног интервенисања.

Друштвено структурирани темељ њиховог интереса за рестаурацијом капиталистичких производних и власничких односа јесте настојање да кроз реприватизацију друштвене и државне својине стекну сигурнији извор репродукције себе и својих наследника у управљачким и наредбодавним положајима и улогама у класној подели рада, него што је то био механизам наименовања на командне функције у државном, привредном, политичком и културном апарату од стране виших слојева државно-партијске номенклатуре⁵⁰⁴.

Секундарна анализа података већ поменуте анкете „Друштвена структура и квалитет живота“ из 1989/1990. године Конзорцијума југословенских института друштвених наука⁵⁰⁵, показује не само да су испитани радници и раднице у већини заинтересовани да повећају своје мало учешће у одлучивању на радном месту⁵⁰⁶, него и да је доиста део класе колективних односно групних власника друштвене својине био надпросечно заинтересован да приватна својина постане преовлађујући облик својине. Ова анализа података наиме показује да су се са ставом да ће «социјални прогрес увек почивати

---

⁵⁰⁴ Вратуша, В. (1993а). «Протагонисти својинске трансформације у друштвеним системима источне, централне и југоисточне Европе с посебним освртом на случај Југославије».

⁵⁰⁵ Уп. одељак 3.2.3.4. о напуштању самоуправне легитимације.

⁵⁰⁶ Вратуша, В. (1998): 171–183.

на приватном власништву» надпросечно често саглашавали директори, стручњаци и политичари⁵⁰⁷. Ови вршиоци управљачких и интелектуалних улога у класној подели рада су у време истраживања у великој већини били чланови Савеза комуниста (осим стручњака Албанаца који су у време истраживања у великом броју већ били напустили владајућу партију). Водеће место на скали прихватања става о приватној својини заузели су **директори Словенци у Словенији** (89,3%), Албанци у Аутономној покрајини **Косово и Метохија** (АПКИМ у даљем тексту) (82,9%) и Хрвати у **Хрватској** (72,4%), који су се са ставом о приватној својини саглашавали чак чешће од сународника припадника „старе ситне буржоазије“ – ситних и средњих приватних власника на селу. Можда су због тога припадници технократске фракције колективно односно групно власничке класе, директори, само у Хрватској развили конзистентно неолибералну замисао тржишне регулације привредних токова која је од краја седамдесетих година након доласка на власт Маргарет Тачер у Великој Британији и Роналда Регана у САД, преовладала у светским мерама све до акутне манифестације светске кризе акумулације капитала 2008. године. У осталим федералним јединицама директори су 1989/1990. године истовремено надпросечно често изражавали сагласност са неокејнзијанским ставом да «држава данас мора да има већу улогу у управљању привредом». Овај податак указује да су се припадници технократије **осећали недовољно снажнима да обезбеде акумулацију капитала без заштитних мера «властите» државне бирократије у одговарајућој федералној јединици**. Било би занимљиво да се спроведе анкета међу менаџерима у земљама центра светског система капиталистичке привреде, да се провери хипотеза да ли се и у њима повећава популарност државне интервенције у привреди када услед цикличних криза изазваних противречностима самог система, дође до већих поремећаја на тржишту. Пре овакве провере, преурањена је сугестија да се на овакву етатистичку оријентацију директора могло наићи само у друштвима тзв. реалног социјализма.

Без обзира што је међу југословенским директорима било мало радикалних заговорника елиминисања свих облика државне интервенције у привреди, **податак о високом степену слагања југословенских директора са ставом да ће социјални прогрес увек почивати на приватној својини**, док је друштвена својина била још

---

⁵⁰⁷ Vratuša, V (1995c) «Attitudes toward the desirable organization of society and the war in Yugoslavia»: 485–513.

увек темељна уставна категорија, доводи у питање тезу да у „командним привредама“ постоји „системско“ онемогућавање да се формирају значајније друштвене групе чији би „специфични интерес“ представљала приватизација⁵⁰⁸. Искусствено откривање присуства распрострањеног интереса за реприватизацијом међу припадницима технократске фракције колективно односно групно власничке класе док је друштвена својина још увек била темељна уставна категорија, јасно, није у стању да предвиди да ли ће баш они, након успешне формалноправне институционализације преферираног облика приватне својине као доминантног облика својине, изаћи као победници из процеса транзиције у довршавање формалноправне рестаурације капитализма.

Важан део домаћих колективних делатника «системски» и «специфично» заинтересованих да се транзиција одвија у смеру довршавања рестаурације капиталистичких односа, сачињавају и наследници предратне буржоазије чија је имовина национализована 1946. године, као и од средине 1950тих година све бројнија групација „малих предузетника“ који настоје да буду укинута сва ограничења њиховој предузетничкој иницијативи. Настојање да постану што крупнији приватни власници, најлакше су остварили они приватници који су имали неформалне и рођачке везе на ивици легалности првенствено са партијским и државним функционерима, припадницима «бирокупратске» фракције колективно односно групно власничке класе, као и са директорима банака и спољнотрговинских организација, припадницима «технократске фракције владајуће класе.

Унутрашње јачање остатака буржоазије и «старе» ситне буржоазије из периода пре краја Другог светског рата и после њега, као и тенденције побуржоажења делова владајуће класе колективних односно групних власника и «нове» високообразоване ситне буржоазије, нарочито њихових потомака и рођака у околностима доминације капиталистичког начина производње на светском тржишту, сви говоре у прилог закључку да «самоуправни социјализам» није представљао нови начин производње, него једну варијанту капиталистичког начина производње.

Секундарна анализа података анкете из 1989/1990. такође указује на постојање статистички значајне разлике у ставовима мање и више квалификованих радника према приватној својини. Уочена је правилност да су **радници са вишим квалификацијама заостајали мање од својих колега са нижим квалификацијама иза испита-**

---

⁵⁰⁸ Лазић, М. (1994) СИСТЕМ И СЛОМ: 136.

ника директора и стручњака у саглашавању са ставом да ће «социјални прогрес увек почивати на приватном власништву». Очекивање да ће њихове квалификације бити тражене на тржишту рада је вероватно утицало да мање страхују од приватизације друштвене својине и од конкуренције на тржишту рада. Потребна су допунска истраживања да би се утврдило због чега су у аутономној покрајини Косово и Метохија и у Црној Гори, испитаници некалификовани радници одступили од овог правила, саглашавајући се са приватизацијом чешће од својих више квалификованих колега, али **још увек знатно ређе од директора и стручњака.** Распрострањеност рада у приватној сивој економији у секторима трговине, угоститељства и туризма, услуга и грађевинске индустрије ове две федералне јединице, те стога мањи степен очекивања од све мање или сасвим одсутне социјалне помоћи у случају незаплености, вероватно представља део објашњења овог одступања.

Ово истраживање индиректно потврђује да је нова стара владајућа класа била и остала далеко боље организована за спровођење стратегије транзиције у првенственом значењу приватизације, него што је унутар себе подељена потчињена класа била организована да се тој стратегији супротстави, уколико је то уопште и желела, исцрпљена искуством дуготрајне стагнације већ од краја седамдесетих година двадесетог века.

4.1.2. Формалноправна рестаурација капитализма 1989–1999. године

У последњој деценији двадесетог века, главни домаћи колективни делатници заинтересовани да се транзиција одвија у смеру довршавања рестаурације капиталистичких односа, наставили су своју законодавну активност започету Законом о предузећима из 1988. Прећутни циљ нових закона било је **довршавање институционализације могућности присвајања туђег вишка рада без надокнаде** коју је започео већ устав из 1963. Видели смо да су високообразовани заговорници приватизације друштвене својине своје намере и интересе спроводили без помињања израза «приватизација»⁵⁰⁹, у страху од отпора неуких радника склоних «егалитарном синдрому» **легализацији укидања својих уставом загарантованих самоуправних права** на приступ средствима за репродукцију живота и њихову контролу. Често коришћена еуфемистичка формулација о

---

⁵⁰⁹ Вукотић, В. (1993).

једнакоправности свих облика својине, прикривала је намеру старе нове владајуће класе да друштвену својину преобрази у властиту приватну својину. Немогућност оснивања нових предузећа у друштвеном власништву, међутим, откривала је ову намеру.

Први корак ка остварењу приватизације друштвене својине у корист нове / старе владајуће класе, било је формалноправно превођење многих самоуправних радних организација, нарочито великих система у области рударства и индустрије, енергетике, водопривреде, шумарства и јавних услуга, у јавна (државна) предузећа. На овај начин је потезом пера и без икакве расправе, подржављено 44% основних средстава ангажованих у српској привреди на којима је радило 22% од свих запослених.⁵¹⁰

Последња савезна југословенска влада на чијем је челу био Анте Марковић је 1989. припремила Закон о промету и располагању друштвеним капиталом, а савезна скупштина је нешто допуњен Закон усвојила августа 1990. Аутори савезног закона о трансформацији друштвене својине и осталих пратећих закона и уредби, у очекивању политичке и економске подршке влада САД и Западне Европе, усвојили су некритички и без довољно ослоњања у искуственим подацима основну тезу неолибералне доктрине резимиране у тзв. **Вашигтонском консензусу**, да је такмичење приватних власника на слободном тржишту једино ефикасан облик организовања друштвених односа за успешно управљање привредним друштвима. Ова доктрина је након вишедеценијске доминације кејнзијанске доктрине о неопходности државног подстицања платежно способне потражње, поново постала доминантна у центру светске капиталистичке привреде након скока цена нафте који је изазвао истовремену стагнацију производње са пратећим порастом незапослености и општу инфлацију цена, те доласка Маргарет Тачер у Енглеској и Роналда Регана у САД на власт у осмој деценији двадесетог века. Крајем девете деценије двадесетог века најпопуларнији заговорник неолибералне доктрине у земљама тзв. реалног социјализма, које су преко разних тржишних реформи већ одмакле на путу и формалноправне рестаурације капиталистичких односа, био је Џефри Сакс. Носиоци извршне власти су и у Југославији на челу са Антем Марковићем прихватили као очигледне и саморазумљиве и све пропратне тезе и економске мере тзв. **«шок терапије»** које је Сакс препоручио Пољској и Русији за убрзани прелаз „из државног

---

⁵¹⁰ Зец, М., ур. (1994): ПРИВАТИЗАЦИЈА: 241.

социјализма у тржишну економију⁵¹¹. Под неопходном «монетарном стабилизацијом» за смањивање буџетског дефицита и заустављање инфлације, подразумевало се више или мање нереално високо везивање курса домаће валуте за немачку марку, као и укидање сваког планирања, контроле цена и драстично смањивање средстава за социјалну помоћ и заједничку потрошњу. Под **«структуралним прилагођавањем»** подразумевало се банкротирање предузећа чији је рачун блокиран у континуитету месец дана без обзира да ли су њихова потраживања од државе и других предузећа била већа од властитих дуговања и без обзира да ли је њихова производња већ имала познатог купца, обарајући заустављањем производње тржишну вредност тих предузећа и тиме убрзавајући њихову приватизацију. **«Дерегулација»** је подразумевала укидање свих субвенција и царинске заштите за домаћу производњу, како би конкуренција на светском тржишту направила одабир «најспособнијих за опстанак», с једне стране, те за ликвидацију, с друге. Све побројане мере су имале погубан утицај на пад домаће индустријске производње и личних доходака, а пораст незапослености, платно билансног дефицита, сиромаштва, самоубиства и социјалне патологије⁵¹².

У циљу смањивања очекиваних отпора приватизацији, савезни Закон о трансформацији друштвене својине је омогућавао запосленима и пензионерима датог предузећа у друштвеном власништву да учествују под повољним условима у процесу **докапитализације**, уколико одлуку о започињању процедуре трансформације друштвене својине аутономно донесе надлежни орган самоуправљања у сваком друштвеном или државном предузећу понаособ. Закон није наметао приватизацију као обавезну, али ју је подстицао одредбом да се раст зарада запослених може да исплаћује само у акцијама. Погодност откупа емитованих акција по нижим ценама су највише искористили руководиоци који су по разним основама имали и највеће попусте. Мотив остатка запослених да откупљују деонице предузећа у којем су радили био је покушај да **осигурају своје радно место**. Настао је мешовити облик својине руководства предузећа и запослених у којем су под затеченим самоуправним прописима остали неразграничени приватизовани капитал, с једне стране, и још увек друштвени део средстава за производњу одговарајућег предузећа, с друге. Ово је олакшавало **неформалну приватизацију** и преливање друштве-

---

⁵¹¹ Sachs, J. Lipton, D. 1990 „Polands Economic Reform“: 47–66.

⁵¹² Holmstrom, N. Smith, R. 2000: “The Necessity of Gangster Capitalism: Primitive Accumulation in Russia and China”.

ног капитала у приватне руке, путем склапања неповољних уговора директора предузећа још увек у друштвеној својини, са директорима приватних предузећа рођака и пријатеља. Противправно присвајање или поткрадање друштвене својине спроводили су и мануелни радници и нарочито магационери, када год би износили из предузећа део репроматеријала или производа.

Савезном закону су уследили републички закони наредне две године. Масовну промену власништва над фондом друштвених станова и пољопривредним земљиштем омогућили су Закон о стамбеним односима републике Србије из 1990. и Закон о претварању друштвене својине на пољопривредном земљишту у друге облике својине из 1992. године. У Србији је Закон о условима и поступку претварања друштвене својине у друге облике својине из 1991. године, измењен и допуњен 1994., међутим, због поштравања процедуре откупа деоница под повлашћеним условима, знатно успорио ток приватизације. До потпуног застоја приватизације довело је избијање грађанског рата унутар и између република и аутономних покрајина СФРЈ.

Нови импулс приватизацији је дала тек хиперинфлација од 51015 % месечно (цене су се дуплирале сваких 16 сати) у периоду од 1. октобра 1993. до 24. јануара 1994. године. У овом периоду су због непостојања одредбе о ревалоризацији дуга, преостале рате уписаних деоница драстично смањене, тако да је приватизација у великом броју предузећа потпуно завршена. Према неким проценама, у једној трећини од укупно 3678 предузећа у Србији која су трансформисана према закону из 1991, акционари су захваљујући инфлацији доиста уложили мање од 5% од укупно уписаног капитала⁵¹³.

Након девалвације динара и стабилизације цена почетком 1994, Зоран Ђинђић, вођа опозиционе Демократске странке, предложио је у складу са својим најавама током протеста 1996–1997. године, ревизију свих спроведених приватизационих послова. Владајућа Социјалистичка партија која је имала убедљиву већину у Скупштини, прихватила је овај предлог и донет је **закон о ревалоризацији**. Овим законом је поништена инфлациона добит, али и до тог тренутка спроведена приватизација. Мада су руководства опозиционих партија користила првенствено моралистичку аргументацију када су се залагала за поништавање инфлационе добити и до тада спроведене приватизације, главни разлог за поништавање дотадашњег процеса приватизације кроз акционарство запослених, било је очекивање руководства опозиционих партија да ће након победе на изборима она,

---

⁵¹³ Мијатовић, Б. (1993) ПРИВАТИЗАЦИЈА: 118.

њихове домаће присталице и инострани ментори, имати боље стартне позиције да се домогну већег дела друштвене и државне имовине него што им је то успело у првом таласу приватизације. Владајућа Социјалистичка партија Србије је прихватајући иницијативу опозиције да се поништи приватизација довршена према важећим прописима, демонстрирала да било која **власт може према нахођењу да ретроактивно мења законе и поништи спроведену приватизацију.**

Иновирани закон о приватизацији је усвојен тек 1997. године. Из савезног закона о трансформацији друштвене својине из 1989/90. нови Закон о својинској трансформацији Републике Србије је задржао принцип необавезног, аутономног децентрализованог доношења одлуке о започињању приватизације усмерене ка **радничком акционарству.** Подстицај да запослени одлуче да покрену процес приватизације била је понуда поделе бесплатних и повлашћених акција запосленима у друштвеним и државним предузећима те осигураним пољопривредницима, али уз извесна ограничења. Враћен је попуст од 20% фиксно и 1% за сваку годину радног стажа, али само на акције до 8.000 DEM и највише до 60% вредности капитала предузећа могло је да буде издато бесплатно и са попустом. 10% капитала је одмах преношено на пензијски фонд, а најмање 30% капитала требало је да се прода свима заинтересованима. Капитал који преостане по упису акција, прелазео је у својину државног Акцијског фонда, који је даље трговао углавном мањинским пакетима деоница предузећа која су приватизована према ранијем савезном и републичком закону о приватизацији.

Економисти блиски опозиционим партијама су одмах критиковали Закон о својинској трансформацији Републике Србије из 1997. године тврдећи да он: 1) води у дисперзовано радничко акционарство запослених као доминантних унутрашњих власника, које наводно **задржава елементе неефикасног самоуправног начина управљања предузећем у складу са интересима запослених** занемарујући остале (нпр. преливање већег дела добити у зараде, борбени синдикати); 2) одваја предузећа од тржишта капитала, јер спољни инвеститори нису спремни да улажу у предузећа у већинском власништву запослених; 3) успорава, нарочито у условима ограничавања трговине акцијама првих шест година, концентрацију власништва, која наводно тек код мањег броја сопственика ствара интерес и могућност да надзиру менаџере; 4) неправедно само једном делу становништва обезбеђује бесплатне акције и попусте, док сви остали (око половине пунолетног становништва: студенти, незапослени, домаћице, запослени у приватном сектору итд.) остају без тих привилегија; 5) не

обавезује на приватизацију, што теоријски отвара могућност вечите егзистенције неефикасног друштвеног капитала, због страха запослених од ризика тржишне конкуренције⁵¹⁴.

Пошто се главнина и опозиције и власти слагала око суштине да треба формално озаконити приватизацију друштвене и државне својине, **изостала је критика** управо ове одлуке да се доврши рестаурација капиталистичког начина производње. Када се једном донесе таква одлука, није могуће избећи продубљивање неједнакости и неправде започете још за време приватизације формалноправно друштвене својине у облику групно својинског монопола над њеним деловима у самоуправним организацијама удруженог рада. Од отворене пљачке друштвене и државне својине, несумњиво праведније изгледа њихово практично поклањање по битно смањеним ценама, као што је то био случај са становима и деоницама предузећа. Треба међутим имати у виду да мада су сви запослени уплаћивали средства у стамбени фонд нису сви, него само мањи део њих добили станарско право током својег радног века, као и да је случајност добијања запослења у привредним гранама са структурално неједнаким положајем на домаћем и светском тржишту, а не стварни радни допринос, утицао на количину и вредност уписаних деоница и социјалног програма у случају губитка посла „технолошког вишка“ запослених.

У условима грађанског рата и економске блокаде по закону из 1997. је започета приватизација 350 предузећа а формалноправно завршена у само 18. Интересовање за започињање приватизације по овом закону је нагло повећано у око 500 предузећа за време техничке прелазне владе три месеца пред парламентарне изборе у децембру 2000. године, на којима је очекивана победа опозиционих партија и доношење неповољнијег закона о приватизацији.

У већ помињаној новијој литератури посвећеној промени класне структуре на тлу бивше СФРЈ постоји тенденција да се формирање нових економских и политичких „елита“ као „језгра настајуће капиталистичке класе“⁵¹⁵, ограничи на деведесете године. Последња деценија двадесетог века у Србији и Црној Гори, јединим федералним јединицама у којима су на првим вишестраначким изборима децембра 1990. године остали на власти комунисти преименовани у социјалисте, великим делом због међусобне сукобљености лидера опозиционих партија, а не типично грађанске партије на челу са на-

---

⁵¹⁴ Мијатовић, Б (2005) „Приватизација реалног сектора“: 185.

⁵¹⁵ Лазић, М. 2011: 66–68.

ционалистичким лидерима као у преосталим републикама, добија назив прелазног периода „**блокиране трансформације**“. Заговорници ове кованице под њоме подразумевају период у којем део припадника колективновласничке класе обавља „конверзију својих ранијих монополских друштвених положаја у приватни капитал“⁵¹⁶. Није јасно како то да **припадници свих класа који било који облик колективне својине или ситну приватну својину претворе у крупну капиталистичку приватну својину коју контролишу као властиту**, примењујући комбинацију насилног и преварантског деловања подстакнутог околностима економских санкција НАТО земаља, постају део неке изванкласне нове „елите“, а не **постају истог тренутка „нижи“ или „виши“ део заправо старе, а не нове, класе капиталиста!**?

Ратне околности су несумњиво убрзале процес рестаурације капитализма, односно створиле претпоставке за насилну приватизацију основних средстава за производњу и друштвено створеног богатства у државној и друштвеној својини, која је и сама својевремено настала национализацијом предратне капиталистичке приватне својине. Смештање образовања капиталистичке класе у само «десетак година», међутим, губи из вида да **током целокупног трајања реалног социјализма и самоуправљања није елиминисана класна подела рада као темељ репродукције класних односа**, те производна и интелектуална ситна буржоазија и робноновчана производња, као темељ репродукције специфично капиталистичких облика класног односа израбљивања најамне радне снаге. Тзв. **«пужевски» пут** настанка крупне капиталистичке робне производње води управо **кроз процес концентрације и централизације капитала из ситне робне производње**. Уколико не желимо да верујемо на реч нпр. Богољубу Карићу да је «био ... богат још у Титово време»⁵¹⁷, подсетимо се да је већ 1953. дошло до законске легализације права «група грађана» да «оснивају предузећа» и «запошљавају радну снагу», као и да је ово **капиталистичко право 1963. постало уставна категорија**. Упркос законском ограничењу на највише пет радника, јавна је тајна, оглашена у дневној штампи децембра 1961. године, од Политике, преко Вечерњих новости и Света до Весника у среду, да су нека од тих предузећа запошљавала и по десет пута више радника, као и да месечна добит крупнијих приватних предузетника премашује више него десетоструко просечна месечна примања запослених.

---

⁵¹⁶ исто: 59.

⁵¹⁷ Игња, П. 1997 «Из Пећи – у Белу кућу».

4.1.3. Главни светски заговорници рестаурације капитализма у последњој деценији двадесетог века

Главни инострани колективни делатници заинтересовани за довршење рестаурације неолибералне варијанте капиталистичких односа репродукције широм света, укључујући не само бивше државе реалног социјализма и самоуправљања, него и тзв. државе благостања и социјалне заштите Првог и Трећег света, јесу припадници **финансијске олигархије**. Светска финансијска олигархија је састављена од власника контролишућих пакета деоница транснационалних корпорација (нарочито у области енергетике, наоружања, пољопривреде, дрога и лекова), те банкарско финансијских организација, са седиштима првенствено у метрополама империјалистичких сила Северне Америке, Европе и Јапана. У последњој деценији двадесетог века светску финансијску олигархију предводи и даље крупни капитал Сједињених америчких држава. САД су смениле Велику Британију у улози хегемонијске националне државе светског система капиталистичке привреде током и након Другог светског рата. Хегемонија не искључује повремене сукобе између разних слојева банкарске и корпоративне фракције финансијске олигархије у националним и међународним размерама око прерасподеле профита путем **намерног изазивања** несташице инвестиционог капитала, дужничке или/и валутне кризе.

Основни извор друштвене моћи светске финансијске олигархије потиче још с краја седамнаестог века, када су основане прве **приватне централне националне банке** Шведске и Енглеске. Друштвена моћ финансијске олигархије се обнавља увек када приватни златари и банкарски (нпр. Ротшилди) успеју да од носилаца суверене власти у друштву, обично у ратним околностима, од апсолутног или уставног монарха, од демократског или аутократског председника, или од представника народа у скупштини, **преузму сувереном влашћу гарантовани монопол** или искључиво право **да стварају нови новац** ради олакшавања промета и размене роба у једном друштву, путем издавања потврда о зајму дела новца који су код њих депоновале штедише, уз обавезу враћања са каматом. Од тог тренутка припадници банкарске фракције финансијске олигархије кривотворе разне потврде и хартије од вредности преко вредности реалних депозита, „**ни из чега**“⁵¹⁸. Преко камата на дуг за кредите које позајмљују индустријској фракцији финансијске олигархије и обичним грађанима,

---

⁵¹⁸ Greaves, R. (2001) “Money & Banks – The Hidden Truth Behind Global Debt”.

банкари згрћу богатство без рада, чак и без преузимања било каквог пословног ризика, пошто преко пореза целокупно грађанство без престанка враћа јавне и приватне дугове када конкретни позајмљивачи то више нису у стању и остану и без својине коју су пријавили као хипотекарну гаранцију за подизање кредита.

У последњој деценији двадесетог века највише се на овај начин штампају односно **кривотворе** доларске обвезнице приватне централне банке САД, тзв. Федералних резерви, основаних за време председника Вудроа Вилсона 1913. године. САД долари се највише кривотворе зато што се још од краја Другог светског рата и успостављања Међународног монетарног фонда, Светске банке и Светске трговинске организације под контролом Федералних резерви САД, ова национална валута и даље користи као светско средство плаћања и резервна валута светског банкарског система, мада је финансијска олигархија САД као што смо видели у одељку 3.2.3.3. посвећеном трећој фази институционализације самоуправљања, већ 1971. године укинула златно покриће ради инфлаторног финансирања рата у Вијетнаму⁵¹⁹.

Потврду за тумачење финансијске олигархије као светске владајуће класе пружа нам Ричард Кук, који разјашњава механизме доминације светске финансијске олигархије над народом САД: „САД не контролишу властиту судбину. Њу контролише међународна финансијска елита, чији амерички огранак делује кроз банке са седиштем у Њујорку попут Ј.П.Морган, Чејс, инвестиционе фирме као што су Голдман Закс и Федерални систем резерви. Они даље контролишу Белу кућу, војску, масовне медије, обавештајне агенције, обе главне политичке партије, универзитете итд. Нико не може да се успне до врха било које од ових институција без одобрења финансијске елите. Ова елита постоји од успостављања САД, а постајала је све доминантнија како је протицао деветнаести век. Кључни датум представља доношење Акта о националном банкарству из 1863, када је успостављен систем према којем је дуг федералне владе коришћен за колатерализацију банчаних позајмица. Од тада сносимо трошкове кроз плаћање наших пореза за контролу банака над привредом....Финансијери су довели народ ове нације у дуг од 57 трилиона долара...само камате на овај дуг износе преко три трилиона долара од укупно четрнаест трилиона долара бруто домаћег производа... донета је одлука да се искористи војна машинерија САД за заузимање света од стране финансијске елите...Авијација САД је предводила пут у разарању суверене земље Југославије, чиме су

---

⁵¹⁹ Frum, D. (2000).

међународни банкари освојили изворе богатства целокупног региона Балкана а војска САД стекла базе за даље продоре у Азију ⁵²⁰.

На први поглед неке може да се учини да се проблем финансијских спекулација приватних банкара може да разреши успостављањем јавне контроле и поновном национализацијом приватизованих централних банака одговарајућих друштава организованих у националне државе. Овакво «решење» проблема губи из вида да се иза штампања новца без покрића од стране било приватних било државно контролираних банкара, крије унутрашња противречност капиталистичког начина производње. Ради се о **системски ограниченим** могућностима крупног индустријског капитала да релативни вишак вредности повишава на основу интензивног развоја материјалних производних снага у центру светске капиталистичке привреде. **Механизација и аутоматизација процеса производње, наиме, изазива пад просечне профитне стопе на основу сталног пораста удела капитала уложеног у средства за производњу, која само преносе своју вредност на нови производ, те сталног пада удела капитала уложеног у радну снагу, која једино може да производи вишак вредности преко властите прометне вредности.** Решење проблема пада профитне стопе у центру, крупни капитал вековима тражи и налази у ширењу и насилном наметању капиталистичког робноовчаног облика присвајања вишка рада без надокнаде на пред- и некапиталистичку периферију и извозом капитала који не може производно да се употреби у центру у облику кредита са растућом каматом на дуг инвеститорима на периферији. **Колонизација „новог света“ у прошлости и реколонизација земаља тзв. Другог и Трећег света у двадесет првом веку,** обезбеђује непосредну контролу над материјалним и људским ресурсима по ниској цени. Подређивање рада ситних сељака и занатлија трговачком капиталу је прво било **формално**, преко монопола откупа производа произведених средствима у приватном власништву. Тек је са појавом крупне индустрије дошло до **стварног** подређивања радне снаге правно слободних најамних мануелних и умних радника лишених приступа условима преживљавања крупном индустријском капиталу. Као што је то врло упечатљиво показала још Роза Луксембург насупрот конзервирајуће реформишућем становишту њених противника у социјалдемократској партији⁵²¹, војно или/и **економско ширење капиталистичких одно-**

⁵²⁰ Cook, R. (2009) “The Economic Crisis and What Must be Done”.

⁵²¹ Luxemburg, R. (1915/1972). THE ACCUMULATION OF CAPITAL – AN ANTI-CRITIQUE; уп. одељак Увод – чему још једна студија о транзицији?

са на преткапиталистичку или некапиталистичку периферију, привремено омогућава повећавање апсолутног вишка вредности и **екстра профита** на основу институционално наметнутог нижег нивоа цена свих „фактора“ производње на периферији. Од олигополистичког фузионисања крупног индустријског и банковног капитала у финансијски капитал у последњој трећини деветнаестог века, светска финансијска олигархија усавршава опробане методе манипулисања ценама енергената, земље, племенитих метала, сировина, (полу)производа, радне снаге истог нивоа продуктивности и фиктивних хартија од вредности без покрића у реалној економији. Тиме обезбеђује надокнађивање тенденцијског пада профитних стопа у центру, и преко десет пута вишим профитним стопама на периферији.

Иновирани механизми манипулације ценама на светском тржишту после Другог светског рата су диктирање одлука националних и међународних институција попут парламената и централних националних банака, Међународног монетарног фонда и Светске банке, о (не)додели статуса најповлашћеније нације или кредита. То су и интерне цене трансфера⁵²² између седишта компанија и њихових филијала широм света, те позиционе цене роба прилагођене институционализовано неједнакој куповној моћи у центру и на периферији светског система капиталистичке привреде.

Екстремни облици манипулације ценама су проглашење економског ембарга на увоз или извоз одабране земље или њено бомбардовање ради убрзавања процеса приватизације у њој, као што је то први пут после Другог светског рата извежбала на деловима Југославије насељенима пре свега српским становништвом, финансијска олигархија **војно организована у НАТО**. Након самозадовољног проглашења дефинитивне победе у Хладном рату над СССР и Варшавским пактом 1989. године, наиме, финансијска олигархија преусмерила је своју главну делатност **са дестабилизације «непријатељских» политичких режима на реколонизацију света и учвршћивање неједнаке међународне поделе рада** и стога и размене. Светска финансијска олигархија преко институција Светске банке и Међународног монетарног фонда након пада „гвоздене завесе“ спроводи већ поменути **„шок терапију“** опште принудне приватизације у бившим земљама реалног социјализма и шире, коју је Наоми Клајн описала као **«успон капитализма катастрофе»**⁵²³.

---

⁵²² Feinschreiber, R. (ed). 2004. TRANSFER PRICING METHODS: AN APPLICATIONS GUIDE.

⁵²³ Klein, N. (2007) THE SHOCK DOCTRINE: THE RISE OF DISASTER CAPITALISM.

Основни циљ финансијске олигархије је да оствари или поврати монопол своје контроле над природним и друштвено створеним богатствима, те отвори нова тржишта за извоз капитала која јој нису била лако доступна од 1917. до 1989. године.

Одбацујући одбрамбену реторику првобитног Статута, вође НАТО су уместо да распусе ову војну организацију након распуштања Варшавског пакта, њу претворили у војску транснационалног капитала где год треба насилним путем да се (поново) «отвори» односно (нео) колонизује неко друштво за „слободно кретање“ људи, роба и капитала и за обезбеђивање што непосредније контроле финансијске олигархије над природним и друштвено створеним богатствима читавог света. Финансијска олигархија је пожурила да **искористи тренутак потпуног друштвеног расула** у земљама бившег Совјетског савеза и Варшавског пакта у којем су Сједињене америчке државе остале једина светска војна сила. Своју војну организацију светска финансијска олигархија је употребила за активно одстрањивање последњих отпора и насилно убрзавање недовољно брзог спровођења приватизације. Пошто јој СФРЈугославија у монополарном свету више није била потребна као тампон зона наспрам Варшавског пакта који је распуштен, финансијска олигархија је потпирила грађански рат у овој мултиетничкој и мултиконфесионалној федерацији. Финансијска олигархија је политички, финансијски и војно **подржала** идеолошке представнике и паравојне јединице етничких и верских групација заинтересованих за **отцепљење** и успостављање властитих националних држава у којима доминира приватна својина. Одабрала је првенствено територију најбројније републике Србије као полигон за испробавање отворено агресивне улоге НАТО за постизање империјалних циљева. Проценила је наиме да је Србија смештена на значајној балканској раскрсници и њено већинско становништво, Србе, као традиционалне савезнике Русије. Пошто светска финансијска олигархија настоји да спречи становништво Русије да икада више себе политички организује у снажну државу релевантну на међународном плану, она настоји да се што више војно приближи њеним границама спроводећи стратегију „ширења на исток“.⁵²⁴

Потврду ваљаности овде изложеног тумачења стварних мотива „**хуманитарних интервенција**“ налазимо и у текстовима припад-

---

⁵²⁴ Collon, M. (1998) POKER MENTEUR, LES GRANDES PUISSANCES, LA YUGOSLAVIE ET LES PROCHAINES GUERRES; Johnstone, D. (2002) FOOLS' CRUSADE – YUGOSLAVIA, NATO, AND WESTERN DELUSIONS; Кнежевић, М. (2008) МОЗАИК ГЕОПОЛИТИКЕ: ИДЕНТИТЕТ, ТРАНЗИЦИЈА, СРПСКО ПИТАЊЕ.

ника администрације самих САД. Тако је Џон Норис, бивши сарадник заменика тадашњег Државног секретара САД, Струоба Талбота, неуобичајено отворено формулисао закључак да отпор који је „Милошевићева Југославија“ пружала ширим „трендовима политичких и економских реформи...најбоље објашњава НАТО рат на Косову и Метохији“, а не „брига за судбину Албанаца“⁵²⁵. Стварне интересе у основи војне интервенције НАТО на Косову и Метохији разоткрива и Пол Стјуарт, пишући о установљавању војне базе Бондстил ради обезбеђивања контроле над експлоатацијом и прометом нафте из централноазијских каспијских извора код „пупка света“, преко Бугарске, Македоније и српске јужне аутономне покрајине Косова и Метохије, до луке Влорес у Албанији и даље на Запад⁵²⁶.

4.1.4. Грађански рат у Југославији и класна подела рада

Идеолошки високообразовани ситнобуржоаски представници буржоазије њен посебни интерес за успостављањем, очувањем или обнављањем крупне приватне капиталистичке својине, барем од «продуженог» шеснаестог века редовно приказују као општи интерес свих грађана да живе у независним националним државама. Идеологија националног суверенитета од тада демонстрира своју изузетну способност уједињавања припадника објективно супротстављених друштвених класа око овог на први поглед заједничког циља.

Друштвену основу окупљања становништва исте етничке и конфесионалне припадности око идеје националне државе без обзира на разнородну класну припадност, представља **географска концентрација појединих етничких и верских група у национално-територијално структурисаним регионима** са изразито неједнаким степеном укупног развоја и с **неједнаким положајем у домаћој и међународној класној подели рада**. Од успостављања система светске капиталистичке привреде, наиме, његово олигополистичко структурисање одликује успостављање и развргавање класних савеза владајућих и потлачених класа у оквиру националних држава неједнаке снаге поводом одбране властитог и заузимања туђег тржишта роба, рада и капитала, кроз грађанске и међународне ратове. Припадници етничких и верских групација који заузимају најповољније улоге у класној подели рада, мерене индексом учествовања у најбоље плаћеним и најугледнијим управљачким занимањима, на-

---

⁵²⁵ Norris, J. (2005). COLLISION COURSE: NATO, RUSSIA AND KOSOVO: xxiii ff.“

⁵²⁶ Stuart, P. (2002) “Camp Bondsteel and America’s plans to control Caspian oil”.

стојали су да их задрже за себе, а они мање задовољни својим положајем и улогом у овој подели, настојали су да их **побољшају формирањем „властите“ националне државе**. Хомогенизацији ставова припадника истих етничких и верских групација доприноси понекад и **склоност људи нижег степена образовања**, нарочито у условима акутне кризе и повећане стопе незапослености, да делимично **подлегну шовинистичкој пропаганди својих високообразованих сународника**, те да узроке своје лоше опште друштвене ситуације не траже и међу својим сународницима који их израбљују и тлаче, него искључиво међу припадницима других етничких и верских групација. Тако долази до артикулације темељног класног сукоба и одговарајућих економских, политичких и културних интереса у изразима било отворено **партикуларне етничке и верске легитимацијске идеологије**⁵²⁷, било у изразима инструментализације **универзалистичке космополитске фразеологије људских права**⁵²⁸.

Вишеетничке федералне државе какве су биле СССР и СФРЈ и њихове покушаје да превазиђу историјски наслеђене неједнаке нивое достигнутог индустријског и другог развоја федералних јединица, теоретичари који доприносе остварењу интереса старе и нове буржоазије у појединим од бивших и садашњих федералних јединица или у бившим или садашњим заинтересованим империјалним силама, приказују искључиво као „тамнице народа“. Према овим теоретичарима у „тамницама народа“ доминирају припадници најбројније етничке и верске групације који спроводе империјалну политику доминације и израбљивања према припадницима мање бројних етничких и верских групација унутар федерације и у њеном окружењу. Важно је да се уочи да научна критика империјалистичке политике буржоазије најбројније етничке и верске групације у федерацији, представља и идеологију у мери у којој њени субјекти више или мање свесно стају на страну и доприносе остваривању подједнако партикуларних класних интереса и сепаратистичке или империјалистичке политике старих и настајућих владајућих класа других етничких и верских групација у федерацији и њеном окружењу. У југословенској федерацији, на пример, већ поменути писац књиге о међуетничким сукобима на Косову и Метохији Димитрије Богдановић⁵²⁹, замерио је својем имењаку социјалисти Димитрију Туцовићу да је у својој

---

⁵²⁷ Нпр. верски фундаментализам вођа анти/империјалистичких покрета. Уп. Вратуша, В. (1993б): 517–531.

⁵²⁸ Нпр. «хуманитарне интервенције» блока на власти у империјалистичким силама. Уп. Вратуша, В. (2000.): 23–48

⁵²⁹ Уп. одељак 3.2.3.4. о напуштању самоуправне легитимације.

критичкој студији империјалног настојања српске буржоазије да од припадника арбанашког народа насилно отме излазак на море, некритички преузео пропаганду и стао на страну остваривања империјалне политике аустроугарске и италијанске буржоазије те сепаратистичке политике арбанашке буржоазије. Богдановић истиче да тиме што је критиковао једино злочине (стварне и неке преувеличане) владајуће класе и злочинаца српског народа, Туцовић је по узору на идеологе Аустроугарске монархије, умањивао и чак правдао злочине владајућих класа и злочинаца других народа речима: „Ако би, уосталом, стајало, да је српски елеменат просто на просто потиснут арбанашким, зар би то био први случај у историји да навала неких племена чвршће организације или других преимућстава потисне неки народ са његова огњишта?“⁵³⁰. Врховно руководство КПЈ а затим и СКЈ из република изван Србије али и из саме Србије⁵³¹, континуирано је спроводило **праксу установљену у оквиру Комунистичке интернационале основане 1919. године, да се оптужује „националистички“ део српског партијског руководства за наводно настављање „хегемонистичке“ праксе „етатистичког“, „унитаристичког“, „централистичког“ и „конзервативног“ „полицаисања“ српске ситне и крупне буржоазије,** као што смо видели у одељцима посвећеним тзв. националном питању у разним фазама институционализације и напуштања самоуправљачке легитимацијске идеологије. У медијима је често долазило до уопштавања поменутих етикета на целокупни српски народ. Губило се из вида да се **узајамно изазивају и потхрањују националистичке идеје високообразованих идеолошких представника буржоазије о окупљању свих припадника једне етничке групације у оквиру једне националне државе** са границама које обухватају што више природних богатстава и геостратешких предности, у условима **када припадници разних етничких групација живе измешани на истој територији.** Ескалира неповерење, страх, мржња и на крају грађански рат између припадника тих измешаних етничких групација, уместо да њихови припадници уживају све ресурсе заједничке територије у равноправној заједници.

Секундарна анализа података већ два пута поменутог истраживања Конзорцијума југословенских института друштвених наука

---

⁵³⁰ Туцовић, Д. (1914) СРБИЈА И АРБАНИЈА. ЈЕДАН ПРИЛОГ КРИТИЦИ ЗАВОЈЕВАЧКЕ ПОЛИТИКЕ СРПСКЕ БУРЖОАЗИЈЕ: 9, према Богдановић, Д. (1986) КЊИГА О КОСОВУ, одељак „Ставови српске социјалдемократије 1912–1914“.

⁵³¹ Видети нпр. Перовић, Ј. (1991) ЗАТВАРАЊЕ КРУГА.

из 1989/1990. године⁵³², потврђује хипотезу да су високообразовани вршиоци управљачких и интелектуалних улога у класној подели рада, који су у време истраживања у већини били припадници владајуће партије СКЈ (осим испитаника припадника албанске народности⁵³³ који су партију у време истраживања већ били углавном напустили), формулисали теоријско-идеолошки програм за процес промене легитимацијске основе поретка друштвених односа од социјалистичке самоуправне на капиталистичку национално државну, чије је остваривање на крају довело до крвавог разарања југословенске федерације. Припадници високообразоване ситне буржоазије унутар и изван СК су се у почетку ангажовали у оштрим полемикама о називу и (не) разликовању између језика и дијалеката, као и о историјском првенству полагања права припадника одговарајућег народа или народности на одређену територију. Вршиоци мануелних и рутинских улога у класној подели рада нижег степена образовања и незапослени, постали су физичка снага за насилно спровођење овог програма довршавања формалноправне рестаурације капитализма и сепаратистичке дезинтеграције југословенске федерације током грађанског рата 1991–1995.

Анализа података анкете 1989/1990, спроведене у време већ јасно оформљених националистичких програма савеза владајућих класа у републикама и покрајинама, потврђује да су се **са ставом да „свака нација треба да има своју државу“ надпросечно слагали пре свега припадници на локалном нивоу апсолутно или релативно већинске етничке и верске групације (осим карактеристичног изузетка испитаника из већински српских општина у Хрватској и у аутономним покрајинама у оквиру Србије, Косово и Метохија и Војводина), који заузимају друштвене положаје на дну и при врху хијерархије радних места. У Аутономној покрајини Косово и Метохија (просек слагања 85%), испитаници припадници албанске народности су се за скоро једну трећину чешће (88%) од испитаника припадника српског народа (60%) саглашавали са испитиваним ставом, а међу испитаницима Албанцима надпросечно често су се са овим ставом саглашавали незапослени, неквалификовани и полу-квалификовани радници (97% слагања), с једне стране, те стручњаци и нижи директори (93% слагања), с друге; у **Словенији** (просек**

---

⁵³² Уп. одељак 3.2.3.4. о напуштању самоуправне легитимације и одељак 4.1.1. о главним домаћим заговорницима довршавања рестаурације капитализма.

⁵³³ О употреби назива ове народности видети одељак 3.2.3.2. белешку 451.

слагања 49%) надпросечно често су се са ставом о националној држави саглашавали испитаници Словенци пољопривредници (65% слагања) и неквалификовани и полуквалификовани радници (60% слагања), с једне стране, те стручњаци у привреди (54% слагања), с друге; у **Македонији** (просек слагања 40%) испитаници Албанци су се више него дупло чешће саглашавали са испитиваним ставом (77%) него испитаници Македонци (31% слагања), а међу Македонцима са ставом су се надпросечно често саглашавали незапослени и пољопривредници (33%), с једне стране, те политичари (42%), с друге; у **Хрватској** (просек слагања 21%) испитаници Хрвати су се готово три пута чешће слагали са испитиваним ставом (25%) него испитаници Срби (9%), а међу испитаницима Хрватима са испитиваним ставом су се надпросечно често саглашавали незапослени (36% слагања), с једне стране, те политичари (31% слагања) и стручњаци у привреди и друштвеним службама (33% слагања), с друге; у **Црној Гори** (просек слагања 18%), испитаници припадници албанске народности су се четири пута чешће саглашавали са испитиваним ставом (69%) од испитаника Црногораца (17%), а међу испитаницима Црногорцима изнадпросечно саглашавање су исказали незапослени (25% слагања) и пољопривредници (31% слагања) с једне стране, те директори (23% слагања), с друге; у **тзв. централној Србији** без покрајина (просек слагања 14%), изнадпросечно саглашавање су исказали Срби незапослени и неквалификовани радници (19% слагања) с једне стране, те политичари (18% слагања), с друге; у Аутономној покрајини **Војводини** (просек слагања 8%) испитаници припадници мађарске народности су се више него дупло чешће (18%) слагали са истраживаним ставом него испитаници припадници српског народа у овој аутономној покрајини Републике Србије (7%), а међу испитаницима Србима изнад просечно саглашавање су исказали Срби полуквалификовани радници (9% слагања), с једне стране, те стручњаци у администрацији (22% слагања) с друге; у **Босни и Херцеговини** (просек слагања 7%) испитаници Хрвати су исказали више него дупло виши просечни проценат слагања са испитиваним ставом (14%), него испитаници Срби (6%) и Муслимани (5%), а међу Муслиманима са ставом су се надпросечно саглашавали незапослени и неквалификовани радници (9%) с једне стране, те стручњаци у друштвеним службама (22%) с друге стране⁵³⁴.

---

⁵³⁴ Vratuša, V (1995c) «Attitudes toward the desirable organization of society and the war in Yugoslavia», Appendix Table 3.

Наведени подаци сугеришу закључак да је **бирократска фракција** колективно односно групно власничке класе очувала **водећу улогу у процесу прелажења са самоуправносоцијалистичке на националнодржавну капиталистичку легитимацијску идеологију у Македонији и Србији, док су у преосталим републикама и две аутономне покрајине, високообразовани стручњаци и/или припадници технократске фракције колективно односно групно власничке класе преузели водећу улогу у овом процесу.**

Наведени подаци такође сугеришу закључак да **што је виши просечни проценат слагања** испитаника са ставом да „свака нација треба да има своју државу“, чије је остваривање у мултиетничкој федерацији водило у грађански рат, то је **у одговарајућој федералној јединици у време истраживања био даље одмакао процес борбе за успостављање независних националних држава.** На основу података је видно да је овај процес највише одмакао у индустријски неразвијеној аутономној покрајини Косово и Метохија са апсолутном албанском већином и републици Македонији са бројном албанском мањином, као и у привредно најразвијенијим републикама и финалним извозницима Словенији и Хрватској са значајном српском мањином.

Овакав редослед федералних јединица према проценту слагања испитаника са ставом о националној држави потврђује полазну хипотезу да је **борба за поправљање неповољног положаја и очување повољног положаја у локалној и међународној подели рада** у основи сукоба унутар и између руководства и широких слојева народа у федералним јединицама бивше Југославије. Покажимо то на анализи случаја Аутономне покрајине Косово и Метохија, која је до Балканских ратова попут Македоније била у саставу Отманске империје, у којој су поданици који су прихватили ислам (п) остали земљопоседници и учествовали у тлачењу православне раје. Након ослобођења земље од турске власти, становништво исламске вероисповести је изгубило ове привилегије у Краљевини Југославији, а није их повратило до краја осамдесетих година ни у Социјалистичкој федеративној републици Југославији. На Косову и Метохији већинским албанским становништвом превасходно исламске вероисповести, након већ помињаног Четвртог пленума ЦК СКЈ 1966. године на којем је Александар Ранковић уклоњен са места шефа југословенске цивилне и војне службе безбедности⁵³⁵, омрзнуте нарочито међу вођама албанског иредентистичког по-

---

⁵³⁵ Уп. одељак 3.2.3.2. о другој фази институционализације самоуправљања.

крета за формирање тзв. Велике Албаније, прогресивно је расла аутономија одлучивања албанског партијског, државног, привредног и културног руководства, у замишљању и спровођењу целокупне политике друштвено-економског развоја. Посебно важно је било **аутономно одлучивање о механизму саморепродукције владајуће класе, систему образовања на албанском језику свих нивоа уз коришћење уџбеника из Албаније**. Према последњим расположивим подацима из 1981. године (пошто су Албанци одбили да буду пописани 1991.), **индекс учешћа** или заступљености Албанаца у управљачким занимањима (количник између њиховог процентуалног учешћа у управљачким занимањима и њиховог процентуалног учешћа у активном становништву) износио је 86, док је исти индекс за Србе износио 132 (28/21%). Истовремено је индекс учешћа Албанаца у занимањима стручњака као регрутної основи за управљачка занимања, износио 96 за Албанце и 111 за Србе. Ово значи да су стручњаци Албанци 1981. године имали 1,3 пута мању шансу (130/111: 89/96) од стручњака Срба да постану директори. Стручњаци и директори Албанци су очекивали да ће своју пуну афирмацију остварити само у оквиру друге националне државе Албанаца на простору Косова и Метохије.

Припадници технократске фракције колективно односно групно власничке класе у две индустријски најразвијеније југословенске републике, које су до Првог светског рата биле у саставу Аустроугарске монархије, директори и стручњаци Словенци и Хрвати, у почетку се нису отворено залагали за сецесију од Југославије и претварања својих република у независне националне државе, него за **даљу конфедерализацију** савезне државе, настојећи да очувају своје историјски наслеђене образовне и привредне предности. Желели су да **сведу на минимум или потпуно елиминишу издвајања за мање развијене федералне јединице** у Југославији попут Косова и Метохије из републичких девизних прихода утемељених на монополу **статуса финалних извозника** производа прерађивачке индустрије и туристичких услуга. У својим анализама разарања или распада Југославије, међутим, припадници интелектуалне ситне буржоазије запостављали су ове „материјалне“ мотиве, истичући у први план идеолошко политичку „примораност“ да развију „демократску алтернативу“ наводном „комунистичком тоталитаризму“⁵³⁶. Пређутно или изричито је Слободан Милошевић након избора за председника Ср-

---

⁵³⁶ Видети нпр. Rizman, R. (1995): “The Break-up of Yugoslavia: an Attempt Toward Sociological Explanation”.

бије постао персонификација «комунистичког тоталитаризма» као наводне идеологије и праксе српских комуниста, националиста и целокупног српског народа, наводно изнад-просечно склоног ауторитарности и насиљу⁵³⁷.

Припадници бирократске фракције колективно односно групно власничке класе у Србији, напротив, били су заинтересовани за **јачање федералне државе и државне прерасподељујуће интервенције** у привреди, због чињенице да високи проценат Срба живи **изван „матичне“ републике**, као и због чињенице да је и велики део привреде Србије, поред аутономне покрајине Косова и Метохије, историјски наследио у светској капиталистичкој привреди улогу **енергетске и сировинске базе**, извора јефтине радне снаге и тржишта резервисаног за међународно недовољно конкурентне производе прерађивачке индустрије из република које су наследиле нешто повољнији положај у светској капиталистичкој привреди.

Судећи према ниској просечној сагласности испитаника са ставом о националној држави, изгледало би да је процес формирања националних држава најмање одмакао у привредно развијеној аутономној покрајини Војводини, те привредно неразвијеној републици Босни и Херцеговини. У овој аутономној покрајини и републици у време истраживања је у најмањем степену регистрована сагласност становништва са ставом о националној држави. Њихов **мултиетнички и мултиконфесионални састав** једним делом објашњава неспремност већине становништва у њима да буде поново увучено у страхо-те грађанског и братоубилачког ратовања за територије. Чињеница да је **и у оквиру АП Војводине и Републике Босне и Херцеговине**, међутим, **постојало статистички значајно одступање од просека сагласности са ставом о националној држави, нарочито међу припадницима високообразоване ситне буржоазије**, постоји довољно елемената за закључак да је и у њима постојала друштвена групација заинтересована за успостављање независне националне државе, као што се то у Босни и Херцеговини ускоро после анкетања показало на најнасилнији могући начин, а у аутономној покрајини Војводини се и даље показује на мање насилан начин, више него две деценије после анкетања.

---

⁵³⁷ Meštrović, S. Letica, S. and Goreta, M. (1993) THE HABITS OF THE BALKAN HEART. SOCIAL CHARACTER AND THE FALL OF COMMUNISM. Критику оваквих „ћорсокака“ и „злоупотребе науке“ у разним врстама објашњења распада Југославије виде-ти код Flere, S. (2003) «Blind Alleys in Ethnic Essentialist Explanations of the Downfall of the Former Yugoslavia», 237–256.

Секундарна анализа података анкете из 1989/1990. ретроспективно показује да овакво истраживање може да има и **способност предвиђања будућих сукоба**, пошто је сада већ прошла будућност показала да су се након истраживања ови сукоби доиста и разбуктали. **Изнад-просечно саглашавање црногорске технократије и македонске бирократије са ставом о националној држави**, наима, **најављивали су сукобе** поводом довршавања формирања националних држава у њима, не само са владајућим класама суседних држава, него и унутар њих самих са бројном албанском мањином, чија **ситнобуржоаска интелигенција никада није престајала да мобилише све слојеве Албанаца за уједињавање у јединствену албанску државу**⁵³⁸.

У свим федералним јединицама убрзано се учвршћивала на власти нова стара владајућа класа. Непосредни учесници и коментатори разарања Југославије изван Србије (првенствено Милан Кучан и Стипе Месић) али и унутар саме Србије (Драгослав Дража Марковић) у својим сећањима и интервјуима теже да **датирају промену легитимацијске основе** поретка друштвених односа од самоуправне на националнодржавну тек у време доласка Слободана Милошевића на чело ЦК СК Србије крајем 1987. године, око пола година након познате изјаве 24. априла исте године Србима који су се сукобили са милицијом у Косову Пољу, настојећи да уђу у салу да би се жалили на терор Албанаца: «Нико не сме да вас бије». Пажљивије праћење хронологије догађаја⁵³⁹, показује да се ова промена легитимацијске основе десила међу последњима у Србији. Треба, наима, имати у виду да су управо Слободан Милошевић као и његов првобитни партијски истомишљеник и породични пријатељ а затим партијски противник, Иван Стамболић, **још октобра 1985. и јануара 1986. осудили петиције Срба и Црногораца са Косова и Метохије и јавних радника из Србије** упућене републичкој и савезној скупштини да се заштите уставна права не-Албанаца и заустави њихово исељавање под притиском, као националистичке и антисоцијалистичке акте.

Кулминација **дезинтегративне улоге свих национално-државно (пре)оријентисаних републичких и покрајинских руководства СК** се одиграла на последњем Четрнаестом Конгресу СКЈ од 20.

---

⁵³⁸ Đurić, S. (1995) „Kosovo and Metohija in the late '90s the attitudes of Albanian intellectuals: Preliminary results“, 555–566.

⁵³⁹ Ковачевић, С., Дајић, П. (1994) ХРОНОЛОГИЈА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ КРИЗЕ 1942–1993.

до 22. јануара 1990. године. Уместо договора о будућем друштвено-политичком и привредном уређењу Југославије, словеначко руководство а затим и хрватско га је напустило, незадовољно због одбијања њихових предлога реорганизације СКЈ и политичког система СФРЈ у смеру конфедерације и асиметричне федерације из које свака федерална јединица може да изађе. Овом последњем конгресу СКЈ претходио је кратак период припреме и **усвајања октобра 1988. амандмана IX до XLVIII на Устав СФРЈ**, који више није био у стању да обезбеди нормално функционисање савезних тела, првенствено Већа република и покрајина, у заштити јединствених заједничких интереса свих народа и народности Југославије. Заједничко свим републичким и покрајинским руководствомима СК у том периоду је било само **тврђење да је управо федерална јединица из које потичу, највише била оштећена у југословенској федерацији**, те да то треба убудуће спречити даљим уставним променама у смеру повећавања властите самосталности, одговорности и позиције у федерацији. У оквиру Србије уставним променама је претходила смена покрајинских партијских руководства. У октобру 1988. су у Новом Саду организоване демонстрације Срба и Црногораца са Косова и Метохије против «бирокупатизованог» и «аутономашког» партијског и државног руководства Војводине. Демонстрације познате као «антибирокупатска» или «јогурт» револуција су успеле да изнуде смену руководства Војводине, а догађаји код Жуте греде су довеле до сличне смене партијског и државног руководства Црне Горе. На Косову и Метохији, рудари Старог трга су ступили у штрајк и бројни Албанци у Приштини су организовали демонстрације против најављених уставних промена у Србији и смене албанског руководства 20. фебруара 1989. Недељу дана касније у масовним демонстрацијама Срби и Црногорци са Косова и Метохије и придружени Београђани су пред Савезном скупштином у Београду захтевали да својевремени председник Југословенске омладине и предводник косметских Албанаца, Азем Власи, кривично одговара за непоштовање уставних права Срба и других неалбанаца на Косову и Метохији. Српско руководство је захтевало од југословенског руководства да заведе ванредно стање на Косову и Метохији, што је и учињено 3. марта 1989. Након постављања нове власти у Војводини и на Косову и Метохији, поред Скупштине Србије 28. марта 1989., такође су и Скупштине Косова и Метохије и Војводине прихватиле уставне амандмане који су **укинули аутономним покрајинама у оквиру Србије прерогативе суверене државе и фактичко право вета њиховим руководствомима**. Након што су незадовољни чланови Скупштине КиМ противуоставно

прогласили Републику Косово јула 1990. – због чега је та скупштина распуштена – Албанци на КиМ су у огромној већини **одбили да учествују у првим вишепартијским скупштинским изборима** и да искористе своју бројчану предност за остваривање својих националних циљева у уставним оквирима територијалне аутономије унутар Србије. Хапшење Власија, крваво гушење демонстрација Албанаца и страдање цивила приликом полицијских потера за наоружаним албанским терористима, омогућило је да Ибрахим Ругова а затим и Хашим Тачи постану предводници косметских Албанаца. Они су приступили остваривању давнашњег програма сецесије АПКИМ од Србије и Југославије користећи прогресивно све насилнија средства, уз помоћ тајних служби прво СР Немачке а затим и других западних земаља чланица НАТО на челу са САД. Идеолошке вође Албанаца су циљ придруживања етнички чистој Великој Албанији заједно са припадницима албанске мањине у деловима Македоније, Црне Горе, Србије и Грчке, сасвим отворено објављивали у часописима на албанском језику као што су Вујку, Zëri, Koha⁵⁴⁰.

У оквиру Словеније, партијско и државно руководство и Скупштина су септембра 1989. такође прогласили амандмане на словеначки Устав. Ове уставне промене су прописале **приоритет републичког законодавства над савезним** у случају колизије. Словеначко руководство и Милан Кучан, председник Централног комитета Савеза комуниста Словеније, истовремено је подржало демонстрације Албанаца против уставних промена у Србији као «одбрану авнојевске Југославије», у Цанкарјевом дому 28. фебруара 1989. Почетком децембра исте године словеначко руководство је забранило организовање протеста Срба у Словенији против уставних промена и «митинга истине» Срба и Црногораца са Косова и Метохије у Љубљани, те више или мање директно охрабривало подривање ауторитета ЈНА од стране словеначких националиста као што је својевремени руководилац организације словеначке омладине Јанез Јанша, залажући се да војска, поред спољње политике, пређе у републичку надлежност и тајно **наоружавајући јединице територијалне одбране**. Српско руководство је у знак незадовољства сепаратистичком политиком словеначког руководства, посредством Социјалистичког савеза радног народа Србије увело бојкот робе произведене у Словенији.

Фрањо Туђман, бивши генерал ЈНА, избачен из СК због националистичких иступања и минимизирања жртава фашистичке квис-

---

⁵⁴⁰ Đurić, S., 1995: 555–566.

линшке творевине Независне државе Хрватске, постао је председник Хрватске након победе Хрватске демократске заједнице на првим вишестраначким изборима 1990. Нова власт је одмах усвојила уставне промене које су биле неприхватљиве за српско становништво. Уставне промене су као и у Словенији дале **приоритет хрватским законима** над савезним законима. Поврх тога, **укинуле су Србима статус конститутивног народа**, потезом пера их претвориле у националну мањину и обновили усташке симболе у свим државним установама. Повратак бивших министара владе квислиншке НДХ на чијем је челу био Анте Павелић и остале присталице усташа из емиграције, допринео је обнављању усташке политике дискриминације Срба.

Осетивши се поново егзистенцијално угроженим као за време Другог светског рата, српски народ у деловима Хрватске у којима је представљао већину локалног становништва, подигао је барикаде на путевима и организовао своју власт у аутономним областима. Идеолошки представници хрватске нове / старе владајуће класе, истичу да је тзв. «балван револуција» инспирисана из Београда. Они занемарују да је истовремено са обнављањем симбола усташке Независне државе Хрватске дошло до учесталих случајева дискриминације припадника српске националности у државној служби, избацивање са посла, застрашивања и све више убистава, баш као што је то било предвиђено планом који је осмислио Јосип Бољковац како га је забележила скривена камера. Јосип Бољковац је пре него што је постао министар у новој хрватској влади, руководио **наоружавањем јединица територијалне одбране** увозом оружја из Немачке преко Мађарске, спремајући их за ликвидацију првенствено српских официра и њихових породица, али и хрватских официра који остану лојални ЈНА. О томе је контраобавештајна служба ЈНА снимила скривеном камером документарни филм, али није ништа предузела да спречи наоружавање паравојних формација, чекајући наредбе колективног шефа државе као врховног команданта. **Колективни врховни командант је остао паралисан** и неспособан да донесе одлуку на коју је био обавезан по Уставу, пошто се свео на скуп заговорника међусобно ратно супротстављених планова заокруживања националних тржишта за акумулацију капитала домаће владајуће класе и њених иностраних савезника у државним апаратима Савезне републике Немачке⁵⁴¹ и других чланица НАТО.

Идеолошки представници српске нове / старе владајуће класе, имали су спреман одговор: «реторзија» или **«размена» становни-**

---

⁵⁴¹ Видети Eenboom, E. S. (1995), а у овој књизи одељак 3.2.3.3, белешка 461.

штва и територија. Идеолошки представници муслиманске домаће и владајуће класе, инспирисан ИСЛАМСКОМ ДЕКЛАРАЦИЈОМ Алије Изетбеговића, који је својевремено био осуђиван због подстицања националне и верске мржње у БиХ управо садржајем ове књиге, своје планове промене етничко-верске структуре запослених у државној служби БиХ посредовали су **преименовањем релативно већинског муслиманског становништва у Бошњаке.** Нескривена претензија овог преименовања је било истицање властите наводне аутохтоности, за разлику од наводног «дошљаштва» немуслиманских становника БиХ. Истовремено је спроведено наоружавање муслиманских припадника територијалне одбране БиХ, тзв. Зелених беретки. Оружје су први пут употребили 1. марта 1992. године, пуцајући на старог српског свата и кума младожење свештеника испред Старе српске цркве у Сарајеву⁵⁴².

Спољашњи смртоносни ударац југословенској федерацији је за-
дао Закон о иностраним улагањима САД (**Foreign Appropriations Bill**) који је Конгрес САД изгласао децембра 1990. Овај закон је пред-
видео да се обуставе све позајмице, трговина и помоћ југословенској
федерацији и да разни облици финансирања могу да се наставе у
том региону само уколико свака од шест саставних република одржи
одвојене, независне изборе чије резултате Државно одељење (State
Department) прихвати као сагласне са националним интересима
САД⁵⁴³. Ова директива је до краја растурила већ и онако поремећене
токове уплата у савезни буџет и исплата из њега, подстичући без-
обзирну и никаквим правилима ограничену **борбу настајућих на-**
ционалних буржоазија федералних јединица за приступ свежим
финансијским средствима. Јануара исте године Међународни мо-
нетарни фонд је издиктирао споразум према којем је одређено да се
издаци за државне трошкове срежу на 5% бруто домаћег производа и
да југословенска федерална влада нема приступ кредиту из Народне
банке Југославије за финансирање економских и социјалних програ-
ма. Сузан Вудворт је на следећи начин описала учинак економског
и политичког условљавања презадужене федеративне Југославије
од стране финансијских институција САД и других западних земаља:
«Нормални политички сукоби око економских средстава између цен-
тралних и регионалних влада, и око економских и политичких рефор-

---

⁵⁴² „Осим Делалића, који је касније у телевизијској емисији признао да је убио Гар-
довића, свједоци су као нападаче препознали Суада Шабановића из Зворника и Мухаме-
да Швракића из Сарајева, који је син оснивача „Зелених беретки“ Емина Швракића.“ (Глас
Српске (2009) „Годишњица убиства српског свата на Башчаршији“).

⁵⁴³ Chossudovsky, M. 1996 “Dismantling Yugoslavia: Colonizing Bosnia”.

ми пакета за отплату спољног дуга, постали су уставни сукоби, и потом је то постала криза саме државе међу политичарима који нису били вољни да чине уступке»⁵⁴⁴.

У року од шест месеци након доношења Закона о иностраним улагањима САД, тачније 25. јуна 1991, парламенти Словеније и Хрватске су једнострано и незаконито донели одлуку о проглашењу независности републике Словеније и Хрватске, **без претходног уставног уређивања начина коришћења права свих конститутивних народа у СФРЈ на самоопредељење односно уставно-правног поступка за издвајање из Југославије једнаког за све**, а не само у складу са партикуларним интересима једних а против и на штету интереса других суверених и равноправних народа. Јединице Територијалне одбране Словеније, претходно илегално наоружане, извеле су акт насилне сецесије, заузимајући граничне прелазе и истерујући са њих савезне милиционере и царинике, како би незаконито присвојиле целокупне приходе од царина и имовину савезне државе. У складу са својом уставном обавезом да бране територијални интегритет земље и по налогу Савезног већа Скупштине СФРЈ и Савезног извршног већа на челу са Антем Марковићем, јединице Југословенске народне армије су кренуле на граничне прелазе СФРЈ да не дозволе измене натписа државе и обезбеде да се „испоштује јединствен режим заштите спољних граница“ и извршавање савезних прописа о прелажењу државне границе⁵⁴⁵. Тако је отпочео крвави грађански рат са огромним људским и материјалним губицима и штетама. Млади регрути Југословенске народне армије обучавани за одбрану земље од спољашњег агресора, без јединствене команде и адекватне опреме, изручени су на милост и немилост бескрупулозним дивљању 21000 територијалаца наоружаних још октобра 1990. оружјем ЈНА украденим из Кочевске Реке, који су регрутима у касарнама ускраћивали воду, храну и струју а ван њих убијали мучки кршећи проглашење примирја⁵⁴⁶.

Идеолошки представници светске финансијске олигархије су у неколико наврата директно утицали да зарађене стране у грађанском рату не постигну споразум. Након постигнуте сагласности представника сва три народа у БиХ са Кутиљеровим планом 18. марта 1992. о успостављању јединствене државе с три конститутивне јединице

---

⁵⁴⁴ Woodward, S. 1995 BALKAN TRAGEDY: CHAOS AND DISSOLUTION AFTER THE COLD WAR: 7.

⁵⁴⁵ Булатовић, М. 2006 НЕИЗГОВОРЕНА ОДБРАНА: 85.

⁵⁴⁶ Иванишевић, М., Ковић, О., ур. (2007) СЛОВЕНИЈА: МАЛИ ПРЉАВИ РАТ.

оформљене према националном принципу, амерички амбасадор у Југославији Ворен Цимерман је испословао да Алија Изетбеговић, вођа Муслимана, повуче свој пристанак са Лисабонских мапа и мировног споразума, обећавајући му подршку САД да постигне контролу над целом БиХ⁵⁴⁷. Након окончања грађанског рата споразумом из Дејтона тек новембра 1995. године, идеолошки представници крупног транснационалног корпорацијског и банкарског капитала су конструисали легитимацијску идеологију агресивне употребе НАТО за постизање империјалних циљева у облику наводног права и обавезе ове војне организације на „хуманитарне интервенције“ на страни наводно ненаоружаних цивила изложених етничком чишћењу и геноциду „српске солдатеске“. Према опробаном империјалистичком рецепту **«завади па владај»**, владе чланица НАТО земаља као «организациони одбори» финансијског капитала, примењују **дупле стандарде**. Право на самоопредељење до отцепљења признају свим народима и националним мањинама у две покрајине у саставу Србије, али не и Србима у деловима Хрватске и Босне и Херцеговине у којима су представљали апсолутну већину и у којима су имали уставни статус конститутивног народа. Њихово територијално и војно самоорганизовање у циљу самоодбране од обновљене праксе дискриминације, етничког чишћења, пљачке и убистава из времене фашистичке окупације и тзв. Независне државе Хрватске, представљају као агресију на младе независне државе. Те сецесионистичке творевине су владе земаља чланица НАТО формално признале као независне државе, одабравши њихова руководства за послушне вазале и спроводитеље властитих империјалних циљева у региону, мада нису испуниле услов који су владе империјалних сила поставиле, да не доносе једностране сецесионистичке одлуке. Финансијски, политички и војно су подржале сепаратистичке покрете и злочине припадника свих осталих етничких групација и вероисповести, учествујући и саме у овим злочинима или непосредно или чешће посредно, преко плаћеника приватних војних фирми. Без сваке сумње локална вазална руководства омогућују империјалним силама да спроводе политику дуплих стандарда и завађања у циљу владања тиме што послушно спроводе налоге. Као награду за послушност, локални вазали често буду одстрањени када истекне њихова употребљивост, а на власт иностране газде доводе неке нове локалне послушнике. Сетимо се на пример својевремених дис-

---

⁵⁴⁷ Гускова, С. (2011) „Став Срба према мировним плановима из прве половине 90-их година 20. века“: 40.

кретних сигнала подршке политичких представника крупног капитала САД, Француске и Британије 1991. године српском делу руководства СФРЈ на челу са Слободаном Милошевићем, да поврати војну контролу западних граница, када су настојали да блокирају остваривање амбиција немачког крупног капитала у Словенији и Хрватској, односно отвореног војног наоружавања муслиманског руководства на челу са Алијом Изетбеговићем од стране овога пута само представника САД буржоазије, у настојању да преузме од европске буржоазије империјални плен.

Идеолози и правни стручњаци у служби унутар себе конкуришуће али у односу на (ре)колонизовано становништво јединствене светске владајуће класе крупног капитала, написали су и у међувремену више пута дописивали статут Међународног трибунала за злочине почињене на територији бивше Југославије. Савет безбедности под контролом у датом тренутку једине преостале светске војне силе, дао је зелено светло (уз уздржани глас Русије и Кине), успостављању овог Трибунала. Супротно до тада важећем међународном праву дефинисаном оснивачким актом Уједињених нација након Другог светског рата. Трибунал финансирају земље чланице агресорског НАТО пакта. Сврха успостављања Трибунала, заједно са машинеријом оптужница које се пишу годинама након хапшења и уз употребу лажних сведока, као и сличних судова после њега, јесте **легализација и омогућавање некажњеног понављања највећег злочина – агресије** финансијске олигархије војно организоване у НАТО на било коју чланицу Уједињених нација чија су богатства и стратешки положај њој интересантни, под изговором да државно руководство те чланице наводно крши људска права и спроводи геноцид над цивилима⁵⁴⁸.

4.1.5. Друштвене последице довршавања рестаурације капиталистичких односа и грађанског рата током 1990тих

Спровођење макроекономских «реформи», «преструктурирације» и «стабилизације», као и преусмеравања највећег дела прихода савезне државе на отплату дуга, у складу са захтевима светске финансијске олигархије организоване у Међународном монетарном фонду и Светској банци, превели су југословенску привреду из стања стагнације у стање ратног распада. Само примена Закона о банкроту је изазвала већ пре избијања оружаних сукоба до септембра 1990. го-

---

⁵⁴⁸ Dickson, T. 2004 “The Hague ICTY Tribunal: Star Chamber it Is!”

дине, затварање преко 1000 индустријских предузећа широм СФРЈ, нарочито у области тешке индустрије, остављајући преко пола милиона људи без посла, претећи да још преко једног милиона људи у најскорије време буду проглашени за «технолошки вишак». Као што се види из Табеле 6 (трећи ред) само у Србији се број запослених смањило са 2620000 1989. на 2543000 1990. Процент незапослених у односу на укупно запослено становништво је тиме порастао са 21% 1989. године на 24% 1990. До краја последње деценије двадесетог века проценат незапослених се подигао чак на 37% 1999. године након бомбардовања. Мере «шок терапије» су изазвале такође пад индустријске производње од 12% у односу на 1989. годину (Табела 6, први ред) са предвидљивим последицама за стрмоглави пад животног стандарда становништва.

У последњој деценији двадесетог века, земље реалног социјализма и југословенског самоуправљања су пролазиле последњу фазу формалноправне и реалне реинтеграције у светски систем капиталистичке привреде. Светски систем су због системске рецесије, такође одликовале ниске стопе раста од само 1,2%.

Табела 6											
Стопе раста индустријске производње 1989–1999.											
– ланчани индекси и у односу на базну 1990. годину											
(СТАТИСТИЧКИ ГОДИШЊАК ЈУГОСЛАВИЈЕ 1999, стр.246)											
становништво старије од 10 година, запослени, незапослени (у хиљадама)											
СТАТИСТИЧКИ ГОДИШЊАК СРБИЈЕ 2003, стр.67;146											
година	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999 *без КиМ
стопа	1	-12	-18	-24	-37	1	4	8	10	4	-23
1990= 100					41.3	42.2	43.8	46.0	50.6	52.7	39
стан 10+			6642								
запосл	2622	2543	2474	2391	2321	2272	2242	2229	2197	2158	1963
незап	561	615	656	683	675	668	716	759	750	769	740

Спољашњи подстрекачи грађанског рата у Југославији су увели такву монетарну и економску блокаду почетком маја 1991. и прогресивно је затезали,⁵⁴⁹ која је морала угушити привреду СР Југославије, упркос „порозности“ блокаде. Чим је и нова влада Црне Горе почела да примењује сепаратистичку политику за коју је добила подршку

⁵⁴⁹ Lynch, J. (1996) „Serbia Sanctions Case“.

западних сила, сва тежина блокаде је пала на терет становништва Србије (замрзавање имовине српских банака, предузећа и државе Србије у иностранству, ограничавање платног промета на отплату старих кредита, забрана додељивања нових кредита, забрана инвестиција у Србију и трговине са Србијом, без обзира на раније склопљене уговоре). На основу једностраних и преувеличаних оптужби да је «Милошевићев режим» крив за избијање грађанског рата, да врши «агресију», крши «људска права» и спроводи «етничко чишћење», светска финансијска олигархија је прекршила не само властите принципе «слободног тржишта», него је угрозила елементарно људско право на опстанак становништва у свим земљама у којима би увела монетарне и трговинске санкције које угрожавају највише опстанак најрањивијих делова становништва, деце, старих, болесних и незапослених.

Ратни распад југословенских институција, система и унутрашњег југословенског тржишта 1991. године и спољашња економска блокада са губитком иностраних тржишта, изазвали су даљи стрмоглави пад индустријске производње 1991., 1992. и 1993. године (уп. Табела 6), као и хипер – инфлацију 1993. године. Девастирање исцрпљене привреде је допринело распиривању оружаних сукоба. Нарочито незапослену омладину су наине старији милитантни екстремисти и сепаратисти свих етничких и верских припадности лакше регрутовали у углавном етничко-верски хомогене војне јединице. Пошто су их наговорили да напусте редове по свим југословенским социјалистичким уставима једино легалне и легитимне војне формације – Југословенске народне армије, било је лако даље их гурати у ратне злочине против војника ЈНА и припадника других етничких и верских групација у одговарајућој републици или покрајини, од Словеније, преко Хрватске и Босне и Херцеговине, до Аутономне покрајине Косова и Метохије у оквиру Србије, те Црне Горе и Македоније.

Упркос блокади, дошло је до видног опоравка индустријске производње почев од 1994. године након увођења новог динара, те наредне године када су санкције делимично укинуте након потписивања Дејтонског споразума. Операција спасавања поражених терористичких формација на Косову и Метохији 1998. под плаштом посматрачке мисије Организације за европску безбедност и сарадњу коју је предводио Вилијем Вокер, службеник администрације САД специјализован за припрему рушења непоћудних влада, као и бомбардовање геноцидним и екоцидним пројектилама обложеним осиромашеним уранијумом 1999. године, зауставила је а затим и драстично уназадло индустријски опоравак у СРЈ (уп. Табела 6). Овакви знаци опо-

равка од санкција и споља подгреваног грађанског рата, вероватно су подстакли транснационалну финансијску олигархију да из фазе економске блокаде пређе у фазу бомбардовања да би убрзала процес реколонизације српске привреде. Бомбардовање је убрзало уништавање читавих привредних грана и делатности, нарочито у области рударства и металургије. Бомбардовање је поред велике материјалне директне (30 милијади долара) и индиректне штете⁵⁵⁰ и ненадокнадивих људских губитака, такође оставило за наредне деценије и векове неотклоњиве штетне последице у виду токсичних и радиоактивних изазивача малигних обољења и мутантних генетских деформација код новорођених беба⁵⁵¹.

Монетарна и трговинска блокада је настављена у само нешто ублаженим облицима, ради подршке опозиционим партијама (нпр. кампања «нафта за демократију»). Поред великог страдања обичних људи, привредне блокаде су погубне и зато што проузрокују криминализацију целокупног државног апарата и друштва, пораст црне и сиве економије, корупцију, шверц, организовани криминал, државни криминал и општу аномiju. Принуђеност на шверц и криминал како би се обезбедило задовољавање елементарних потреба у лековима и енергентима, погодовало је брзом расту групације ратних профитера који су се за кратко време обогатили. Успоставивши тесне неформалне везе са руководством не само партије на власти него и са руководством партија у опозицији, исплели су густу и дуготрајну мрежу корумпиране спреге криминалаца мафијаша, криминализованих пословних људи и врхова криминализоване државне власти – замашне провизије и мита обезбеђују приступ разним дозволама и ретким робама под повлашћеним условима. Нови богаташи, «тајкуни», како из времена председниковања Слободана Милошевића (Мишковић, на пример, власник предузећа «Делта») тако и они анти-милошевићевски настројени (Зоран Дракулић, на пример), користе сваку прилику да на разне начине нагомилани новац употребе за куповину читавих ланаца предузећа по ниским ценама, као и кроз потплаћивање руководства најбројнијих партија на власти и у опозицији да не извршавају док су на власти своју формалноправну обавезу да проверавају законитост спровођења процеса приватизације.

---

⁵⁵⁰ Процене штете од бомбардовања се крећу од 100 до 300 милијарди долара (уп. Ђурић, В. (2007) „НАТО функционише на лажима и кршењу међународних конвенција и протокола“: 73.

⁵⁵¹ Петковић, С. и други (2011) ОСИРОМАШЕНИ УРАНИЈУМ: МЕТОДЕ ДЕТЕКЦИЈЕ, САНИРАЊЕ НЕПОСРЕДНИХ ЕФЕКТА И ПРЕВЕНЦИЈА КАСНИХ ПОСЛЕДИЦА.

Тајно изношење конвертибилних валута, злата и других облика новчаног капитала из земље, постало је једини начин за обављање пословних трансакција и неопходну куповину, пошто су домаће банке биле лишене могућности да издају међународно валидне гаранције. Оне исте иностране банке које су примењивале монетарну блокаду, биле су банке у које су приватни предузетници, државни службеници али и ратни профитери, преносили домаћи капитал, смањујући још више могућности инвестирања у домаћу производњу. Ови «куфераши» како су популарно названи у народу, често су настављали своје послове са земљом порекла кроз раније успостављене пословне везе, често узурпирајући новац који им не припада за ширење приватних послова. Многи су банкротирали, остављајући на тај начин изнети капитал из земље заувек изван домаће привреде.

Настојећи да преко ноћи стечену или отету имовину легализују, новопечени богаташи су издашно плаћали предизборне кампање најкрупнијих партија како власти, тако и опозиције. Државни апарат је тако постао неспособан да се ефикасно супротстави криминалу, прикупља порез, царине и путарине, па је постајао све мање способан да плаћа општу и заједничку потрошњу, од војске и полиције, преко здравства, школства, социјалног и пензионог осигурања. Друштво је постало подељено на незнатну мањину криминализованих пословних људи, државних функционера и економски осиромашеног слоја високообразованих стручњака, те огромну већину становништва на граници или испод линије сиромаштва.

Колики тачно проценат становништва је током деведесетих година примао само један долар дневно тешко је утврдити у периодима високих стопа инфлације, нереалног званичног девизног курса динара и набујале сиве економије. Према Савезном заводу за статистику, 1993. године је чак 90% становништва живело на граници сиромаштва, а према извештају УН 1998. тај проценат износио 33% а 1999. године 66%. У оваквој рачуници видно је да неки извори преживљавања нису монетаризовани и нису статистички регистровани, иначе би у Србији било и смрти од глади, која у том облику није забележена. Забележено је да је 1997. у народним кухињама свакодневно издавано 20 000 оброка.

Деведесетих година је у Србији према разним проценама број не само незапослених, него и пензионера те нарочито формално већ запослених радника, службеника и стручњака на тзв. принудним одморима у фирмама које исплаћују мале и нередовне плате, који су у сивој економији потражили средства за преживљавање, достигао између 1,2 и 3,2 милиона. Крајем деведесетих година сиромаштво

је било нарочито распрострањено у градским срединама у оквиру непољопривредних домаћинстава са малом децом, старима и незапосленима, без допунских извора прихода или/и прехрамбених артикала од рођака са села. Дobar део избеглица и ратом угрожених лица ниског нивоа квалификација, којих је већ 1997. (пре егзодуса са КиМ 1999.) укупно било преко 640 хиљада, спадао је истовремено у категорију социјално најугроженијих лица, као и припадници ромске националности⁵⁵².

У условима драстичног пада животног стандарда, јача незадовољство нарочито градских високо-образованих ситно-буржоаских слојева против власти социјалиста и радикала на челу са Слободаном Милошевићем. Индикативно је да **на масовним демонстрацијама које организују лидери опозиционих партија у зиму 1996/1997. године готово да не учествују радници ни ситни пољопривредни произвођачи**⁵⁵³, као да су предосећали да ће демократска опозиција на власти спроводити политику приватизације која ће бити у још већем степену противна интересима непосредних произвођача него што је то била политика приватизације социјалиста и радикала.

Демократска опозиција Србије је дошла на власт након што је превазишла међусобне партијске и идеолошке сукобе и тако уједињена изашла на локалне и републичке скупштинске изборе. Одбила је да изађе на други круг председничких избора септембра 2000. године, мада у првом кругу ни један кандидат није постигао уставом предвиђених 51% гласова изашлих бирача. Супротно тврдњама лидера ДОСа да је Савезни уставни суд потврдио да је кандидат ДОСа Војислав Коштуница победио у првом кругу председничких избора, овај суд је само поништио изборну процедуру на неким изборним местима на Косову и Метохији који су из безбедносних разлога било отворени само до 16 часова уместо до 20 часова⁵⁵⁴. Уместо понављања избора, стручњаци за статистику из ДОСа су у току изборног процеса укупно изборно тело умањили за све бираче са Косова и Метохије и тако конструисали победу својег кандидата у првом кругу председничких избора.

---

⁵⁵² У недостатку целовитих студија о сиромаштву 1990тих, поједини аспекти ове проблематике се могу наћи у Динкић, Мир. (1998) „Пензије мимо економске ефикасности и социјалне сигурности“, *Економика*, no11–12: 265 и Економски институт (1998) АНАЛИЗА СИВЕ ЕКОНОМИЈЕ У СР ЈУГОСЛАВИЈИ СА ПРОЦЕНАМА ЗА 1997. ГОДИНУ И ПРЕПОРУКАМА ЗА ЊЕНУ ЛЕГАЛИЗАЦИЈУ.

⁵⁵³ Бабовић, М. и други (1997) 'АЈМО, 'АЈДЕ СВИ У ШЕТЊУ – ГРАЂАНСКИ И СТУДЕНТСКИ ПРОТЕСТИ '96/'97.

⁵⁵⁴ Арежина, М. (2004) НОЋ ПРЕВАРЕ ДАН ИЗДАЈЕ: 130.

4.2. Период од 2000. до 2010. године

4.2.1. Главни домаћи заговорници довршавања рестаурације капитализма после 2000. године

На подстицај дипломатских представника Запада током бројних састанака у главном граду суседне Мађарске, Демократска опозиција Србије (ДОС) се ујединила ради освајања власти. „**Демократска револуција**“ по једнима, или државни удар октобра 2000. године, по другима⁵⁵⁵, обично се користи као преломни догађај за обележавање почетка тзв. **деблокиране трансформације**. Ускоро након овог преломног догађаја који је уз инострану финансијску и стручну помоћ организовала Демократска опозиција Србије, ДОС се унутар себе до краја распао поводом поделе и начина вршења власти. Највидљивији показатељ тог сукоба већ 17. августа 2001. године било је иступање Демократске странке Србије (председник партије Војислав Коштуница) из владе (премијер Зоран Ђинђић, уједно и председник Демократске странке), под оптужбом да је та влада повезана са организованим криминалом. На председничким изборима септембра-октобра 2002. године Коштуница побеђује кандидата Демократске странке (Мирољуб Лабус), али због малог броја изашлих на изборе председник није изабран ни на поновљеним изборима у децембру 2002. године. Након убиства премијера Србије и лидера Демократске странке Зорана Ђинђића 12. марта 2003. године у дворишту Владе Србије, завођења ванредног стања и спровођења полицијске акције «Сабља», на ванредним парламентарним изборима највећи број мандата појединачно је освојила Српска радикална странка (председник Војислав Шешељ), али уз прећутну подршку Социјалистичке партије Србије марта 2004. изабрана је мањинска коалициона влада на челу са председником Демократске странке Србије, док је у другом кругу председничких избора јула 2004. нови лидер Демократске странке, Борис Тадић по први пут постао председник Србије.

Под капом овакве партијске борбе за власт и за контролу преосталог државног капитала посредством контроле државног апарата, новопечени и укрупњени стари приватни власници су и у Србији показали са закашњењем од десет година у односу на друге нове / старе

---

⁵⁵⁵ Различита виђења догађања 5. октобра 2000. године видети код Ранковић, М. (2000) „Четири димензије ’Багер револуције’“, *Српска слободарска мисао*, бр.5: 406–426; Савић, М. (2001) „Догађаји и нарација: О процењивању карактера савремених догађаја“ у *РЕВОЛУЦИЈА И ПОРЕДАК – зборник радова са научног скупа СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКЕ ПРОМЕНЕ У СРБИЈИ /ЈУГОСЛАВИЈИ: ПЕРСПЕКТИВЕ И ОГРАНИЧЕЊА*.

владајуће класе у окружењу, да нису способни да одиграју улогу националне буржоазије не само центра, него ни полупериферије светског система капиталистичке привреде. Домаћа нова – стара владајућа класа показала се неспособном да успостави национално тржиште довољне дубине кроз одређени степен прерасподеле локалне економске и политичке моћи, који једино могу да омогуће националну и регионалну акумулацију капитала и допунско освајање страних тржишта. Све фракције новог владајућег блока задовољили су се надексплоатацијом атомизованих, фрагментисаних, дезорганизованих и обесправљених радника у сивој економији, са хазардним шпекулацијама на тржишту хартија од вредности и са **компрадорским посредовањем** у распродаји природног и друштвено створеног богатства земље по багателним ценама, а за корумпирајуће провизије на приватним рачунима у страним банкама које јој удељује локално одсутна глобална владајућа класа⁵⁵⁶.

Са оценом о превасходно компрадорском карактеру нове / старе владајуће класе у Србији би се сложила релативна већина испитаника у анкети 2010. године која је оценила да је приватизација у Србији «чиста пљачка» (44%) и да Србијом владају криминалци (23%), власници великих предузећа (18%), политичке странке (14%), представници међународне заједнице (12%), док је само 18% испитаника одговорило да Србијом владају влада, скупштина и председник, а 15% испитаника није знало одговор на ово питање⁵⁵⁷. Са оценом о превасходно компрадорском карактеру старе нове владајуће класе у Србији, међутим, можда се не би сложили аутори као што је Слободан Антонић, који сматрају да у Србији постоји поред **компрадорске фракције владајуће класе**, која тежи интеграцији у «транснационалну капиталистичку класу»⁵⁵⁸, састављене од власника великих увозничких предузећа, као што је Мирослав Мишковић, локалних директора транснационалних компанија, „проевропских“ политичара, стручњака запослених у локалним подружницама транснационалних компанија, транснационалних институција или транснационалних организација, те власника ситнијих увозничких предузећа, такође и **национално-модернизаторска фракција владајуће**

---

⁵⁵⁶ Vratuša, V. (1997b) “Balkan in Transition – Social Actors and Strategies”, TRANSITION IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE, t.II, Belgrade, Yasf: 183–200.

⁵⁵⁷ Михаиловић, С. (2010) „Прича о транзицији или нарација о нашим бескрајним менама“: 26.

⁵⁵⁸ Sklair, L. (2000) THE TRANSNATIONAL CAPITALIST CLASS; Антонић, С. (2008) „Постоји ли у Србији `транснационална капиталистичка класа`?: 71–92.

класе⁵⁵⁹, састављена од власника већих производних и извозних предузећа као што је Зоран Дракулић, директора већих производних и извозних предузећа са већинским домаћим власништвом, „евро-скептичних“ одн. „антиглобалистичких“ политичара, стручњака запослених у јавном сектору и у приватном производно-оријентисаном сектору, те власника ситнијих производних и извозних предузећа. Истина, Антонић и сам констатује да је припадника национално-модернизујуће фракције владајуће класе у данашњој Србији заправо **јак**о мало, па се поставља питање на чему темељи своју наду да ће она на крају једном успети да у повољним међународним околностима уведе српско друштво у сам центар светске капиталистичке привреде? Допунско је питање да ли је активност припадника национално-модернизаторске фракције владајуће класе доиста «у корист огромне већине становништва», имајући у виду да се имена оба поменута предузетника као типичних представника компрадорске и национално-модернизаторске фракције владајуће класе, помињу на листама «упропаститеља Србије» Грађанског института за демократију и безбедност⁵⁶⁰.

Већ и непотпуни увид у састав нове / старе владајуће класе после октобра 2000. године на основу релевантних новинских чланака и ретких анкетних истраживања унутаргенерацијске и међугенерациске покретљивости директора после 2000. године, указује да се у персоналном смислу видно смањио проценат припадника технократске и бирократске фракције класе колективних односно групних власника чланова Социјалистичке партије Србије у улогама директора већих привредних организација, те руководиоца и службеника државног апарата, након насилног увођења ванредних штабова у кључне државне институције, предузећа и банке. После 2000. године, у улози колективног државног власника и послодавца који има одлучујући утицај на брзину, облик и садржај приватизације подржављеног дела српске привреде, нашао се знатно повећани проценат високообразоване ситне буржоазије блиске новим владајућим партијама разједињене Демократске опозиције Србије, окрупнели стари приватни власници и нови „предузетници“, које су на државне функције у Агенцији за приватизацију и у управним одборима подржављених предузећа, именовала руководства партија бивше опозиције чим би дошле на власт. Партијско начело постављања директора је остало исто⁵⁶¹.

---

⁵⁵⁹ Антонић, С. (2010) „Класна структура Србије након 2000: појмовно-истраживачки оквир“ 117–137.

⁵⁶⁰ Паралакс (2008) УПРОПАСТИТЕЉИ СРБИЈЕ.

⁵⁶¹ Мишковић, И. 2010 „Директоре бирају по партијској линији“.

4.2.2. Формалноправна рестаурација капиталистичких односа после 2000. године

Током демонстрација 5. октобра 2000. у организацији компрадорске фракције нове / старе владајуће класе политички организоване у Демократску опозицију Србије, зграда Савезне скупштине је под никад разјашњеним оклоностима темељно потпаљена, омогућавајући да у насталом метежу буде спаљена не само изборна документација са председничких избора, него и да буде спроведена «очигледно раније припремљена и испланирана пљачка намештаја и уметничке збирке». Главна брига српске компрадорске буржоазије након паљевине и пљачкања зграде Скупштине (и оближње зграде Радија и Телевизије), било је настојање да **спречи да се приватизација већих и успешнијих фирми обави по моделу добровољног интерног радничког акционарства** према Закону из 1997.

Већ 12. фебруара 2001. године усвојене су измене и допуне Закона о својинској трансформацији, којима је обустављена приватизација по старом закону, а до доношења новог. Само су приватизације започете по закону из 1997. године могле да буду настављене и завршене. Основана је и комисија чији је задатак био провера сумњи да је било изразитих неправилности током ових приватизација, али ништа озбиљније није пронађено. Нова власт је увела порез на екстрапрофит (који је највише платио Карић), као облик легализације новца зарађеног у време када је председник био Слободан Милошевић. Тек у предизборној 2010. години су почела **суђења** за злоупотребе службеног положаја, проневере или нелегално стицање новца након 2000. године, као саставни део негативне предизборне кампање уперене против истакнутих **припадника конкурентских** опозиционих партија.

На избор и операционализацију **новог модела централизоване, принудне, екстерне и орочене приватизације**, утицале су сугестије или «решење без алтернативе» стручњака Светске банке које су домаћи аутори окупљени око Центра за либерално демократске студије само разрадили⁵⁶². Закон о приватизацији из 2001. године су прогласили капиталним реформским законом. Његови заговорници су под фирмом ефикаснијег управљања и тржишног ангажовања ресурса «окошталог», технолошки застарелог, оптерећеног дугови-

---

⁵⁶² Беговић, Б., Живковић, Б., Мијатовић, Б. (2000) НОВИ МОДЕЛ ПРИВАТИЗАЦИЈЕ У СРБИЈИ.

ма и вишком запослених друштвеног и државног сектора, настојали да елиминишу радничко акционарство и самоуправну свест да су радници створили друштвено богатство којим треба и да управљају. Настојали су да уклоне свако ослањање друштвених и државних предузећа, хроничних губиташа, на државне субвенције. Кроз принудну и тиме убрзану и орочену приватизацију која обезбеђује концентрацију власништва деоница, хтели су да «спасу» посрнулу привреду.

Државна Агенција за приватизацију је добила право да покрене и професионално води целокупан поступак продаје друштвеног капитала у сваком предузећу. Тиме је укинута добровољност и децентрализована аутономност приватизације у Србији, супротно у то време још увек важећем Уставу, који је све до 2006. године третирао све облике власништва као равноправне. Закон о предузећима из 1988⁵⁶³, који је након више измена 1996. и почетком 2000тих, 2004. године преименован у Закон о привредним друштвима, потврдио је развлашћивање запослених тиме што је **изоставио представнике запослених из Управних одбора** подржављених друштвених предузећа. Члан 398. иновiranог Закона о привредним друштвима забрањује сваку пословну делатност ових предузећа без сагласности Агенције за приватизацију.

Нова влада Србије, конституисана 25. јануара 2001. године, одабрала је модификован модел класичне продаје а не бесплатне поделе друштвеног, односно државног капитала свим грађанима путем ваучера, као што је то примењено у Чешкој, Словачкој и Словенији. Оцењено је да мада је ваучерска приватизација брза, она води распршеном власништву и стога слабијем корпоративном управљању, пошто појединци не управљају са довољном пажњом имовином коју су стекли поклоном уместо куповином за новац. Преко конкурентских облика продаје путем организовања јавног надметања према унапред утврђеним правилима, настојало се да се постигне «транспарентност» и избегне корупција у току процеса тражења «правих купаца», већинских стратешких инвеститора. Подразумевало се да они који највише плате готовинским средствима одмах након куповине (уз могућност извесне флексибилности за плаћање у шест годишњих рата и недоспелим обвезницама за стару девизну штедњу код домаћих купаца) за 70% вредности друштвеног/државног капитала, да ће знати како да најефикасније употребе скупо плаћене ресурсе и да ће им пуна контрола над предузећем омогућити да у соп-

---

⁵⁶³ Уп. одељак 3.2.3.4. о напуштању самоуправне легитимације.

ственом интересу најефикасније спроведу процес реструктурирања предузећа (подела на више предузећа, смањење броја запослених итд). Сматрало се да се тиме **отклања проблем контролисања и обуздавања власника који имају само релативну већину акција предузећа** да не врше себичне нелегалне потезе, имајући у виду неизграђеност институција судства, регистра, берзе и сличних.

У циљу придобијања становништва за нови модел приватизације, а у очекивању високих буџетских прихода од његовог спровођења, обећана су знатна социјална давања онима који изгубе посао. Поклон запосленима је смањен али није елиминисан из истог разлога (30% бесплатних акција у мањим предузећима која се продају аукцијом – лицитацијом и 15% у већим предузећима намењенима страним инвеститорима која се продају на тендерима), по принципу по 200 евра за сваку годину радног стажа. У истом циљу задобијања подршке целокупног становништва за приватизацију, 15% бесплатних акција је резервисано од ових крупних предузећа за све пунолетне грађане. За лоша предузећа за које не постоји интересовање купаца у њиховом затеченом стању, предвиђено је реструктурирање (*РТБ Бор, Генекс, Зорка-Шабац, ИМР, ИМТ, Вискоза, Магнохром, Гоша* и још шездесетак других), или стечај за она која не нађу купца чак и након отписа њихових дугова држави. Закон о приватизацији из 2001. је **индиректно делегитимисао својевремену национализацију** крупних средстава за производњу као идеолошки мотивисану ликвидацију приватне својине и признао потраживања бивших власника и њихових наследника, предвиђајући да се од сваке продаје 5% прихода издвоји за потребе реституције/ денационализације у новчаном а не у натуралном облику.

4.2.3. Делатност главних светских заговорника рестаурације капитализма после 2000. године

У првој деценији двадесет првог века већ су и лаици у стању да препознају знаке на које су стручњаци указивали четврт века раније⁵⁶⁴ да су Сједињене америчке државе крајем 1960тих година због све већих војних издатака ушле у фазу опадања своје привредне, политичке, идеолошке, а све више и војне моћи и хегемоније. Јапан је 2011. задесио катастрофалан земљотрес и нуклеарна хаварија, након што је јапанска привреда годинама стагнирала. Европску унију

---

⁵⁶⁴ Kennedy, P. (1987), THE RISE AND FALL OF GREAT POWERS: ECONOMIC CHANGE AND MILITARY CONFLICT FROM 1500 TO 2000.

потреса дужничка криза пре него што је успела да наметне евро као нову светску резервну валуту уместо САД долара. Насупрот овоме, уочавају се знаци опорављања националне буржоазије Русије и јачања националне буржоазије Латинске Америке у Бразилу, Венецуели и Аргентини, те националне буржоазије Индије, Малезије и националне протобуржоазије Кине. Оне су успеле да превладају над локалном компрадорском буржоазијом која је локално спроводила интерес језгра светске финансијске олигархије, спречиле су или **зауоставиле** преузимање домаћих стратешких сектора привреде од стране банкарског картела на име **замене зеленашки преувеличаног дуга за својину**, и праве властите планове за преуређење светског финансијског система. У овим околностима светска финансијска олигархија свим силама које јој стоје на располагању настоји да настави да паразитски живи од утеривања камата на све већи дуг на вредносне папире које наставља да штампа без покрића у реалној привреди.

Свесна да балон шпекулантског кривотворења новца мора кад – тад да пукне – као што се то и десило крајем 2007. и 2008. године – светска финансијска олигархија настоји такође да продужи да војно обезбеђује контролу над стратешким енергетским, сировинским, људским, комуникационим и водним ресурсима планете. Светска финансијска олигархија стога преко институција Европске уније и НАТО пакта, продужава да увлачи становништво бивших земаља Варшавског блока у систем светске капиталистичке привреде првенствено као јефтину а солидно образовану радну снагу, масовно тржиште за вишкове робе која више не може да се прода на презасићеном северноамеричком, западноевропском и јапанском тржишту, као и у својству пешадије за реколонизаторско деловање Северноатлантског савеза унутар и изван Европе. У оквиру граница властитих националних држава, светска финансијска олигархија за сада успева да целокупном становништву наметне као приоритет да остану неокрњени њени профити – парламенти изгласавају енормне суме за спасавање кључних банака, док само незнатан проценат бива одвајан за олакшавање преживљавања становништва које је преко ноћи изгубило запослење, неотплаћене станове, уштеђевине и пензије. У САД, на пример, 2,5 трилиона САД долара је само у први мах одобрено за спасавање најкрупнијих банака, а само 150 милијарди долара, мање од 6% прве суме, за помоћ незапосленима и презадуженима⁵⁶⁵.

---

⁵⁶⁵ Wright, R. ed. 2009 BAILOUTS: PUBLIC MONEY, PRIVATE PROFIT.

Као и у досадашњој историји капитализма, крупни капитал центра светског капиталистичког система прибегава насилном географском ширењу капиталистичке робне производње и пролетаризације преосталих ситних сопственика, када год циклично поново западне у структуралну кризу акумулације капитала⁵⁶⁶, укључује укидање чак и формалних политичких слобода избора и изражавања друкчијег мишљења, повећавање непроизводних трошкова на репресивни апарат државе, покривање војних и полицијских издатака путем државног опорезивања целокупног становништва, враћање на облике апсолутног повећавања вишка вредности путем снижавања најамнина и флексибилизације радног времена, као и ратно уништавање са становишта акумулације капитала сувишних људи и производних капацитета, у почетку првенствено на периферији система.

4.2.4. Друштвене последице довршавања рестаурације капиталистичких односа после 2000.

Смена на власти у Србији 2000. године се преко наглашене промене економске политике са форсирања јавних радова за обнову земље од бомбардовања првих девет месеци 2000. на шок терапију монетарне стабилизације, либерализације, принудне приватизације по сваку цену и резултирајућег дезинвестирања у привреду, одразила на нагли пад ланчаног индекса индустријске производње 2001. и стагнацију све до 2004. године. Стопа индустријског раста је достигла 5% само још 2006. године, тако да је 2007. године, годину дана пре манифестовања системске кризе акумулације капитала, индустријска производња била нижа у односу на индустријску производњу 1990. године (индекс 50.2) (Табела 7, ред три), него што је то био случај 1998. године када су Србији поново уведене санкције пред бомбардовање и упркос великим трошковима сузбијања сепаратиста на Косову и Метохији потпомогнутих од стране спроводилаца санкција (индекс 52.7) (Табела 6, ред три). Само годину дана након манифестовања системске кризе, индустријска производња је пала за -12% 2009. тако да се у тој години вратила на ниво од само 45% индустријске производње у 1990. године. Просечни ниво запослености је у истом периоду такође пао са 2543000 1990. (или са 2158000 1998. године, Табела 6, ред пет), на 1999000 2007. године (Табела 7, ред пет). Већ 2010. године, просечни ниво запослености од 1796000, био је на нивоу од 71% запослених у предратној 1990. години, или на ни-

---

⁵⁶⁶ Вратуша.В. (1993б): 517–531.

воу од 83% запослених у 1998. години пред бомбардовање. Највише се смањила запосленост у прерађивачкој индустрији. Да избегнемо све проблеме упоредивости статистичких података због недостатка података са Косова и Метохије после 1998/1999. године, поменимо само две године са почетка и са краја толико хваћене деценије «деблокиране трансформације»: запосленост само у прерађивачкој индустрији је опала са 512000 2002. године, на 301000 2010. године. Само у металском комплексу је тако 2010. године било запослено 100000 радника мање у односу на 1990. Овај пад не може да надокнади раст запослености у области финансијског посредовања и осигурања са 31000 2002. на 39000 2010 (уп. Табела 7, ред шест и седам). Другим речима **индустријска производња и запосленост су били виши пред крај деценије тзв «блокиране трансформације», грађанског рата и санкција, него пред крај деценије тзв «деблокиране трансформације», престанка масовних оружаних сукоба, уклањања економских санкција и успостављања «парламентарне демократије».** Узроке овог великог пада индустријске производње и запослености треба тражити у „**бећарској економији**“ домаће компрадорске буржоазије: продај, позајми, потроши⁵⁶⁷.

Табела 7

Стопе раста индустријске производње 2000–2010, број запослених, неписмених, средње и високообразованих у хиљадама према ланчаним индексима у СТАТИСТИЧКИ ГОДИШЊАК СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ 2003, стр.146, и у СТАТИСТИЧКИ ГОДИШЊАК РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ 2011, стр.51–2

година *без КИМ	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
стопа	11	0	2	-3	7	1	5	4	1	-12	
1990=100	43.3	43.3	44.1	42.8	45.8	46.2	48.4	50.2	50.7	44.6	
стан 10+			6761								
запослени* без КиМ	1907	1904	1849			2069	2026	2002	1999	1889	1796
у инд			512						360	329	301
у фин			31						36	38	39

Социо-демографски статистички подаци који улазе у састав индекса људског развоја су поразни за Србију: остарело становништво Србије (сваки шести становник је старији од шездесет пет година) се апсолутно смањује за око 25000 људи сваке године; однос примања у најбогатијим (београдским) општинама и у најсиромашнијој општи-

⁵⁶⁷ Душанић, Ј. (2008) БЕЋАРСКА ЕКОНОМИЈА.

ни (Мерошина) је прешао 10:1; 185000 званично сиромашних прима социјалну помоћ, 100000 лица старијих од 65 година нема никаква материјална примања, а 40000 званично гладних се храни у народним кухињама; преко два милиона званично радно неактивног становништва (760.000 евидентираних незапослених и још 1,6 милион пензионера, међу којима је део ипак активан у сивој економији да би преживео), убедљиво је премашио укупан број од 1,7 милиона званично радно активног становништва. Чињеница да је **од 2000. до 2010. године 900000 људи изгубило посао представља главни извор осиромашења**. Према подацима Анкете о радној снази, стопа незапослености у Србији старијих од 15 година на крају новембра 2011. године износила је 23,7 одсто док је на крају 2008. када је избила светска економска криза износила 14,7 одсто. Број запослених је у овом периоду спао са 2,65 милиона на 2,14 милиона. Међу радно активним становништвом, које једино преко пореза и доприноса пуни државни буџет, само је око трећине запослено у реалној производњи, а преко две трећине је запослено у јавним услугама, дакле, зависи од буџета који прогресивно пада у све већи минус; само 13% становништва има више и високо образовање, које исељењем односи са собом у иностранство (од 133 рангиране земље, само је у Гвајани виша стопа одлива мозга него у Србији⁵⁶⁸).

Истина, нова Влада Републике Србије је још 2003. усвојила Стратегију за смањење сиромаштва у складу са Миленијумским развојним циљевима Уједињених нација из септембра 2000. да се преполови апсолутно сиромаштво до 2015. године, постављајући амбициознији рок: 2010. годину. Акцент је стављен на постизање динамичног економског раста као услова отварања нових радних места, већих буџетских прихода за социјална давања најугроженијима и програме образовања, здравствене заштите и санитарне инфраструктуре. Из података о стопама индустријског раста већ знамо да основни предуслови за смањење сиромаштва нису постигнути. Промене у методологији праћења и мерења сиромаштва, између осталог под утицајем практичко политичких партијских интереса на исход праћења сиромаштва, отежавају и даље добијање поузданих и упоредивих лонгитудиналних података о динамици распрострањености сиромаштва у Србији⁵⁶⁹.

---

⁵⁶⁸ Душанић, Ј. (2010) „Још једна изгубљена деценија“; Ђурђев, А. (2011) „Ово неко мора да промени а тај неко смо ми или нико“.

⁵⁶⁹ Милосављевић, М. (2008) „Сиромаштво у свету и у Србији“ 11–12.

Од превратничке 2000. године до експлозивног манифестовања кризе 2008. године, већина истраживача који прате релевантне објективне показатеље, били су склони да у масовним медијима и стручним часописима у првој половини двадесет првог века указују на «трендове» смањивања стопе сиромаштва, раста животног стандарда, «рестаурације нормалности», редовне исплате пензија и плата, пада незапослености, чудећи се истовремено «дезоријентисаности» око половине анкетираних грађана Србије који су упркос овим позитивним трендовима након 2000. године, свој животни стандард оцењивали чак и лошијим него у последњој деценији двадесетог века⁵⁷⁰. Истраживачи блиски власти су отворено почели да указују на неповољне трендове на тржишту рада и на пораст апсолутног сиромаштва, када су могли да их припишу «утицају светске економске кризе». Тако је Тим Владе Србије у ПРВОМ НАЦИОНАЛНОМ ИЗВЕШТАЈУ О СОЦИЈАЛНОМ УКЉУЧИВАЊУ И СМАЊЕЊУ СИРОМАШТВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ констатовао да се «број сиромашних који не могу да задовоље ни основне потребе, повећао, посебно 2010. године, а испод линије сиромаштва је више од 680.000 лица. Стопа апсолутног сиромаштва повећана је на 6,9 одсто у 2009, а затим чак на 9,2 одсто у 2010. години»⁵⁷¹.

Статистички подаци не могу да буду довољно „фризирани“ да би могли да прикрију **осиромашујуће и деиндустријализујуће последице** «бећарске»⁵⁷² приватизације, задуживачке „стабилизације“ и једностране примене Споразума о стабилизацији и придруживању Европској унији 2009. године (смањивање или укидање заштите домаће индустрије, пољопривреде и тржишта). Лоши резултати примене ове стратегије резимирани су у наслову једног од критичких текстова „Још једна изгубљена деценија“⁵⁷³. Било би погрешно протумачити овакве наслове као да сугеришу да је Србија данас тамо где је била пре 2000. године, пошто би овакво тумачење изгубило из вида да у последњој деценији двадесетог века, критикованој као „време блокиране трансформације“, основна средства свих сфера друштвене делатности у Србији још увек нису била распродана и (полу)колонијално окупирана. Тако је било могуће да у неповољнијим спољашњим околностима у последњој деценији двадесетог века

---

⁵⁷⁰ Јакоби, Т. (2010) „Животни стандард – Неодређено незадовољни и дезоријентисани“: 49.

⁵⁷¹ Влада (2010) ПРВИ НАЦИОНАЛНИ ИЗВЕШТАЈ О СОЦИЈАЛНОМ УКЉУЧИВАЊУ И СМАЊЕЊУ СИРОМАШТВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ: 13 и даље.

⁵⁷² Душанић, Ј. (2008).

⁵⁷³ Душанић, Ј. (2010).

буде изграђено преко два пута више километара путева (106) него у далеко повољнијим околностима у окружењу у првој деценији двадесет првог века (45)⁵⁷⁴.

Показало се да су сва очекивања заговорника принудне, орочене и екстерне приватизације представљала или израз наивности и незнања или намерног прикривања неизбежно пљачкашког карактера процеса приватизације друштвеног и државног капитала односно такозване првобитне акумулације капитала. Сасвим супротно обећаваној транспарентности и максимално могућој праведности јавних аукција и тендера, на основу увида Савета за борбу против корупције преовладавали су непосредни тајни преговори и договори између домаћих и страних купаца међусобно, и између Агенције за приватизацију и повлашћених купаца који пруже већу провизију локалним посредницима. **До намештања тендера је долазило и у случају када повлашћени купци могу да уценом изнуде да баш они по невероватно ниским ценама откупе стратешке системе предузећа.** Подсетимо само на **случај US Steel-а** који је за 23 милиона долара, за цену нижу од вредности затечених залиха сировина и старог гвожђа, преузео комплекс челичане, ваљаонице белог лима и луке у Смедереву, без обавезе плаћања дуга за претходне инвестиције државе, а уз коришћење повлашћене цене струје. Штета која је причињена српској привреди се најбоље види из чињеница да је само годишњи извоз железаре вредео око 150 милиона долара⁵⁷⁵. Захваљујући аргументу моћи хегемонистичке светске силе да проглашава и укида ембарго, након приватизације Сартида више није било препрека за извоз челика из Србије. US Steel је захваљујући компрадорским властима Србије склопио уговор којим је стекао искључиво право да 5 година управља производњом Сартида и убира добит и при томе не сноси никакву одговорност за евентуално лоше пословање, да отпушта стотине радника после три године, као и да у случају продаје неком другом, још седам година управља железаром. US Steel је увалио железару у још веће дугове на основу надувавања увозних цена сировина и фактурно смањење извозне цене готових производа, умањујући тиме профит подложен опорезивању у Србији и неометано износећи профит изван Србије⁵⁷⁶. Србија је поново постала власник Смедеревске железаре 31. јануара 2012. године за један долар, пошто је према описаном фризираном рачуноводству

⁵⁷⁴ Ј.П. (2010) „Путеви Србије“.

⁵⁷⁵ Марковић, Мил. (2003) „Држава Србија – на распродаји!“.

⁵⁷⁶ Матановић, Д. (s.a) „Сартид – највећа транзициона пљачка“.

железара забележила губитке од 2010. године. Према коментару читаоца чланка Руже Ћирковић о овој вести у Данасу, када железара поново буде профитабилна, корумпирани политичари ће је поново предати US Steel-у да извози профит⁵⁷⁷.

Супротно очекивању да ће већински власник ефикасније управљати откупљеном имовином од запослених акционара, искуство је показало да су већински власници максимално користили погодности отплате на рате како би нову својину користили за ту сврху. Првобитна намера новопечених већинских власника је била спекулантска од почетка, препродаја пословног простора и грађевинског земљишта на привлачном месту, а не ефикасније организовање одговарајућег производног процеса. Службеници Агенције за приватизацију, вероватно подмићени да «закмуре» на оба ока, до криминалних размера су развили своју неодговорност према обавези да професионално проверавају да ли нови власници испуњавају приликом куповине преузете обавезе отплате понуђене цене, улагања нових инвестиција и исплаћивања социјалног програма прекобројним радницима. Истина, након неколико неуспелих тендера, држава је на себе преузела исплату отпремнина, очекујући да ће за узврат постићи вишу цену продаје предузећа.

О крупним пропустима у раду Агенције сведочи стални пораст броја захтева за поништавањем уговора о приватизацији без накнаде. До почетка 2011. **поништено** је укупно 623 уговора о приватизацији, или четвртина свих потписаних, од тога само у 2010. највише, 138. О пропусту Агенције да ваљано процени квалитет понуде купца говори податак да је од 94 предузећа која су продата методом тендера у којој постоје веће могућности и обавеза проверавања купаца, раскинут чак сваки трећи уговор. Главни разлози за раскидање уговора о приватизацији су били неплаћање доспелих рата купопродајне цене (236), неодржавање континуитета пословања и непоштовање социјалног програма (227), недостављање банкарске гаранције (852), неизвршавање инвестиционе обавезе (80), располагање имовином супротно одредбама уговора (28). У многим случајевима до раскида уговора је долазило прекасно, када су већински власници већ девастирали предузећа плаћена на рате углавном без сопственог новца, већ из залиха и покретне и непокретне својине самих предузећа, као на пример краљевачког «Магнохрома»⁵⁷⁸).

---

⁵⁷⁷ Ћирковић, Р. (2012) „Страшне вести из Питсбурга“.

⁵⁷⁸ Радишић, М. Златић, И. (2008) «'Магнохром' Краљево – једна поштена приватизација» 32–33.

Бранко Павловић је једини директор Агенције за приватизацију који је **јавно изјавио да је превремено разрешен са дужности зато што је разоткрио малверзације поводом приватизације „Севера“ из Суботице и оборио намештени тендер**. Провером документације, наиме, Павловић је установио да су консултанти ревизорске фирме „Deloitte & Touche“, (у којој су, узгред буди речено, радили како први директор Агенције за приватизацију Владимир Чупић, тако и први министар у Министарству за приватизацију, Петар Влаховић), лажно приказали стање дуговања предузећа како би најмање десетоструку разлику између намештене ниске јавно препоручене продајне цене, те стварне цене предузећа коју плати купац, кришом, у облику провизије или мита, присвојили разни посредници, укључујући банкарске који одобравају сумњиве гаранције⁵⁷⁹.

Агенцији за приватизацију је био приоритет квантитет и брзина приватизације, а не квалитет. Само се тако може објаснити да је у циљу убрзавања приватизације драстично смањена почетна цена на аукцијама. а од марта 2003. укинута потреба да се запослени сложе са купопродајом. Повод за ову одлуку је било искуство приватизације цементаре Беоцин током које су запослени поставили према оцени Агенције претеране захтеве отежући поступак и одбијајући купце. Агенцији очигледно није сметало да се цементаре продају испод цене и заједно са њима природна богатства (каменоломи, шљункаре) страним компанијама, остављајући домаће грађевинарство зависно од добављања стратешких сировина од иностраних олигопола.

Услед понуде великог броја предузећа на продају у кратком року, не само што им је падала цена, него је и све више опадао пословни и финансијски квалитет купаца. Због недовољности расположивих стручних и административних средстава потребних за одабрани модел приватизације, у ходу су померани рокови за завршавање приватизације друштвених а нарочито државних предузећа. До застоја у приватизацији је дошло 2004. приликом промене владе, као и због чињенице да су остала непродана предузећа са спорним власничким односима и сумњивом или чак негативном вредношћу капитала услед презадужености и због застарелости опреме.

Без обзира да ли се радило о наивности, незнању или намерној превари заговорника обавезне, орочене, централизоване и екстерне убрзане приватизације, чињеница је да као резултат њене примене велики број приватизованих предузећа уместо

---

⁵⁷⁹ Савет за борбу против корупције (2010) „Ко су били директори Агенције за приватизацију у Србији“.

да буду носиоци привредне делатности и продуктивне запослености на основу унапређивања ефикасности управљања, више не раде и пропадају од стајања и неодржавања. У процесу приватизације посао је изгубило само у прерађивачкој индустрији преко 200000 људи, али није дошло до пораста продуктивности. Није дошло ни до најављене промене структуре привреде на основу већег учешћа технолошки интензивних и еколошки одрживих грана у формирању бруто додате вредности. Раст су имале (увозна) трговина, транзитни саобраћај и банкарске услуге франшиза иностраних банака. Уместо свих најављених обећања, приватизација је довела само до промене персоналног састава нове / старе владајуће класе и до гашења многих производних погона, то јест до **деиндустријализације Србије**, пораста незапослености и презадужености⁵⁸⁰.

Укупан приход од приватизације 2.402 предузећа од 2002. до почетка 2011. године износио је у Србији 2,7 милијарди евра, колико вреди две средње компаније на западу. Једно предузеће је значи продано по просечној цени од 1,1 милиона евра. Додатно је инкасирано 1,2 милијарди евра од инвестиција и 277 милиона на основу уговорених социјалних програма. Укупно **остварени приходи од продаје су нижи од укупне књиговодствене имовине** која је била понуђена на продају⁵⁸¹. Овако ниске приходе од приватизације њени заговорници правдају као реалне, пошто по њима неко предузеће вреди само онолико колико је неко спреман да плати а не колика је његова књиговодствена вредност, да је неуспешна продаја само она која се не оствари, те да би свако одлагање приватизације само још више умањило конкурентну способност друштвених и државних предузећа која послују већ дуго на ивици стечаја. Потпуно се оваквим правдањем спроведене приватизације прикрива олигополистички карактер наводно слободног тржишта и шпекулантско манипулисање ценама на њему.

Неодрживост правдања принудне и брзе приватизације демантују и искуства успешног пословања предузећа у државном власништву, предузећа која су наставила да раде након тзв. „инсајдерске“ приватизације према ранијим законима и која су након раскидања уговора о приватизацији по принудном и убрзаном моделу, остала у већинском власништву запослених. Фабриком лекова „Југоремедија“

---

⁵⁸⁰ Драшковећ, Б. ур.(2010) КРАЈ ПРИВАТИЗАЦИЈЕ, ПОСЛЕДИЦЕ ПО ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ И И НЕЗАПОСЛЕНОСТ У СРБИЈИ.

⁵⁸¹ Гулан, Б. (2011) „Неуспешна промена власништва“

из Зрењанина, на пример, након поништавања приватизације, једно време су успешно управљали запослени акционари. Домаћа компрадорска буржоазија, међутим, по налозимо својих иностраних кредитора и контролора токова новца у Србији, настоји да саботира и онемогући самостални развој ових фирми. У конкретном случају „Југоремедије“, ширењем гласина о злоупотребама управе предузећа као „тамној позадини“ рационалних улагања малих акционара у замашну реконструкцију фирме, подизање нових производних погона и отварање нових радних места, те наметањем дупло виших каматних стопа на развојне кредите него у западним земљама и наглом либерализацијом увоза лекова⁵⁸², компрадорска буржоазија настоји да доведе «Југоремедију» опет у стечај. Таквим деловањем компрадорска буржоазије ствара још једном услове крупном капиталу у области фармацеутске индустрије да непријатељским преузимањем домаће фирме елиминише сваку конкуренцију својем монополу у Србији.

У истраживањима Института за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду из 2003. и 2007. године⁵⁸³. апсолутна већина испитаника репрезентативног узорка изјашњавала се против приватизације, нарочито великих инфраструктурних система и предузећа јавних услуга. Потпуна и принудна приватизација је дакле била нелегитимна у Србији. Приватизација у Србији је била не само нелегитимна него је била и нелегална све до усвајања новог Устава који је тек 2006. године потпуно легализовао приватизацију. Овај устав је коначно усвојен путем референдума у околностима убрзаних припрема финансијске олигархије војно организоване у НАТО да покуша да овековечи отцепљење Аутономне покрајине Косова и Метохије од Републике Србије. Тешко је отети се утиску да је **претња суверенитету и интегритету Србије искоришћена за елиминисање категорије друштвеног власништва из Устава без било какве озбиљне јавне или скуп-**

---

⁵⁸² У лето 2011. године директор „Југоремедије“ Здравко Деурић је на интернет страници „Југоремедије“ (http://www.jugoremedija.rs/bilten_posle_skupstine_2011.html 09 август 2011) објавио своје излагање на скупштини акционара „У чему су невоље ‘Југоремедије’ и где је излаз – излагање на скупштини акционара“. У лето 2012. ова страница више не постоји а Здравко Деурић је ухапшен. Хронолошки сређена документација о случају „Југоремедије“ је ипак још увек доступна: Радничке борбе у Србији: ЈУГОРЕМЕДИЈА, ДЕО ДРУГИ... (2012).

⁵⁸³ Вратуша, В. (2004) „Ставови о приватизацији у Србији крајем 20. и почетком 21. века“: 71–110; (2008) „Раскорак између жеља и стварности у процесу и пројекту приватизације и партиципације у Србији почетком 20. века у упоредној и лонгитудиналној перспективи“: 135–180.

штинске расправе и тиме за коначно легализовање принудне, убрзане и спољашње приватизације. Из новог Устава је изостављена и категорија трипартитног колективног преговарања за привреду као целину, а Закон о раду не обавезује послодавце на склапање колективних уговора са репрезентативним синдикатима. Поготово у малим и средњим предузећима у којима ради две петине запослених, потписују се само правилници о раду, које и формулише и тумачи, попут кадије, приватни власник послодавац.

«Кратких рукава» у досадашњем току процеса приватизације су остали и стари власници и њихови наследници којима је након Другог светског рата национализована имовина. 5% средстава од сваке продаје, наиме, није издвајано на наменски рачун, тако да средства за реституцију постоје само као дуг неког будућег буџета према потражиоцима.

Највећи промашај у предвиђањима заговорника принудне и спољашње приватизације било је очекивање обимних страних директних инвестиција у нове производне капацитете који је требало да обезбеде нова радна места. Упркос неразумно великим уступцима страним инвеститорима (десетогодишњи период неплаћања пореза, субвенционирање отварања ниско плаћених нових радних места на којима је забрањено синдикално организовање). Уместо три до пет милијарди евра годишње свежег капитала потребног за привредни раст од око седам одсто, за десет година након октобарске смене на власти 2000. у Србију је стигло око 16 милијарди евра. Остале су неискоришћене предности Србије у погледу приступа тржиштима земаља са којима постоји споразум о слободној трговини (земље ЦЕФТА и Русија).

Избијање на површину светске системске кризе акумулације капитала 2008. године само је довело до убрзаног продубљивања рецесивних тенденција видљивих још од краја шездесетих година, због тенденцијског пада просечних профитних стопа у центру светске капиталистичке привреде. Системска криза депресије је допунски утицала на опадање интересовања иностраних купаца за приватизацију и инвестирање у Србији, пошто су владе многих земаља донеле протекционистичке уредбе којима се забрањује увоз техничке робе коју производе и компаније у њиховим земљама (нпр. Русија за аутобусе из «Икарбуса»).

Дошло је и до мањег колебања власти у погледу сврсисходности продаје великих државних инфраструктурних и комуналних предузећа под притиском јавности. Поводом поновног покушаја продаје ТЕЛЕКОМА, на пример, огласили су се поред синдиката и бројни грађани,

од најкомпетентнијих стручњака за област телекомуникација до домаћица, захтевајући забрану продаје овог природног монопола важног за национални суверенитет и образовање будућих генерација врхунских стручњака. На срећу, једини понуђач који се јавио на тендер, није био спреман да плати најмању понуђену цену, а можда је дошло и до свађе локалних посредника о подели провизије, па до продаје за сада није дошло. Са истеком 2010. године отишао је у заборава и тај продужени рок до којег је према заговорницима Закона о приватизацији из 2001. требало да у Србији више не буде друштвене и државне имовине.

Упркос свим овим лошим искуствима са принудном, убрзаном и екстерном приватизацијом после 2000. године, шеф делегације Европске уније у Србији Венсен Дежер⁵⁸⁴, међутим, инсистира као и сви досадашњи идеолошки представници финансијске олигархије, да је неопходно да се настави приватизација државних предузећа у Србији, укључујући Телеком, Електропривреду Србије, Железнице, Јат ервејз и других, у наводном циљу даљег напредовања ка оснивању «функционалне тржишне економије» способне за конкуренцију на тржишту ЕУ. Представници ЕУ **препоручују** српским властима, властима «нових» чланица ЕУ и властима земаља претендената на будуће чланство, **да раде управо супротно** од онога што кроз (ре)национализацију банака и разних облика заштите угрожених производних сектора домаће привреде раде владе «старих» земаља чланица ЕУ.

Највидљивија последица сарадње домаће компрадорске буржоазије Србије и осталих бивших југословенских република и покрајина са светском финансијском олигархијом на челу са њеном САД фракцијом, јесте декретирање и у време писања ових редова у генералној скупштини Уједињених нација још увек испод-половично признавање нове наводно независне националне државе створене на тлу Србије, која још више од Босне и Херцеговине⁵⁸⁵ личи на класични колонијални протекторат, чију привреду чине трговина дрогама, оружјем, белим робљем и људским органима⁵⁸⁶.

Када друштво организовано у националну државу подлегне политичком, економском и војном притиску светске финансијске оли-

---

⁵⁸⁴ Дежер, В. 2010 „Наставити приватизацију државних фирми“.

⁵⁸⁵ Chossudovsky, M. 1996 “Dismantling Yugoslavia: Colonizing Bosnia”.

⁵⁸⁶ Binder, D., Mendenhall, P. (2001) “Sex, drugs and guns in the Balkans – Ethnic Albanian rebels benefit from sex slavery”; Ganapathiraju, A. (2008) “The UnderReported: Kosovo’s independence a matter of Western oil interests, not democracy”; Lewis, P. (2010) “Kosovo PM is head of human organ and arms ring, Council of Europe reports”.

гархије и постане «сарадљиво», као што се то на крају десило са Србијом, нема краја понижавајућим условима за потпуно укидање економске блокаде. Премијер Србије Зоран Ђинђић је тако спровео отмицу бившег председника Србије из домена јурисдикције домаћег правосуђа и његову екстрадицију, кршећи уставне, демократске и моралне принципе, не би ли обезбедио подршку САД за «међународну донаторску конференцију». «Донације» су се састојале углавном (до 3/4 одобрених средстава) од зајмова за отплату старих дугова иностраним банкама, који су нарасли за СР Југославију са 36,52% дугова СФРЈ из 1991. године од 16,5 милијарди долара или око 6 милијарди САД долара, на чак око 12 милијарди долара 1999. Ово дуплирање задужености се догодило на основу сложених стопа интеркаларних камата током девет година санкција⁵⁸⁷. По зеленашким критеријумима светске финансијске олигархије, део новчаног капитала који је током 1990тих година изнет из земље у западне банке, вратио се у земљу само у облику скупих краткорочних кредита. Србија је завршила у дужничком ропству.

До финансијског поробљавања дошло је практично у свим европским земљама бившег «реалног социјализма». Операцију финансијског поробљавања светска финансијска олигархија у сарадњи са домаћом компрадорском буржоазијом спроводи већ вековима у складу са слоганом утемељивача банкарске династије Ротшилд (Rotschild) да је најважније да се оствари контрола над централним банкарским системом једне земље и стварањем новца у њој, а након тога постаје неважно ко доноси законе у парламенту те земље. Да се овај слоган доследно спроводи у Србији потврђује члан 71. новог Закона о Народној банци Србије. Овај члан недвосмислено разоткрива да је ова банка „народна“ само по имену, а да је у стварности независна од народа и законодавне власти земље домаћина: „Народна скупштина не може Народној банци Србије давати било каква упутства на основу достављеног програма монетарне политике и поднетих извештаја из овог члана“⁵⁸⁸. На основу повремених извештаја масовних медија о посетама мисија Међународног монетарног фонда, Светске банке и Банке за међународна поравнања (Bank for International Settlement – BIS) и на основу искуства последица примене монетарних мера које следе ускоро после ових посета, свакоме постаје јасно оно што не пише у Закону, да је НБС заправо зависна од диктата монетарне политике светске финансијске

---

⁵⁸⁷ Бабић, Б. 2001 «Спољни дуг СР Југославије и међународне финансијске установе»

⁵⁸⁸ ЗАКОН О НАРОДНОЈ БАНЦИ СРБИЈЕ, 2003+

олигархије која контролише поменуте међународне финансијске организације.

Подсетимо се да је задатак преузимања контроле Народне банке у Србији обавио је Млађан Динкић са групом наоружаних људи два дана након паљевине изборне документације у Скупштини 5. октобра 2000. године⁵⁸⁹. Смењујући се на функцијама Гувернера, Министра финансија, Министра економије и регионалног развоја, те организујући партије Г17+ и Уједињених Региона Србије, Млађан Динкић у јавности важи за човека који све од 5. октобра 2000. године „контролише све паре у Србији“⁵⁹⁰. Иностране финансијске институције хвале и награђују Млађана Динкића као узорног финансијског стручњака за одлуку о ликвидирању четири највеће развојне инвестиционе банке у Србији које су обухватале 90% привреде Републике и приватизацију већине осталих, прећуткујући чињеницу да бројне државе у центру светског капиталистичког система строго ограничавају приступ иностраним банкама на домаћи терен. Домаће присталице „деблокиране трансформације“ и „нормализације“ српског друштва кроз укључивање у међународни поредак „заснован на тржишној економији и плуралистичком политичком систему који гарантује приватно власништво“, најчешће истичу да је након одлуке о приватизацији дошло до финансијске и монетарне стабилизације, пада инфлације, стабилизације курса динара, масовнијег уласка страног капитала и индустријских инвестиција којима су мултинационалне корпорације преузеле велике приватизоване фирме.

У стварности, уместо до «деблокирања трансформације», „дошло је до чврстог савеза између врха крупног капитала, врха тајних служби, врха криминала и врха ДОС-а. Тај савез је блокирао промене у Србији и довео је до пљачкања државе и њених грађана“⁵⁹¹. У банкарском сектору су најпрофитабилнији платни промет без ризика и доминацију на тржишту краткорочних кредита, преузеле филијале страних банака, а мултинационалне корпорације су за мале паре преузеле најпрофитабилнија предузећа у области цемента, металургије, дувана, пића и других. **Поновило се искуство латиноамеричких земаља**⁵⁹², да чим стране банке остваре контролу над пословницама локалних банака, често одбијајући сваку одговорност

---

⁵⁸⁹ Упореди Увод, белешка 111.

⁵⁹⁰ Романиафан, (2011)

⁵⁹¹ Драгаш, Б. (2011) „Ново доба је почело – интервју“.

⁵⁹² Small, D. (2004/2010): “Empire Strikes Back: Spanish Banks Recolonize Ibero-America”: 16–17.

за њихову ликвидност у случају кризе, нето прилив капитала у земље које позајмљују новац, преобраћа се у неколико пута већи одлив капитала из њих. Исто се дешава и са проданим производним капацитетима – одлив профита из земаља у којима је било највише таквих страних инвестиција, ускоро постаје двапут већи од прилива нових страних инвестиција. Као на почетку осамдесетих година⁵⁹³, Србија је због великих платно-билансних минуса поново пред дилемом да ли да прогласи банкрот и мораторијум на отплату дугова, или да и даље срља у ново задуживање и кредитирање потрошње. Банке расположивим средствима шпекулишу на робним и финансијским тржиштима и износе девизе из земље, док се **домаће монетарне власти задужују како би очувале ликвидност шпекуаланата**, уместо да улажу у пораст запослености кроз стимулсање пољопривредне и индустријске производње, првенствено за потребе огромне већине домаћег становништва. Економисти неолибералне оријентације, мада су свесни да редукација зарада може да има контрапродуктивне ефекте на привредни опоравак преко смањивања тражње⁵⁹⁴, индиректно (или отворено) препоручују као главно средство смањивања незапослености а са њоме и сиромаштва, смањивање минималних зарада и просечних зарада нарочито у јавном сектору, пошто су оне у Србији расле више него дупло брже (13%) од пораста друштвеног бруто производа (5,4%), што «има негативне последице пораст запослености посебно у секторима ниских плата»⁵⁹⁵.

Према званичним подацима Народне банке Србије⁵⁹⁶, укупни спољни дуг Србије 2010. године достигао је 23,8 милиона евра, а његов однос према бруто националном производу (29,9 милиона евра), достигао је 82,1%. Овај проценат задужености је дупло виши од нивоа задужености који се уобичајено сматра горњом границом дозвољеног задуживања. При томе треба имати у виду да НБС за израчунавање БДП користи текуће инфлаторне цене и нереално прецењени курс динара (који поскупљује извоз домаће производње и појевфтињује увоз и тиме повећава трговински дефицит), тако да је стварни дуг Србије већ значајно виши од њеног годишњег бруто производа. Економиста, пословни човек и организатор малих и средњих

---

⁵⁹³ Видети о излагању Милке Планинц 3. јула 1983 на седници Већа република и покрајина скупштине СФРЈ одељак 3.2.3.4., основни текст око белешке 499.

⁵⁹⁴ Арандаренко, М., Авлијаш, С. (2011) УТИЦАЈ КРИЗЕ НА ЗАРАДЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ: 17.

⁵⁹⁵ ТАНЈУГ (2012) „Незапосленост ће благо да расте“.

⁵⁹⁶ Народна банка Србије (2011) „Индикатори екстерне позиције“.

акционара Блажо Драгаш, процењује у већ поменутом интервју⁵⁹⁷ да је „7,12 милиона грађана Србије реално произвело ...13,6 милијарди евра БДП... Наш укупан спољни дуг, јавни и приватни је достигао 26.675 милијарди евра, што је 190,59% БДП“. У некрологу старијој колегиници која је погинула у нерасветљеним околностима и коју је неочигледно ценио упркос различитим политичким уверењима, млађи колега је закључио: „Знам да је њеним умећем и везама по свету, српска привреда добијала енергенте, опрему, резервне делове и сировине како би могла да ради у условима санкција, приходује и запошљава раднике. Њеним залагањем и ургирањем успела је српска привреда, нарочито велики државни системи, да се одрже... Убијено је банкарство које је почивало на честитости, моралу, оданости, посвећености, професионализму и подизању националне привреде, националне штедње, домаће производње, извозу и пословању на страним финансијским тржиштима, а остало је шпекулативно, манипулативно и зеленашко и бирократизовано банкарство провинцијалних банака из Европе, јер главни играчи нису ни дошли на наше тржиште. Ово краткорочно банкарство које је настало са оснивачким капиталом од 10 милиона евра, у периоду од 2002 до 2008. зарадило је једну милијарду евра“⁵⁹⁸.

Симбол октобарске „демократске револуције“ радничког порекла, Џо Багериста (Љубисав Ђокић), такође замера новим властима да су продале све што се могло продати, затвориле фабрике и нису поправиле оно што је у рату порушено. Чудећи се да народ ћути мада никада није горе живео, изјављује да када би успео да поправи багер да би поново помогао народ када крене да руши нову власт⁵⁹⁹. Истраживања културе и промена вредносних усмерења грађана после 2000. године показују да је крајем прве деценије двадесетпрвог века доминантно осећање међу грађанима постало разочарење а доминантни утисак да се српско друштво креће уназад, на основу чега истраживачи закључују да уместо транзиционе еволуције имамо транзициону инволуцију⁶⁰⁰.

На овом месту је важно да се напомене да становништво земаља чије су владе «ко-оперативне» од почетка према реколонизаторским захтевима светске финансијске олигархије пре примене драстичних

---

⁵⁹⁷ Видети белешку 591.

⁵⁹⁸ Драгаш, Б. (2009) „Ово је последњи поздрав мојој пријатељици и колегиници Борки Вучић“.

⁵⁹⁹ Џо Багериста (2010) „Поново бих упослио багер“.

⁶⁰⁰ Голубовић, З., Јарић, И. (2010) КУЛТУРА И ПРЕОБРАЖАЈ СРБИЈЕ: ВРЕДНОСНА УСМЕРЕЊА ГРАЂАНА У ПРОМЕНАМА ПОСЛЕ 2000. ГОДИНЕ.

мера блокаде и бомбардовања, као што је то био случај на пример у Бугарској, не избегавају израбљивање локалних материјалних и људских извора, обесправљивање све мањег броја запослених и суноврат животног стандарда. О овоме најбоље сведочи пад синтетичког показатеља благостања становништва – очекиваног трајања живота, у «кооперативној» Бугарској са 72,6 година 1990 на 70,8 година 2000. Највећи пад очекиваног трајања живота је доживело становништво Русије са 70,6 година у време совјетског савеза на 66,1 година 2000. године⁶⁰¹. Наслов зборника текстова истраживача друштвених процеса у Источној Европи након историјске прекретнице симболички означене рушењем Берлинског зида ПРВО ТРАНЗИЦИЈА ПА КРАХ⁶⁰² сугерише да су оба процеса огромној већини становништва донели само велику рецесију, регресију и ентропију.

Друштвене последице довршења рестаурације капитализма у првој деценији двадесетпрвог века најјасније могу да се сагледају **на примеру Словеније**, земље која је до недавно истицана као модел «успешног» преовладавања «транзицијске депресије» већ 1993. године. Тајна овог успеха је тада почивала осим у повољним почетним условима (индустријски најразвијенија република бивше Југославије са најобразованијим становништвом), у чињеници да њено руководство није убрзано спровело дерегулацију, либерализацију и приватизацију по рецепту светске финансијске олигархије организоване у ММФ, СБ, БИС, СТО. Словеначко руководство, у којем су крајем осамдесетих година двадесетог века припадници националне фракције буржоазије преовлађивали над припадницима компрадорске фракције буржоазије, ослонило се на добре стране југословенског социјалистичког наслеђа друштвене својине и самоуправљања – релативна аутономија осредње до солидно опремљених географски распршених индустријских предузећа, релативна отвореност тржишта робе и уходана размена са иностранством, те социјално и здравствено осигурано становништво. **Поступност** примењеног метода приватизације (подела сертификата свим одраслим грађанима, које су они могли да замене за деонице одабраних предузећа до којих су могли да дођу тргујући сертификатима на берзи), омогућила је да стратешки системи и предузећа не буду продати у бесцење странцима, да **домаћа штедња буде довољна за производне инвестиције а да депозити у банкама буду довољни за кредите**. У оптимал-

---

⁶⁰¹ HUMAN DEVELOPMENT REPORT. 1995; 2002.

⁶⁰² Gareth, D. (2011) FIRST TRANSITION, THAN CRASH – EASTERN EUROPE IN THE 2000S.

ном случају очекивано је да постепено дође до концентрације распршеног власништва два милиона **ситних истовремених власника привредних удружења и запослених које занима првенствено деловање конкретних предузећа** и њихова стварна вредност у случају евентуалне продаје.

Уместо тога, настало је два милиона **ситних власника деоница које занима пре свега прометна вредност деоница нарочито успешних предузећа уколико би имали срећу да их се домогну** на берзи те «сецкање купона» од «улагања» у «пиде», инвестициона удружења. Ситни капиталисти су своје деонице у производним предузећима најчешће мењали за куповину трајних потрошних добара. **Приватна својина се често показала као мање ефикасна од некадашње друштвене «несвојине»**, пошто су се приватни власници показали као мање одговорни од самоуправних «невласника», а новопечени менаџери далеко слабији од «црвених» директора. **Опадање производног инвестирања** је прикривено пуну деценију исцрпљивало словеначка предузећа. Нарочито након уласка Словеније у «евро зону» Европске уније, интензивирао је **раст шпекулација** на берзи у циљу убрзаног богаћења кроз тражење уносних прилика високо доносећих вредносних папира по свету под еуфемистичким називом «финансијског продубљивања». Од ситних капиталиста до тајкуна и банкара, **сви су веровали да дугорочно могу да рачунају на раст својег финансијског богатства од барем 20% или 30%**. Као и другде у светском систему капиталистичке привреде, и у Словенији је једно време привредни раст почивао на надувавању балона у станоградњи и финансијским трансакцијама. Смањила се незапосленост и буџетски дефицит. Уобичајене облике штедње у банкама замениле су шпекулације у домаћим и страним инвестицијским и пензионим фондовима са високим приносима. Умножила су се менаџерска преузимања државних и већ приватизованих предузећа на основу брзог пораста хипотекарног кредитног задуживања. Депозити у банкама су због финансијских шпекулација расли далеко спорије, па су се словеначке банке почеле претерано задуживати у иностранству.

Средином прве деценије двадесетпрвог века постаје очигледно да опадају показатељи «успешности», словеначке транзиције, а расту показатељи кризе. Јоже Менцингер, словеначки економиста најзаслужнији за почетну успешност словеначке транзиције на основу поступног и унутрашњег модела приватизације, у својем прилогу за новине Дело⁶⁰³, истиче да је кредитну експанзију сменила неста-

---

⁶⁰³ Mencinger, J. 2011 "Morala in slovenska lipa": 5.

шица кредита. Резултирајућа смањена привредна активност изазвала је пораст незапослености (још увек нижу него просечно у Европи) и дефицита државног буџета до 45% БДП (просек у ЕУ је 65%). За само три „хазардерске“ године, **од 2005. до 2008., Словенци су по Менцингеру упропастили велики део „приче о успеху“** и изгубили предности које су имали од 1991. У Словенији укупни нето унутрашњи дуг предузећа и становништва, а нарочито спољашњи дуг домаћих банака и државе Словеније према иностраним банкама, порастао је са нуле на 10 милијарди евра 2008. Кредити су потрошени за набавку вредносних папира који су више-мање безвредни. Кредите којима су безвредни папири купљени треба вратити, у ситуацији када су због оваквих шпекулација кредити постали 60% виши од депозита. Још четири године након овог интервјуа, сви показатељи кризе су се погоршали, тако да се средином 2012. Словенија према учешћу дуга у друштвеном производу приближила групи најзадуженијих земаља чланица Европске уније.

Стагнација и назадовање квалитета живота до којег је дошло у другој половини осамдесетих година а затим и у другој половини прве деценије двадесет првог века у већини земаља бившег реалног социјализма, без обзира да ли су уопште до тада успеле да прстигну ниво индустријске производње који су имале пре 1989. године или не, најбоље се може резимирати смањивањем ранга ових земаља на скали показатеља људског развоја и повећавањем гини коефицијента неједнакости у расподели прихода. Међу показатељима људског развоја поред бруто националног производа по глави становника, важно место у индексу људског развоја заузимају немонетарни показатељи попут већ поменутог очекиваног трајања живота и модално те очекивано трајање школовања⁶⁰⁴ Напротив, **у земљама у којима су остале на власти или су дошле на власт партије које су прекинуле примену економске политике светске финансијске олигархије** усмерене на смањивање издатака управо на квалитет живота најширих слојева становништва, у првој деценији двадесет првог века је **дошло до успона у рангу на скали показатеља људског развоја и смањивања гини коефицијента неједнакости расподеле друштвеног производа** (Табела 8). Овакве партије светска финансијска олигархија свим средствима настоји да дестабилизује и уклони са власти. Њени идеолошки представници у масовним медијима легално изабране вође ових партија и влада демонизују као диктаторе, припремајући идеолошки терен за

---

⁶⁰⁴ Matković, G. et al. (1997). HUMAN DEVELOPMENT REPORT: YUGOSLAVIA.

индиректну и директну војну агресију на народ у овим земљама, да би били збрисани искуствени подстицајни примери да је могућа праведнија расподела прихода од природних и друштвено створених богатстава, као на Куби, у Венецуели и у Либији до агресије НАТО.

Табела 8

Трендови индекса људског развоја 2005–2010. у земљама бивше Југославије и избора карактеристичних земаља свих континената (HDR, 1990; HDR, 2010)

назив Земље	ранг 1985. од 130 („1“ је био најнижи ранг)	ранг 2005. од 169 („1“ је постао највиши ранг)	ранг 2010. од 169	разлика у рангу	гини коефицијент 2000–2010
бивша Југославија	100>31:				
Словенија		29	29	0	31
Црна Гора		48	49	-1	37
Хрватска		49	51	-2	29
Србија		59	60	-1	28
Босна и Херцеговина		64	68	-4	36
БЈР Македонија		70	71	-1	43
бивши Варшавски Пакт и Совјетски савез	105 >26				
Чешка	106 > 25	26	28	-2	26
Естонија		31	34	-3	36
Мађарска	101 > 32	35	36	-1	30
Словачка		36	31	5	26
Литванија		42	44	-2	36
Пољска	98 > 33	44	41	3	35
Румунија	90 > 41	51	50	1	32
Бугарска	104>27	57	58	-1	29
Белорусија		62	61	1	29
Албанија	84 > 47	63	64	-1	33
Руска фед.		65	62	3	44
Казахстан		65	66	-1	31
Украјина		66	69	-3	28
Грузија		71	74	-3	41
Азербејџан		83	67	16	17
Туркменистан		87	87	0	41
Узбекистан		101	102	-1	37

назив Земље	ранг 1985. од 130 („1“ је био најнижи ранг)	ранг 2005. од 169 („1“ је постао највиши ранг)	ранг 2010. од 169	раз- лика у рангу	гини кое- фицијент 2000–2010
Аустралија	124 > 7	2	2	0	35
Н. Зеланд	118 > 13	3	3	0	36
САД	112 > 19	4	4	0	41
Канада	126 > 5	8	8	0	33
Западна Европа					
Норвешка	125 > 6	1	1	0	26
Ирска	114 > 17	5	5	0	34
Шведска	129 > 2	6	9	-3	25
Исланд		7	17	-10	..
Немачка	Зап.Н.119> 12 Ист.Н.119> 21	9	10	-1	28
Швајцарск.	128 > 3	13	13	0	34
Уј. Краљ.	121 > 10	22	26	-4	36
Аустрија	113 > 18	24	25	-1	29
Латинска Америка					
Аргентина	101 > 32	50	46	4	49
Мексико	91 > 42	54	56	-2	52
Перу	74 > 55	67	63	4	50
Венецуела	89 > 40	75	72	3	43
Бразил	80 > 49	77	73	4	55
Ел Салвад.		90	90	0	47
Никарагва	71 > 58	113	115	-2	52
Азија					
Јапан	130 од 130 >1	12	11	1	25
Израел		14	15	-1	39
Р. Кореја	82 > 47	20	12	8	32
С. Арабија	64 > 67	53	55	-2	..
Иран	61 > 70	80	70	10	38
Турска	72 > 57	82	83	-1	41
Кина	66 > 65	97	89	8	41
Индија	37 > 94	120	119	1	37
Пакистан	36 > 95	123	125	-2	31
Бангладеш	23 > 108	130	129	1	31
Мијанмар	50 > 81	138	132	6	..

назив Земље	ранг 1985. од 130 („1“ је био најнижи ранг)	ранг 2005. од 169 („1“ је постао највиши ранг)	ранг 2010. од 169	раз- лика у рангу	гини кое- фицијент 2000–2010
Африка					
Либија	67 > 64	56	53	3	..
Тунис	66 > 65	86	81	5	41
Египат	45 > 85	103	101	2	32
Јужна Африка	68 > 63	104	110	-6	58
Намибија	34 > 97	107	105	2	74
Конго	33 > 98	122	126	-4	47
Кенија	42 > 89	127	128	-1	48
Гана	30 > 101	128	130	-2	43
Нигерија	24 > 107	142	142	0	43
Сенегал	18 > 113	144	144	0	39
Обала Сло	32 > 99	145	149	-4	48
Ангола	22 > 109	148	146	2	..
Танзанија	35 > 96	149	148	1	..
Чад	5 > 126	163	169	-6	40
Гвинеја Б.		164	163	-1	35
Мозамбик	13 > 118	165	165	0	47
Конго, ДР		168	168	0	44
Зимбабве	52 > 79	169	169	0	50

Закључак

У фокусу пажње испитивања у свим поглављима првог дела студије ТРАНЗИЦИЈА – ОДАКЛЕ И КУДА? налази се, у складу са њеном полазном хипотезом, однос између противречних теорија и стратегија транзиције с једне стране, те првенствено друштвено класно структурисаног интереса за очувањем, реформисањем или укидањем затечених друштвених односа израбљивања, тлачења, отуђености и загађивања, зависно од властитог групног и индивидуалног места и улоге у тим односима, с друге.

У закључном поглављу првог дела студије нам је остало да резимирамо налазе проверењавања хеуристичке плодности хипотезе да дијаметрално супротна тумачења друштвеног значења транзиције и препоручивање њених циљева, зависе од тога да ли одговарајући тумачи и саветодавци полазе у својој анализи од друштвеног становишта израбљиваних и потлачених класа, сведених на подређене мануелне или репетитивне извршилачке радне операције у класној подели рада, с једне стране, или напротив полазе од друштвеног становишта класе управљача процеса производње и репродукције, који држе монопол на одлучујуће креативно-планске и наредбодавне, те посредничке контролно-надзорне и идеолошко легитимацијске интелектуалне радне операције у друштвеном процесу производне размене људи с природом и међусобно, с друге.

1. Уводно поглавље „Чему још једна студија о транзицији?“ указује на важност критичке **индивидуалне и колективне само-рефлексије припадника високообразоване ситне буржоазije о противречном карактеру властитог места и улоге у класној подели рада**. Високообразована ситна буржоазija, наиме, истовремено заузима место и улогу унајмљеног непосредног произвођача теоријских и идеолошких система који нема крупног приватног власништва, с једне стране, те место и улогу посредовања моћи и спровођења интереса владајуће класе, кроз издавање наређења и надзирање подређених класа, с друге. Освешћивање овог противречног класног положаја и улоге, омогућава (само)критичном делу интелектуалне ситне буржоазije да препозна у основи сукобљених властитих и туђих конзервишућих, реформишућих и револуционишућих стратегија транзиције, идеолошко представљање противречних властитих и туђих партикуларних интереса у форми општег интереса. Ова само-рефлексија може да утиче на повећавање степена свесног

одлучивања којој основној класи ће одређени припадник интелектуалне ситне буржоазије ставити на располагање своје стручно знање као личну приватну својину државно заштићеног монопола на звање стручњака, имајући у виду да сами припадници основних класа изразито ретко сами теоријски артикулишу свој класни интерес.

2. Друго поглавље „Актуелност спора о односу културно-идејних и производно-прометних чинилаца транзиције из традиционалног/ преткапиталистичког у модерни/ капиталистички облик организације друштвених односа, анализира везу између различитих теоријско-методолошких парадигматских приступа истраживању транзиције и класних интереса. Показано је да су на светском плану ситнобуржоаски идеолошки представници крупног капитала империјалистичких земаља главни заговорници истраживања транзиције из перспективе разних варијанти теорије модернизације. Они стављају нагласак на важности промене културних вредности и институција, кроз деловање локалних „модернизујућих елита“ које у својој средини шире модел „пионира модернизације“. На локалном плану главни заговорници теорије модернизације су такође ситнобуржоаски идеолошки представници локалне компрадорске буржоазије, а у ретким случајевима идеолошки представници локалне националне буржоазије. Док припадници компрадорске буржоазије имају само амбицију да напуне своје приватне штедне рачуне у иностраним банкама посредујући у распродаји природног и друштвено створеног богатства земље у којој су рођени, ови други имају амбицију да колико толико створе услове за акумулацију капитала у оквирима њеног националног тржишта, као и за проширивање националног тржишта посредством укључивања у финансијске и војне организације империјалистичких држава у центру система светске капиталистичке привреде. Такође је показано да су главни заговорници истраживања транзиције из перспективе разних варијанти теорије дијалектичке смене унутар себе противречних класних начина производње, исто тако припадници високообразоване ситне буржоазије. У недостатку „органске интелигенције“ непосредних произвођача и услед опстанка класне поделе рада, увек је отворена тенденција преображаја ситне буржоазије из савезника градског и сеоског пролетаријата у заједничкој борби против крупне буржоазије, у бирократску или технократску фракцију државно капиталистичке, колективно односно групно власничке класе, антагонистички супротстављене непосредним произвођачима. Плодност полазне хипотезе студије о утицају места и улоге истраживача и актера транзиције у локалној и међународној подели рада на њихово формулисање теорије и стратегије транзиције, потврђена је њеном

способношћу да помогне објашњење и разумевање неслагања између заговорника критичког схватања транзиције пореклом из империјалистичких земаља центра светске капиталистичке привреде и са њене периферије, о генези, механизмима репродукције и евентуалног укидање капиталистичког начина производње и друштвене неједнакости у светским размерама.

3. Треће поглавље „Карактер односа реалног социјализма и самоуправљања у контексту светског система капиталистичке привреде“, садржи анализу разних фаза институционализације самопрозваног „социјализма“ кроз које су прошла друштва првенствено на тлу Источне, Централне и Југоисточне Европе али и поједина друштва на тлу Азије, Африке и Латинске Америке, с посебним освртом на фазе институционализације и напуштања „социјалистичког самоуправљања“ на тлу Југославије. Основни налаз овог истраживања јесте увид да **ни у једном од поменутих друштава формално-правне „социјалистичке“ институционалне промене** (пре свега формалноправна национализација или подруштвљавање основних средстава за производњу, управљање и комуникацију) **нису спречиле даљу репродукцију класне подела рада**. Класна подела рада, међутим, представља кључни извор репродукције капиталистичких односа производње, упркос званичним прокламацијама о прелазу на изградњу социјализма као прве фазе на прелазу у изградњу комунизма. У досадашњим покушајима прелазу на безкласно друштво још није остварена супстанцијална, а не само формална, самоуправна и самоодређујућа самоорганизација израбљиваних и потлачених, која би самим својим функционисањем кроз свакодневно практиковање непосредно демократског одлучивања, доприносила укидању класне поделе рада и саму сведеност већине људи на извршавање одлука и наредби привилеговане мањине. До сада је успевало једном делу друштва да **очува наслеђену или стечену привилегију знања-моћи** под више или мање прозирним легитимацијским изговором уношења револуционарне свести у масе непосредних произвођача наводно способних да самостално развију једино синдикалистичку свест борбе за више наднице, али не и за укидање најамних односа као таквих. **Самоименовање** дела високообразоване ситне буржоазије и асимилованих потомака мануелних радника и ситних и средњих сељака који стекну образовање, **за авангарду** градског и сеоског пролетаријата, **репродукује класну поделу рада и саму високообразовану наследну и из произвођачких класа асимиловану ситну буржоазију, као део владајуће класе** колективних или групних приватних власника услова репродукције. Важно је да се

уочи да **догод високо образовање представља привилегију**, високообразовани потомци радника и сељака у највећем проценту не постају „органска интелигенција“ потлачених и изабљиваних друштвених групација, него бивају асимиловани у „нову“ ситну буржоазију или доњи слој владајуће класе, преко запослења у државним физичким и идеолошким апаратима, од војске, преко администрације до образовања и медија.

Прогресивно уводећи све више елемената **робне производње** у циљу подстицања више продуктивности и остваривања добити на тржишту у формалноправно још увек прокламоване социјалистичке односе интегралног самоуправљања, ова **нова-стара владајућа класа на крају и формалноправно омогућује конверзију државне и друштвене својине у приватну својину себе и својих потомака**. Ова нова-стара владајућа класа формалноправном конверзијом облика својине потпуно разоткрива **државно капиталистички** карактер производних односа и у претходним фазама формалноправне институционализације неке варијанте самопрозваног социјализма.

Уклањање врховних припадника владајућих комунистичких партија са позиција извршне политичке, привредне и културне-идеолошке власти у земљама самопрокламованог „реалног социјализма“ 1989. године, протекло је углавном без проливања крви. Важан **изузетак од правила мирног прелаза у врху власти представља случај Румуније** у којој је вођа владајуће партије Николае Чаушеску збачен и убијен ускоро након што су ригорозне мере штедне, извоза и забране позајмљивања нових кредита које је увео 1980тих година, поред драстичног обарања животног стандарда обичних људи, **омогућиле отплату иностраног дуга**, а тиме и ослобођење румунског друштва од дужничког ропства западним банкарима⁶⁰⁵. Већ 2011. године Румунија је поново запала у дужничко ропство: 78 милијарди евра укупно, уз плаћање само на камате у тој години 788 милиона евра, без и једног евра отплате главнице. Почетак отплате главнице, наиме, почиње за Румунију 2013. године. Masterforex-V Academy

---

⁶⁰⁵ Николас Холман је један од ретких истраживача „Чаушескуовог економског наслеђа“ у Румунији, који је поред уобичајене критике „командне економије која је довела Стаљинизам до апсолутних екстрема без претходних покушаја реформисања“, ипак забележио и податак да је Румунија „такође и земља која није имала национални дуг непосредно након револуције“. Холман објашњава овај изузетак међу бившим земљама „реалног социјализма“ Чаушескуовом „жељом да Румунија буде **потпуно независна од Запада**“ (Holman, N. (s.a.). „The Economic Legacy of Ceausescu“).

стручњаци стога процењују да је Румунија у кризи која је гора него што је била 1989. године⁶⁰⁶.

Још један важан изузетак од правила персоналне смене у врху политичке власти без употребе већег насиља, представља и **крваво вишегодишње разарање Југославије**. У две бивше југословенске републике, Србији и Црној Гори, након вишестраначких избора остали су на власти припадници бивше владајуће комунистичке партије преобразене у социјалистичку партију. Нарочито је Милошевић према Џону Норису, бившем сараднику тадашњег заменика Државног секретара САД Строуба Талбота, пружао „**отпор ширим трендовима политичких и економских реформи**“ и **војног сврставања**⁶⁰⁷. Добро наоружане и организоване друштвене групације унутар и изван земаља Источне, Централне и Југоисточне Европе заинтересоване за **формалноправно довршавање рестаурације капиталистичких друштвених односа и овековечење дужничког ропства**, убедљиво су надјачале деморалисане и слабо или потпуно неорганизоване друштвене групације заинтересоване за укидање капиталистичких односа изабљивања, тлачења и разарања егзистенцијалних претпоставки опстанка на планети земљи.

4. Четврто поглавље «Друштвени субјекти и досадашње последице транзиције у свету и у Србији у контексту локалне и глобалне поделе рада и системске кризе акумулације капитала», показује да довршавање формалноправне рестаурације капиталистичких односа производње у бившим земљама реалног социјализма и самоуправљања, представља резултат **сагласности интереса и**

---

⁶⁰⁶ Masterforex-V Academy experts (2011) „Romania under crisis: how serious is it for EU and its currency?”

⁶⁰⁷ Пошто је Норис накнадно покушао да утврди да су његове реченице о суштини „рата на Косову“ и бомбардовања Југославије нетачно протумачене и селективно извучене из контекста, овде ћу цитирати одговарајући део Норисове књиге COLLISION COURSE... (2005: xxii и даље) у оригиналу, да и мој превод са енглеског не би неко прогласио за неистинит: „NATO’s large membership and consensus style may cause endless headaches for military planners, but it is also why joining NATO is appealing to nations across central and eastern Europe. Nations from Albania to Ukraine want in the western club. The gravitational pull of the community of western democracies highlights why Milosevic’s Yugoslavia had become such an anachronism. As nations throughout the region sought to reform their economies, mitigate ethnic tensions, and broaden civil society, Belgrade seemed to delight in continually moving in the opposite direction. It is small wonder NATO and Yugoslavia ended up on a collision course. It was Yugoslavia’s resistance to the broader trends of political and economic reform—not the plight of the Kosovar Albanians—that best explains NATO’s war. Milosevic had been a burr in the side of the transatlantic community for so long that the United States felt that he would only respond to military pressure. Slobodan Milosevic’s repeated transgressions ran directly counter to the vision of a Europe ‘whole and free,’ and challenged the very value of NATO’s continued existence.“

сарадње у њиховом спровођењу између домаће владајуће класе и светске локално одсутне владајуће класе. Домаћа владајућа класа – **компрадорска буржоазија** – састављена је првенствено од делова високообразоване ситне буржоазије, делова побуржоажене технократске и бирократске фракције колективно односно групно власничке класе, старих ситних приватних власника и нових „предузетника“ који су постали крупни капиталисти нарочито у области услуга и некретнина. Национална буржоазија индустријског капитала је малобројна или непостојећа. Светска, локално одсутну владајућа класа, **финансијска олигархија**, састављена је од власника контролишућих пакета деоница транснационалних корпорација (нарочито у области енергетике, наоружања, пољопривреде, дрога и лекова), те банкарско финансијских организација, са седиштима првенствено у метрополама империјалистичких сила Северне Америке, Европе и Јапана.

Четвро поглавље садржи анализу друштвених **последица** примене стратегије транзиције схваћене као **довршавање формално-правне рестаурације капиталистичких односа.** Главни налаз ове анализе јесте да су и привреде друштва која су била попут словеначког друштва најуспешнија према параметрима „пост-социјалистичке транзиције“, такође **запала у кризу високог дуга, незапослености и осиромашења, заједно са привредама друштва које су пре манифестовања системске кризе приказиване као узорни модели „пионира модернизације“** на које се треба угледати у друштвима „закасне модернизације“. Уколико се води рачуна о чињеници да капитал представља друштвени однос приватног присвајања неплаћеног вишка рада јединствене робе радне снаге, једино се и могло очекивати да ће транзиција остварена у смеру довршавања формалноправне рестаурације капиталистичких односа, довести до наглог **пораства екстремних неједнакости између друштвених класа и етничко- национално- конфесионално- територијално структурисаних географских региона, до деиндустријализације домаће привреде и до довршења њеног претварања у (полу) колонијални извор** јефтиних сировина, радне снаге и тржишта за вишкове роба које не могу да се продају у центру система светске капиталистичке привреде.

Најјучљивији знакови да су **односи капиталистичког приватног присвајања неплаћеног вишка људског рада** постали **преуски за концентрисане, централизоване и технолошки интензивне производне снаге** друштвеног процеса репродукције у светским размерама, су следећи:

Први знак је **подржављење стратешких сектора привреде и планска државна и парадржавна регулација трансфера вишка вредности** између привредних сектора и региона света.

Подржављење које остаје у оквиру капиталистичких друштвених односа, представља неку врсту „социјализма за богате“ као што је то духовито приметио Лес Леополд поводом национализације одабраних крупних приватних фирми које постану несолвентне током привредних криза⁶⁰⁸. Финансијска олигархија преко постављања својих изабраника на руководећа места у државном и парадржавном националном и међународном апарату, обезбеђује **подруштвљавање** својих **губитака** и дугова, претварајући отплату дугова након пребацавања на терет пореских обвезника, у сталан извор прихода. Увек је у приправности и **државни апарат присиле** да, према потреби, оружјем одбрани приватно присвајање екстра профита произведеног на колонијалној и полуколонијалној периферији система.

Подржављење које остаје у оквиру капиталистичких односа тржиштем посредованог присвајања вишка вредности сваке робе тек након њене продаје неком потрошачу, врши битну функцију **вештачког стварања платежно способне потражње**. Преко државних и парадржавних институција, финансијска олигархија усмерава део профита било непосредно за производну потрошњу и за јавне инфраструктурне радове, било посредно за потрошачке кредите. У другом случају, извор сталног профита постају камате на укупни дуг, док саму главницу финансијска олигархија не жури да добије назад, пошто **паразитира управо на каматама на дуг**. Од када је потпуно загосподарила државним апаратом, финансијска олигархија паразитира на хипертрофираној ренти на власништво некретнина, на хипертрофираном хипотекарном дугу, те на хипертрофираној зеленашкој камати од позајмљивања капитала без покрића у реалним депозитима и производњи⁶⁰⁹.

Други знак преускости капиталистичких односа је **заостајање технолошког напретка** у сфери примене нових обновивих извора енергије, као и у одрживом повећавању производности људског рада у процесу размене материје с природом. До овог заостајања долази због концентрације и централизације капитала, или **капиталистичког подруштвљавања**, у оквиру **олигополистичких транснационалних компанија**. Ове компаније **контролишу необновиве изворе енергије па стога мање улажу у фундаментална на-**

---

⁶⁰⁸ Leopold, L., 2009: „Stop Socialism for the Rich...“.

⁶⁰⁹ Hudson, M. 2011: “How Financial Oligarchy Replaces Democracy”.

учна истраживања алтернативних извора енергије⁶¹⁰. Власници контролних пакета деоница транснационалних компанија све више теже остваривању **екстра профита** кроз паразитско **манипулисање** тржишним формирањем **цена** фосилних извора енергије који се све више исцрпљују, као и кроз катастрофалне **ратове реколонизације света** ради насилног присвајања или преотимања од произвођача већ произведеног друштвеног богатства.

Трећи знак је **деиндустријализација**, процес смањивања производних капацитета за домаћу потрошњу и извоз, као и запослености у сектору „тешке“ и „лаке“ индустрије, уз хипертрофију услужног и финансијског сектора и употребу информационе технологије. Ови знаци се појављују не само у бившим друштвима „реалног социјализма“, него и у бившим и садашњим империјалистичким метрополама. Заговорници позитивистичко-функционалистичке теорије и конзервишуће реформишуће стратегије транзиције, ову структурну промену називају „**постиндустријско друштво**“ као што су Данијел Бел или Ален Турен⁶¹¹ или „**друштво знања**“ као што је Петер Дракер⁶¹². Ови аутори ретко употребљавају израз «капиталистичко друштво» пошто он поменуте структурне друштвене промене доводи у везу са потрагом финансијске олигархије за екстрапрофитом путем **преношења производних линија у регионе са вишеструко нижом ценом радне снаге**. Трансфер производних линија из центра система светске капиталистичке привреде на периферију се интензивирао нарочито након отварања Кине иностраним инвестицијама од краја седамдесетих година, као што су то показали Бери Блустон и Бенет Харисон на почетку 1980тих година⁶¹³.

Четврти знак је западање капиталистичког начина производње у **најдубљу кризу** од свог настанка на Западу, управо у тренутку када је светска финансијска олигархија скоро достигла апсолутне **границе могућег ширења доминације капиталистичких односа** производње, расподеле, размене и потрошње из центра на некапиталистичка тржишта периферије светског система капиталистичке привреде.

---

⁶¹⁰ Margolis, R., Kammen, D. 1999: „Evidence of under-investment in energy R&D in the United States and the impact of Federal policy“.

⁶¹¹ Bell, D. 1974: THE COMING OF POST-INDUSTRIAL SOCIETY...;Touraine, A. 1980: POSTINDUSTRIJSKO DRUŠTVO.

⁶¹² Drucker, P., 1959: LANDMARKS OF TOMORROW; Drucker, P. 1994: „Knowledge Work and Knowledge Society“.

⁶¹³ Bluestone, B., Harrison, B. 1982 THE DEINDUSTRIALIZATION OF AMERICA.

Финансијска олигархија **не може да реши ни један светски проблем** битан за задовољавање елементарних потреба човечанства и даљи развој људских способности, од загађења и отопљавања, до незапослености, сиромаштва, глади, презадужености, пандемија, и неписмености. **На основу своје класном поделом рада структурално системски уграђене незајажљиве јурњаве за екстра профитом**, финансијска олигархија у ствари **представља главни узрочник** ових проблема. Кроз продужену употребу „прљавих“ загађујућих технологија, као и све разорнијих класичних, биолошких, хемијских и нуклеарних оружја, финансијска олигархија угрожава и сам биолошки опстанак живота на земљи. Подсетимо само на понављања бомбардовања пројектилама «обогаћеним» осиромашеним уранијумом након „премијера“ на територији Ирака и бивше Југославије, у Авганистану, Ираку, Либији.... Понављања масовних бомбардовања пројектилама «обогаћеним» радиоактивним, токсичним и мутагеним супстанцама у садашњости и недавној прошлости, најављују да ће **биолошко разарање земље** напредовати са катастрофалним последицама. **Империјалистички ратни метод уништавања «вишка» производних капацитета у циљу изласка из системске кризе акумулације капитала**, који прети да у нуклеарном рату уништи све стране у сукобу и саме еколошке претпоставке опстанка живота на земљи, приближио је планету само на један корак од **уништења**.

Интерес глобално владајуће финансијске олигархије да овековечи своју хегемонију у свим сферама друштвене делатности, међутим, не може да елиминише тренутно недовољно узајамно повезане али све чешће и масовније друштвене покрете отпора тлачењу и израбљивању⁶¹⁴.

У околностима ескалације агресивних настојања светске финансијске олигархије и њених идеолошких представника да насилно спроводе своју стратегију транзиције у смеру очувања и, где је год то могуће, проширивања друштвених односа погодних за њихово присвајања екстрапрофита, осмишљавање и спровођење противстратегије укидања друштвених односа приватног присвајања друштвено произведеног вишка вредности, представља ургентан интерес и задатак потчињених класа и оног дела високообразоване ситне буржоазије која се определи да своју личну приватну

---

⁶¹⁴ Примери са почетка двадесетпрвог века су Светски социјални форум (World Social Forum, 2001); Окупирајмо Берзу на Волстриту у име 99% човечанства (Occupy Wall Street, 2011).

својину – квалификовану радну снагу – стави у службу заједничког ослобођења од најамног ропства, уместо у службу производње профита.

Главну тему **другог дела студије ТРАНЗИЦИЈА: ОДАКЛЕ И КУДА?** стога представља критичка анализа противречности **теорије и праксе прелаза из односа акумулације капитала у односе развоја људских способности свију**. Видели смо да кључни налаз критичке анализе противречности досадашњих покушаја остваривања прелаза из класне предисторије у безкласну историју човечанства садржан у првом делу ове студије, представља увид да овај прелаз није могућ без **укидања класне поделе рада између „диригентата и диригованих“**⁶¹⁵. Класна подела рада са своје стране не може да буде укинута без **обједињавања положаја и улога планера и извршитеља планова, произвођача и потрошача, у сваком одраслом члану друштвене заједнице**. У другом делу ове студије ћемо стога критички анализирати противречности теорије и праксе актуелних настојања реформистичких и револуционарних друштвених покрета да спроведу прелаз са актуелних неправедних и недемократских односа на праведније и демократскије, кроз разне облике партиципације и самоуправљања.

Колапс самопрокламованог „реалног социјализма“ и „интегралног самоуправљања“ је несумњиво у први мах отежао праксу замишљања и остваривања глобалних алтернатива преовлађујућем глобалном капиталистичком начину организације друштвених односа. Ипак ћемо се лако сложити са барем једним ставом француског антрополога марксистичке оријентације Гудељеом. Морис Гудеље је деценијама истраживао транзицију из феудализма у капитализам и из капитализма у комунизам кроз призму разних критеријума рационалности и ирационалности у оквиру различитих начина производње⁶¹⁶. На основу ових истраживања Гудеље истиче да би алтернатива капитализму морала да поред политичке и социјалне демократије, обухвати и **економску демократију**. Још нигде у свету, наиме, није постигнуто заједничко управљање материјалним

---

⁶¹⁵ Лебовиц Микаел је проблематизовао импликације метафоре о односу диригента и диригованих чланова оркестра у својој новој књизи посвећеној анализи противречности 'реалног социјализма'.

⁶¹⁶ О Гудељеовом истраживању рационалности различитих начина производње видети нпр. RATIONALITÉ ET IRRATIONALITÉ EN ÉCONOMIE (1966) и L'ÉNIGME DU DON (1996).

темељима друштвене моћи, условима и средствима за репродукцију живота од стране заједнице људи који у њој живе⁶¹⁷.

На сличном трагу размишљају амерички политолог Мичел Алберт и економиста Робин Хахнел, када покушавају да операционализују „учесничку економију“, хватајући се у коштац са проблемима односа демократског планирања и тржишне провере резултата друштвеног процеса кооперативне производње⁶¹⁸. Аутори као што су италијански радикални социолог и филозоф политике Антонио Негри и амерички теоретичар књижевности и филозоф политике Мичел Харт, хватају се у коштац са проблемом револуционарног субјекта у епоси смањивања броја припадника радничке класе плавих оковратника у материјалној производњи. Револуционарни субјекат проналазе у „мноштву“ свих најамника, од сељака до информатичара, чији разноврсни облици сингуларних радова имају заједничку карактеристику да су сви стављени у службу производње профита, израбљивани и отуђени.⁶¹⁹

Широко је потенцијално поље за **упоредна истраживања праксе реформистичких и револуционарних покрета**. Ови покрети се налазе у веома различитим фазама радикализације и облицима самоорганизоване институционализације, али им је заједничко усмерење на прелаз у праведније и демократскије облике организације политичких, друштвених и економских односа. Поменимо само неке од њих: од Запатиста у Чиапас (Мексико), комуниста (Маоисти) у сеоским областима Непала, Индије и Кине, Мјондоло покрет становника сламова у Јужној Африци, преко савета комуна у Венецуели и преузимања затворених фабрика у Аргентини и Бразилу од стране отпуштених радника, до разних облика кооперативног удруживања и учествовања запослених у својини и управљању предузећима у Европској унији, или зачетака координације отпора пљачкашкој приватизацији радничких и сељачких организација у оквиру Покрета за слободу у Србији. Смисао извођења оваквих упоредних истраживања – **учесничких**

---

⁶¹⁷ Овај став о пожељности алтернативне синтезе политичке, друштвене и економске демократије Гудеље је изразио у интервјуу часопису *The Journal of the International Institute* (1994).

⁶¹⁸ Међу бројним књигама Алберта и Хахнела, поменимо овде само једну од првих њихових заједничких монографија *LOOKING FORWARD: PARTICIPATORY ECONOMICS FOR THE TWENTY FIRST CENTURY* (1991), а од новијих још две књиге које су одвојено написали Алберт, *PARECON: LIFE AFTER CAPITALISM* (2003) и Хахнел, *ECONOMIC JUSTICE AND DEMOCRACY: FROM COMPETITION TO COOPERATION* (2005).

⁶¹⁹ Међу бројним заједничким и одвојено написаним књигама Антонија Негрија и Мишела Харта овде ћемо поменути само новију заједничку монографију *•MULTITUDE: WAR AND DEMOCRACY IN THE AGE OF EMPIRE* (2004).

и усмерених на конкретно деловање истовременог мењања друштвених односа и нас самих – састоји се у извлачењу поука које могу да помогну да се у оквиру савремених друштвених покрета који се тренутно боре за прелаз у праведније и демократскије друштвене односе, избегну пропусти и превазиђу грешке реформистичких и револуционарних друштвених покрета двадесетог века, које смо учили кроз анализу спроведену у првом делу студије. Учење на грешкама је неопходно за истрајавање у свакодневном настојању да се **доведе до збиљности објективна могућност остваривања реалистичке наде у укидање класне поделе рада** као друштвеног извора израбљивања, тлачења и отуђења.

Већ прелиминарне упоредне анализе наговештавају да се проблематика превазилажења класне поделе рада као и до сада и даље структурише око противречности остваривања **самоуправљања у свим сферама друштвеног живота, као истовременог циља и средства стратегије транзиције оријентисане на изградњу праведнијег и демократскијег друштва**. Како остварити право и обавезу свију заинтересованих пунолетних припадника друштва, да учествују у свима доступним институцијама непосредног и посредног демократског одлучивања о основним циљевима и средствима репродукције властите егзистенције и егзистенције заједнице којој припадају, од локалног до светског нивоа? Како истовремено остварити право и обавезу свију заинтересованих пунолетних припадника друштва да истовремено учествују у свима доступним институцијама перманентног узајамног образовања и развоја физичких и менталних способности у свим сферама друштвене делатности? Овакво одређење самоуправљања као истовременог циља и средства на коренит преображај друштвених односа оријентисане стратегије транзиције, обезбеђује такође **критеријум за процену** колико тренутно доминантни односи у датом друштву, групи друштава и у свету као целини, одступају од њих, као и за идентификовање основних препрека и начина њиховог превазилажења, потребних за укидање друштвених односа израбљивања, тлачења, отуђености и загађивања које репродукује класна подела рада. **Монопол мањине** на високо образовање и на доношење стратешких одлука о репродукцији друштвеног живота у посебном интересу мањине, **своди већину намерно недовољно образованих** чланова друштва, на **рутинско извршавање наређења мањине**. Ова наређења владајуће класе и њених ситнобуржоаских посредника, систематски и системски антагонизују све облике односа између људи различите класне, родне, етничке, верске, расне, старосне и друге припадности, пошто

противрече уопштљивом интересу већине да сви људи могу да развијају своје способности.

Преиспитивање и поновна артикулација интереса од општег значаја за огромну већину припадника човечанства, насупрот доминантном интересу неколицине, јесте тежак али неопходан задатак, како би се направио искорак изван и преко капиталистичког начина репродукције друштвеног живота који услед својих унутрашњих противречности угрожава сам опстанак друштвеног живота.

Conclusion

In accordance with its initial hypothesis, the focus of research in all chapters of the first part of the study *TRANSITION – WHERE FROM AND WHERE TO?* is the exploration of the relationship between contradictory theories and strategies of transition on the one hand, and on the other, the primarily social class-structured interests for the conservation, reform or abolition of the existing social relations of exploitation, oppression, alienation and pollution, which depend on one's own group and one's individual place and role within these relations.

In the concluding chapter of the first part, the focus is on summarizing the main findings of our examination of the heuristic fertility of the hypothesis that diametrically opposed interpretations of the social meaning of transition, and of the recommended objectives of transition, depend on whether the respective interpreters start their analysis from the social standpoint of the oppressed and exploited classes, reduced to a subordinate role executing manual, repetitive segmented labor operations in the class division of labor, or if the respective interpreters, on the contrary, start their analysis from the social standpoint of the class ruling the process of production and reproduction, the class which holds a monopoly on decisive intellectual creative planning, the giving and supervision of orders, as well as ideological legitimization of segmented labor operations in the social production process of exchange between people, and between people and nature.

1. The introductory chapter "Why another study on transition?" points out the importance of the critical **individual and collective self-reflection of a highly educated petty bourgeoisie, concerning the contradictory character of their own place and role in the class division of labor**. This highly educated petty bourgeoisie simultaneously occupies the place and role of the hired direct producer of theoretical and ideological systems having no large private property, and also occupies the place and role of mediating power and enforcement of ruling class interests, through issuing orders and controlling subordinated classes. Bringing to consciousness one's own contradictory class position and role, allows the (self)critical part of the intellectual petty bourgeoisie to recognize, on the basis of their own and others' contradictory conservative, reformist and revolutionary transition strategies, ideological representation of one's own and others' contradictory particular interests as a matter of general interest. This self-reflection can influence the increase in the degree of

conscious decision making as to which basic class a particular intellectual petty bourgeoisie affiliate will make available his or her expert knowledge, as a personal private property of the state protected monopoly on the title of expert, keeping in mind that affiliates of basic classes themselves very rarely theoretically articulate their own class interests.

2. The second chapter “Relevance of a dispute about the relationship between cultural – ideological and production – exchange factors of transition from a traditional / precapitalist into modern / capitalist form of organization of social relations”, analyzes the relationship between the different theoretical and methodological paradigmatic approaches to the study of transition and class interests. It is shown that at the world level petty-bourgeois ideological representatives of the big capital of imperialist countries are the main proponents of the transition research from various perspectives within the variants of modernization theory. They emphasize the importance of changing cultural values and institutions, through the action of local “modernizing elites” who in their midst are spreading the model of “pioneers of modernization.” At a local level, the main proponents of modernization theory are also petty bourgeois ideological representatives of the local comprador bourgeoisie, and in rare cases, ideological representatives of the local national bourgeoisie. While members of the comprador bourgeoisie only have the aim of filling their private savings accounts in foreign banks by brokering the sale of natural and socially created wealth of the country in which they were born, the latter strive to create the conditions for capital accumulation within the framework of the national market, and for the expansion of the national market through the inclusion into the financial and military organizations of the imperialist states at the center of the system of the world capitalist economy. It was also found that the main proponents of the transition research from the perspective of different variants of the theory of dialectical shifts of intrinsically contradictory class modes of production, are once again the highly educated members of the petty bourgeoisie. In the absence of the “organic intelligence” of direct producers and the protracted existence of the class division of labor, the tendency is always there for the transformation of the petty bourgeoisie from the allies of the urban and rural proletariat in the common fight against the big bourgeoisie, into a bureaucratic or technocratic faction of the state capitalist, collectively owning class, antagonistically opposed to direct producers. The fertility of the initial hypotheses of this study concerning the impact of researchers’ and stakeholders’ places and roles in the local and international division of labor, on their formulation of theories and strategies of transition, is confirmed by its ability to help explain and understand disagreements between the

proponents of the critical understanding of the transition originating from the imperialist countries in the center and the periphery of the world system of the capitalist economy, concerning the genesis, the mechanisms of reproduction and eventual abolition of the capitalist mode of production and social inequalities worldwide.

3. The third chapter, "The nature of the relationships of real socialism and self-management in the context of the world system of capitalist economy," contains an analysis of the various stages within the institutionalization of self-proclaimed "socialism", through which have passed societies primarily in the territory of Eastern, Central and South-Eastern Europe, as well as individual societies in the territories of Asia, Africa and Latin America. Special reference is made to the phases of institutionalization and abandonment of "socialist self-management" in Yugoslavia.

The main finding of this research is the insight that **in none of these societies have formal legal "socialist" institutional changes** (first of all nationalization or socialization of the main means of production, management and communication) **prevented the further reproduction of the class division of labor**. The class division of labor, however, is a key source of the reproduction of capitalist relations of production, despite official proclamations about the transition to the construction of socialism as the first phase of the transition to building communism. Previous attempts at making the transition to a classless society, have not achieved substantial (and not merely formal) self-managing and self-determining self-organization of the exploited and oppressed, which would by its very functioning through the daily practice of direct democratic decision-making, contribute to the abolition of the class division of labor and the reduction of the majority of people to the obedience and execution of decisions and orders of the privileged minority. So far, one part of society has always managed to preserve **the inherited or acquired privilege of knowledge-power** under a more or less transparent legitimization pretext of bringing about revolutionary consciousness to the mass of direct producers allegedly able to independently develop only trade union consciousness of the struggle for higher wages, but not for the abolition of wage-labor relations as such. **The selfnomination** of one part of the highly educated petty bourgeoisie and the assimilated offspring of manual workers and small and medium farmers who acquire an education, **to form the vanguard** of the urban and rural proletariat, **reproduces the class division of labor and both highly educated petty bourgeoisie itself, hereditary and assimilated from the producing classes, as a part of the ruling class** of collective or group private owners of conditions of reproduction. It is important to note that **as long as high educa-**

tion represents a privilege, such highly educated offspring of workers and peasants do not for the most part become the “organic intellectuals” of the repressed and exploited social groups, but become assimilated into the “new” petty bourgeoisie or lower stratum of the ruling class, through their employment in state physical and ideological apparatuses, from the army, through the administration to education and mass media.

Progressively introducing ever more elements of **commodity production** in order to encourage higher productivity and the realization of profit in the market within formally legally socialist relations, this **new-old ruling class eventually also formally legally enables the conversion of state and social property into the private property of themselves and of their descendants**. This new-old ruling class, through this formal legal conversion of the form of property ownership, fully reveals the **state capitalist** character of production relations already present in the preceding stages of the formal legal institutionalization of some variants of self-proclaimed socialism.

The succession of the top members in the ruling Communist Parties at their executive political, economic and cultural-ideological of positions power in countries with self-proclaimed real existing socialism in 1989, passed mostly without shedding blood. **An important exception to the rule of peaceful transition of power is the case of Romania** where Nicolae Ceausescu, the leader of the ruling party, was overthrown and killed soon after the rigorous measures for savings, exports and the prohibition of new borrowing introduced by him in the 1980s, brought some positive results. Besides drastically lowering the living standards of common people, the rationing measures **enabled the paying off foreign debt**, and the liberation of the Romanian society from debt slavery to Western bankers⁶²⁰. As Early as 2011. Romania again found itself in debt bondage: 78 billion Euros in total, with the interest in that year totalling 788 million Euros, without any repayment of principal. The start of principal repayment for Romania is due in 2013. Masterforex-V Academy experts therefore conclude that Romania is now in a crisis which is worse than in 1989⁶²¹.

---

⁶²⁰ Nicholas Holman is one of the few researchers of “The Economic Legacy of the Ceausescu” in Romania, who in addition to the usual critique of the “command economy that led Stalinism to the absolute extreme without previous attempts to reform,” as well noted the fact that Romania is “**also a country that had no national debt** immediately after the revolution”. Holman explains this exception among former “real socialist” countries by Ceausescu’s “desire for Romania to be **completely independent of the West**”(Holman, N. (s.a.) The Economic Legacy of Ceausescu““).

⁶²¹ Masterforex-V Academy experts (2011) “Romania under crisis: how serious is it for EU and its currency?”

Another important exception to the rule of changes of personnel at the top of political power without the use of greater violence is **the bloody destruction of Yugoslavia which lasted for years**. Following multiparty elections, in two former Yugoslav republics, Serbia and Montenegro, affiliates of former ruling communist party, transformed into socialist party remained in power. According to John Norris, at the time collaborator of the former US Deputy State secretary Strobe Talbot, Milošević in particular offered “**resistance to the broader trends of political and economic reform**” and **military alignment**⁶²². Well armed and organized social groups within and outside the countries of Eastern, Central and South-Eastern Europe interested in completing the formal legal restoration of capitalist social relations and the perpetuation of debt slavery, far outweighed demoralized and poorly or completely unorganized social groups interested in the abolition of capitalist relations of exploitation, oppression and destruction of existential assumptions of survival on planet earth.

4. The fourth chapter, “The social subjects and current consequences of transition in the world and in Serbia in the context of local and global division of labor and capital accumulation systemic crisis”, demonstrates that the completion of the formal legal restoration of capitalist production relations in the former countries of real socialism and self-management, presents the result of the **consenting interests and cooperation in their realization of the local ruling class and of the locally absent world ruling class**. The domestic ruling class – **the comprador bourgeoisie** – is composed primarily of highly educated sections of the petty bourgeoisie, and partially of gentrified (embourgeoisé, Fr.) technocratic and bureaucratic factions of the so called collective or group ownership class, old small private owners and new “entrepreneurs” who became big capitalists especially in the sector

---

⁶²² Since Norris later tried to claim that his sentence on the merits “of the war in Kosovo” and the bombing of Yugoslavia was misinterpreted and selectively taken out of context, here I quote a relevant portion of the Norris’ book COLLISION COURSE...: xxii ff: „NATO’s large membership and consensus style may cause endless headaches for military planners, but it is also why joining NATO is appealing to nations across central and eastern Europe. Nations from Albania to Ukraine want in the western club. The gravitational pull of the community of western democracies highlights why Milosevic’s Yugoslavia had become such an anachronism. As nations throughout the region sought to reform their economies, mitigate ethnic tensions, and broaden civil society, Belgrade seemed to delight in continually moving in the opposite direction. It is small wonder NATO and Yugoslavia ended up on a collision course. It was Yugoslavia’s resistance to the broader trends of political and economic reform – not the plight of the Kosovar Albanians – that best explains NATO’s war. Milosevic had been a burr in the side of the transatlantic community for so long that the United States felt that he would only respond to military pressure. Slobodan Milosevic’s repeated transgressions ran directly counter to the vision of a Europe ‘whole and free’, and challenged the very value of NATO’s continued existence.”

of services and real estate. National bourgeoisie of real industrial production capital is small or nonexistent. The world wide, locally absent ruling class, **the financial oligarchy**, is composed of owners of controlling packages of shares of transnational corporations (especially in the sphere of energy, arms, agriculture, chemical and pharmaceutical industry), as well as banking and financial organizations, having their seats primarily in the metropolises of the imperialist powers of North America, Europe and Japan.

The fourth chapter contains an analysis of the social **consequences** of the implementation of transition strategies understood as completion of the process of **formal legal restoration of capitalist relations**. The main finding of this analysis is that the economies of societies that were the most successful according to the parameters of “post-socialist transition”, like the Slovenian economy, **fell into the crisis of high debt, unemployment and impoverishment, just as much as the economies of societies presented before the manifestation of systemic crisis as exemplary models of “the pioneers of modernization”** which should be imitated in societies of „late modernization“. If we take into account the fact that capital is a social relationship of the private appropriation of unpaid surplus labor of the workforce – a unique kind of commodity – it was only to be expected that the transition in the direction of completing formal legal restoration of capitalist relations would lead to a **rapid increase of extreme inequality between social classes and ethnically – nationally – religiously territorially structured geographic regions, to the de-industrialization of the domestic economy and to the completion of its transformation into a (semi) colonial source** of cheap raw materials, labor force and markets for the surplus commodities that cannot be sold in the center of the system of the world capitalist economy.

The most visible signs that **the structures of the private capitalist appropriation of the unpaid human labor surplus have become too narrow for the concentrated, centralized technology intensive productive forces** of the social reproduction process on a world scale, are the following:

The first sign is **the nationalization of strategic sectors of the economy, and the planned state and parastate regulation of surplus value transfers** between sectors and regions worldwide.

The nationalization which remains within the capitalist social relations is a kind of “socialism for the rich” as Les Leopold wittily remarked while commenting on the nationalization of chosen big private firms which become insolvent during economic crises⁶²³. The financial oligarchy, by po-

---

⁶²³ Leopold, L. 2009: „Stop Socialism for the Rich...“.

sitioning their chosen set of representatives in ruling positions in the state and parastate national and international government apparatus, **obtain the socialization of their losses** and debts, converting debt repayment into a steady source of income after its transfer to the expense of taxpayers. The **state apparatus of coercion** is also always on a standby in order to be able, if necessary, to defend by weapons the private appropriation of extra profit generated on the colonial and semi-colonial periphery of the system.

The nationalization which remains within the market mediated capitalist principle of the surplus value appropriation of any good only after its sale to some consumer, performs a vital function of **artificial creation of purchasing-capable demand**. Through state and semi-state institutions, the financial oligarchy directs a portion of profits either directly to productive consumption or for public infrastructure works, or indirectly for consumer loans. In later case, interest rates on the entire debt become a permanent source of profit, while financial oligarchy is in no hurry to get back the principal itself, since it is **parasitizing on the debt interest rates alone**. Ever since it fully mastered the state apparatus the financial oligarchy parasitizes on hypertrophied rent on real estate ownership, on the hypertrophied mortgage debt and the hypertrophied usurious interest on lending capital without coverage in real deposits and production⁶²⁴.

The second sign of narrowness of capitalist relationships is a **lagging behind in technological progress** in the sphere of application of new renewable energy sources, as well as in a sustainable increase in the productivity of human labor in the process of exchange of matter with nature. This delay is due to the concentration and centralization of capital, or a **capitalist socialization**, within **oligopolistic transnational companies**. These companies **control non-renewable energy sources and therefore invest less in basic scientific research into alternative energy sources**⁶²⁵. Owners of controlling packages of shares in transnational corporations tend ever more to the realization of **extra profits** through the parasitic **manipulation** of the market formation of **prices** of fossil energy sources which are increasingly being exhausted, as well as through catastrophic **wars of recolonization of the world** in order to violently re-appropriate and grab from producers social wealth that has already been produced.

The third sign is **de-industrialization**, the process of reducing production capacity for domestic consumption and exports, as well as re-

---

⁶²⁴ Hudson, M. 2011: "How Financial Oligarchy Replaces Democracy".

⁶²⁵ Margolis, R., Kammen, D. 1999: „Evidence of under-investment in energy R&D in the United States and the impact of Federal policy“.

ducing employment in “heavy” and “light” industry, with hypertrophy of the service and the financial sector. These signs appear not only in the former societies of “actually existing socialism”, but in the past and present imperialist metropolises. Proponents of the positivist functionalist theory and conservationist reformist transition strategy call this structural change “**postindustrial society**” like Daniel Bell and Alain Touraine⁶²⁶ or “**knowledge society**” like Peter Drucker⁶²⁷. These authors seldom use the expression „capitalist society“ since it connects these structural social changes with the pursuit of financial oligarchy to gain extra profits by **transferring production lines to regions with several times lower labor costs**. The transfer of production lines from the center of the world capitalist economy system to its periphery, has intensified especially after the opening of China to foreign investment at the end of the seventies, as Bluestone and Harrison demonstrated at the beginning of the 1980's⁶²⁸.

The fourth sign is the falling of the capitalist mode of production into the **deepest crisis** since its creation in the West, just at the moment when the global financial oligarchy almost reached the absolute **limits of the possible spread of the domination of capitalist relations** of production, distribution, exchange and consumption from the center to the notcapitalist markets of the periphery of the world system of capitalist economy.

The financial oligarchy **cannot solve any world problem** relevant to meeting the basic needs of humanity and to the further development of human abilities, from pollution and warming to unemployment, poverty, famine, over-indebtedness, pandemics and illiteracy. On the basis of its **systemically inbuilt insatiable pursuit of extra profit**, the financial oligarchy in fact **represents the main generator** of these problems. Through the protracted use of “dirty” polluting technologies, as well as ever more destructive conventional, biological, chemical and nuclear weapons, the financial oligarchy endangers the very survival of biological life on earth. Let us recall the repetition of bombings with projectiles “enriched” with depleted uranium which “premiered” in the territory of Iraq and former Yugoslavia, and echoed in Afghanistan, Iraq, Libya.... Repeated massive bombings with projectiles “enriched” with radioactive, toxic and mutagenic substances in the recent past and the present time, are announcing that the **biological destruction of Earth** will continue to progress with

---

⁶²⁶ Bell, D. 1974: THE COMING OF POST-INDUSTRIAL SOCIETY...; Touraine, A. 1980: POSTINDUSTRIJSKO DRUŠTVO.

⁶²⁷ Drucker, P., 1959: LANDMARKS OF TOMORROW; Drucker, P. 1994: „Knowledge Work and Knowledge Society...“, [http](#).

⁶²⁸ Bluestone, B., Harrison, B. 1982 THE DEINDUSTRIALIZATION OF AMERICA.

catastrophic consequences. **The imperialist method of destruction by war of „surplus“ productive capacity in order to come out of the systemic crisis of capital accumulation**, which threatens to destroy in a nuclear war all the parties in the conflict and the very environmental conditions for the survival of life on earth, has brought the entire planet just one step away from **annihilation**.

The interest of the globally ruling financial oligarchy to perpetuate its hegemony in all spheres of social activity, however, can not eliminate the currently insufficiently interconnected, but steadily growing social movements of resistance to oppression and exploitation⁶²⁹. In the circumstances of the escalation of the aggressive efforts of the international financial oligarchy and its ideological representatives to forcibly implement its strategy of transition in the direction of preserving and, where possible, expanding social relationships appropriate for their appropriation of extra profit, the design and implementation of the counterstrategy of abolition of private appropriation of socially produced surplus product, represents both an urgent interest and a task for the subordinated classes and also that part of the highly educated petty bourgeoisie that opted to put its personal private property – the qualified workforce – in the service of the common liberation from wage slavery, instead of in the service of the production of profit.

The main theme of **the second part of the study** TRANSITION: WHERE FROM AND WHERE TO? therefore presents a critical analysis of the contradictions of **the theory and practice of transition from the relations of capital accumulation towards the relations of developing the human capabilities of all**. We have seen that the key finding of a critical analysis of the contradictions of previous attempts at transition from class prehistory to classless history of humanity contained in the first part of this study, presents the insight that this transition is not possible without **the abolition of the division of labor between the “conductors and conducted”**⁶³⁰. The class division of labor in turn can not be overcome without **the merging of the position and role of planner and plan executor, producer and consumer, in every adult member of the community**. In the second part of this study we will therefore critically analyze the contradictions of the theory and practice of the contemporary efforts of reformist and revolutionary social movements to carry out the

---

⁶²⁹ Examples from the beginning of the twentyfirst century are World Social Forum (2001); Occupy Wall Street Stock market on behalf of 99% of humanity (2011).

⁶³⁰ Michael Lebowitz problematized the implications of the metaphors on relationship between the conductor and conducted orchestra in his new book dedicated to analysis of the contradictions of 'real socialism' (Lebowitz, 2012).

transition from the current unjust and undemocratic relations into fairer and more democratic ones, through various forms of participation and self-management.

The collapse of self-proclaimed “real socialism” and “integral self-management” has undoubtedly made it more difficult to practice the imagining and realization of global alternatives to the prevailing global capitalist mode of organization of social relations. But we can easily agree with at least one statement of Godelier, the Marxist oriented French anthropologist. For decades Godelier has been researching the transition from feudalism to capitalism and from capitalism to communism through the lens of various criteria for rationality and irrationality in the different modes of production⁶³¹. On the basis of this research Godelier points out that an alternative to capitalism should have to include **economic democracy**, in addition to political and social democracy. So far, the common management of the material foundations of social power, of the conditions and means for the reproduction of life by a community of people who live and work in that community has not been achieved anywhere in the world⁶³².

American political theorist Michael Albert and radical economist Robin Hahnel follow a similar train of thought, when they are trying to operationalize “participatory economics”, by wrestling with the problems of the relationship between democratic planning and market testing of the results of a cooperative process of production⁶³³. Authors such as the Italian radical sociologist and political philosopher Antonio Negri and the American literary theorist and political philosopher Mitchell Hardt grapple with the problem of the revolutionary subject in the epoch of a reduced number of blue-collar working-class affiliates in material production. They find the revolutionary entity in the “multitude” of all hired laborers, from farmers to IT specialists, whose various forms of singular labor all have in common that they are put into the service of profit production, and are thus exploited and alienated⁶³⁴.

---

⁶³¹ On Godelier’s research of rationality of different modes of production, see *RATIONALITÉ ET IRRATIONALITÉ EN ÉCONOMIE* (1966) and *L’ÉNIGME DU DON* (1996).

⁶³² This view on the desirability of alternative synthesis of political, social and economic democracy Godelier expressed in an interview published in *The Journal of the International Institute* (1994).

⁶³³ Among the many books of Albert and Hahnel, let us mention here only one of their first joint monographs, *LOOKING FORWARD: PARTICIPATORY ECONOMICS FOR THE TWENTY FIRST CENTURY* (1991), and from more recent books which were written separately by Albert, *PARECON: LIFE AFTER CAPITALISM* (2003) and Hahnel, *ECONOMIC JUSTICE AND DEMOCRACY: FROM COMPETITION TO COOPERATION* (2005).

⁶³⁴ Among the many common and separately written books of Antonio Negri and Michel Hardt, here we mention only the recent joint monograph *MULTITUDE: WAR AND DEMOCRACY*

The potential field for **the comparative study of the practice of reformist and revolutionary movements** is wide. These movements find themselves in very different stages of radicalization and forms of self-organized institutionalization, but they all have a common focus on the transition to fairer and more democratic forms of organization of political, social and economic relations. Let us mention here just some of them: from the Zapatistas in Chiapas (Mexico), the Communists (Maoists) in Nepal, India and China, the Mjondolo movement of shack dwellers in South Africa, through community councils in Venezuela and the repossession of closed factories in Argentina and Brazil by dismissed workers, to various forms of cooperative association and employee participation in ownership and corporate governance in the European Union, or the beginnings of the coordination of resistance to the plundering privatization of workers' and peasants' organizations within the Movement for freedom in Serbia. The purpose of performing such comparative research – **participatory and oriented towards the concrete action of the simultaneous changing of social relations and of ourselves** – consists in drawing lessons which might help within the contemporary social movements currently fighting for the transition to more just and democratic social relations, in avoiding the failures and overcoming the errors which we have detected within the reformist and revolutionary social movements of the twentieth century through the analysis conducted in the first part of this study. Learning from mistakes is essential for persistence in the daily effort to **bring to reality the objective possibility of achieving a realistic hope for the abolition of class divisions of labor** as a social source of exploitation, oppression and alienation.

Already preliminary comparative analyses suggest that the problem of overcoming the class division of labor is still structured around the contradictions of the realization of **self management in all spheres of social existence, as the simultaneous goal and means of the transition strategy directed towards the construction of more just and democratic society**. How to enable the right and duty of all interested adult members of society to participate in direct and indirect institutions of democratic decision making accessible to all, dealing from the local to global levels with the basic objectives and the means of reproduction of their own existence and the existence of the community they belong to? How to simultaneously realise the right and duty of all interested adult members of society to participate in institutions accessible to all of permanent mutual education and development of physical and mental abilities

in all spheres of social activity? Such a definition of self management as simultaneously objective and as the means of transition strategy oriented towards transformation of social relations, also provides **criteria for evaluating** how much the currently dominant relations in a given society, group of societies and the world as a whole, deviate from them, and for the identification of the main obstacles and ways to overcome them, that are necessary for the abolition of exploitative, oppressive, alienating and polluting social relations, which the class division of labor reproduces. **The monopoly of the minority** in obtaining higher education and in strategic decision making concerning reproduction of social life in the particular interest of the minority, **reduces the majority of the deliberately under-educated members of society to routinely executing the orders of the minority**. These orders of the ruling class and its highly educated petty bourgeois ideological and technical mediators, systematically and systemically antagonise all forms of relationships between humans of different class, gender, ethnic, religious, racial, age and other backgrounds, since the **orders are in contradiction to the vital interest of the majority that all should develop their human capabilities**.

The reconsideration and re-articulation of the interests of general importance for the vast majority of humanity, as opposed to the dominant interests of the few, is a difficult but necessary task, so as to take a step outside and beyond capitalist mode of reproduction of social life, which, due to its internal contradictions, endangers the very survival of social life.

Наведена литература⁶³⁵

Књиге и чланци

- Abdel-Malek, A. 1963. 'Orientalism in Crisis'. *Diogenes*, 44 (winter): 103–140
- Аврамовић, Д. (1994) ТРАНЗИЦИЈА У ИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ. Београд: Европски центар за мир и развој
- Alatas, S. (1977) THE MYTH OF THE LAZY NATIVE – A STUDY OF THE IMAGE OF THE MALAYS, FILIPINOS AND JAVANESE FROM THE 16TH TO THE 20TH CENTURY AND ITS FUNCTION IN THE IDEOLOGY OF COLONIAL CAPITALISM. London: Frank Cass
- Albert, M. (2003) PARECON: LIFE AFTER CAPITALISM. London and New York: Verso Books
- Albert, M, Hahnel R. (1991) LOOKING FORWARD: PARTICIPATORY ECONOMICS FOR THE TWENTY FIRST CENTURY. Boston: South End Press
- Алтисе, Л. (1970/2009) ИДЕОЛОГИЈА И ИДЕОЛОШКИ ДРЖАВНИ АПАРАТИ. Лозница: Карпош
- Amin, S. 1970 ACCUMULATION À L'ÉCHELLE MONDIALE. Paris: Anthropos
- Amin, S (1978). IMPERIALISM AND UNEQUAL DEVELOPMENT. Hassocks: Harvester.
- Anderson, P. (1974). LINEAGES OF THE ABSOLUTIST STATE. London, New York: New Left Review
- Аничих, Ј. (2009) ФИНАНСИЈСКО ИЗВЕШТАВАЊЕ У СРБИЈИ У ТРАНЗИЦИОНОМ ПЕРИОДУ. Београд: Факултет за предузетнички бизнис
- Антонић, С. (2005) ГУТАЊЕ ЖАБА: РАСПРАВЕ О СРПСКОЈ ТРАНЗИЦИЈИ Београд: Нова српска политичка мисао
- Антонић, С. (2008) „Постоји ли у Србији транснационална капиталистичка класа?“, у: Вујовић, С. ур. (2008) 71–92
- Антонић, С. (2010) „Класна структура Србије након 2000: појмовно-истраживачки оквир“, у Арандаренко, М., Прашчевић, А. и Цвејић, С. (ур) (2011) 117–137.
- Арандаренко, М., Авлијаш, С. (2011) УТИЦАЈ КРИЗЕ НА ЗАРАДЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ. Београд: Међународна организација рада
- Арандаренко, М., Прашчевић, А. и Цвејић, С. (ур) (2010) ЕКОНОМСКО-СОЦИЈАЛНА СТРУКТУРА СРБИЈЕ – УЧИНАК ПРВЕ ДЕЦЕНИЈЕ ТРАНЗИЦИЈЕ. Београд: Научно друштво економиста и Економски факултет.

---

⁶³⁵ Све интернет адресе наведене у овом списку коришћене литературе су још једном посећене и потврђено је да су још увек доступне директно или преко назначеног резервног „прозора“ на дан предаје текста ове монографије у штампу 27. августа 2012. године, па стога нигде није наведено када су посећене први пут.

- Арачки, З. (2010) ТРАНЗИЦИЈА МЕДИЈА У ЕРИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ: ПРИЛОЗИ ЕКОНОМИЈИ И ДЕОНТОЛОГИЈИ МЕДИЈА. Београд: Институт за политичке студије
- Арежина, М. (2004) НОЋ ПРЕВАРЕ ДАН ИЗДАЈЕ. Београд: Scanner Studio
- Аргири, Е. (1974) НЕЈЕДНАКА РАЗМЕНА – РАСПРАВА О АНТАГОНИЗМИМА У МЕЂУНАРОДНИМ ЕКОНОМСКИМ ОДНОСИМА I-II, Београд: Комунист
- Arrachichige Don, N., Mitrovic, Lj. (eds) (2007) THE BALKANS IN TRANSITION, International Research Foundation for Development, San Francisco, Niš: Center for the Balkan Studies
- Arzenšek, V. (1971) „Participacija zaposlenih v jugoslovanski industriji“. Moderna organizacija, vol. 4 (1971), no.2, 135–143
- Арзеншек, В., 1984: СТРУКТУРА И ПОКРЕТ Београд: Центар за филозофију и друштвену теорију
- Aron, R. (1962/1970) DIX-HUIT LEÇONS SUR LA SOCIÉTÉ INDUSTRIELLE. Paris: Gallimard
- Бабић, Б. (1996) ПРЕЛАЗ У ТРАНЗИЦИЈИ, Београд, Прометеј
- Бабић, Б. 2001 «Спољни дуг СР Југославије и међународне финансијске установе» Међународни проблеми вол. 53, бр. 3, стр. 236–269
- Бабовић, М. и други (1997) 'АЈМО, 'АЈДЕ СВИ У ШЕЋЊУ – ГРАЂАНСКИ И СТУДЕНТСКИ ПРОТЕСТИ '96/'97. Београд: ИСИФФ, Медија центар
- Barringer, H., Blanksten, G., Mack, R. (eds.) (1965), SOCIAL CHANGE IN DEVELOPING AREAS. Cambridge, Mass: Scheakman Publishing Co
- Barrington, M.(1966) THE SOCIAL ORIGINS OF DICTATORSHIP AND DEMOCRACY: LORD AND PEASANT IN THE MAKING OF THE MODERN WORLD. Boston: Beacon Press
- Bahro, R. (1977/1981) ALTERNATIVA. KRITIKA REALNOG SOCIJALIZMA. Zagreb: Globus
- Bashota, N. (1982) „Uvodna razmatranja o strukturnoj orientaciji i ubrzanom razvoju nerazvijenih“, Časopis za kritiko znanosti, št. 51–52, Ljubljana
- Беговић, Б., Мијатовић, Б. ур. (2005) ЧЕТИРИ ГОДИНЕ ТРАНЗИЦИЈЕ У СРБИЈИ. Београд: Центар за либерално – демократске студије
- Беговић, Б., Живковић, Б., Мијатовић, Б. (2000) НОВИ МОДЕЛ ПРИВАТИЗАЦИЈЕ У СРБИЈИ. Београд: Центар за либерално-демократске студије
- Bell, D. (1974) THE COMING OF POST-INDUSTRIAL SOCIETY: A VENTURE IN SOCIAL FORECASTING. Harmondsworth: Penguin Books
- Bell, W. (1965) »Social Change and Elites in an Emergent Nation«, in Barringer, H. R., Blanksten, G. I. Mack, R. (eds.) (1965)
- Bernstein, E., (1899/1920): DIE VORAUSSETZUNGEN DES SOZIALISMUS UND DIE AUFGABEN DER SOZIALDEMOKRATIE, Stuttgart, Dietz
- Бетелхјам Bettelheim, Ч. (1974). „Предговор“ у Аргири/Arghiri, Е. НЕЈЕДНАКА РАЗМЕНА – РАСПРАВА О АНТАГОНИЗМИМА У МЕЂУНАРОДНИМ ЕКОНОМСКИМ ОДНОСИМА I-II, Београд, Комунист
- Bićanić, R. (1938) EKONOMSKA PODLOGA HRVATSKOG PITANJA. Zagreb: Vladko Maček
- Bilandžić, D. (1999) HRVATSKA MODERNA POVIJEST. Zagreb: Golden marketing

- Binder, D., Mendenhall, P. 2001: "Sex, drugs and guns in the Balkans – Ethnic Albanian rebels benefit from sex slavery", June, <http://www.msnbc.msn.com/id/3071971>
- Bloch, E. (1959/1981) PRINCIP NADA, I-III. Zagreb: Naprijed
- Bluestone, B., Harrison, B. (1982) THE DEINDUSTRIALIZATION OF AMERICA: PLANT CLOSINGS, COMMUNITY ABANDONMENT AND THE DISMANTLING OF BASIC INDUSTRY. New York: Basic Books
- Богдановић, Д. (1986) КЊИГА О КОСОВУ. Београд: САНУ
- Богетић, Д., Димитријевић, Б. (2009) ТРШЋАНСКА КРИЗА 1945–1954 ВОЈНО ПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ. Београд: Институт за савремену историју
- Божовић, И. (2010) СПЕЦИФИЧНОСТИ ПРОЦЕСА ТРАНЗИЦИЈЕ У АП КОСОВО И МЕТОХИЈА. Београд: Задужбина Андрејевић
- Болчић, С. (1973) ДРУШТВЕНО-СТРУКТУРАЛНЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ НЕСТАБИЛНОСТИ У ПОСЛЕРАТНОМ ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ ЈУГОСЛАВИЈЕ. Београд: Институт економских наука
- Болчић, С. 1983 РАЗВОЈ И КРИЗА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ДРУШТВА У СОЦИОЛОШКОЈ ПЕРСПЕКТИВИ. Београд: Студентски издавачки центар универзитетске конференције
- Болчић, С. (1994) ТЕГОбЕ ПРЕЛАЗА У ПРЕДУЗЕТНИЧКО ДРУШТВО – СОЦИОЛОГИЈА 'ТРАНЗИЦИЈЕ' У СРБИЈИ ПОЧЕТКОМ ДЕВЕДЕСЕТИХ. Београд. Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду
- Болчић, С. (2003) СВЕТ РАДА У ТРАНСФОРМАЦИЈИ – ЛЕКЦИЈЕ ИЗ САВРЕМЕНЕ СОЦИОЛОГИЈЕ РАДА. Београд: Плато.
- Boičić, S. Krištofić, B., Zakošek, N., Gligorov, V., Stanojević, M., Kovač, B., Mesner-Andolšek, D., Adam, F., Rus, V. (1989) „Naučna rasprava 'Moć i nemoć samoupravljanja'“, *Kulturni radnik*, vol. 42, br.6, 1–74
- Bourdieu, P. 1986: "The forms of capital" in Richardson, J. (ed.) HANDBOOK OF THEORY AND THE SEARCH FOR THE SOCIOLOGY OF EDUCATION. New York: Greenwood Press
- Бошковић, Б, Дашић, Д. ур. (1980) САМОУПРАВЉАЊЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1950–1980 – ДОКУМЕНТИ РАЗВОЈА. Београд: Привредни преглед.
- Braibanti, R, Spengler, J. (eds) 1970 TRADITION, VALUES AND SOCIOECONOMIC DEVELOPMENT. Cambridge, Mass.: Duke University Press
- Brandt, L, Rawski, T. et al. (2008) CHINA'S GREAT TRANSFORMATION, Cambridge: Cambridge university press
- Braudel, F., (1979/1984) THE PERSPECTIVE OF THE WORLD. CIVILIZATION AND CAPITALISM, Vol. III London:Collins
- Brenner, R. (1977) "The Origins of Capitalist Development: a Critique of neo-Smithian Marxism". NEW LEFT REVIEW, 104 (July-Aug.)
- Брдар, М. 2004 „Основне стратегије транзиције и њихова логика – актери, алтернативе и перспективе“. *Социолошки преглед*, год. 38, бр.3 br. 3, str. 445–462
- Брдар, М. (2007) СРПСКА ТРАНЗИЦИОНА ИЛИЈАДА: АПОРИЈЕ ДЕМОКРАТСКОГ ПРЕОБРАЖАЈА СРБИЈЕ У ГЕОПОЛИТИЧКОМ КОНТЕКСТУ. Нови Сад: Стулос

- Buden, B. (2008) „Die postjugoslawische Bedingung institutioneller Kritik: Eine Einführung Über Kritik als gegenkulturelle Übersetzung“, <http://eipcp.net/transversal/0208/buden/de>
- Buick, A., Crump, J. (1986) STATE CAPITALISM: THE WAGES SYSTEM UNDER NEW MANAGEMENT. Houndmills, Basingstoke, Hampshire : Macmillan
- Булатовић, М. 2006 НЕИЗГОВОРЕНА ОДБРАНА. Ниш:Зорграф; Подгорица: Етра
- Buharin, N.I. (1920/1983) EKONOMIKA PRIJELAZNOG RAZDOBLJA. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost
- Burnham, J (1941) THE MANAGERIAL REVOLUTION: WHAT IS HAPPENING IN THE WORLD. New York: The John Day Company
- Byrne, J, Gerdes, L. 2005: „The Man Who Invented Management“, Bloomberg Businessweek Magazine, <http://www.businessweek.com/stories/2005-11-27/the-man-who-invented-management#r=related-rail> Posted on November 27, 2005
- Vanek, J., Jovičić, M. (1975) „The Capital Market and Income Distribution in Yugoslavia: A Theoretical and Empirical Analysis“, Quarterly Journal of Economics, vol. 89, 432–43.
- Васић, Р. (2004) ПРАВНА ДРЖАВА И ТРАНЗИЦИЈА: ТЕОРИЈСКИ МОДЕЛ И КОНТЕКСТУАЛНО УСЛОВЉАВАЊЕ Београд: Досије
- Вебер, М. (1920/1968) ПРОТЕСТАНТСКА ЕТИКА И ДУХ КАПИТАЛИЗМА. Сарајево: Логос
- Вебер, М. (1976) ПРИВРЕДА И ДРУШТВО. Београд: Просвета
- Weber, M. (1920) GESAMMELTE AUFSÄTZE ZUR RELIGIONSZOLOGIE, Tübingen (Mohr Siebeck), permalink: <http://www.zeno.org/Soziologie/M/Weber,+Max/Schriften+zur+Religionssoziologie>
- Wittfogel, A. (1962/1988). ORIJENTALNA DESPOCIJA. Zagreb: Globus
- Vidmar, J. (1978) ВІТКА КАКОР ЖІВЛЈЕНЈЕ ДОЛГА Ljubljana: Cankarjeva založba
- Видојевић, З. (1984) САМОУПРАВЉАЊЕ ДЕЛО РАДНИЧКЕ КЛАСЕ. Београд: Нолит.
- Видојевић, З. (1997) ТРАНЗИЦИЈА, РЕСТАУРАЦИЈА И НЕОТОТАЛИТАРИЗАМ БЕОГРАД: Институт друштвених наука, Центар за социолошка истраживања
- Видојевић, З. (2009) „Историјски биланс и будућност демократије“ Српска политичка мисао год. 16, бр.3
- Wallerstein, I. (1974/1986). SUVREMENI SVJETSKI SITEM. Zagreb: CEKADE
- Woodward, S. 1995 BALKAN TRAGEDY:CHAOS AND DISSOLUTION AFTER THE COLD WAR. Brookings Institution Press
- Вратуша, В. (1979) КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА СХВАТАЊА РЕВОЛУЦИЈЕ У ДЕЛУ ФРАНЦА ФАНОНА (FRANTZ FANON) И АМИЛКАРА КАБРАЛА (AMILCAR CABRAL), магистарска теза, Филозофски факултет, Београд, рукопис, 288 листа
- Вратуша, В. (1983) «Стратегије развоја земаља у развоју и класни интереси», у Ранковић, М. ур. и други 1983

- Вратуша, В. (1990) СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА ЗЕМАЉА У РАЗВОЈУ, докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет, рукопис, 434 листа
- Вратуша, В. (1993а). «Протагонисти својинске трансформације у друштвеним системима источне, централне и југоисточне Европе с посебним освртом на случај Југославије». Социологија, бр. 1, 53–68
- Вратуша, В. (1993б). „Рат и развој“ Социологија, бр 4, 517–531
- Вратуша, В. 1995а „О смени доминантне парадигме у друштвеним наукама“, Социолошки преглед, Бр. 3, 417–431
- Вратуша, В.(1995б) РАЗВОЈ, РЕЛИГИЈ, РАТ, Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета
- Vratuša, V (1995с) «Attitudes toward the desirable organization of society and the war in Yugoslavia», Sociologija (Sociology) vol. 37, no. 4, стр. 485–513
- Vratuša, V. (1997а) “The Legitimization Ideology Change and the Problem of Periodization”, Sociologija (Sociology), Vol. XXXIX, No 2, 239–267
- Vratuša, V. (1997б) “Balkan in Transition – Social Actors and Strategies”, TRANSITION IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE, t.II, Belgrade, Yaf: 183–200.
- Вратуша, В. (1998) „Пол, класа и одлучивање на радном месту – истраживање прошлости као подстрек за будућност“, Социолошки преглед год. 32, бр. 2, 171–183
- Вратуша, В. (2000) «Трансформација критичке теорије у апологију у делу Јиргена Хабермаса». Социолошки преглед, год. 34, бр.1–2, 23–48
- Вратуша, В. 2003 „Позив на научни скуп о интелектуалцима у транзицији као индикатор стања ‘духа’ произвођача ‘духа времена’“, у Тркуља, ур. и други аутори, 2003: 307–313
- Вратуша, В. (2004) „Ставови о приватизацији у Србији крајем 20. и почетком 21. века « у Милић, А. ур. и други аутори: 71–110
- Вратуша, В. (2006) Одреднице „Ново-материјалистички преокренута дијалектичка парадигма“, „Функционалистичко-позитивистичка парадигма“, „Феноменолошко-тумачећа парадигма“ у WIKI „Увод у социологију са знања“ (<http://lms.f.bg.ac.rs/mod/wiki/view.php?id=705>) за СОЦИОЛОГИЈА САЗНАЊА (CC): повратак на Филозофски факултет у Београду у електронски подржаној форми <http://lms.f.bg.ac.rs/course/view.php?id=11> > <http://veravratusaesociology.wikispaces.com/ss.html> EsociologyVera аутор издавач ISBN 978–86–88347–04–4, Београд, Creative Commons Attribution Share-Alike 3.0 License
- Vratuša, V. (2007) “Interests and Development Strategies of Social Actors in the Balkans”, in Arrachichige Don, N., Mitrovic, Lj. (eds) (2007)
- Вратуша, В. (2008) „Раскорак између жеља и стварности у процесу и пројекту приватизације и партиципације у Србији почетком 20. века у упоредној и лонгитудиналној перспективи“ у Вујовић, ур. и други аутори, 2008: 135–180
- Вратуша, В. (2010) „Интерактивни појмовник науке о друштву“ – одређење одабраних кључних филозофско-социолошких појмова из перспективе основних теоријско-методолошких и практичко-политичких парадиг-

- ми, <http://lms.f.bg.ac.rs/mod/glossary/view.php?id=4621>, за УВОД У СОЦИОЛОГИЈУ 1 <http://lms.f.bg.ac.rs/course/view.php?id=10> > <http://ve-ravratu-sa-esociology.wikispaces.com/Introduction+to+Sociology+I>, EsociologyVera аутор издавач ISBN 978–86–88347–02–0, Београд, Creative Commons Attribution Share-Alike 3.0 License
- Wright, R. ed. 2009 BAILOUTS: PUBLIC MONEY, PRIVATE PROFIT (New York: Columbia University Press
- Вујадиновић, Д. (2006) ДЕВЕТИ МИЛЕНИЈУМСКИ ЦИЉ: ПОГЛЕДИ НА КУЛТУРНУ ПОЛИТИКУ СРБИЈЕ У ГОДИНАМА ТРАНЗИЦИЈЕ Београд: Балканкулт фондација
- Вујачић, И. (2005) ХРОНИКА ОДЛОЖЕНЕ ТРАНЗИЦИЈЕ: ПОЛИТИЧКЕ АНАЛИЗЕ Нови Сад: Стилос
- Вујовић, С. ур. и други аутори (2008) ДРУШТВО РИЗИКА: ПРОМЕНЕ, НЕЈЕДНАКОСТИ И СОЦИЈАЛНИ ПРОБЛЕМИ. Београд: ИСИ ФФ
- Вујошевић, М. (2003) ПЛАНИРАЊЕ У ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ПОЛИТИЧКОЈ И ЕКОНОМСКОЈ ТРАНЗИЦИЈИ. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије
- Вујошевић, М., Зековић, С. и Маричић, Т. (2010) ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКА ТРАНЗИЦИЈА У СРБИЈИ И ТЕРИТОРИЈАЛНИ КАПИТАЛ СРБИЈЕ: СТАЊЕ, НЕКИ БУДУЋИ ИЗГЛЕДИ И ПРЕДВИДЉИВИ СЦЕНАРИЈИ. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије
- Вукадиновић, С. (2008) ТРАНЗИЦИЈА И ДРУШТВЕНА СТРУКТУРА Ниш: Центар за балканске студије
- Вуковић, С (2005) 'Стратегија' лажног мира у кући – економски односи између региона у Краљевини Југославији". Социолошки преглед, вол. 39, бр. 4, стр. 461–496
- Вуковић, С. (2006) „Заузимање стартних позиција – економски односи између република непосредно након Другог светског рата“. Социолошки преглед, вол. 40, бр. 4, стр. 517–548
- Вуковић, С. (2007) ТРАНЗИЦИЈА И КОРУПЦИЈА Београд: Институт друштвених наука
- Вукотић, В (1993) ПРИВАТИЗАЦИЈА. Београд: ИДН_ЦЕИ
- Вулетић, В. (2007) „Структурална обележја политичке елите Србије као претпоставка прикључења Србије ЕУ“ у Лутовац и др. (2007)
- Гајић, З., Поповић, Ж. (2011) КРОЗ ТРАНЗИЦИЈУ: ПРИЛОЗИ ТЕОРИЈИ ПРИВАТИЗАЦИЈЕ. Нови Сад: Алтернативна културна организација
- Гамс, А. (1965) ОБЛИЦИ СВОЈИНЕ. Београд: Научно дело
- Ganapathiraju, A. (2008) “The UnderReported: Kosovo’s independence a matter of Western oil interests, not democracy”, The Daily of the University of Washington, March 10, <http://thedaily.washington.edu/2008/3/10/underreported/>
- Garaudy, R. (1969) LE GRAND TOURNANT DU SOCIALISME. Paris: Gallimard
- Gareth, D. (2011) FIRST TRANSITION, THAN CRASH – EASTERN EUROPE IN THE 2000S. Pluto press
- Giddens, A. (2000) THIRD WAY AND ITS CRITICS. USA: Wiley-Blackwell
- Gilly, G. A. (1972) COME SI FA RICERCA? Milano: Mondadori Editore

- Gobineau, de A. (1853–1855/1967) ESSAI SUR L'INÉGALITÉ DES RACES HUMAINES. Paris: Pierre Belfond
- Godelier, M. (1966) RATIONALITÉ ET IRRATIONALITÉ EN ÉCONOMIE, Paris: Maspero
- Godelier, M. (1994) „Deconstruct to Reconstruct: An Interview with Maurice Godelier“, The Journal of the International Institute, Volume 1, Issue 2, Summer 1994, Permalink: <http://hdl.handle.net/2027/spo.4750978.0001.20>
- Godelier, M. (1996) – L'ÉNIGME DU DON. Paris: Ed. Fayard
- Goldman, E. (1938) “Trotsky Protests Too Much”. The Anarchist Federation, Glasgow, <http://www.marxists.org/reference/archive/goldman/works/1938/trotsky-protests.htm>
- Голубовић, З. (2012) МОЈИ ХОРИЗОНТИ. Београд: Жерне у црном. Центар за истраживање рода
- Голубовић, З., Јарић, И. (2010) КУЛТУРА И ПРЕОБРАЖАЈ СРБИЈЕ: ВРЕДНОСНА УСМЕРЕЊА ГРАЂАНА У ПРОМЕНАМА ПОСЛЕ 2000. ГОДИНЕ. Београд: Службени гласник
- Gourwitch, G. (1966) „Les conseils ouvriers“, Autogestion, no.1, 50–57
- Граховац, М. (2005) САМОУПРАВЉАЊЕ НЕМА АЛТЕРНАТИВА. Кикинда: М. Граховац
- Gramsci, A. (1929–1935/1971) „Intellectuals“, SELECTIONS FROM THE PRISON NOTEBOOKS, International Publishers
- Grgurević, D. (1984) PRVI RADNIČKI SAVJET. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije
- Greaves, R. (2001) “Money & Banks – The Hidden Truth Behind Global Debt”, <http://www.whale.to/m/greaves1.html>
- Green, R.W. (ed.), 1959 PROTESTANTISM AND CAPITALISM: THE WEBER THESIS AND ITS CRITICS. Boston: Heath and Company
- Гулан, Б. (2006) ПРВАЦИ ТРАНЗИЦИЈЕ: НАЈУСПЕШНИЈЕ ФИРМЕ СА АКЦИЈАМА НА БЕОГРАДСКОЈ БЕРЗИ. Београд: Демократска странка, Истраживачко-издавачки центар
- Гулан, Б. (2011) „Неуспешна промена власништва“ Актер <http://www.akter.co.rs/ekonomijaprint/3562-neuspenska-promena-vlasnitva.html> 18 април 2011
- Gunder-Frank. A. 1967 CAPITALISM AND UNDERTDEVELOPMENT IN LATIN AMERICA. N.Y: Monthly Review Press
- Gunder-Frank. A. 1969 LATIN AMERICA: UNDERDEVELOPMENT OR REVOLUTION, NY: Monthly Review Press
- Gunder Frank, A. 1991 „Transitional Ideological Modes: Feudalism, Capitalism, Socialism“, Critique of Anthropology June 1991 vol. 11 no. 2 171–188, doi: 10.1177/0308275X9101100206
- Гускова, С. (2011) „Став Срба према мировним плановима из прве половине 90-их година 20. века“ у Кнежић, Б., Ћирић, Ј., ур. 20 ГОДИНА ОД РАЗБИЈАЊА СФРЈ. Београд. Институт за упоредно право
- Guttandin, F. 1986 DIE PROTESTANTISCHE ETHIK UND DIE ENTWICKLUNG DES MODERNEN KAPITALISMUS: EINFÜHRUNG IN DIE ARGUMENTA-

- TIONSSTRATEGIE MAX WEBERS. Hagen: FernUniversität–Gesamthochschule Hagen
- Dabčević-Kučar, S. (1997) 71: HRVATSKI SNOVI STVARNOST. Zagreb
- Dahl, R. (1967) PLURALIST DEMOCRACY IN THE UNITED STATES: CONFLICT AND CONSENT. Chicago: Rand McNally
- Devine, P. 1992 „Market Socialism or Participatory Planning“ Review of Radical Political Economics Fall-Winter, vol 24, no.3–4, 67–89
- Derrida, J. (1994). SPECTERS OF MARX: STATE OF THE DEBT, THE WORK OF MOURNING AND THE NEW INTERNATIONAL. London: Routledge.
- Dickson, T. 2004 “The Hague ICTY Tribunal: Star Chamber it Is!” <http://www.globalresearch.ca/articles/DIC409A.html>
- Динкић, Мир. (1998) „Пензије мимо економске ефикасности и социјалне сигурности“, Економика, но11–12
- Дежер, В. 2010 „Наставити приватизацију државних фирми“ С медија <http://www.naslovi.net/2010–11–11/s-media/dezer-nastaviti-privatizaciju-drzavnih-firmi/2110038> 11. новембар 2010
- Деурић, З. (2011) „У чему су невоље 'Југоремедије'и где је излаз – излагање на купштини акционара“, http://www.jugoremedija.rs/bilten_posle_skupstine_2011.html 09 август 2011, доступно преко <http://www.scribd.com/doc/94579314/Jugoremedija-Deo-Drugi-Radnicke-Borbe-u-Srbiji>
- Диркем, Е. (1893/1972) О ПОДЕЛИ ДРУШТВЕНОГ РАДА. Београд: просвета
- Dobb, M., (1946/1963). STUDIES IN THE DEVELOPMENT OF CAPITALISM. London, Routledge & Kegan Paoul; New York: International Publishers
- Добривојевић, И. (2009а) „’Сви у фабрике!’ Инстант индустријализација у Југославији 1945–1955“. Историја 20 века год. 27, бр. 2 103–114
- Добривојевић, И. (2009б) „Живот у социјализму. прилог проучавању животног стандарда грађана у ФНРЈ 1945–1955“, Историја 20. века год. 27, бр.1. 73–86.
- Драгаш, Б. (2009) „Ово је последњи поздрав мојој пријатељици и колегиници Борки Вучић“ http://www.dragas.biz/index.php?option=com_content&view=article&id=6388:borka-vu&catid=104:komentari&Itemid=69, 23 avgust 2009 17: 18
- Драгаш, Б (2011) „Ново доба је почело – интервју“, http://www.dragas.biz/index.php?option=com_content&view=article&id=8587:intervju&catid=3:intervjui&Itemid=72 04 avgust 2011 06: 03
- Драшковић, Б. ур.(2010) КРАЈ ПРИВАТИЗАЦИЈЕ, ПОСЛЕДИЦЕ ПО ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ И И НЕЗАПОСЛЕНОСТ У СРБИЈИ. Београд: Институт економских наука: београдска банкарска академија: Савез самосталних синдиката Србије
- Драшковић, В. (1995) Транзиција и мјешовита привреда Нови Београд: Економика
- Дробац, М. (2000) ПОЉОПРИВРЕДА У ТРАНЗИЦИЈИ: СВЕТСКА И НАША ИСКУСТВА Београд: Друштво аграрних економиста Југославије
- Drucker, P., 1959: LANDMARKS OF TOMORROW. New York: Harper & Brothers

- Drucker, P. 1993: POST CAPITALIST SOCIETY. New York: HarperBusiness
- Drucker, P. 1994: „Knowledge Work and Knowledge Society – The Social Transformations of this Century“, The 1994 Edwin L. Godkin Lecture, May 4, http://web.archive.org/web/20060101085834/http://www.ksg.harvard.edu/ifactory/ksgpress/www/ksg_news/transcripts/drucklec.htm
- Душанић, Ј. (2001) ТРАНЗИЦИЈА: ВЕЛИКА ШАНСА АЛИ И ОПАСНА ЗАМКА Београд: „Никола Пашић“, Београд: Зухра
- Душанић, Ј.. (2003) ТРАНЗИЦИЈА У СРБИЈИ: ДВЕ ГОДИНЕ Београд: Консеко институт
- Душанић, Ј. (2005) ГОДИНЕ ПРОПУШТЕНИХ ШАНСИ: ТРАНЗИЦИЈА У СРБИЈИ Београд: Београдска пословна школа
- Душанић, Ј. (2008) БЕЋАРСКА ЕКОНОМИЈА. Београд: БПШ
- Душанић, Ј. (2010) „Још једна изгубљена деценија“ у ДЕСТРУКЦИЈА ЕКОНОМИЈЕ. КЊ. 1, ДЕЦЕНИЈА СРПСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ Београд: Нова српска политичка мисао <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/jos-jedna-izgubljenadecenija.html> 31. мај 2010.
- Душанић, Ј., Душанић, Т. (1998) ТРАНЗИЦИЈА У РУСИЈИ Београд: Економска политика
- Ћилас, М. (1957/1990) НОВА КЛАСА. Београд: Народна Књига
- Ђорђевић, Ж., Мијатовић, Б. (1990) ПРЕСЕЉЕЊЕ ИНДУСТРИЈЕ СРБИЈЕ ОД 1948. ДО 1953. ГОДИНЕ. Београд: Економски институт
- Ђорђевић, Ј. (1966) „Прилог теорији друштвеног власништва“, Социјалистичка мисао и пракса, бр.24, 73–110.
- Ђукић, С. (1989) ЧОВЕК У СВОМ ВРЕМЕНУ. РАЗГОВОРИ СА ДОБРИЦОМ ЋОСИЋЕМ. Београд: Филип Вишњић
- Ђукић-Дојчиновић, В. (2003) ТРАНЗИЦИОНЕ КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ: КОНФУЗИЈЕ И ДИЛЕМЕ. Београд: Тодра
- Ђурђевић, А. (2011) „Ово неко мора да промени а тај неко смо ми или нико“ <http://www.srpskaanalitika.com/2011/08/27/aleksandar-durdev-ovo-nekomora-da-promeni-a-taj-neko-smo-mi-ili-niko/> 27. август 2011
- Ђурђевић, Љ. (2003) ПРЕСВЛАЧЕЊЕ НО 5102000: ХРОНИКА ТРАНЗИЦИОНЕ СРБИЈЕ Београд: Центар за унапређење правних студија: Астимбо књига
- Ђурић, В. (2007) „НАТО функционише на лажима и кршењу међународних конвенција и протокола“ Српска политичка мисао број 3–4/2007. год. 14. vol. 19. стр. 69–78
- Ђурић, Д. (2010) ПОЛИТИКА ПОЕЗИЈЕ: ТРАНЗИЦИЈА И ПЕСНИЧКИ ЕКСПЕРИМЕНТ Београд: Аутономне женске иницијативе
- Ђурић, С. (1995) „Kosovo and Metohija in the late '90s the attitudes of Albanian intellectuals: Preliminary results“ Sociologija, vol. 37, br. 4, str. 555–566
- Ђуровић, Б. (2005) КУДА ДАЉЕ?: ТРАНЗИЦИЈА, ДЕМОКРАТИЈА, РЕФОРМЕ. Нови Сад: Алфа граф
- Ђуровић, С. (1986) ДРЖАВНА ИНТЕРВЕНЦИЈА У ИНДУСТРИЈИ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918–1941. Београд: Институт за новију историју Србије

- Editorial Department of Renmin Ribao (People's Daily) and Hongqi (Red Flag) (1964) ON KHRUSHCHOV'S PHONEY COMMUNISM AND ITS HISTORICAL LESSONS FOR THE WORLD. Peking: Foreign Languages Press
- Eenboom, E. S. (1995) DER SCHATTENKRIEGER, KLAUS KINKEL UND DER BND. Berlin: ECON Verlag Марковић
- Eisenstadt, S. N. (ed.), (1966). PROTESTANT ETHIC AND MODERNIZATION-A COMPARATIVE VIEW. New York: Basic Books
- Економски институт (1998) АНАЛИЗА СИВЕ ЕКОНОМИЈЕ У СР ЈУГОСЛАВИЈИ СА ПРОЦЕНАМА ЗА 1997. ГОДИНУ И ПРЕПОРУКАМА ЗА ЊЕНУ ЛЕГАЛИЗАЦИЈУ, Београд
- Enteen, G. et al (1980) SOVIET HISTORIANS AND THE STUDY OF RUSSIAN IMPERIALISM. Pennsylvania State University Press
- Живков, С. (2011) „Уклето здање на булевару револуције“, <http://www.magazin-tabloid.com/casopis/index.php?id=06&br=229&cl=33>
- Живковић, Д (1969) ПОСТАНАК И РАЗВИТАК НАРОДНЕ ВЛАСТИ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1941–42. Београд: Институт за савремену историју
- Жупанов, Ј. (1970) „Егалитаризам и индустријализам“. Социологија год. 12 бр.1, 5–45
- Županov, J. (1983) MARGINALIJE O DRUŠTVENOJ KRIZI. Globus: Zagreb
- Županov, J. (1985) SAMOUPRAVLJANJE I DRUŠTVENA MOĆ. Zagreb: Globus
- Жутић, Н. (2002) „Пресељење (уништење) српске авио-индустрије 1952–1961. – Пример Икаруса“, Историја 20. века, год. 20, бр. 1
- Зец, М., ур. (1994): ПРИВАТИЗАЦИЈА. Југословенска књига и Економски институт
- Зец, М., Живковић, Б. (1997) ТРАНЗИЦИЈА реалног и финансијског сектора Београд: Институт економских наука
- Зечевић, М. (1989) УСТАВНИ АМАНДМАНИ И УСТАВНИ СИСТЕМ СФРЈ. Београд: Привредни преглед
- Зечевић, М. (1998) ПОЧЕТАК КРАЈА СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ФЕДЕРАТИВНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ – Стенограм и други пратећи документи проширене седнице ИК ЦКСКЈ одржане од 14. до 16. марта 1962. године. Београд: Архив Југославије
- Златковић, Ж. (1999) ФРАНШИЗИНГ: ТРАНЗИЦИЈА У ПОСТКАПИТАЛИСТИЧКИ ПРИВРЕДНИ СИСТЕМ Ниш: Економика ; Београд: Јустиција
- Иванишевић, М., Ковић, О., ур. (2007) СЛОВЕНИЈА: МАЛИ ПРЉАВИ РАТ. Београд: Центар за истраживање злочина над српским народом
- Игња, П. 1997 «Из Пећи – у Белу кућу», НИН, бр. 2428, 11. јул 1997 <http://www.nin.co.rs/arhiva/2428/3.html>
- Илић, В. (1999) „Marxismusstreit: рекапитулација“, Социологија, год.41, бр.4, 499–530
- Имшировић, Ј. (1991) ОД СТАЉИНИЗМА ДО САМОУПРАВНОГ НАЦИОНАЛИЗМА – ПРИЛОГ КРИТИЦИ СОЦИЈАЛИЗМА У КОНГРЕСНИМ ДОКУМЕНТИМА КПЈ/СКЈ ОД V-XII КОНГРЕСА. Београд: Институт друштвених наука – Центар за филозофију и друштвену теорију

- ИСТИНА О „ЕКОНОМСКОЈ ПОДЛОЗИ ХРВАТСКОГ ПИТАЊА“: ОДГОВОР Г. ДР. БИЋАНИЋУ (1940) Београд: Произвођачко-издавачка задруга „Слобода
- Јакоби, Т. (2010) „Животни стандард – Неодређено незадовољни и дезоријентисани“ у Михаиловић, С. и други (2010)
- Janovitz, M. (1964). THE MILITARY IN THE POLITICAL DEVELOPMENT OF NEW NATIONS. Chicago: University of Chicago Press
- Jelić, I. (ur) (1973) ILUSTRIRANA POVIJEST NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE U JUGOSLAVIJI 1941–1945. Zagreb: Stvarnost
- Jerovšek, J. (1975) “The Self-management system in Yugoslav Enterprises”, in Horvat, B., Marković, Mih., Supek, R, eds. (1975) vol. I
- Јованов, Н (1974) РАДНИЧКИ ШТРАЈКОВИ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ФЕДЕРАТИВНОЈ РЕПУБЛИЦИ ЈУГОСЛАВИЈИ ОД 1958. ДО 1969. ГОДИНЕ. Београд: докторска дисертација
- Јовановић, Ђ. (2012) „О нашој левици још једном: Левица без (левичарског) садржаја или: Како је левица напустила себе? Република, бр. 526–527, 1–30. јун, <http://www.republika.co.rs/526-527/20.html>
- Јовић, Д. (2005) ТРАНЗИЦИЈА НА СРПСКИ НАЧИН – „ДОЂЕМ ТИ“: МОДЕЛ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ПРЕДУЗЕЋА ЧИЈЕ УКУПНЕ НЕТО ОБАВЕЗЕ ВИШЕСТРУКО ПРЕВАЗИЛАЗЕ ЊИХОВУ РЕАЛНУ ТРЖИШНУ ВРЕДНОСТ Долово: Друштво за развој Долова
- Jones, M. (2010) “The Weber Thesis: Capitalism and its Myths of Origin”, (February 2010) [http://www.culturewars.com/2010/Weber Thesis.htm](http://www.culturewars.com/2010/Weber%20Thesis.htm)
- Ј.П. (2010) „Путеви Србије“ Политика, 28. март 2010
- Johnstone, D. (2002) FOOLS’ CRUSADE – YUGOSLAVIA, NATO, AND WESTERN DELUSIONS. New York: Monthly Review Press; London: Pluto Press
- Каменов, Е. (2005) РЕФОРМА ШКОЛСКОГ СИСТЕМА У УСЛОВИМА ТРАНЗИЦИЈЕ: РЕЗУЛТАТИ КОМПАРАТИВНИХ И ПРАКСЕОЛОШКИХ ПРОУЧАВАЊА Нови Сад: Филозофски факултет: Тампограф
- Каравидић, С. (2003) ТРАНЗИЦИЈА И РАЗВОЈ ПРИВРЕДЕ: ПУТ ЗА ПРИВРЕДНИ ОПОРАВАК. Београд: Институт за економику и финансије
- Кардељ, Е. (1960а) СОЦИЈАЛИЗАМ И РАТ: ОСВРТ НА КИНЕСКУ КРИТИКУ ПОЛИТИКЕ КОЕГЗИСТЕНЦИЈЕ. Београд. Култура.
- Кардељ, Е. (1960б) РАЗВОЈ СЛОВЕНАЧКОГ НАЦИОНАЛНОГ ПИТАЊА. Београд: Култура
- Кардељ, Е. (1971) „Економски и политички односи у самоуправном социјалистичком друштву“. Реферат на Другом конгресу самоуправљача Југославије. Београд: Радничка штампа
- Кардељ, Е. (1978) ПРАВЦИ РАЗВОЈА ПОЛИТИЧКОГ СИСТЕМА СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ САМОУПРАВЉАЊА 2. допуњено изд. Београд: Комунист
- Кардељ, Е. (1979) САМОУПРАВЉАЊЕ И ДРУШТВЕНА СВОЈИНА. Сарајево: Светлост извршни издавач
- Кастратовић, Е. (2006) ТРАНСФОРМАЦИЈА ПРЕДУЗЕЋА У ПРОЦЕСУ ТРАНЗИЦИЈЕ ПРИВРЕДЕ Београд: Институт за развој малих и средњих предузећа

- Kautsky, J. (1969). »Patterns of Elite Succession in the Process of Development“, Journal of Politics, vol, XXXI, No. 2 (May 1969), 356–67
- Кауцки, К. (1902/1923) НАЧЕЛА СОЦИЈАЛНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ Београд: Тучовић
- Kennedy, P. (1987) THE RISE AND FALL OF GREAT POWERS.: ECONOMIC CHANGE AND MILITARY CONFLICT FROM 1500 TO 2000, New York: Vintage Books.
- Kenworthy, L. (1990) «What kind of economic system», Socialist Review, April–June, <http://www.u.arizona.edu/~lkenwor/sr1990.pdf>
- Kerr, C., Dunlop, J., Harrison, B., Myers, C. (1960) INDUSTRIALISM AND INDUSTRIAL MAN. NY: Oxford U. P.
- Keynes, J.M. (1936/2002) THE GENERAL THEORY OF EMPLOYMENT, INTEREST AND MONEY. Cambridge: Macmillan Cambridge University Press/ Marxist.org, <http://www.marxists.org/reference/subject/economics/keynes/general-theory/>
- Кидрич, Б. (1985) САБРАНА ДЕЛА, т. 1–7. Београд: Комунист
- Kirn, S. (1982) „Razvoj nerazvoja – Primer Kosova“, Časopis za kritiko znanosti, št. 51–52, Ljubljana
- Klein, N. (2007) THE SHOCK DOCTRINE: THE RISE OF DISASTER CAPITALISM. Canada: Kno
- Кнежевић, М. (2008) МОЗАИК ГЕОПОЛИТИКЕ: ИДЕНТИТЕТ, ТРАНЗИЦИЈА, СРПСКО ПИТАЊЕ Београд: Институт за политичке студије
- Kneis, Ph. (1999) Zwischen Revolution und Terror: Nationalsozialismus und Stalinismus im Vergleich. (Thesenpapier), http://www.philjohn.com/papers/pjkd_gh03.html
- Ковачевић, И. (2007) АНТРОПОЛОГИЈА ТРАНЗИЦИЈЕ Београд: Српски генеалогски центар: Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета
- Ковачевић, М. 2011 „Ескалација тешке привредне кризе у Србији“, Економски видици vol. 16, br. 4, str. 613–631
- Ковачевић, Р. (2001) ТРАНЗИЦИЈА И ТРГОВИНСКА ПОЛИТИКА. Београд: Прометеј
- Ковачевић, С., Дајић, П. (1994) ХРОНОЛОГИЈА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ КРИЗЕ 1942–1993. Београд: Институт за европске студије
- Колектив аутора (1974). «Држава развијеног социјалистичког друштва – политичка организација целог народа», у Марксизам у свету, бр. 5–6
- Kollontai, A. (1921). „The Workers Opposition“, Pravda, January 25, 1921. The text was banned in Soviet Russia in March of 1921, by resolution of the 10th Congress of the Communist Party, Copyleft: Kollantai Internet Archive (marxists.org) 2002. Permission is granted to copy and/or distribute this document under the terms of the GNU Free Documentation License., <http://www.marxists.org/archive/kollonta/1921/workers-opposition/index.htm>
- Комазец, С. (2012) „Реконструисати комплетан привредни систем“, Међународни радио Србија, <http://glassrbije.org/%C4%8Dlanak/prof-s-komazec-za-mrs-rekonstruisati-kompletan-privredni-sistem>

- Комшић, Ј. (2006) ДИЛЕМЕ ДЕМОКРАТСКЕ НАЦИЈЕ И АУТОНОМИЈЕ: ОГЛЕДИ О ПОЛИТИЧКОЈ ТРАНЗИЦИЈИ У СРБИЈИ Београд: Службени гласник: Асоцијација мултиетничких градова
- Кораћ, М. (1964) АНАЛИЗА ЕКОНОМСКОГ ПОЛОЖАЈА ПРИВРЕДНИХ ГРУПАЦИЈА НА БАЗИ ДОХОДНЕ ЦЕНЕ И ЦЕНЕ ПРОИЗВОДЊЕ. Београд: Савезни завод за привредно планирање
- Корица, С. (2006) АНАТОМИЈА РЕГИЈА: ИМА ЈЕДАН КУЋЕРАК У – ТРАНЗИЦИЈИ. Сремска Митровица: Удружење културних стваралаца Србије Завичај
- Костић, Д. (2005) ОШТРО, ИЗ НЕУТРАЛНОГ УГЛА: ВРЕМЕ ЕКОНОМСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ У СРБИЈИ 2000–2005. Београд: Чигоја
- Крајчиновић, Н. (2001) УЧИТИ ОД ДРУГИХ: ИСКУСТВА ТРАНЗИЦИЈЕ У ПОЉСКОЈ И МАЂАРСКОЈ. Београд: Фонд за унапређење демократије „Љуба Давидовић“
- Кржавац, С., Марковић, Р. Д. (1976) ИНФОРМБИРО – ШТА ЈЕ ТО – ЈУГОСЛАВИЈА ЈЕ РЕКЛА НЕ. Београд: Слобода
- Кркобабић, В. (2008) ТРАНЗИЦИЈА И ИСКАЗАНА НЕМОЋ Панчево: В. Кркобабић
- Khrushchev, N.S. (1956) „On the Cult of Personality – Secret Speech Delivered by First Party Secretary at the Twentieth Party Congress of the Communist Party of the Soviet Union“, February 25, 1956, INTERNET MODERN HISTORY SOURCEBOOK, <http://www.fordham.edu/halsall/mod/1956khrushchev-secret1.html>
- Куљић, Т. (1983) ТЕОРИЈЕ О ТОТАЛИТАРИЗМУ. Београд: ИИЦ ССО
- Кун, Т. (1974) СТРУКТУРА НАУЧНИХ РЕВОЛУЦИЈА, Београд: Полит
- Lazić, M. (1981) RADNIŠTVO I SAMOUPRAVLJANJE. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu
- Lazić, M. (1987) U SUSRET ZATVORENOM DRUŠTVU. Zagreb: Naprijed
- Лазивић, М. (1994) СИСТЕМ И СЛОМ, БЕОГРАД: Филип Вишњић
- Лазивић, М. (2011) ЧЕКАЈУЋИ КАПИТАЛИЗАМ – НАСТАНАК НОВИХ КЛАСНИХ ОДНОСА У СРБИЈИ. Београд: Службени гласник
- Larouge, de G.V. (1909) RACE ET MILIEU SOCIAL: ESSAIS D'ANTHROPO-SOCIOLOGIE, Paris, M. Rivière
- Lafargue, P. (1910). THE EVOLUTION OF PROPERTY FROM SAVAGERY TO CIVILIZATION. Chicago: Chicago UP
- Lebowitz, M. 2012 THE CONTRADICTIONS OF “REAL SOCIALISM”: THE CONDUCTOR AND THE CONDUCTED. USA: Monthly Review Press
- Lehmann, H. and Roth, G. (eds.) (1993) WEBER'S PROTESTANT ETHIC: ORIGINS, EVIDENCE, CONTEXTS. New York: Cambridge University Press.
- Лењин, В.И. (1893–1923/1973–1976) ДЕЛА, Београд, Југославија публик
- Leopold, L. (2009) „Stop Socialism for the Rich: Nationalize Wall Street“, http://www.huffingtonpost.com/les-leopold/stop-socialism-for-the-ri_b_370245.html Posted: November 25, 2009 07: 36 AM
- Lefebvre, H. (1966) „Problèmes theoriques de l'autogestion“, Autogestion, no.1, 62–70

- Lewis, P. (2010) "Kosovo PM is head of human organ and arms ring, Council of Europe reports". (London: Guardian). (14 December 2010) <http://www.guardian.co.uk/world/2010/dec/14/kosovo-prime-minister-like-mafia-boss>
- Liotta, P. H. (2001) "Paradigm Lost: Yugoslav Self-Management and the Economics of Disaster", Balkanologie, Vol. V, n° 1–2 | décembre 2001, [En ligne], URL: <http://balkanologie.revues.org/index681.html>
- Lipset, S. (1960) POLITICAL MAN: THE SOCIAL BASES OF POLITICS. New York: Basic Books
- Лутовац, З. и други (2007) ПОЛИТИЧКЕ СТРАНКЕ У СРБИЈИ И ЕВРОПСКА УНИЈА. Београд: Friedrich Ebert Stiftung
- Luxemburg, R. (1906/1999) "The Mass Strike, The Political Party And The Trade Unions". Rosa Luxemburg Internet Archive (marxists.org) <http://www.marxists.org/archive/luxemburg/1906/mass-strike/index.htm>
- Луксембург, Р. (1913–15/1955) АКУМУЛАЦИЈА КАПИТАЛА: ПРИЛОГ ЕКОНОМСКОМ ОБЈАШЊЕЊУ ИМПЕРИЈАЛИЗМА. Београд: Култура
- Luxemburg, R. (1915) "The Junius pamphlet" <http://www.marxists.org/archive/luxemburg/1915/junius/ch01.htm>
- Luxemburg, R. (1915/1972). THE ACCUMULATION OF CAPITAL – AN ANTI-CRITIQUE (Monthly Review Press
- Luxemburg, R. (1918) „The Russian Tragedy“, <http://www.marxists.org/archive/luxemburg/1918/09/11.htm>
- MacClelland, D. (1961). THE ACHIEVING SOCIETY, Princeton, N. J.: Van Nostrand
- Maister, A. (1970) OU VA L'AUTOGESTION YUGOSLAVE? Paris: Ed. Anthropos
- Mandel, E. 2009 «Socijalizam i budućnost» Plamen novi, god. 3. mart 2009, no.1
- Mao, Z. (1953) „Combat bourgeois ideas in the party“ (August 12), http://www.marxists.org/reference/archive/mao/selected-works/volume-5/mswv5_32.htm
- Mao Tsetung (1977) A CRITIQUE OF SOVIET ECONOMICS New York, London: Monthly Review Press
- Margolis, R., Kammen, D. (1999) „Evidence of under-investment in energy R&D in the United States and the impact of Federal policy“, Energy Policy (Elsevier) No. 27, <http://pointfocus.com/images/pdfs/margoliskammenepolicy.pdf>
- Marek, F. (1973) FILOZOFIJA SVJETSKE REVOLUCIJE. Zagreb: Stvarnost.
- Марковић, Ж. Д. (1990) САМОУПРАВЉАЊЕ НА РАСКРШЋУ. Ниш: Просвета
- Марковић, М.Д. (1990) ЗАШТО СЕ САМОУПРАВЉАЊЕ НЕ ОСТВАРУЈЕ. Београд: Научна књига
- Марковић, М.Д. (2001) САМОУПРАВЉАЊЕ ОД РЕАЛНОСТИ ДО УТОПИЈЕ: ПОЛИТОЛОШКА МИСАО НА ЈУГОСЛОВЕНСКИМ ПРОСТОРИМА 1945–1990. Београд: Локална самоуправа (Бор: Бакар)
- Марковић, Р. Д. (1987) ИСТИНА О ГОЛОМ ОТОКУ. Београд: Партизанска књига
- Марковић, Л. (1978) КЛАСНА БОРБА И КОНЦЕПЦИЈА РАЗВОЈА. Загреб: Напријед
- Марковић, Мил. (2003) „Држава Србија – на распродаји!“, <http://www.mail-archive.com/sin@antic.org/msg07296.html>
- Марковић, Мих. (1965) «Социјализам и самоуправљање». у: СМИСАО И ПЕРСПЕКТИВЕ СОЦИЈАЛИЗМА, Загреб: Праксис

- Марковић, Св. (1952) ИЗ ПОЛИТИЧКИХ СПИСА И ПРЕПИСКЕ. Сарајево: Свијетлост
- Маркс, К. Енгелс, Ф. (1835–1895/1968–1979) ДЕЛА књ. 1–46. Београд: Прo-света
- Маршал, Т. (2002) ИГРА СЕНКИ. Београд: РБ92
- Masterforex-V Academy experts (2011) „Romania under crisis: how serious is it for EU and its currency? Market Leader Free Newsletter <http://www.profi-forex.us/news/entry4000000460.html> 16. November, 2011
- Матановић, Д. (с.а.) „Сартид – највећа транзициона пљачка“ <http://www.ivon-azivkovic.net/us%20steel.htm>
- Matković, G. et al. (1997). HUMAN DEVELOPMENT REPORT: YUGOSLAVIA Belgrade: Economics Institute
- Maurer, P. (1991) LA RÉCONCILIATION SOVIÉTO-YOUGOSLAVE 1954–1958 – ILLUSIONS ET DÉSILLUSIONS DE TITO. Paris: Delval
- Маџар, Љ. (2004) СОЦИЈАЛИСТИЧКО НАСЛЕЂЕ КАО ОГРАНИЧЕЊЕ У ТРАНЗИЦИЈИ. Подгорица: ЦАНУ
- Medvedev, R. Medvedev, Zh. (2003) THE UNKNOWN STALIN: HIS LIFE, DEATH, AND LEGACY. London: I.B. Tauris
- Melotti, U. (1972 /1977). MARX AND THE THIRD WORLD. London, Macmillan, Atlantic Highlands, N.J., Humanities
- Mencinger, J. 2011 “Morala in slovenska lipa”, Delo 20. avgust
- Merton, R. (1938/1990) „Аномија и друштвена структура“, у Куваčić, I, FUNKCIONALIZAM U SOCIOLIGIJI. Zagreb: Naprijed 327–336
- Meštrović, S. G., Letica, S. and Goret, M. (1993) THE HABITS OF THE BALKAN HEART. SOCIAL CHARACTER AND THE FALL OF COMMUNISM, Kingsville, TE: Texas A&M University Press
- Мијатовић, Б. (1993) ПРИВАТИЗАЦИЈА. Београд: Економски институт
- Мијатовић, Б. (1998) ЕКОНОМИЈА, ПОЛИТИКА И ТРАНЗИЦИЈА Београд: Фиком
- Мијатовић, Б (2005) „Приватизација реалног сектора“ у Беговић, Б., Мијатовић, Б. ур. (2005)
- Милић, А., ур. и други аутори (2004) ДРУШТВЕНА ТРАНСФОРМАЦИЈА И СТРАТЕГИЈЕ ДРУШТВЕНИХ ГРУПА: СВАКОДНЕВИЦА СРБИЈЕ НА ПОЧЕТКУ ТРЕЋЕГ МИЛЕНИЈУМА. Београд: ИСИФФ
- Милић, В. (1998) ТРАНЗИЦИЈА САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА: ОД МАСА У ДРУШТВУ ДО МАСОВНОГ ДРУШТВА И СВЕТСКОГ ДРУШТВА МАСА – ПРЕТВАРАЊЕ МАСЕ У ПУБЛИКУ Београд: Савет пројекта Конституисање Србије као правне државе: Центар за публикације Правног факултета
- Миловановић, Г. (1997) ТРАНЗИЦИЈА У ИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ И СВЕТСКА ТРГОВИНА Београд: Задужбина Андрејевић
- Миловановић, Г., Веселиновић, П. (2009) ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И ТРАНЗИЦИЈА Крагујевац: Економски факултет Универзитета
- Милосављевић, М. (2008) Сиромаштво у свету и у Србији, Социјална мисао, год. 15, бр. 4, 7–27

- Милосављевић, О. 1992 „Централизам и републиканизам“ Социологија год. 34, бр. 3 359–370
- Милошевић, З. (2004) ТРАНЗИЦИЈА И СРПСКА ЦРКВА: О ПОЛИТИЧКИМ МОДЕЛИМА ЕКУМЕНИЗМА, ДЕМОКРАТИЈЕ, ОБРАЗОВАЊА И КУЛТУРЕ У СРПСКОЈ ПРАВОСЛАВНОЈ ЦРКВИ. Београд: Институт за политичке студије
- Михаиловић, Б., Параушић, В., Симоновић, З. (2007) АНАЛИЗА ФАКТОРА ПОСЛОВНОГ АМБИЈЕНТА СРБИЈЕ У ЗАВРШНОЈ ФАЗИ ЕКОНОМСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ. Београд: Институт за економику пољопривреде
- Миљковић, Д., Николић, М. (1996) РАЗВОЈ РЕПУБЛИКА ПРЕТХОДНЕ СФР ЈУГОСЛАВИЈЕ 1947–1990. ГОДИНЕ. Београд: Савезни завод за статистику
- Мирковић, Ј (2000) ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА О ЈАСЕНОВАЧКИМ ЛОГОРИМА – у спомен Сестри Драгици, убијеној у поновљеном злочину 1. маја 1995. Лакташи, Бања Лука, Београд: ГрафоМарк, Бесједа, Музеј жртава геноцида
- Митровић, Б. (2000) ТРАНЗИЦИЈА ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКИХ ПРИВРЕДА: ПРИМЕР ЈУГОСЛАВИЈЕ Ниш:Просвета
- Митровић, Б. (2003) ЕКОНОМИКА ТРАНЗИЦИЈЕ. Ниш: Економски факултет
- Митровић, Ђ. (2006) ЗЕМЉЕ У ТРАНЗИЦИЈИ И ГЛОБАЛИЗАЦИЈИ: ЕКОНОМСКИ И ИНСТИТУЦИОНАЛНИ АСПЕКТИ Београд: Публик – Бео књига
- Митровић, Љ. (1980) САМОУПРАВЉАЊЕ И ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРИЈАТА – УВОД У СОЦИОЛОГИЈУ САМОУПРАВЉАЊА. Београд: Савремена администрација
- Издавање и производња Beograd: Savremena administracija
- Митровић, Љ. (2004) ПУТ У ЗАВИСНО ДРУШТВО: БИЛАНС ТРАНЗИЦИЈЕ НА БАЛКАНУ. Београд: Институт за политичке студије: Центар за Балканске студије ; Ниш: Свен
- Митровић, Љ. (2009) ТРАНЗИЦИЈА У ПЕРИФЕРНИ КАПИТАЛИЗАМ. Београд: Институт за политичке студије
- Михаиловић, Б., Параушић, В., Симоновић, З. (2007) АНАЛИЗА ФАКТОРА ПОСЛОВНОГ АМБИЈЕНТА СРБИЈЕ У ЗАВРШНОЈ ФАЗИ ЕКОНОМСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ. Београд: Институт за економику пољопривреде
- Михајловић, Б. (2008) „Свјedoци распада: Драгослав Марковић – Дисконтинуитет“. Радио слободна Европа, 27. фебруар 2008, <http://www.slobodnaevropa.org/content/article/1045349.html>
- Михајловић, К. (1990) РЕГИОНАЛНА СТВАРНОСТ ЈУГОСЛАВИЈЕ. Београд: Економика
- Михаиловић, С. (2010) „Прича о транзицији или нарација о нашим бескрајним менама“, у Михаиловић, С. и други (2010)
- Михаиловић, С. и други (2010) КАКО ГРАЂАНИ СРБИЈЕ ВИДЕ ТРАНЗИЦИЈУ – ИСТРАЖИВАЊЕ ЈАВНОГ МНЕЊА ТРАНЗИЦИЈЕ. Београд: Friedrich Ebert Stiftung

- Мишковић, И. 2010 „Директоре бирају по партијској линији“ Блиц
<http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/177551/Direktore-biraju-po-partijskoj-liniji-20>. 02. 2010. – 08:24h
- McClelland, D. (1961) THE ACHIEVING SOCIETY. Princeton, NJ: D. Van Nostrand.
- Накарада, Р. (2008) РАСПАД ЈУГОСЛАВИЈЕ: ПРОБЛЕМИ ТУМАЧЕЊА, СУОЧАВАЊА И ТРАНЗИЦИЈЕ Београд: Службени гласник
- Николић, Р. (2003) ЕКОНОМИСТИ О ТРАНЗИЦИЈИ У СРБИЈИ: ИНТЕРВЈУИ. Београд: Церовић Драган и ортаци
- Николић-Ристановић, В. (2008) ПРЕЖИВЕТИ ТРАНЗИЦИЈУ: СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ И НАСИЉЕ НАД ЖЕНАМА У ПОСТКОМУНИСТИЧКОМ И ПОСТРАТНОМ ДРУШТВУ Београд: Службени гласник
- Nkrumah, K. (1965) NEO-COLONIALISM, THE LAST STAGE OF IMPERIALISM. London: Thomas Nelson & Sons, Ltd
- Novack, M. (2005) “Max Weber Goes Global.” Journal of Religion and Public Life No. 1: 26–29.
- Новаковић, Н. (2011) РАДНИЧКА КЛАСА И ШТРАЈКОВИ У СРБИЈИ ПОСЛЕ 2000. ГОДИНЕ – докторска дисертација. Београд: Филозофски факултет
- Norris, J. (2005) COLLISION COURSE: NATO, RUSSIA AND KOSOVO. USA: Praeger
- Obradović, J. (1974) SOCIOLOGIJA DONOŠENJA ODLUKA U PRIVREDNIM ORGANIZACIJAMA. Zagreb, IDIS
- Обрадовић, М. (1995) „Основе привредно-партикуларистичких тенденција у етатистичко-планском економском систему“ у НАРОДНА ДЕМОКРАТИЈА У ЈУГОСЛАВИЈИ 1945–1952. ГОДИНЕ, Београд: Институт за новију историју Србије
- Оцић, Ч., 1998, ЕКОНОМИКА РЕГИОНАЛНОГАЗВОЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ, Београд ; Економика
- Паралакс (2008) УПРОПАСТИТЕЉИ СРБИЈЕ. http://www.akademiasrbija.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1646:istina-ima-samo-jedno-lice-ideo-upropastitelji-srbije&catid=38:cat-komentari-vesti&Itemid=54
- Пејановић, Р., Тица, Н., (2005) ТРАНЗИЦИЈА И АГРОПРИВРЕДА: ОГЛЕДИ ИЗ АГРАРНЕ ЕКОНОМИЈЕ. Нови Сад: Пољопривредни факултет
- Пејановић, Р., Његован, З., Тица, Н. (2007) ТРАНЗИЦИЈА – РУРАЛНИ РАЗВОЈ И АГРАРНА ПОЛИТИКА.. Нови Сад: Пољопривредни факултет, Београд: Економски институт
- Rejovich, S., (2003), “Understanding the Transaction Costs of Transition: It’s culture, Stupid”, International Centre for Economic Research, Working Paper No. 24/2003.
- Перовић, Л. (1991) ЗАТВАРАЊЕ КРУГА. Сарајево: Свјетлост
- Petković, R. (1989) NESVRSTANOST I JUGOSLAVIJA NA PRAGU 21. VEKA. Zagreb: Školska knjiga

- Петковић, С. и други (2011) ОСИРОМАШЕНИ УРАНИЈУМ: МЕТОДЕ ДЕТЕКЦИЈЕ, САНИРАЊЕ НЕПОСРЕДНИХ ЕФЕКТА И ПРЕВЕНЦИЈА КАСНИХ ПОСЛЕДИЦА Београд: Драслар партнер
- Петрановић, Б (1988а) ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918–1988: ДРУГА КЊИГА: НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКИ РАТ И РЕВОЛУЦИЈА – 1941–1945. Београд: Нолит
- Петрановић, Б. (1988б) ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918–1988: ТРЕЋА КЊИГА: СОЦИЈАЛИСТИЧКА ЈУГОСЛАВИЈА 1946–1988. Београд: Нолит
- Петрановић, Б. (1991) БАЛКАНСКА ФЕДЕРАЦИЈА 1943–1948. Шабац: Заслон
- Петрановић, Б. (1994) УНУТРАШЊЕ И МЕЂУНАРОДНЕ ПРЕТПОСТАВКЕ РАСПАДА ДВЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (НАЦИОНАЛНИ СУКОБИ И ПРОМЕНЉИВОСТ МЕЂУНАРОДНОГ ПОЛОЖАЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ КАО УЗРОЦИ СЛОМА), *Филозофија и друштво VI*, Београд
- Петрановић, Б. и Зечевић, М. (1988) ЈУГОСЛАВИЈА 1918–1988, ТЕМАТСКА ЗБИРКА ДОКУМЕНАТА, Београд, 1988.
- Петрановић, Б., Штрбац, Ч. (1977) ИСТОРИЈА СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ. Београд: Радничка штампа
- Петровић, Р, Благојевић, М. (1989) СЕОБЕ СРБА И ЦРНОГОРАЦА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ. Београд: САНУ.
- Печујлић, М. (1969) БУДУЋНОСТ КОЈА ЈЕ ПОЧЕЛА – НАУЧНО ТЕХНОЛОШКА РЕВОЛУЦИЈА И САМОУПРАВЉАЊЕ. Београд: Институт за политичке студије ФПН
- Печујлић, М. (1997) ИЗАЗОВИ ТРАНЗИЦИЈЕ: НОВИ СВЕТ И ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКО ДРУШТВО Београд: Савет пројекта Конституисање Србије као правне државе у условима транзиције: Центар за публикације Правног факултета Универзитета
- Печујлић, М., Табороши, С. (1997) ЧЕТВРТИ ТАЛАС: ТРАНЗИЦИЈА Београд: Савет пројекта Конституисање Србије као правне државе у условима транзиције: Центар за публикације Правног факултета Универзитета
- Пјанић, З. (1965) ВРЕДНОСТ И ЦЕНЕ. ДЕО 2, ТЕОРИЈА И ПОЛИТИКА ЦЕНА. Београд: Удружење Савеза студената Економског факултета
- Планинц, М. 1983 «Излагање председника СИБ-а на седници Већа република и покрајина Скупштине СФРЈ 3. јула 1983», СТЕНОГРАФСКЕ БЕЛЕШКЕ ВЕЋА РЕПУБЛИКА И ПОКРАЈИНА СКУПШТИНЕ СФРЈ, Год. XLII, Београд, 1983, св. 17.
- Плеханов, Г., В. (1895/1966) „Прилог питању о развоју монистичког погледа на историју“ у ИЗАБРАНА ДЕЛА, Култура, Београд
- Покрајац, С. (2002) ТЕХНОЛОГИЈА, ТРАНЗИЦИЈА И ГЛОБАЛИЗАЦИЈА Београд: Савез научних стваралаца Србије
- Рорер, К (1945/1998) ОТВОРЕНО ДРУШТВО I NJEGOVI NEPRIJATELJI. Сарајево: Правни центар Фонд отворено друштво Босне и Херцеговине
- Попов, Ј. (2002) ДРАМА НА ВОЈВОЂАН СКОМ СЕЛУ 1945–1952 – ОБАВЕЗНИ ОТКУП ПОЉОПРИВРЕДНИХ ПРОИЗВОДА. Нови Сад: Платонеум

- Попов, Н. (2008) ДРУШТВЕНИ СУКОБИ-ИЗАЗОВ СОЦИОЛОГИЈИ: «БЕОГРАДСКИ ЈУН» 1968. Београд: Службени гласник
- Поповић, Мил. (1964) ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ СИСТЕМ: ГОВОРИ И ЧЛАНЦИ. Београд: Култура
- Поповић, Мих. (1997) ТОТАЛИТАРНИ СИСТЕМИ. Београд: Плато
- Porch, D. (2000) WARS OF EMPIRE. London, Cassell and Co
- Prašnikar, J., Svejnar, J., 1991: «Workers Participation in Management vs. Social Ownership and Government Policies: Yugoslav Lessons for Transforming Socialist Economies,” Comparative Economic Studies, Vol. 33, No. 4, Winter 1991, pp. 27–46
- Preobraženskiĭ, E.A. (1926/1983) NOVA EKONOMIKA: POKUŠAJ TEORIJSKE ANALIZE SOVJETSKE PRIVREDE. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost
- Procacci, G. (1979).”Pregled rasprave”, Marksizam u svetu, No.2
- Прокић, Б. (2011) ШТА ЈЕ ЗАИСТА СРБИЈА ДАНАС: СОЦИОЛОШКО-ПОЛИТИКОЛОШКА РАСПРАВА Београд: Завод за проучавање села
- Proudhon, P. J. (1840;1846/1982) ŠTO JE VLASNIŠTVO I DRUGI SPISI. Zagreb: Globus
- Proudhon, P.J. (Edwards, S., ed.) (1970) SELECTED WRITINGS OF PIERRE JOSEPH PROUDHON. London and Basingstoke: Macmillan
- Радишић, М. Златић, И. (2008) «Магнохром’ Краљево – једна поштена приватизација» 3 магазин бр. 5
- Радовановић, Ј. (2011) УЖИЧКА РЕПУБЛИКА: СЛОБОДНА ОАЗА У ОКУПИРАНОЈ ЕВРОПИ 1941. Београд: Sanimex ; Ужице: Народни музеј
- Радовановић, Р. (1998) ТРАНЗИЦИЈА ПРЕДУЗЕЋА У ЈУГОСЛАВИЈИ Београд: Економски факултет
- Раичевић, Ј. и други, 1957 ИСТОРИЈСКИ КОНГРЕС РАДНИЧКИХ САВЕТА. Београд: Привредни преглед
- Ракочевић, Ж. (1996) ИНВЕРЗНА ТРАНЗИЦИЈА У СР ЈУГОСЛАВИЈИ: ПРОЕГУМЕНА, ЕКОНОМСКО-СОЦИЈАЛНЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ, ЦИВИЛИЗАЦИЈСКЕ ЗАГОНЕТКЕ И НЕИЗВЕСНОСТИ Београд: Факултет политичких наука, Центар за друштвено економске студије
- Ранковић, М. (2000) „Четири димензије ’Багер револуције““, Српска слободарска мисао, бр. 5: 406–426
- Ранковић, М. (2009) ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И НОВИ ИМПЕРИЈАЛИЗАМ. Београд: М. Ранковић
- Ранковић, М. (2011) НОВИ ИМПЕРИЈАЛИЗАМ. АКТУЕЛНА СУОЧАВАЊА. Београд: М. Ранковић
- Ранковић М. ур. и други (1983) ИСТРАЖИВАЊЕ И ПЛАНИРАЊЕ ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА И РАЗВОЈА. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета
- Rizman, R. (1995): “The Break-up of Yugoslavia: an Attempt Toward Sociological Explanation”, 2nd European Conference of Sociology, 30 August – 2 September, mimeo
- Rizzi, V. (1983). BIROKRATSKI KOLEKTIVIZAM, Zagreb, Globus

- Романиафан (2011). „Млађан Динкић и Народна банка Југославије (5. октобар 2000. године)“, <http://forum.krstarica.com/showthread.php/478564-Mladjan-Dinki%C4%87-i-Narodna-banka-Jugoslavije-%285.-oktobar-2000.-godine%29,02.07.2011.18:09>
- Rostow, W 1960 THE STAGES OF ECONOMIC GROWTH – A NON-COMMUNIST MANIFESTO. London: Cambridge UP
- Rus, V., 1972: ODGOVORNOST IN MOČ V DELOVNIH ORGANIZACIJAH. Kranj: Moderna organizacija
- Rus, V. (2009) TRETJA POT MED ANTIKAPITALIZMOM IN POSTSOCIJALIZMOM. Ljubljana: Založba Sophia
- Rus, V., Adam, F. (1986) MOČ IN NEMOČ SAMOUPRAVLJANJA. Ljubljana: Cankarjeva založba
- Rus, V. Adam, F. (1989) MOČ I NEMOĆ SAMOUPRAVLJANJA (1989), prevod Edo Fičov. Zagreb: Globus i Ljubljana: Delo
- Rusinow, D. (1977) THE YUGOSLAV EXPERIMENT 1948–1974. London: Churtrand Company
- Saburov, R (2005) MONDIALISM THE CLOSING STAGE OF CAPITALISM (Essay of Heuristic Modeling), <http://strategema.narod.ru/global/mondializm.htm>
- Савић, Љ. (2008) ТРАНЗИЦИЈА СРПСКЕ ПРИВРЕДЕ: КРИЗА РАЗВОЈА ИНДУСТРИЈЕ Београд: Центар за издавачку делатност Економског факултета
- Савић, М. (2001) „Догађаји и нарација: О процењивању карактера савремених догађаја“ у РЕВОЛУЦИЈА И ПОРЕДАК – зборник радова са научног скупа СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКЕ ПРОМЕНЕ У СРБИЈИ /ЈУГОСЛАВИЈИ: ПЕРСПЕКТИВЕ И ОГРАНИЧЕЊА. Београд, 2. и 3. март 2001. Београд: ИДН_ИФДТ
- Савић, Н. (1992) ИНФЛАЦИЈА И ТРАНЗИЦИЈА У ТРЖИШНУ ПРИВРЕДУ: ИСКУСТВА И ПРЕПОРУКЕ Београд: Економски институт
- Савић, Н., Питић, Г. (1999) ЕУРОТРАНЗИЦИЈА: ИЗАЗОВИ И МОГУЋНОСТИ Београд: Економски институт; Медиацентар
- Said, A.A. (ed.) (1971). PROTAGONISTS OF CHANGE — SUBCULTURES IN DEVELOPMENT AND REVOLUTION. NY: Prentice Hall, Englewood Cliffs
- Said, E. (1978). ORIENTALISM: WESTERN CONCEPTIONS OF THE ORIENT. Penguin Books.
- Салај, Ђ. (1957) Дискусија КОНГРЕС РАДНИЧКИХ САВЕТА Југославије. Београд: Рад
- Sachs, J. Lipton, D. 1990 „Polands Economic Reform“, *Foreign Affairs* Vol. 69, No. 3 (Summer, 1990), pp. 47–66
- Sekulić, D. (1987) TRŽIŠTE, PLANIRANJE I SAMOUPRAVLJANJE. Zagreb: Globus
- Секуловић, М. (2004) ОГЛЕДИ О ТРАНЗИЦИЈИ Ниш: Економски факултет
- Симоновић, Љ. (1995) СПОРТ КАПИТАЛИЗАМ ДЕСТРУКЦИЈА. Београд: Лорка
- Sklair, L. (2000) THE TRANSNATIONAL CAPITALIST CLASS. Oxford: Wiley-Blackwell

- Skocpol, T. (1979) STATES AND SOCIAL REVOLUTIONS: A COMPARATIVE ANALYSIS OF FRANCE, RUSSIA, AND CHINA. Cambridge: Cambridge University Press
- Small, D. (2004/2010): "Empire Strikes Back: Spanish Banks Recolonize Ibero-America", Economic Intelligence Review: 16–17, July 2, http://www.larouchepub.com/eiw/public/2010/2010_1-9/2010-07/2010-07/pdf/16-17_3707.pdf
- Smith, A. (1776/2007) AN INQUIRY INTO THE NATURE AND CAUSES OF THE WEALTH OF NATIONS. MetaLibri edition, <http://metalibri.wikidot.com/title:an-inquiry-into-the-nature-and-causes-of-the-wealth-of-nations>
- Сокић, С. (2000) ТРАНЗИЦИЈА, ИЛУЗИЈА ИЛИ БУДУЋНОСТ Београд: Завет
- Сокић, С. (2003) ЕКОНОМИЈА ТРАНЗИЦИЈЕ Београд: Завет
- Сокић, С. (2005) КАПИТАЛ У ЕКОНОМИЈИ ТРАНЗИЦИЈЕ Београд: Завет
- Sorel, G. (1908/1950) REFLECTIONS ON VIOLENCE, trans. T. E. Hulme and J. Roth. New York: Collier
- Спасојевић, С. (1986) СЛУЧАЈ МАРТИНОВИЋ. Београд: Издавачко публицистичка делатност; Љубљана: Партизанска књига
- Spencer, H. (1864) PRINCIPLES OF BIOLOGY in two volumes, Publisher: Williams and Norgate, Book digitized by Google from the library of Oxford University, <http://www.archive.org/details/principlesbiolo05spengoog>
- Spencer, H. (1876–1896/ 1975) PRINCIPLES OF SOCIOLOGY. Westport, Conn.: Greenwood Press
- Стајић, Д. (2002) СРБИЈА У ПРОЦЕСУ ТРАНЗИЦИЈЕ И ЖЕНЕ: ИНСТИТУЦИЈЕ, ПРОЦЕСИ, ДОКУМЕНТИ Београд: Независност
- Стајић, Д. 2004 ТЕГОВНА ТРАНЗИЦИЈА: ОГЛЕДИ И ИСТРАЖИВАЊА Београд: С. Машић
- Стаљин, Ј.В. (1924–1926/1945) О ОСНОВАМА ЛЕЊИНИЗМА; К ПИТАЊИМА ЛЕЊИНИЗМА. Београд: Култура
- Стаљин, Ј.В. (1938/1945). ИСТОРИЈА СВЕСАВЕЗНЕ КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ (БОЉШЕВИКА) – КРАТКИ КУРС. Београд: Култура
- Stiglitz, J.E. (2002) GLOBALIZATION AND ITS DISCONTENTS. London: W.W. Norton & Company
- Стојановић, Б. (2005) ТРАНЗИЦИЈА У СРБИЈИ: ПРИВРЕДНО ЛУТАЊЕ Београд: Институт за европске студије
- Стојановић, Д. (2007) „У национ(алистичк)ом калупу“, Хелсиншка повеља год., 12, бр. 105–106
- Стојановић, Р. (2003) НОВИ УСТАВ СРБИЈЕ: ТРАНЗИЦИЈА, МОДЕРНОСТ, Београд: С. Машић
- Стојиљковић, Д. (1999) КРИЗА И ТРАНЗИЦИЈА Ниш: Студентски информативно-издавачки центар
- Стојиљковић, З., (2008) КОНФЛИКТ И/ИЛИ ДИЈАЛОГ: ОГЛЕДИ О СИНДИКАТИМА, ТРАНЗИЦИЈИ И ДЕМОКРАТИЈИ Београд: Факултет политичких наука: Swiss labour Assistance
- Стојиљковић, З., (2011) СРБИЈА У ЛАВИРИНТИМА ТРАНЗИЦИЈЕ: ОГЛЕДИ ИЗ ПОЛИТИЧКЕ СОЦИОЛОГИЈЕ САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА Београд: Службени гласник

- Stuart, P. (2002) "Camp Bondsteel and America's plans to control Caspian oil", 29 April, <http://www.wsws.org/articles/2002/apr2002/oil-a29.shtml>
- Суботић, Д. (2010) РЕСУРСИ ЈАВНЕ ПОЛИТИКЕ, УПРАВЕ И АДМИНИСТРАЦИЈЕ СРБИЈЕ У ТРАНЗИЦИЈИ 1990–2008 Београд: Институт за политичке студије
- Supek, R. (1974) PARTICIPACIJA, RADNIČKA KONTROLA I SAMOUPRAVLJANJE. Zagreb: Naprijed
- Shatz, M. (1989) JAN WACLAW MACHAJSKI: A RADICAL CRITIC OF THE RUSSIAN INTELLIGENSIA AND SOCIALISM. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, <http://libcom.org/history/jan-waclaw-machajski-radical-critic-russian-intelligensia-socialism-marshall-s-shatz>
- Shils, E. 1960 »Political Development in the New States», Comparative Studies in Society and History, Vol. 2, No. 3 (Apr., 1960), 265–292
- Shliapnikov A. (1920/2004) "On the relations between the Russian Communist Party, the soviets, and production unions. – Theses to the Ninth Party Congress", Translated: for marxists.org in 2004 by Barbara C. Allen; <http://www.marxists.org/archive/shliapnikov/1920/theses.htm>
- Schumpeter, J. (1942/1994) CAPITALISM, SOCIALISM AND DEMOCRACY. London: Routledge.
- Sweezy, P., (1942/1976): "The Theory of Capitalist Development", in Hilton, R. ed., 1976
- Sztompka, P. (1996). "Looking Back: The year 1989 as a Cultural and Civilizational Break", Communist and Post Communist Studies, Vol. 29, No. 2., 115–129.
- Tabb, Y., Goldfarb, A. (1970) WORKERS' PARTICIPATION IN MANAGEMENT. New York: Pergamon Press
- Табороши, С., (1997) ТРАНЗИЦИЈА МУНДИ Београд: Савет пројекта Конституисање Србије као правне државе у условима транзиције: Центар за публикације Правног факултета Универзитета у Београду
- Takahashi, K. (1951/1979). «Prilog diskusiji» (u Marksizam u svetu, No.2
- Теокаревић, Ј. (2008) ТРАНЗИЦИЈА И ИНТЕГРАЦИЈА Београд: Службени гласник
- Tinbergen, J. (1981) CENTRALIZATION AND DECENTRALIZATION IN ECONOMIC POLICY. Westport: Greenwood
- Тито, Ј.Б. (1950/1973) Експозе председника владе ФНРЈ Ј.Б. Тита о предлогу основног закона о управљању државним и привредним предузећима од стране радних колектива, 26. јун, 1950. у САМОУПРАВЉАЊЕ И РАДНИЧКИ ПОКРЕТ, књ.3.
- Томић, Д., Петровић, Д., Марковић, Д.(2002) ХУМАНИЗАЦИЈА ЕКОНОМСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ. Смедерево: „Радојковић“
- Томић, Ђ. Атанацковић, П. (2009) ДРУШТВО У ПОКРЕТУ – НОВИ ДРУШТВЕНИ ПОКРЕТИ У ЈУГОСЛАВИЈИ ОД 1968 ДО ДАНАС. Нови сад: Цензура
- Тошић, Д. (2002) КОЛЕКТИВИЗАЦИЈА У ЈУГОСЛАВИЈИ: 1949–1953. Београд: Службени лист СРЈ
- Touraine, A. (1980) POSTINDUSTRIJSKO DRUŠTVO. Zagreb: Globus

- Tripaló, M. (1990) HRVATSKO PROLJEĆE. Zagreb
- Тркуља, Ј., ур. и други аутори (2003) ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ У ТРАНЗИЦИЈИ. Ки-
кинда: Библ. Јован Поповић
- Trocki, L. D. (1936/1973) IZDANA REVOLUCIJA. Rijeka: «Otokar Keršovani»,
2 sv.
- Trotsky, L. (1923) "On Lenin's Final Struggle Against Bureaucracy", <http://www.marxists.org/archive/trotsky/1923/04/lenin.htm>
- Trotsky, L. (1938) „Hue and Cry Over Kronstadt“. The New International, Vol.4 No.4,
April 1938, pp.103–106, <http://www.marxists.org/archive/trotsky/1938/01/kronstadt.htm>
- Туцовић, Д. (1914) СРБИЈА И АРБАНИЈА. ЈЕДАН ПРИЛОГ КРИТИЦИ ЗА-
ВОЈЕВАЧКЕ ПОЛИТИКЕ СРПСКЕ БУРЖОАЗИЈЕ. Београд: Нова штам-
парија С. Раденковића и Брата
- Ћирковић, Р. (2012) „Страшне вести из Питсбурга“ http://www.b92.net/biz/fokus/analiza.php?yyyy=2012&mm=01&nav_id=577895 > http://www.b92.net/biz/komentari.php?nav_id=577895
- Фехер, Ф., Хелер, А., Маркуш, (1986) ДИКТАТУРА НАД ПОТРЕБАМА, Бео-
град, Печат
- Фанон, Ф. (1959/1977) СОЦИОЛОГИЈА РЕВОЛУЦИЈЕ: ОГЛЕДИ О АЛЖИР-
СКОЈ И АФРИЧКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ. (секундарно ауторство Вера Врату-
ша: уређивање, предговор „Социологија једне револуције у Фаноновој
концепцији интегралног ослобођења“ и део превода). Београд: Раднич-
ка штампа, Библиотека Идеје, коло 4.
- Fanon, F. 1961: LES DAMNÉS DE LA TERRE. Paris: Maspero
- Feinschreiber, R. (ed). 2004. TRANSFER PRICING METHODS: AN APPLICA-
TIONS GUIDE. New York: John Wiley & Sons Inc
- Flaherty, D. (1988) "Plan, Market and Unequal Regional Development in Yugo-
slavia", Soviet Studies, Vol. 40, No. 1 (Jan., 1988), pp. 100–124, Taylor &
Francis, Ltd. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/151746>
- Flere, S. (2003) "Blind Alleys in Ethnic Essentialist Explanations of the Down-
fall of the Former Yugoslavia", Critical Sociology March 2003 vol. 29 no. 2
237–256
- Fourastié, J (1968) CIVILIZACIJA SUTRAŠNJICE. Zagreb: Naprijed
- Friedrichs, R. (1973) A SOCIOLOGY OF SOCIOLOGY New York: The Free Press
- Frum, D. (2000). HOW WE GOT HERE: THE '70S. New York, New York: Basic
Books
- Fukuyama, F (1992) THE END OF HISTORY AND THE LAST MAN. Free Press
- Хафнер, П., Китановић, Д. (1997) ГЛОБАЛНЕ ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ И
ПРОБЛЕМИ ТРАНЗИЦИЈЕ Ниш: Економски факултет
- Најек, von F. A. 1960 THE CONSTITUTION OF LIBERTY. Chicago: Chicago UP
- Хорват, Б. 1969: ПРИВРЕДНИ ЦИКЛУСИ У ЈУГОСЛАВИЈИ. Београд. Инсти-
тут економских наука
- Cabral, A. (1975) UNITÉ ET LUTTE, I, II. Paris: François Maspero.
- Callinicos, A.T. (2003) AN ANTICAPITALIST MANIFESTO. Cambridge: Polity
Press & Blackwell Publishing Ltd.

- Carlo, A. (1978) "Capitalist Restoration and Social Crisis in Yugoslavia" *Telos*, No.36
- Цветковић, С. (2005) „Један покушај квантификације државне репресије у Србији 1944–1953“ *Историја 20. века* год.23, бр. 2, 69_82
- Цветковић, С. (2006) „Улога ОЗН-е у ликвидацији „народних непријатеља“ 1944–1945 – шта крију архиви ОЗН-е о револуционарном терору 1944–1945“ *Архив* год. 7, бр.1–2, 127–137
- Цветковић, С. (2008) „Политичка репресија у Србији и Југославији 1944–1985 – покушај квантификације и компарације неких параметара политичке репресије у Србији и Југославији 1944–1985“ *Историја 20. века*, год. 26, бр. 2, 272–315
- Цвјетићанин, Д. (2007) ТРАНЗИЦИЈА У 26 СЛИКА Београд: Нира Прес
- Церовић, Б. (2000) ЕКОНОМИКА ТРАНЗИЦИЈЕ Београд: Економски факултет
- Chaisse-Dun, C. (1989) GLOBAL FORMATION. STRUCTURES OF THE WORLD-ECONOMY. Cambridge & Oxford: Basil Blackwell
- Chamberlain, H., S. (1905) ARISCHE WELTANSCHAUUNG. Munich: Bruckmann
- Chossudovsky, M. (1996) "Dismantling Yugoslavia: Colonizing Bosnia" *Covert Action*, No. 56 (Spring 1996), <http://www.hartford-hwp.com/archives/62/022.html>
- Cliff, T. (1961) „The 22nd Congress“ *Socialist Review*, November 1961, <http://www.marxists.org/archive/cliff/works/1961/11/22congress.htm>
- Club von Neumann (2012) „Kraljevina Jugoslavija vs SFRJ IV: Narodna banka“, 22. maj 2012, http://clubvonneumann.blogspot.com/2012_05_01_archive.html
- Coles, H., Weinberg, A. 1992 CIVIL AFFAIRS: SOLDIERS BECOME GOVERNORS. Washington DC: The US Army Center of Military History
- Collon, M (1998) POKER MENTEUR, LES GRANDES PUISSANCES, LA YUGOSLAVIE ET LES PROCHAINES GUERRES. Bruxelles: EPO
- Collon, M. (2000) MONOPOLY – L'OTAN À LA CONQUÊTE DU MONDE, Bruxelles: EPO
- Comte, A. (1832–1842/1969) COURS DE PHILOSOPHIE POSITIVE. I-VI. Paris: Bachelier
- Comte, A. (1912) SYSTEME DE POLITIQUE POSITIVE OU TRAITE DE SOCIOLOGIE INSTITUANT LA RELIGION DE L'HUMANITE. Paris: Hachett
- Cook, R. (2009) "The Economic Crisis and What Must be Done", Published: November 28th, 2009, <http://thecynicaleconomist.com/2009/11/28/the-economic-crisis-and-what-must-be-done/#more-10023>
- Cresson, A. (1957) AUGUSTE COMTE – SA VIE, SON OEUVRE, SA PHILOSOPHIE. Paris:PUF
- Црнобрња, М. (2007) ЕКОНОМИЈА ТРАНЗИЦИЈЕ Београд: Факултет за економију, финансије и администрацију
- Џо Бажериста (2010) „Поново бих упослио бажер“ <http://forum.krstarica.com/showthread.php/414630-Dzo-bagerista-bi-palio-bager-i-napunio-kasiku-punu-go.vana-da-narod-umace-motke> 05.10.2010. 16:50
- Šuvar, S. (1970) SOCIOLOŠKI PRESJEK JUGOSLOVENSKOG DRUŠTVA. Zagreb: Školska knjiga
- Hagen, E. 1962 ON THE THEORY OF SOCIAL CHANGE: HOW ECONOMIC GROWTH BEGINS. Homewood, N.J.: Dorsey Press

- Hahnel, R. (2005) ECONOMIC JUSTICE AND DEMOCRACY: FROM COMPETITION TO COOPERATION. London, NY, Routledge
- Hamond, P., Williams, K. (1976) „The Protestant Ethic Thesis – a Socio-Psychological Assesment“, Social Forces, University of North Carolina Press: 54, 579–589
- Hardt, M., Negri, A. (2004) MULTITUDE: WAR AND DEMOCRACY IN THE AGE OF EMPIRE. New York: Penguin Press
- Harvey, D. (2003) THE NEW IMPERIALISM. Oxford University Press
- Herman, E. Chomsky, N. (1988) MANUFACTURING CONSENT. New York: Pantheon Books
- Hilton, R.H. (1973). BOND MEN MADE FREE, London, Temple Smith
- Hilton, R. H. ed. (1976) THE TRANSITION FROM FEUDALISM TO CAPITALISM. London: NLB
- Holman, N. (s.a.) „The Economic Legacy of Ceausescu“, http://www.ceausescu.org/ceausescu_texts/economic_legacy.htm, © Copyright 2005 ceausescu.org
- Holmstrom, N. Smith, R. 2000: “The Necessity of Gangster Capitalism: Primitive Accumulation in Russia and China”, Monthly Review, vol,51, issue 9 (febr)
- Horvat, B. (1971) “Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period: Problems, Ideas, Institutional Developments” The American Economic Review, Vol. 61, No. 3, Part 2, Supplement, Surveys of National Economic Policy Issues and Policy Research (Jun., 1971), pp. 71–169
- Hudson, M. (2011) “How Financial Oligarchy Replaces Democracy”, <http://michael-hudson.com/2011/06/how-financial-oligarchy-replaces-democracy/> приступљено јун, 2011
- Horvat, B., Marković, Mih., Supek, R, eds. (1975) SELF-GOVERNING SOCIALISM, vol. I: HISTORICAL DEVELOPMENT – SOCIAL AND POLITICAL PHILOSOPHY; vol. II SOCIOLOGY AND POLITICS; ECONOMICS. New York: International Arts and Sciences Press
- Šiftar, V. (1976) RAZVOJ LJUDSKE OBLASTI MED NOB V JUGOSLAVIJI. Izbrani dokumenti. 2. sprem. in dopol. izd. Maribor: Obzorja

Зборници докумената, статистичких података и историјата институционалних аутора

- Влада (2010) ПРВИ НАЦИОНАЛНИ ИЗВЕШТАЈ О СОЦИЈАЛНОМ УКЉУЧИВАЊУ И СМАЊЕЊУ СИРОМАШТВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ – Преглед и стање социјалне искључености и сиромаштва за период 2008–2010. године саприоритетима за наредни период. Београд, март 2010
- Глас Српске (2009) „Годишњица убиства српског свата на Башчаршији“, (2009) http://www.glassrpske.com/novosti/vijesti_dana/Godisnjica-ubistva-srpskog-svata-na-Bascarsiji/18496.html
- ИСТОРИЈА САВЕЗА КОМУНИСТА ЈУГОСЛАВИЈЕ. (1985) Београд: Комунист, Народна књига, Рад

ЈУГОСЛАВИЈА 1918–1988 (1989) Београд: Савезни завод за статистику
 Народна банка Србије (2011) „Индикатори екстерне позиције“ http://www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/80/indikatori_eksterne_pozicije.xls

ПРОГРАМ ДУГОРОЧНЕ ЕКОНОМСКЕ СТАБИЛИЗАЦИЈЕ – РЕЗИМЕ МИШ-
 ЉЕЊА И СУГЕСТИЈА ИЗНЕТИХ НА СЕДНИЦАМА РАДНИХ ТЕЛА
 БЕЋА РЕПУБЛИКА И ПОКРАЈИНА (1982, 9. април) <http://www.znaci.net/00001/138-105.pdf>

PROTOCOL OF PROCEEDINGS OF CRIMEA CONFERENCE – The Yalta Conference Agreement (February 11, 1945) <http://www.russiannewsnetwork.com/yalta.html>

Радничке борбе у Србији: ЈУГОРЕМЕДИЈА, ДЕО ДРУГИ... (2012) <http://www.scribd.com/doc/94579314/Jugoremedija-Deo-Drugi-Radnicke-Borbe-u-Srbiji>

Савет за борбу против корупције (2010) „Ко су били директори Агенције за приватизацију у Србији“, <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/dogadjaji/cid1042-1383/na-licni-zahtev-napustali-agenciju>

Савезни / Републички завод за статистику (....) СТАТИСТИЧКИ ГОДИШЊАК: ФНРЈ; СФРЈ, СР ЈУГОСЛАВИЈЕ, СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ; РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ. Београд

Савезни завод за статистику (1984) ПОПИС СТАНОВНИШТВА, ДОМАЋИНСТАВА И СТАНОВА У 1981. ГОДИНИ – табела 075 – Активно становништво према занимању, полу и народности (СФРЈ, СР, САП). Београд

ТАНЈУГ (2012) „Незапосленост ће благо да расте“ Србија http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yuyu=2012&mm=04&dd=10&nav_id=599204 уторак 10.04.2012 | 13:29

Taylor, P., Grandjean, B. and Tos, N. (1987) “Work Satisfaction Under Yugoslav Self-Management: On Participation, Authority, and Ownership”. *Social Forces* 65,: 1020–1034.

UNCTAD (1995) 1994: HANDBOOK OF INTERNATIONAL TRADE AND DEVELOPMENT STATISTICS. Geneva: UNCTAD

HUMAN DEVELOPMENT REPORT. Geneva: UNDP

COLD WAR INTERNATIONAL HISTORY PROJECT (2011) The Woodrow Wilson International Center for Scholars, http://www.wilsoncenter.org/index.cfm?fuseaction=topics.home&topic_id=1409

ЧЕТРНАЕСТА СЕДНИЦА ЦК СКЈ СРБИЈЕ (1968) Београд: Комунист

WORLD DEVELOPMENT REPORT. New York:World Bank

Интернет странице

ВИРТУЕЛНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ [je http://www.vbs.rs/](http://www.vbs.rs/)
 WEB OF KNOWLEDGE <http://apps.webofknowledge.com...>
[Monthly Review](http://monthlyreview.org/) <http://monthlyreview.org/>
 OCCUPY WALL STREET (2011) „We are the 99%“, <http://occupywallst.org/>

ПОКРЕТ ЗА СЛОБОДУ – КООРДИНАЦИОНИ ОДБОР РАДНИЧКИХ И СЕЉАЧКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА, <http://pokret.net/cms/index.php?page=koordinacioni-odbor-radnickih-protesta-u-srbiji>
[Review of Radical Political Economics](http://rrp.sagepub.com/) <http://rrp.sagepub.com/>
СРПСКИ ЦИТАТНИ ИНДЕКС <http://scindeks.ceon.rs/>
THE NUCLEAR AGE PEACE FOUNDATION (2002) „Cuban Missile Crisis“ <http://www.nuclearfiles.org/menu/key-issues/nuclear-weapons/history/cold-war/cuban-missile-crisis/index.htm>
THE PARIS COMMUNE ARCHIVE, http://dwardmac.pitzer.edu/ANARCHIST_ARCHIVES/pariscommune/Pariscommunearchive.html
FORUM SÓCIAL MUNDIAL: UM OUTRO MUNDO É POSSÍVEL, <http://www.forumsocialmundial.org.br/>

Правна акта

ЗАКОН О ИЗМЕНАМА И ДОПУНАМА ЗАКОНА О УСЛОВИМА И ПОСТУПКУ ПРЕТВАРАЊА ДРУШТВЕНЕ СВОЈИНЕ У ДРУГЕ ОБЛИКЕ СВОЈИНЕ (1994) Сл. Гласник бр. 51/94
ЗАКОН О ДРУШТВЕНОМ КАПИТАЛУ (1989/90) Службени лист СФРЈ, 84/89, 46/90
ЗАКОН О НАРОДНОЈ БАНЦИ СРБИЈЕ (2003+) Службени гласник РС бр. 72/2003, 55/2004 и 44/2010
ЗАКОН О ПЕТОГОДИШЊЕМ ПЛАНУ РАЗВИТКА НАРОДНЕ ПРИВРЕДЕ ФЕДЕРАТИВНЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1947–1951 и закони о петогодишњем плановима развита народне привреде Народних Република Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, Македоније, Црне Горе (1947, 28. април) Београд: Савезна планска комисија
ЗАКОН О ПРЕДУЗЕЋИМА (1988) Службени лист СФРЈ, бр.77
ЗАКОН О ПРЕДУЗЕЋИМА (1996+) Службени лист СРЈ, бр. 29/96, 33/96, 29/97, 59/98, 74/99, 9/01 и 36/02)
ЗАКОН О ПРИВАТИЗАЦИЈИ (2001+) Службени гласник РС, бр. 38, 18/03, 45/05 и 123/07
ЗАКОН О ПРИВРЕДНИМ ДРУШТВИМА (2004) Службени гласник РС, бр. 125
ЗАКОН О РАДУ (2001) Службени гласник Републике Србије, бр. 70/2001
ЗАКОН О УДРУЖЕНОМ РАДУ (1977/1980/1988) (пречишћени текст приредио Зечевић, М.) Београд: Савремена администрација
ЗАКОН О УСЛОВИМА И ПОСТУПКУ ПРЕТВАРАЊА ДРУШТВЕНЕ СВОЈИНЕ У ДРУГЕ ОБЛИКЕ СВОЈИНЕ. Београд: Службени Гласник Републике Србије Бр.48/91
ЗБОРНИК ДОКУМЕНАТА И ПОДАТАКА О НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАДУ НАРОДА ЈУГОСЛАВИЈЕ, 174 томова (1949–1986) Београд: Војно-историјски институт

НОВИ УСТАВ ФЕДЕРАТИВНЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ: УСТАВНИ ЗАКОН ОД 13. I. 1953 И УСТАВ ОД 31. I. 1946 (дијелови који нису укинати) (приредио Ђорђевић, Ј.) (1953) Београд: Службени лист ФНРЈ

УСТАВ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ (1990) Београд: Савремена администрација

УСТАВ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ (2006) Службени гласник Републике Србије, бр.98/2006

УСТАВ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ФЕДЕРАТИВНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (1963) Београд: Службени лист СФРЈ, 1963

УСТАВ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ФЕДЕРАТИВНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ. Уставни закон за спровођење Устава Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Експозе председника Савезне скупштине (1974) Београд: Савремена администрација

ФОЧАНСКИ ПРОПИСИ (б.г.) http://www.focaci.org/index.php?option=com_content&view=article&id=558&Itemid=123

Индекс имена

- Абдел-Малек (Abdel-Malek), Ануар, 70, 287, 315
Авлијаш, Соња, 254, 287, 315
Аврамовић, Драгослав, 17, 287, 315
Адам (Adam), Фране, 185, 186, 187, 188, 289,306, 315
Алатас (Alatas), Сиед, 70, 287, 315
Алберт (Albert), Мичел, 272, 284, 287, 315
Алтисе (Althuser), Луј, 45, 287, 315
Амин (Amin), Самир, 60, 61, 74, 75, 287, 315
Аничих, Југослав, 20, 287, 315
Антонић, Слободан, 2, 19, 26, 35, 58, 235, 236, 287, 315
Арандаренко, Михаил, 254, 287, 315
Арацки, Зоран, 20, 288, 315
Арачичиге (Arrachichige Don), Невил, 288, 291,315
Аргири (Arghiri), Емануел, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 164, 288, 315
Арежина, Милена, 233, 288, 315
Арон (Aron), Рејмонд, 12, 288, 315
Арзеншек (Arzenšek), Владимир, 159, 185, 288, 315
Атанацковић, Петар, 165, 308, 315

Бабић, Благоје, 17, 101, 252, 288, 315
Бабовић, Марија, 233, 288, 315
Бајрн (Burgne), Џон, 49, 290, 315
Бакарић, Владимир, 119, 153, 154, 173, 315
Баћовић, Петар, 107, 315
Баро (Barro), Рудолф, 100, 288, 315
Баринџер (Barringer), Херберт, 288, 315
Барингтон (Barrington), Мур, 69, 288, 315
Башота (Bashota), Нури, 176, 288, 315
Беговић, Борис, 22, 237, 288, 301, 315
Бел (Bell), Данијел, 12, 57, 282, 288, 315
Бел (Bell), Вендел, 57, 288, 315
Берија, Лаврентиј, 93
Бернштајн (Bernstein), Едвард, 25, 26, 163, 288, 315
Бетелхајм (Bettelheim), Чарлс, 72, 100, 288, 315
Бићанић (Bićanić), Рудолф, 123, 288, 297, 315
Биланџић (Bilandžić), Душан, 120, 129, 173, 288, 315
Биндер (Binder), Давид, 251, 289, 315
Бјуик (Buick), Адам, 99, 290, 315
Благојевић, Марина, 165, 304, 315
Бленкстен (Blanksten), Џорџ,288, 315
Блох (Bloch), Ернст, 29, 289, 315
Блустоун (Bluestone), Бери, 269, 289, 315
Богдановић, Димитрије, 184, 214, 215, 289, 315
Богетић, Драган, 116, 289, 315
Божовић, Иван, 20, 289, 315
Болчић (Bolčić), Силвано, 11, 17, 27, 30, 35, 50, 129, 138, 153, 159, 187, 289, 315
Бољковац, Јосип, 173, 224, 315
Бошковић, Благоје, 129, 150, 167, 289, 315
Бурдије (Bourdieu), Пјер, 41, 289, 315
Брдар, Милан, 20, 58, 289, 315
Брејбанти (Braibanti), Ралф, 55, 289, 315
Брант (Brandt), Лорен, 180, 289, 315
Бродел (Braudel), Фердинанд, 162, 289, 315
Бренер (Brenner), Роберт, 64, 289, 315
Буден (Buden), Борис, 23, 290, 315
Будиша, Дражен, 173, 315
Булатовић, Момир, 226, 290, 315
Брнам (Burnham), Џејмс, 12, 290, 315
Бухарин (Buharin), Николај Иванович, 90, 290, 315

Ванек (Vanek), Јарослав, 176, 290, 315
Васић, Радмила, 19, 290, 315

- Вебер (Weber), Макс, 39, 55, 70, 78, 290, 315
- Веинберг (Weinberg), Алберт, 127, 310, 315
- Веселинов, Јован, 154, 315
- Веселиновић, Петар, 20, 301, 315
- Видмар (Vidmar), Јосип, 10917, 290, 315
- Видојевић, Зоран, 17, 21, 27, 98, 290, 315
- Вилијамс (Williams), Кирк, 55, 311, 315
- Витфогел (Wittfogel), Карл Август, 69, 290, 315
- Власи, Азем 222,223, 316
- Влаховић, Вељко, 119, 154,316
- Влаховић, Петар, 247,316
- Вокер (Walker), Вилијем, 230,316
- Волерстин (Wallerstein), Имануел, 60, 63, 79, 290, 316
- Вратуша (Vratuša), Вера, 2, 26, 28, 32, 34, 37, 42, 43, 44, 45, 54, 60, 79, 101, 129, 175, 193, 198, 199, 214, 217, 235, 241, 249, 290, 291, 309, 316
- Вудворт (Woodward), Сузан, 226, 290, 316
- Вујадиновић, Димитрије, 19, 292, 316
- Вујачић, Илија, 19, 292, 316
- Вујовић, Сретен, 27, 287, 291, 292, 316
- Вујошевић, Миодраг, 18, 20, 292, 316
- Вукадиновић, Срђан, 20, 292, 316
- Вукмановић, Светозар-Темпо, 119, 154, 316
- Вуковић, Слободан, 20, 122, 292, 316
- Вукотић (Vukotić), Веселин, 192, 201, 292, 316
- Вулетић, Владимир, 27, 292, 316
- Гајић, Зоран, 21, 292, 316
- Гамс, Андреја, 151, 292, 316
- Ганapatiрају (Ganapathiraju), Адитија, 251, 292, 316
- Гароди (Garaudy), Рожер, 82, 292, 316
- Гарет (Gareth), Дејл, 256, 292, 316
- Герд (Gerdes), Луис, 49, 290, 316
- Гиденс (Giddens), Ентони, 27, 292, 316
- Глигоров (Gligorov), Владимир, 187, 289, 316
- Гобино де (Gobineau), Артур, 56, 293, 316
- Годелье (Godelier), Морис, 271, 272, 284, 293, 316
- Голдфарб (Goldfarb), Амира, 84, 308, 316
- Голдман (Goldman), Ема, 90, 293, 316
- Горета (Goreta), Мирослав, 220, 301, 316
- Голубовић, Загорка, 126, 133, 134, 255, 293, 316
- Гомулка, Владимир, 117, 118, 119, 316
- Гошњак, Иван, 119, 154
- Грамши (Gramsci), Антонио, 52, 293, 316
- Гранђин (Grandjean), Бурк, 185, 316
- Граховац, Миладин, 82, 293, 316
- Гргуревић (Grgurević), Драгутин, 128, 293, 316
- Гривс (Greaves), Ричард, 208, 293, 316
- Грин (Green), Роберт, 55, 293, 316
- Гулан, Бранислав, 19, 248, 293, 316
- Гундер-Франк (Gunder-Frank), Андре, 61, 96, 293, 316
- Гурвич (Gourwitch), Жорж, 82, 293, 316
- Гускова, Светлана, 227, 293, 316
- Гутандин (Guttandin), Фридрихелм, 55, 293, 316
- Дабчевић-Кучар (Dabčević-Kučar), Савка, 173, 294, 316
- Дајић, Путник, 221, 298, 316
- Дал (Dahl), Роберт, 294, 316
- Данлоп (Dunlop), Џон, 57, 298, 316
- Дарвин (Darwin), Чарлс, 31, 316
- Дашић, Давид, 129, 150, 167, 289, 316
- Девин (Devine), Пет, 16, 294, 316
- Дежер (Deger), Венсен, 251, 316
- Денг (Deng), Ксиаопинг, 94, 143, 179,316
- Дерида (Derrida), Жак, 14, 81, 294, 316
- Деурић, Здравко, 249, 294, 316
- Диксон (Dickson), Тифеин, 228, 294, 316
- Димитријевић, Богдан, 116, 289, 316
- Димитров, Георгију, 118,316
- Динкић, Млађан, 23, 253,306, 316
- Динкић, Миросинка, 233, 294, 316
- Диркем (Durkheim), Емил, 11, 294, 316
- Доб (Dobb), Морис, 62, 64, 65, 294, 316
- Добривојевић, Ивана, 113, 120, 294, 316

- Драгаш, Блажо, 253, 255, 294, 316
 Дракер (Drucker), Петер, 48, 50, 269, 282, 294, 295, , 316
 Дракулић, Зоран, 231, 236,316
 Драшковић, Божо, 248, 294, 316
 Драшковић, Веселин, 17, 294, 316
 Дреновић, Урош, 107,316
 Дробац, Милорад, 18, 294, 316
 Душанић, Јован, 18, 19, 20, 23, 242, 243, 244, 295, 316
 Душанић, Татјана, 18, 295, 316
- Ђерџински, Феликс, 90, 316
 Ђилас, Милован, 111, 117, 119, 145, 146, 295, 317
 Ђили (Gilly), Ђани Антонио, 37, 42, 317
 Ђинђић, Зоран, 204, 234, 252,317
 Ђорђевић, Живота, 122, 295, 317
 Ђорђевић, Јован, 150, 151, 295, 314, 317
 Ђујић, Момчило-Поп, 107,317
 Ђукановић, Блажо, 107,317
 Ђукић, Славолуб, 154, 295, 317
 Ђукић-Дојчиновић, Весна, 18, 295, 317
 Ђурић, Винко, 231, 295, 317
 Ђурић, Дубравка, 20,295, 317
 Ђурић (Đurđić), Слађана, 221, 223, 295, 317
 Ђурђевић, Александар, 243, 295, 317
 Ђурђић, Љиљана, 19, 295, 317
 Ђуришић, Павле, 107,317
 Ђуровић, Борислав, 19, 295, 317
 Ђуровић, Смиљана, 113, 295, 317
- Ејзенштат (Eisenstadt), Шмуел Ноа, 55, 296, 317
 Енбом (Eenboom), Ерих Шмит, 173, 224, 296. 317
 Енгелс (Engels), Фридрих, 46, 62, 66, 66, 67, 68, 83, 86, 89, 99, 131, 301, 317
 Ентин (Enteen), Џорџ, 68, 296, 317
- Жданов, Андреј, 116, 117,118, 317
 Живков, Станислав, 296, 317
 Живковић, Бошко, 17, 22, 237, 288, 296, 317
 Живковић, Душан, 109, 296, 317
- Жупанов (Županov), Јован, 29, 58, 167, 185, 296, 317
 Жутић, Никола, 122, 296, 317
- Засулич, Вера, 67,317
 Закошек (Zakošek), Ненад, 289, 317
 Зековић, Вељко, 119, 317
 Зековић, Славка, 20, 292, 317
 Зец, Миодраг, 17, 202, 296, 317
 Зечевић, Миодраг, 109, 111, 112, 122, 127, 129,150, 154, 155, 180, 296, 304, 313, 317
 Златић, Иван, 246, 305,317
 Златковић, Живорад, 18, 296, 317
- Иванишевић, Миљивоје, 226, 296, 317
 Игња, Петар, 217, 296, 317
 Изетбеговић, Алија, 225, 227, 228, 317
 Илић, Владимир, 123, 296, 317
 Имшировић, Јелка, 155, 296, 317
- Јакоби, Тања, 244, 297, 317
 Јановиц (Janovitz), Морис, 57, 297, 317
 Јанша, Јанез, 223, 317
 Јарић, Исидора, 255, 293, 317
 Јевђевић, Добросав, 107, 317
 Јелић (Jelić), Иван, 110, 297, 317
 Јеровшек (Jerovšek), Јанез, 138, 297, 317
 Јованов, Неца, 157, 297, 317
 Јовановић, Блажо, 154, 317
 Јовановић, Ђокица, 123, 124, 297, 317
 Јовичић (Jovičić), Милена, 176, 290, 317
 Јовић, Драган, 19, 297, 317
- Кабрал (Cabral) Амилкар, 28, 52, 75, 96, 290, 309, 317
 Кавчич, 173, 317
 Калиникос (Callinicos), Алекс, 16, 309, 317
 Каменов, Емил, 19, 297, 317
 Камн (Kammen), Данијел, 269, 300, 317
 Карабеговић, Осман, 119, 317
 Каравидић, Славко, 19, 297, 317
 Кардель, Едвард, 117, 119, 121, 124, 125, 126, 132, 138, 139, 143, 149, 150, 153, 154, 187, 297, 317

- Карић, Богољуб, 207, 317
 Карло (Carlo), Антонио, 161, 317
 Кастратовић, Едита, 19, 317
 Кастро (Castro), Фидел, 144,317
 Кауцки (Kautsky), Карл, 25, 89, 298, 317
 Кауцки (Kautsky), Џон, 57, 298, 317
 Кејнз (Keynes), Џон Мајнард, 24, 298, 317
 Кенворти (Kenworthy), Лејн, 76, 298, 317
 Кенеди (Kennedy), Пол, 239, 298, 317
 Кенеди (Kennedy), Џон, 144,317
 Кер (Kerr), Кларк, 57, 317
 Керовић, Радивоје, 107, 317
 Кидрич, Борис, 113, 114, 115, 116, 119, 128, 132, 147, 148, 168, 174, 175, 194, 298, 318
 Кингсли (Kingsley), Дејвис, 29, 318
 Кирн (Kirn), Сречо, 176, 298, 318
 Китановић, Драгослав, 18, 309, 318
 Клајн (Klein), Наоми, 211, 318
 Клиф (Cliff), Тони, 144, 310, 318
 Кнежевић, Милош, 20, 212, 298, 318
 Кнајс (Kneis), Филип, 95, 298, 318
 Ковач, Богомир, 187, 318
 Ковачевић, Иван, 20, 298, 318
 Ковачевић, Млађен, 24, 298, 318
 Ковачевић, Радован, 18, 298, 318
 Ковачевић, Слободанка, 221, 298, 318
 Ковић, Обрад, 226, 296, 318
 Колишевски, Лазар 154, 318
 Колон (Collon), Мишел, 212, 310, 318
 Колонтај (Kollontai), Александра, 91, 298, 318
 Комазец, Слободан, 24, 298, 318
 Комшић, Јован, 19, 299, 318
 Конт (Comte), Огист, 44, 45, 47, 60, 66, 310, 318
 Кораћ, Миладин, 166, 299, 318
 Корица, Сениша, 19, 299, 318
 Костић, Драган, 19, 299, 318
 Костов, Трајче, 119,318
 Коул (Coles), Хари, 118, 310, 318
 Коштуница, Војислав, 233, 234,318
 Крајгер, Борис, 154, 318
 Крајгер, Сергеј, 188, 318
 Крајчиновић, Небојша, 18, 299, 318
 Крајачић, Иван Стево, 173, , 318
 Крамп (Crump), Џон, 99, 290, 318
 Кресон (Cresson), Огист, 44, 310,318
 Криштофић (Krištofić), Бранко, 187, 289, 318
 Кржавац, Саво, 119, 299, 318
 Кркобабић, Војо, 20, 299, 318
 Кутиљеро, Жозе, 226, 318
 Кувачић (Кувачић), Иван, 29, 186, 301, 318
 Кук (Cook), Ричард, 210, 310, 318
 Куљић, Тодор, 2, 35, 98, 299, 318
 Кун, Томас, 37, 299, 318
 Кусинен (Kuusinen), Ото, 68, 318
 Кучан, Милан, 221, 223,318
 Лабус, Мирољуб, 234,318
 Лазић (Lazić), Младен, 21, 26, 39, 40, 41, 102, 104, 111, 193, 200, 206, 299, 318
 Лапуж (Larouge), де Жорж Вашер, 56, 299, 318
 Лафарг (Lafargue), Пол, 68, 299, 318
 Лебовиц (Lebowitz), Микаел, 271, 283, 299, 318
 Леман (Lehmann), Хартмут, 55, 299, 318
 Лењин, Владимир Иљич, 69, 89, 90, 91, 103, 104, 113, 123, 299, 318
 Леополд (Leopold), Лес, 140, 268, 280, 299, 318
 Лескошек, Франц, 119, 318
 Летица (Letica), Славен, 220, 318
 Лефевр (Lefebvre), Онри, 82, 299, 318
 Линч (Lynch), Џон, 229, 318
 Лиота (Liotta), П.Х., 157, 300, 318
 Липсет (Lipset), Сејмур, 11, 300, 318
 Липтон (Lipton), Дејвид, 203, 306, 318
 Лиу, Шаочи, 144, 318
 Лонго, Луиђи, 117, 318
 Луис (Lewis), Paul, 251, 300, 318
 Лукачевић, Војислав, 107, 318
 Луксембург (Luxemburg), Роза, 25, 88, 123, 124, 140, 210, 300, 318
 Лутовац, Зоран, 27, 292, 300, 318
 Мачајски (Machajski), Јан Вацлав, 93, 308, 318

Мајерс (Myers), Чарлс, 57, 298, 318
 Маљенков, Георгиј, 117,318
 Маклеланд (MacClelland), Дејвид 56, 300, 318
 Мандел (Mandel), Ернест, 163, 300, 318
 Манолић, Јосип, 173, 317
 Мао, Цетунг 94, 99, 100, 143, 179, 300, 318
 Марголис (Margolis), Роберт, 269, 281, 300, 318
 Марек (Marek), Франк, 89, 300, 318
 Маринко, Миха, 154, 318
 Маричић, Тамара, 20, 292, 318
 Марјановић, Јован, 165,318
 Марковић, Анте, 202, 226, 246,318
 Марковић, Ж. Данило, 22, 300, 318
 Марковић, Драган, 18, 308, 318
 Марковић, М. Драган, 22, 82,300, 318
 Марковић, Р. Драган, , 119, 299, 300, 319,
 Марковић, Драгослав-Дража, 173, 174, 221, 302, 318
 Марковић, Лука, 100, 300, 319
 Марковић, Милош, 245, 300, 319
 Марковић, Михајло, 142, 297, 300, 311, 319
 Марковић, Светозар, 105, 301, 319
 Марковић, Сима, 123, 319
 Маркс, Карл, 25, 45, 46, 47, 61, 62, 66, 67, 75, 83, 84, 86, 87, 89, 99, 131, 163, 301, 319
 Маркуш, Џорџ, 102, 309, 319
 Маршал, Тим, 234, 301, 319
 Маршал, Џорџ, 141, 319
 Мастерфорекс-В (Masterforex-V), Академија, 265, 266, 278, 301, 319
 Матановић, Драгутин, 245, 301, 319
 Матковић (Matković), Гордана, 258, 301, 319
 Маурер (Maurer), Пјер, , 142, 301, 319
 Маџар, Љубомир, 22, 22, 24, 301, 319
 Медведев (Medvedev), Жорес, 93, 319
 Медведев (Medvedev), Рој, 93, 319
 Мејстер (Meister), Алберт, 82, 300, 319
 Мелоти (Melotti), Умберто, 100, 301, 319
 Менденхал (Mendenhall), Престон, 251, 289, 319
 Менцингер (Mencinger), Јоже, 257, 301, 319
 Мертон (Merton), Роберт 186, 301, 319
 Месић, Стипе 173, 221, 319
 Меснер-Андољшек (Mesner-Andolšek), Дана, 187, 289, 319
 Мештровић (Meštrović), Стјепан, 220, 301, 319
 Мијатовић, Бошко, 18, 22, 122, 204, 206, 237, 288, 295, 301, 319
 Мијатовић, Цвијетин, 154, 319
 Милић, Анђелка, 291, 319
 Милић, Владимир, 18, 319
 Миловановић, Гордана, 17, 301, 319
 Милосављевић, Милосав, 243, 301, 319
 Милосављевић, Оливера, 149, 302, 319
 Милошевић, Зоран, 19, 302, 319
 Милошевић, Слободан, 219, 221, 228, 231, 233, 237, 266, 319
 Миљковић, Душан, 122, 302, 319
 Минц, Харолд, 117, 319
 Мирковић, Јован, 108, 302, 319
 Митровић, Бранислав, 18, 19, 302, 319
 Митровић, Ђорђе, 20, 302, 319
 Митровић Љубиша, 19, 21, 24, 98, 99, 302, 319
 Михаиловић, Бранко, 20, 302, 319
 Михаиловић, Драгољуб-Дража, 106, 107, 319
 Михаиловић, Срећко, 57, 58, 235, 297, 302, 319
 Михајловић, Бранка, 174, 319
 Михајловић, Коста, 182, 302, 319
 Мишковић, Мирослав, 231, 235, 319
 Мишковић, Иван, 236, 319
 Моша, Пијаде, 109, 319
 Мусолини, Бенито, 118, 319
 Мур (Moore), Вилперт, 29, 319
 Нађ, Имре, 142, 319
 Накарада, Радмила, 20, 303, 319
 Насер, Гамал Абдел, 146, 319
 Негри (Negri), Антонио, 284, 3011, 319
 Недић, Милан, 106,319
 Нехру, Џавахарлал 145,319

Neumann von (Club von Neumann), Klub, 155, 170, 191, 310, 319
Нешковић, Благоје, 119, 319
Никезић, Марко, 173,319
Николић, Миодраг, 122, 302, 319
Николић, Радојка, 19, 303, 319
Николић-Ристановић, Весна, 20, 303, 319
Никсон, Ричард, 179,319
Нкрумах (Nkrumah), Кваме 96, 145, 303, 319
Новак (Novack), Мишел, 55, 303, 319
Новаковић, Нада, 157, 184, 303, 319
Норис (Norris), Џон, 213, 266, 279, 303, 319

Његован Зоран, 20, 319

Обрадовић (Obrovčić) Јосип, 185, 303, 319
Обрадовић, Марија, 114, 303, 319
Оцић, Часлав, 183, 319

Пајковић, Ђоко, 154,319
Параушић, Весна, 20, 302, 319
Паукер, Ана, 117, 119,319
Пејановић, Радован, 19, 20, 319
Пејовић (Pejovich) Светозар, 59, 303, 319
Перовић, Латинка, 166, 173, 215, 303, 319
Петковић, Слободан, 231, 304, 319
Петрановић, Бранко, 107, 108, 109, 111, 112, 117, 119, 122, 127, 129, 135, 141, 155, 166, 304, 320
Петровић, Драгана, 18, 320
Петровић, Ружа, 165, 304, 320
Пећанац, Коста, 107, 320
Петковић (Petković) Ранко, 145, 303, 320
Печујлић, Мирослав, 18, 304, 320
Питић, Горан, 18, 306, 320
Пјанић, Зоран, 153, 304, 320
Планинц, Милка, 190, 191, 254, 304, 320
Плеханов, Георгиј Валентинович, 69, 304, 320
Покрајац, Слободан, 18, 320
Попер (Poper) Карл, 12, 320
Попов, Јелена, 120, 339

Попов, Небојша, 178, 339
Поповић, Жељко, 21, 292 320
Поповић, Коча, 122, 320
Поповић, Милентије, 153, 305, 320
Поповић, Михајло, 98, 305,320
Порч (Porch), Даглас 66, 305, 320
Прашчевић, Александра, 287, 320
Прашникар (Prašnikar) Јанез, 129, 305, 320
Преображенски (Preobraženski) Александар, 88, 305, 320
Прокачи (Procacci), Ђулиано, 65, 305, 320
Прокић, Бошко, 21, 305, 320
Прудон (Proudhon), Жозеф, 46, 83, 84, 305, 320
Пуцар, Ђуро, 154, 320

Равски (Rawski), Томас, 180, 320
Радић, Раде 107,320
Радишић, Марија, 246, 305, 320
Радовановић, Јован, 108, 305, 320
Радовановић, Радиша, 18, 305, 320
Раичевић, Јован, 147, 154, 305, 320
Рајк, Ласло 119, 320
Ракочевић, Живојин, 17, 305, 320
Ранковић, Александар, 119, 154, 173, 218, 320
Ранковић, Модраг, 35, 234, 290, 305, 320
Рајт (Wright) Робертс, 240, 292, 320
Ризман (Rizman) Рудолф, 219, 305, 320
Рици (Rizzi) Бруно, 100, 305, 320
Романиафан, 23, 253, 306, 320
Рот (Roth) Гуентер, 55, 299, 320
Ростов (Rostow) Волт, 11, 55, 306, 320
Ругова, Ибрахим, 223,320
Рус (Rus), Вељко 27, 159, 185, 186, 187, 188, 289, 306, 320
Русинов (Rusinow) Денисон, 154, 306, 320

Сабуров (Saburov) Руслан, 90, 306, 320
Савић, Љубодраг, 20, 306, 320
Савић, Миле, 234, 306, 320
Савић, Небојша, 17, 18, 306, 320

Саид (Said) Абдул Азис, 57, 306, 320
 Саид (Said) Едвард., 70, 306, 320
 Сакс (Sachs) Џефри, 203, 306, 320
 Салај, Ђуро, 119, 128, 146, 320
 Свејнар (Svejnar), Јан, 129, 305, 320
 Свизи (Sweezy) Пол, 62, 63, 64, 65, 308, 320
 Секулић (Sekulić), Душан, 129, 306, 320
 Секуловић, Марко, 19, 306, 320
 Симоновић, Зоран, 20, 306, 320
 Симоновић, Љубодраг, 27, 320
 Склер (Sklair) Лесли, 235, 306, 320
 Скокпол (Skocpol), Теда, 69, 307, 320
 Слански, Рудолф, 117, 119, 320
 Смит (Smith), Адам, 24, 177, 307, 320
 Смит (Smith), Ричард, 203, 311, 320
 Смол (Small), Денис, 253, 307, 320
 Сокић, Сретен, 18, 19, 307, 320
 Спасојевић, Светислав, 185, 307, 320
 Спенсер (Spencer), Херберт, 31, 307, 320
 Стајић, Дубравка 2, 18, 19, 35, 307, 320
 Стаљин, Јосиф Висарионович, 68, 91, 92, 93, 100, 104, 109, 110, 116, 117, 118, 121, 124, 125, 126, 127, 141, 143, 307, 320
 Стамболић, Иван, 221, 320
 Стамболић, Петар, 154, 320
 Станојевић (Stanojević), Мирослав 187, 289, 320
 Стјуарт (Stuart), Пол, 213, 308, 320
 Стојановић, Божо, 19, 307, 320
 Стојановић, Дубравка, 58, 307, 320
 Стојановић, Радослав, 19, 307, 320
 Стојиљковић, Драгољуб, 18, 307, 320
 Стојиљковић, Зоран, 3, 20, 21, 307, 320
 Суботић, Драган 21, 306, 320
 Сукарно, Кусно Сосродихарђо 145, 320
 Супек (Supек), Руди, 158, 297, 308, 311, 321

 Таб (Tabb), Јанаи, 84, 308, 321
 Табороши, Светислав, 18, 304, 308, 321
 Тадић, Борис, 234, 321
 Такахаши (Takahashi), Кохађиро, 65, 308, 321

 Тачи, Хашим, 223, 321
 Тејлор (Taylor), Патриција, 185, 312, 321
 Теокаревић, Јован, 20, 308, 321
 Тешановић, Дака 107, 321
 Тинберген (Tinbergen), Јан, 13, 308, 321
 Тито, Јосип Броз, 106, 107, 110, 117, 118, 119, 127, 145, 149, 154, 167, 173, 180, 308, 321
 Тица, Недељко, 19, 20, 321
 Тодић, Цвијетин 107, 321
 Тодоровић, Бошко, 107, 167, 321
 Тодоровић, Мијалко, 154, 321
 Томић, Драгана, 18, 308, 321
 Томић, Ђорђе, 165, 308, 321
 Тош (Tos), Нико, 185, 312, 321
 Тошић, Десимир, 120, 308, 321
 Трипало (Triпalo), Мика, 173, 309, 321
 Тркуља, Јовица, 291, 309, 321
 Троцки (Trocki; Trotsky), Лав Давидович, 90, 98, 111, 128, 293, 309, 321
 Туђман, Фрањо, 173, 223, 321
 Турен (Touraine), Ален, 269, 282, 321
 Туцовић, Димитрије, 214, 215, 309, 321

 Ђирковић, Ружа, 246, 309, 321
 Ђосић, Добрица, 154, 165, 295, 321

 Фажон, Етјен, 117, 321
 Фајншрајбер (Feinschreiber), Роберт, 211, 309, 321
 Фанон, Франц, 28, 75, 96, 290, 309, 321
 Фаркаш, Матијаш, 117, 321
 Фехер (Fеher), Ференц 102, 309, 321
 Фичор (Fičor), Едо, 187, 321
 Филиповић, Филип, 123, 321
 Флаерти (Flaherty), Дијана, 162, 309, 321
 Флере (Flere), Сепреј, 220, 309, 321
 Фридрикс (Friedrichs), Роберт, 38, 309, 321
 Фрум (Frum), Давид, 179, 209, 309, 321
 Фукујама (Fukuyama), Францис, 13, 14, 81, 309, 321
 Фурастје (Fourastié), Жан, 56, 309, 321
 Хаген (Hagen), Everet, 56, 294, 311, 321

Хадсон (Hudson), Мајкл, 268, 281, 321
 Хајек (Hayek), фон Фридрих, 10, 309, 321
 Хамонд (Hamond), Филип, 55, 311, 321
 Харисон (Harrison), Фредерик 57, 269, 321
 Харви (Harvey), Дејвид, 14, 75, 311, 321
 Харисон (Harrison), Бенет, 269, 282, 289, 298, 321
 Харт (Hardt), Мичел, 272, 284, 311, 321
 Хафнер, Петар, 18, 309, 321
 Хахнел (Hahnel), Робин, 272, 284, 287, 311, 321
 Хебранг, Андрија, 123, 321
 Хелер (Heller), Агнеш, 102, 309, 321
 Херман (Herman), Едуард, 36, 311, 321
 Хилтон (Hilton), Родни Хауард 63, 65, 308, 311, 321
 Хитлер, Адолф 106, 108, 109, 321
 Холман (Holman), Николас, 265, 278, 311, 321
 Холмстром (Holmstrom), Нансу, 203, 311, 321
 Хорват, Бранко, 152, 309, 321
 Хрушчов (Khrushchev) Никита Сергејевич, 93, 100, 141, 143, 144, 299, 321
 Цвејић Слободан, 287, 321
 Цветковић, Срђан, 111, 161, 310, 321
 Цвјетићанин, Данијел, 20, 310, 321
 Церовић, Божидар, 16, 310, 321
 Циммерман (Zimmermann), Ворен, 227, 321
 Червенковски, Крсте, 154, 173, 321
 Црнобрња, Михајло, 20, 310, 321
 Чаушеску (Ceausescu), Николај, 265, 278, 311, 321
 Че, Гевара, 75, 321
 Чејс-Дан (Chaisse-Dun), Кристофер, 61, 310, 321
 Чемберлејн (Chamberlain), Хјустон Стјуарт, 56, 310, 321
 Червенков, Влко, 117, 321
 Чичак, Иван Звонимир, 173, 321
 Чомски (Chomsky), Ноам, 36, 311, 321
 Чосудовски (Chossudovsky), Микаел, 225, 251, 310
 Чупић, Владимир, 247,
 Џо Багериста, 247, 321
 Џонстон (Johnstone), Дијана, 231, 297, 322
 Џоу, Енлај, 144, 322
 Џоунс (Jones), Мајкл, 55, 322
 Шац (Shatz), Маршал, 93, 308, 322
 Шефер, Берислав, 156, 322
 Шешел, Војислав, 234, 322
 Шилс (Shils), Едуард, 58, 308, 322
 Шифтар (Šiftar), Ванек, 110, 322
 Шљапников (Shliapnikov), Александар, 91, 308, 322
 Шпенглер (Spengler), Џозеф Џон, 55, 289, 322
 Шпиљак, Мика 154, 322
 Штиглиц (Stiglitz), Јозеф, 23, 322
 Штомпка (Sztompka), Пјотр, 59, 308, 322
 Штрбац, Чедомир, 119, 304, 322
 Шубашић, Ивани, 107, 110, 322
 Шувар (Šuvar), Стипе 111, 311, 322
 Шумпетер (Schumpeter), Џозеф, 27, 308, 322

Листа табела

Табела 1	121
Табела 2	135
Табела 3	151
Табела 4	177
Табела 5	183
Табела 6	229
Табела 7	242
Табела 8	259